

TRAGOV GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK RADOVA
S KOLOKVIJA
RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA 19. STOLJEĆA

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK RADOVA S KOLOKVIJA

RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA 19. STOLJEĆA

Izdavač

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

Za izdavača

Ines Srdoč-Konestra

Urednici

Irvin Lukežić, Sanja Zubčić

Tajnica uredništva

Sandra Jukić

Recenzentice

Mirjana Crnić Novosel, Andrea Roknić Bežanić

Lektura

Sanja Holjevac, Sandra Jukić, Sanja Zubčić

UDK članaka

Aleksandra Moslavac, Filozofski fakultet u Rijeci

Grafička obrada

Tempora Rijeka

Tisak

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada

250 primjeraka

TRAGOV GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNİK RADOVA S KOLOKVIJA
RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA 19. STOLJEĆA

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Rijeka, 2020.

Tisak ovoga Zbornika omogućili su:

Sveučilište u Rijeci kroz UNIRI projekte *Hrvatski kulturni krug Rijeke 19. stoljeća*,
voditelja I. Lukežića, i *“Liber Fluminensis” – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika*
u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća, voditeljice S. Zubčić

Grad Rijeka

Filozofski fakultet u Rijeci

i

Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci.

KAZALO

UVODNIK	7

I. RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA

Irvin Lukežić	
ŠTO JE TO RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA?	11
PUTOPISNA SVJEDOČANSTVA O RIJECI U DEVETNAESTOME STOLJEĆU (izabrao Irvin Lukežić)	21

II. RADOVI

Ervin Dubrović	
ADAMIĆ KAO KULTURNI POSLENIK	67
Sanja Holjevac	
TISKARSKA DJELATNOST OBITELJI KARLETZKY U RIJECI	79
Srećko Jelušić	
GRAĐANSKA KULTURA I TISKARSTVO RIJEKE U 19. STOLJEĆU	101
Silvana Vranić	
RIJEČKI GOVOR U STROHALOVIM ZAPISIMA HRVATSKE RIJEČKE USMENE KNJIŽEVNOSTI 19. STOLJEĆA	125
Ivona Smolčić	
JURAJ MATIJA ŠPORER – ISTAKNUTI PREDSTAVNIK HRVATSKOGA GRAĐANSKOG DRUŠTVA	139
Tea Perinčić	
REVOLUCIONARNA 1848. U RIJECI	155
Iva Lukežić, Sanja Zubčić	
ČAKAVSKI TEKSTOVI RIJEČKOGA POSTANJA NASTALI U 19. STOLJEĆU	165
Diana Stolic	
FILOLOŠKA STRUJANJA U RIJECI U 19. STOLJEĆU	203

Milorad Stojević	
RIJEČKA HRVATSKA <i>POKUŠENJA</i> , ILI SLUČAJNO RIJEČKO <i>KNJIŽENSTVO</i> U CIJELOM XIX. STOLJEĆU	219
Boris Petković	
IZ POVIJESTI RIJEČKE (SUŠAČKE) HRVATSKE GIMNAZIJE I O NJEZINU UTJECAJU NA GRAĐANSKU KULTURU RIJEKE U 19. STOLJEĆU	223
Tea Dimnjašević	
NARODNA ČITAONICA RIEČKA	235
Corinna Gerbaz Giuliano	
POGLEDI NA RIJEKU U TALIJANSKOJ DIJALEKTALNOJ KNJIŽEVNOSTI S KRAJA 19. STOLJEĆA	247
Nina Spicijarić Paškvan	
MAĐARSKI KULTURNI KRUG U RIJECI U 19. STOLJEĆU	257
Petra Žagar-Šoštarić, Irvin Lukežić	
TRAGOVIMA KULTURE NJEMAČKOG GOVORNOG PODRUČJA U RIJECI	277
Rina Brumini	
ŽIDOV I RIJECI	299
Barbara Riman	
SLOVENC I RIJECI U 19. STOLJEĆU	313
Ana Alebić-Juretić	
KLUB ZA PRIRODNE ZNANOSTI (I NE SAMO NJIH) U RIJECI	325
Daina Glavočić	
GRAĐANSKA LIKOVNA KULTURA RIJEKE U 19. STOLJEĆU	339
 III. POR TRETI U PREDSOBLJU	
Ante Simonić	
OBITELJSKE TRADICIJE I SJEĆANJA	359

UVODNIK

U Rijeci je početkom ožujka 2020. održan Znanstveno-stručni kolokvij *Tragovi građanske tradicije: riječka građanska kultura 19. stoljeća* koji je okupio dvadesetak izlagača, sve redom osoba iz kulturnoga i akademskoga miljea kojima je Rijeka područje interesa. Iako je ideja o Kolokviju nastala nakon zaključenja programa u okviru projekta *Rijeka 2020. Europska prijestolnica kulture*, njegovo se održavanje posve uklopilo u nj, predstavljajući Rijeku kakvom jest – multikulturnom, višejezičnom, progresivnom i otvorenom sredinom, koja je i u 19. stoljeću pokazivala jednake atribute.

Često ni sami nemamo dovoljna uvida u prošlost Rijeke, u temelje koji su oblikovali ove ljude i prostore, a ideja okupljanja oko teme građanske kulture Rijeke u 19. stoljeću pokazala se vrlo produktivnom i poticajnom. Zanimljivost Kolokvija, kao i Zbornika radova koji je pred nama, upravo je brojnost i raznolikost radova i područja izrazito relevantnih za kulturnu povijest Rijeke. Svaki je od autora prezentirao samo djelić teme koju inače proučava, što upućuje na činjenicu da posljednjih 30-ak godina možemo uočiti kontinuiran porast istraživanja kojima je Rijeka u središtu interesa.

Inicijativa za održavanje Kolokvija potekla je od prof. dr. sc. Irvina Lukežića s Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci, autora brojnih knjiga i članaka koji tematiziraju kulturnu povijest ovoga područja. U pripremu se uključila i prof. dr. sc. Sanja Zubčić s istoga Odsjeka te su zajedničkim snagama realizirali Kolokvij i uredili ovaj Zbornik. Posebno valja podcrtati da su kolege voditelji projekata dobivenih u okviru *Natječaja UNIRI PROJEKTI za dodjelu sredstava potpore znanstvenim istraživanjima na Sveučilištu u Rijeci*, i to *Hrvatski kulturni krug Rijeke 19. stoljeća* (I. Lukežić) i *“Liber Fluminensis” – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća* (S. Zubčić).

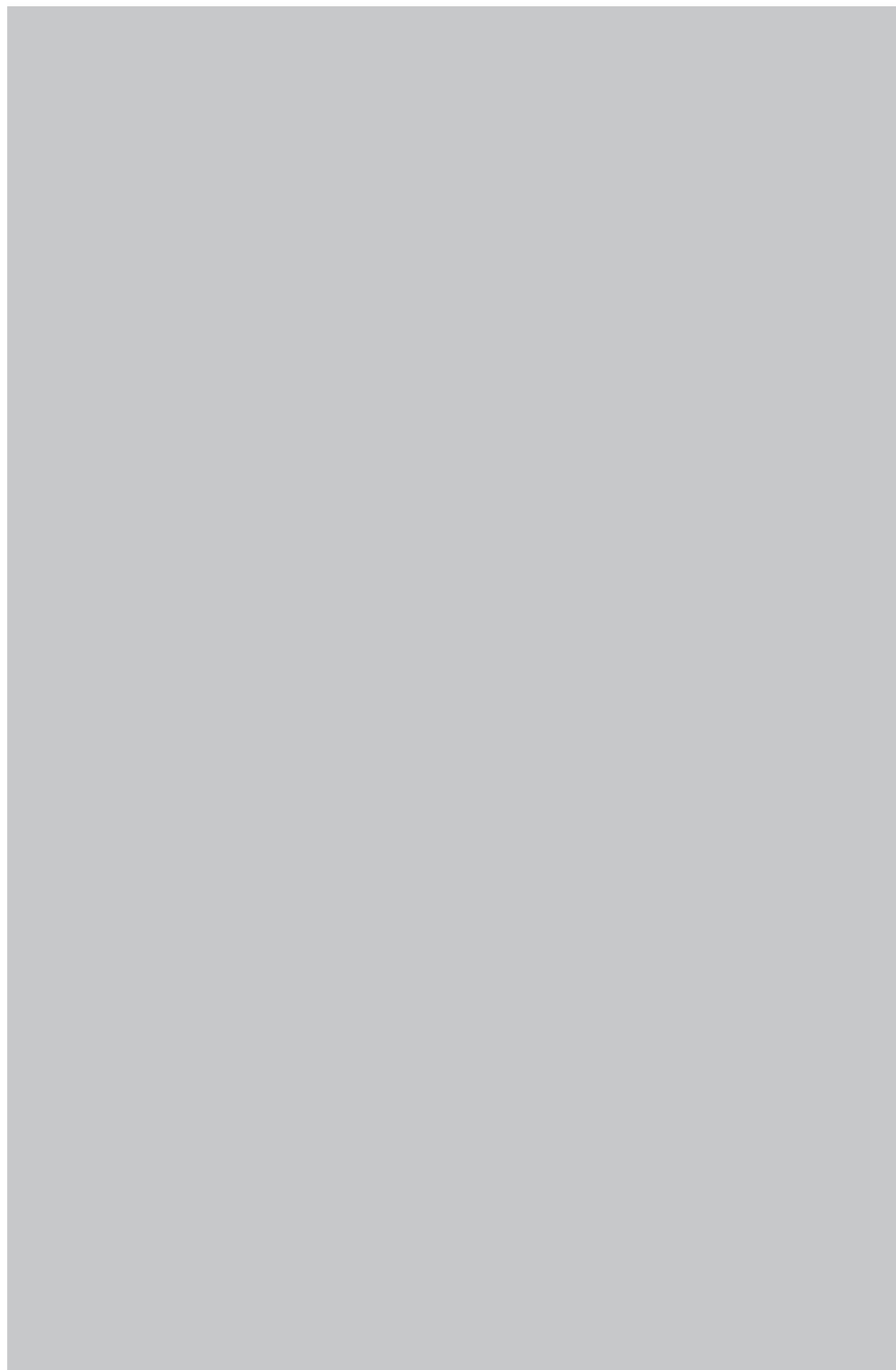
Zahvaljujem sudionicima Kolokvija i autorima na njihovim priložima, urednicima, recenzentima i lektorima na uloženu trudu te Gradu Rijeci na svesrdnoj i kontinuiranoj podršci. Podarili su nam Zbornik koji otvara brojne teme i daje brojne odgovore, ali ponajprije pobuđuje znatiželju upoznavanja riječkoga 19. stoljeća. Svima velika hvala, a čitateljima želim radost čitanja!

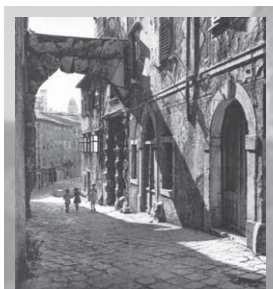
Ines Srdoč-Konestra,
dekanica Filozofskoga fakulteta u Rijeci

I. Riječka građanska kultura

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

IRVIN LUKEŽIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

ŠTO JE TO RIJEČKA
GRAĐANSKA KULTURA?

izlaganje na skupu

UDK: 930.85-054.5(497.5Rijeka)“18“

Pitanje koje želimo postaviti jest što je to riječka građanska kultura, i to kroz sasvim posebnu prizmu jedne vrlo zanimljive i dinamične epohe, epohe burnoga devetnaestoga stoljeća koje predstavlja temelje modernoga doba. Do sada se, koliko nam je poznato, o tome kao posebnom kompleksnom kulturnopovijesnom problemu nije posebno pisalo niti se o tome temeljitije raspravljalo premda je ova epoha bila ključna za cjelokupnu noviju riječku povijest. U slučaju se Rijeke uvijek mnogo toga nepravedno prešućivalo, stavljalo i u drugi plan, kao nebitno i nevažno, a premalo se upućivalo na autentične ljudske vrijednosti i potencijale, a upravo su oni zapravo dio te autentične građanske tradicije koju Rijeka posjeduje oduvijek, kao uostalom i svaki pravi grad koji je svjestan sebe i svoga vlastitoga kulturnoga identiteta. Problem je samo u tome da se taj identitet valorizira onako kako zaslužuje, u svjetlu njegove multikulturalnosti i otvorenosti što je jedini ispravan način da se on pokuša objektivno sagledati u širem kontekstu vremena i prostora unutar kojega se oblikovao.

Sudbina se čudno poigrala s Rijekom i njenim stanovnicima koji su nekako ostali kolektivno zabo-

ravljeni i zanemareni na vjetrometinama povijesti, nekako prepušteni sami sebi, samo sebi dovoljni, zatvoreni u sebe, „*soli contro i tutti*”, prisutni, a opet nekako čudno odsutni, snažni a opet tako slabi. Nevidljivi, nevjerojatno nečujni, gotovo neprimjetni. Biti tu, ovdje i sada, a opet ne nalaziti se posve tu, ovdje i sada, postojati u nekoj svojoj dimenziji, na neki svoj diskretni način, pristojan, uljudan, biti osuđen uvijek biti negdje u kutu glavnih tijekova povijesti, ostati u zapečku, uvijek podalje od glavnih kulturnih i duhovnih strujanja. Zbog toga je Rijeka nažalost ostala nedovoljno poznata kako s gledišta pojedinačnih nacionalnih povijesti tako i Europe i svijeta u cjelini. Umjesto da je se sagledava iznutra, iz njene suštine, ona se u pravilu pokušavala protumačiti onime što je izvanjsko, nerijetko čak i nebitno, tako da je umjesto da bude subjektom zapravo bivala objektom i svodila se na nekoliko klišeiziranih i površnih određenja. O Rijeci se nikada nažalost nije pokušalo govoriti kao o nečemu što bi moglo biti važno ne samo u nekom zavičajnom ili nacionalnom nego i u općeeuropskom ili čak globalnom smislu. Nikada se nije o njoj pokušalo govoriti kao o velikom kolektivnom nasljeđu različitih naroda i kultura, što je ona po svojoj biti uvijek bila.

Zašto je tome tako? Što se dogodilo i što se događa s riječkim građanskim subjektivitetom? Kako ga razumjeti i kako ga objasniti tako da bude predmetom istraživanja i tumačenja? Kako ga postaviti tako da se uzdignemo od uzdaha i sjetnih uspomena na nekadašnje slavne dane, kada su mnoge stvari bile drugačije, kada je ovdje vladao duh poduzetnosti i inicijative, bogatstvo i prosperitet nisu bili tek predmet neostvarivih i dalekih želja, kao što je nažalost danas, kada Rijeka uglavnom živi od uspomena, a to onda znači da se pretvorila u nekakav imaginarni nevidljivi grad koji je postao zatočenikom vlastite prošlosti umjesto da kontinuirano svoje bogato nasljeđe s potrebama novoga doba te uhvati korak s izazovima suvremenoga globalnoga svijeta.

Glasovi prošlosti, ma koliko se gradovi mijenjali, osjećaju se još posvuda, negdje više a negdje manje. Francuski nobelovac Albert Camus u jednom svom ogledu iznosi ovakvo razmišljanje: „Gradovi koje nam nudi Europa prepuni su glasova prošlosti. Izvježbano uho može u njima uhvatiti lepet krila i treperenje duša. Tamo se osjeća vrtlog stoljećâ, revolucijâ, slave. Tamo se čovjek sjeća da za zapad kovao uz veliku graju. To ne pruža dovoljno tišine. Pariz je često pustinja za srce, ali u ponekim trenucima puše s groblja Père-Lachaise revolucionarni vjetar koji naglo ispunjava tu pustinju zastavama i pobijedenim veličinama. Jednako je u nekoliko španjolskih gradova, u Firenzi ili Pragu. Salzburg bi bio tih bez Mozarta. Ali, tu i tamo, pronosi se Salzburgom snažni i gordi krik Don Juanov dok uranja u pakao. Beč izgleda tiši, on je djevojka među gradovima. Njegovo kamenje nema više od tri stoljeća, a njegova mladost ne poznaje sjetu. Ali Beč je na povijesnom raskrižju. Oko njega odzvanjaju sudari carstava. Za nekih večeri, kad se nebo pokriva krvlju,

čini se kao da će poletjeti kameni konj sa spomenika na Ringu. U tom se kratkotrajnom času, dok sve govori o moći i povijesti, može razgovijetno čuti kako se bučno slama Otomansko carstvo pod navalama poljskih konjaničkih četa. Ni to ne stvara dovoljno tišine.”¹

I Rijeka ima svoje glasove prošlosti o kojima govori Camus. Glasove koje treba prepoznati i osjetiti jer nam oni nešto važno poručuju. Ti glasovi nažalost kao da do sada nisu bili prepoznati u dovoljnoj mjeri niti su bili valorizirani na primjeren način. Identitet grada čini zajedništvo sudbine jednoga urbanoga kolektiva. One predstavljaju zbir osobnih i obiteljskih povijesti međusobno čvrsto povezanih i isprepletenih, zbir koji se stalno iznova preoblikuje i mijenja te mu ne vidimo ni početka ni kraja. Povijest grada stoga nalikuje velikoj i širokoj rijeci koja se izljuje, meandrira i grana u tisuće i tisuće pojedinačnih odvojaka, struja i rukavaca. Povijest grada osebujna je struja svijesti i podsvijesti, doživljaja i sjećanja, slika i fragmenata, koju čas vidimo, a čas ne vidimo. Identitet je ono što se neprestano nanovo stvara i nadograđuje, ali i mijenja, kao uostalom i sve što postoji na ovome svijetu. Slijedom toga možemo govoriti i o riječkim identitetima onako kako su se oni preoblikovali u slijedu vremena, u slijedu godina, desetljeća i stoljeća.

Totalitarizmi i svjetski ratovi dvadesetoga stoljeća u Rijeci uzrokovali su, pored svega ostaloga, velike demografske promjene i egzoduse, dugotrajne pomutnje u kojima neće stradati samo pojedinci nego i čitave obitelji kao temeljni nositelji lokalnoga građanskoga identiteta, duhovnoga kontinuiteta i povijesnoga nasljeđa. I dok su jedni zauvijek odlazili noseći sa sobom nostalgичне uspomene i gorčinu u srcu, drugi su dolazili useljavajući se u njihove nekadašnje domove, a samo su malobrojni ostajali kao ponosni čuvari i nastavljači nekadašnje urbane tradicije. Rijeka je stoga bila i ostala duboko podvojenim gradom koji nastavlja živjeti na neki svoj osebujan način, ali svakako ne poput većine drugih naših gradova. Njezina specifična povijest ostala je uglavnom neobjašnjena, krajnje ideološki obojena, prepuna proturječja koja još uvijek čekaju na odgovore kompetentnih i objektivnih istraživača.

U takvim okolnostima, o pravoj prirodi *nekadašnjega grada* Rijeke/Fiume, kozmopolitske i poliglotske kulturne oaze, civilizacijske, mentalitetske i svjetonazorske podružnice iščezle austrougarske *Mitteleurope*, teško nam je danas stvoriti čak i neku općenitu predodžbu. Bila je to oduvijek granica mediteranske i atlantske civilizacije, *limes* Rimskoga, zatim Karolinškoga i Njemačkoga Carstva, što će ostaviti traga na kulturu i mentalitet lokalnih naroda. Taj višestruki pluralizam stvarao je podvojene osjećaje kod njegovih stanovnika. Grad je s jedne strane podupirao kulturno međudjelovanje i

¹ A. Camus, *Ljeto*, Ceres, Zagreb 2005, str. 9–10.

stimulirao širenje utjecaja među narodima, ali je s druge strane bio potencijalno veliko žarište vjerskih i nacionalnih sukoba koji će izbijati ako se pojave dovoljno nestabilne političke prilike, što će izazvati destruktivne sile i dovesti do tragičnih posljedica. Sve se zapravo temeljilo na održavanju labilne izvanjske ravnoteže kojoj je trajno prijetila destabilizacija i urušavanje sustava. Radilo se o prividu, lijepoj izvanjskoj fasadi koja je počivala na vrlo nesigurnim temeljima. I zato je novija politička povijest toga grada bila toliko tužna, bolna i grčevita.

Grad koji je nekoć bio čvrsto vezan za carski Beč i kraljevsku Budimpeštu izgubit će nakon propasti stare Monarhije, čiji su kraj odavno i nestrpljivo mnogi priželjkivali, onu potporu na kojoj je uspio izrasti u međunarodni lučki emporij. Taj grad živio je nekoć svoj osebujni život predstavljajući u sebi zatvoren svijet međusobno isprepletenih kolektivnih i individualnih sudbina. Postojala su u tom nekadašnjem gradu mnoga lica, njihove obitelji, njihovi prijatelji i suvremenici, udruženja, klubovi, kavane, kazališne lože, karnevali, koncerti, knjige, časopisi, novine, putovanja, susreti, pisma, dnevници, bilješke, prve pjesme, regali s knjigama, ulja na platnu, gipsana poprsja, vrtne sjenice, ljuljačke, blagovaonice, spomenari, herbariji, dopisnice iz dalekih gradova, bicikli, tramvaji, fotografije, glasoviri i kanarinci. Postojala su neka davna zaboravljena popodneva i jutra, proljetni lahori, jesenji mirisi, mjesečine, šetnje uz morsku obalu, nedjeljne mise, tijelovske procesije, promenadna glazba, smijeh u zajedničkom obiteljskom salonu, okusi i mirisi prustovskih *madeleines*, vježbe iz mačevanja, plesa i jahanja, krštenja, prve pričesti, rođendani i pogrebi, sjećanja na davno već umrle djedove i bake, tetke i stričeve, djetinjstva i školovanja, dadilje, guvernantе, sobarice, kućne učitelje, gimnazijske profesore. Imena i prezimena tih bivših ljudi danas više ne izazivaju nikakve asocijacije, nikakve odjeke iz prošlosti, nikakva konkretna sjećanja, budući da ni preživjelih svjedoka iz toga dalekoga vremena više odavno nema. Posebno se to odnosi na ono doba kada su se u Rijeci posvuda mogli vidjeti mađarski državni grbovi i lepršale mađarske trikolorе. Danas je to već neki daleki pluskvamperfekt, nešto što čak ni ne izaziva više ni nostalgična sjećanja. Između toga vremena, bogata zanimljivim događajima i neobičnim ljudskim sudbinama, i čudnovatoga mrtvila, malodušnosti i ravnodušnosti današnjice, rastvorila se golema praznina, praznina koja pomalo plaši i uznemirava.

Nepravedno je međutim držati se indiferentnim prema tom šarolikom obiteljskom nasljeđu, dobrim dijelom još potpuno neistraženom, koje bijaše odrazom visoke građanske kulture i civilizacije, ponašati se kao da nikada i nije bilo ničega, pogotovu ne onoga vrijednoga, što svaki grad kroz svoju povijest nužno stvara i ostavlja kao trajnu vrijednost. Građanstvo je uvijek barometar civilizacije, nosilac i ujedno pokretač napretka. Staro je Habsburško Carstvo nosilo u sebi klicu propasti i dekadencije, bilo je sazdano na velikim

proturječjima i paradoksima, ali je nedvojbeno posjedovalo iznimnu intelektualnu snagu, duhovnu i umjetničku kreativnost čije su se moćne silnice u koncentričnim krugovima širile nadaleko, od Beča, Praga i Budimpešte, preko Bratislave, Graza i Zagreba, do Trsta, Rijeke i Dubrovnika. U tom velikom komešanju i vrenju koje se posvuda osjećalo, ljudi su mnogo putovali, raspravljali, učili jedni od drugih, strujale su i ispreplitale stare s novim idejama, postojala je intenzivna međusobna višejezična komunikacija. Kasnije kulturne i političke predrasude onemogućile su objektivno sagledavanje te lokalne građanske povijesti, te još uvijek dobrim dijelom utječu na ambivalentne stavove današnjih građana prema vlastitoj prošlosti i vlastitom bogatom, ali dobrim dijelom zaboravljenom nasljeđu.

Nije, međutim, samo problem u ideološkim predrasudama nego i u činjenici da je prema pojmu društvene elite općenito zavládala odbojnost. Baviti se nekadašnjim elitama također nije u modi. U naše vrijeme, u našim društvima koja bi željela biti demokratskima, jednakost je vrijednost koja prevladava i apsolutno dominira, tako da će u potpunosti izmijeniti nekadašnje kulturne ideale i težnje. Nama su tradicionalni građanski kulturni ideali postali strani. Egalitarizam je i populizam do te mjere uhvatio korijena u našem duhu da se jednakost u bilo kome slučaju unaprijed prihvaća, dok je nejednakosti u pravilu uvijek nužno opravdanje. Pojam buržoaske elite, kakvu je posjedovala i Rijeka, postao je sumnjiv, obojen negativnim konotacijama.² Nekadašnje poimanje elitne kulture nosilo je aristokratsku komponentu, zasnovanu na humanističkom idealu. Ono je, međutim, vremenom došlo u sukob s demokratskijim poimanjem pri čemu su oba ova nazora tipična za dvije postojeće elite. Humanistički ideal s korijenima u vrijednostima klasične antike bio je usmjeren prema ostvarenju „čestitoga čovjeka”, široke kulture i brojnih interesa. Ovo je bio ideal onih vladajućih grupa koje raspolažu slobodnim vremenom da se prepuste kulturnom uzdizanju i bavljenju javnim poslovima. Prosječni pojedinac koji mora zarađivati za život okrenut je, naprotiv, prema specijalizaciji. Demokratski kulturni ideal usmjeren je prema profesionalnoj djelatnosti, pa se kultura ističe kroz aktivnosti čiji je konačni cilj praktične vrste.³

Kolektivni je identitet Rijeke vrlo intenzivno ostao povezan sa Zapadom, odnosno Europom s kojom počinje aktivno dijeliti zajedničku povijest i zajedničku sudbinu. Pritom Europa ne znači samo zemljopisnu pojavu, nego i duhovni pojam, dijeljenje zajedničkih vrijednosti, kulture i pogleda na svijet. Rijeka je tako postupno postala integralnim dijelom srednjoeuropske interkulturalne zone, pa joj je jedna od glavnih značajki bio napredni građanski

² J. Coenen-Huther, *Sociologija elita*, Clio, Beograd 2005, str. 6.

³ J. Coenen-Huther, *Sociologija elita*, nav. dj., str. 85

mitteleuropeismo. Zahvaljujući tome Riječanin, koji se u pravilu znao dobro služiti talijanskim, hrvatskim, njemačkim i mađarskim jezikom te je radi svojih poslova mnogo i često putovao komunicirajući intenzivno s pripadnicima drugih naroda i dobro poznavajući njihove mentalitete, navike i običaje, podjednako se osjećao kod kuće u Beču, Berlinu, Budimpešti, Milanu, Rimu i Zagrebu.⁴ No, u isto vrijeme njegov je rodni grad po svome veselom i živahnom duhu, južnjačkom temperamentu i senzibilitetu bio i ostao sastavnim dijelom bogatih tradicija mediteranskoga kulturnog i civilizacijskoga kruga. Njegovi su stanovnici bili ljudi sudbinski povezani s morem što ih je činilo tipičnim europskim južnjacima. U službenom izvještaju o Rijeci iz 1852. godine piše o njenim građanima sljedeće: „Stanovnici grada i okolice sangviničnog su temperamenta i zato veseli i živahni, no u isti mah općenito dobrog ponašanja – bogati intelektualnim sposobnostima, koje bi uz odgoj u dobro organiziranim javnim školama, mogle pružiti državi istaknute pojedince u svakoj grani ljudskog znanja.”⁵

Riječanin se uvijek i prije svega osjećao građaninom svoga grada, *Recanom*, *Rečanom*, *Ričanom* ili *Fijumanom*, a sve drugo nije mu bilo od tolike važnosti. Simptomatično je pritom da se taj snažni osjećaj lokalne pripadnosti i osobne identifikacije pojavio prije negoli je pod utjecajem europskoga romantizma došlo do oblikovanja modernoga nacionalnog identiteta.⁶ Taj osjećaj je, dakle prethodio kasnijoj nacionalnoj identifikaciji i predstavljao osnovicu lokalnoga urbanog, a ne narodnosnoga određenja. Biti privržen svom rodnom gradu i užem liburnijsko-kvarnersko-primorskom zavičaju starija je vrsta identifikacije od osjećaja nacionalne pripadnosti, ma koja ona bila.⁷ U Rijeci se ta

⁴ S. Samani, *Dizionario biografico fiumano*, Istituto Tipografico Editoriale, Dolo – Venezia 1975.

⁵ D. Klen, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. g.*, Jadranski zbornik, I, Rijeka 1956, str. 237.

⁶ „A usred te europske zbrke nastala je suluda ideja o načelu nacionalnosti, u prvom redu pod utjecajem filozofa Rousseaua, Fichtea i Hegela, a svakako i zbog posljedica napoleonskih ratova. Naravno, postojali su prethodnici nacionalizma. Ali ni rimska ni starogrčka kultura nije bila nacionalistička. One su nastale sudarom različitih kultura na Sredozemlju i na Bliskom istoku. To vrijedi i za grčku, koja je dala zacijelo najvažnije doprinose sadašnjoj zapadnjačkoj kulturi: mislim na ideju slobode, otkriće demokracije i kritički, racionalni stav koji je naposljetku doveo do moderne prirodne znanosti.” K. Popper, *U potrazi za boljim svijetom*, Kruzak, Zagreb 1997, str. 123.

⁷ Riječki dijalektalni pjesnik Mario Schittar (ps. Zuane de la Marsecia) na primjer u jednoj svojoj prigodnoj pjesmici piše: „*O mie contrade della Città Vecia / Mio caro ziel, bell'onde del Quarner; / Quanto ve vojo ben podè sever; / Che con piaser ghe tiraria l'orecia / A tutti i maledetti sperlontoni, / Che i vuol che i vostri fii sia poco boni. // Se mi Fiuman non fussi; esser vorria / Perchè xè jente jenerosa e bona; / Al foresto i saluda alla Carlona / Disendoghe: paron sè in casa mia / Se in pien non xè i Fiumani ospitalieri, / Domandeghe in*

vrsta privrženosti uvijek postavljala prvi plan, s privrženošću svojoj užoj obitelji i njenim tradicijama. Zapravo, bila je to jedna te ista ljubav koja se manifestirala na dvojak način. Upravo radi toga ovdje je i postojala jaka tradicija klanovskoga mentaliteta u skladu s kojom su glavnu riječ u javnom životu ovoga grada često vodili pripadnici jedne ili više utjecajnih obitelji koje su međusobno bile u bliskom srodstvu. U devetnaestome stoljeću takav je primjerice predstavljala klan (*parentela*) obitelji Kozulić (Cosulich) podrijetlom iz Lošinja čiji su članovi činili brojnu i utjecajnu skupinu unutar gradskoga zastupništva. Drugi je takav klan bio obitelj Adamich-Ciotta podrijetlom iz Rijeke i Livorna, potom obitelj Bačić (Baccich) podrijetlom iz Dubrovnika itd.

Riječani su vrlo predano i ambiciozno znali usvajati sve ono što je strano, jezike i običaje, ponašanje i razmišljanje, pa su se i sami vrlo brzo mijenjali postajući vremenom sve uglađeniji, profinjeniji i galantniji. To znači da su vrlo suptilno koristili vještinu razgovora i međusobnoga ophođenja tako da su im ljudi s kojima bi dolazili u dodir jednostavno morali vjerovati i biti uvjereni u njihovu dobronamjernost. Dobro su znali da se naklonost ne samo bližnjih nego i svih drugih ljudi može pridobiti jedino velikodušnošću, prijaznošću i otvorenošću, a posebno lijepim manirama i pristojnošću. Uljudnost je bila nešto od neprocjenjive vrijednosti i usađena duboko u tradicije riječke građanske kulture, nešto što ju je bitno i suštinski određivalo. Usporedno s time razvijala se i otvorenost duha, životna vedrina.

Rijeku su prije svega činili njeni građani čija imena i prezimena iščitavamo, ili barem dobar dio njih, na oronulim obiteljskim kriptama i mauzolejima riječke Kozale. Nekadašnji gospodski ukus i ljubav prema pompoznosti tih

coscienza ali forestieri! // Non digo a quelle maledette arpie, / Che i se ga quà vestido e qua sfamà / E dopo infin nel piato i ga spudà / Centando d'insolenze litanie; / Ma digo a quella jente onesta e brava, / Che si i s' à fatto un stato meritava. // Tutti dirà si Fiumani: jente bona / Dal Ponte sin Cantrida in lungo andar, / Dal Barbacan in largo sin al mar, / Xè jentilezze e xè bontà in persona / Ma se vù domandè ali lasagnoni, / Della Rivista i ve dirà: poltroni. / Savè per ben, che, questa Fiume antica, / De molta brava jente le ga dà; / Per piccola che un giorno la xe stà / D'ogni progresso l'era sempre amica / Senza l'aiuto vostro Zarlalani; / La storia ve dirà per noi Fiumani. // Se in terra d'altri un buon Fiuman xè andato, / Non se ga messo li usi a sporlazzar, / Nè nei partiti s' à vossà missiar / Per questo el jera sempre respetado / Nè asino poi tanto nol xè sta / Sfidento per intero una cità. // In quanto intelligenza dei Fiumani / Ve pol molti insegnar l'educazion.../ Caleve un poco l'ale d'ambizion, / Chè genii voi non sè ma zarlalani / Acqua in bocca se tien in strani loghi / E non si impizza de discordia i fogi. // Sentime poi gran scribi e pedagoghi! / Se qualchedun v'è offeso, in general / De Fiume, non doveri parlar mal / Chè a voi xè California questi loghi / Non stè poi calunnar la Citta vecchia / Perchè ve ciaparemo per l'oreccia. // Vu Dioghene bardassa anchè in Marseccia / E pur cerchè colla langerna vostra / Se muso tanto avè metteve in mostra / Ce un omo trovare vu in ogni vecchia / Da recalarve un fracco col baston / Perchè cussi se tratta un mascaizon. Zuane della Marsecchia. Per lume Ai grandi pedagoghi Istriani E scribi Triestini e Lussignani Della Rivista di...Fiume". La Varietà, br. 20, 16. svibnja 1886.

nadgrobnih spomenika opremljenih dostojanstvenim distisima, ukrašenih krilatim anđelima i alegorijama boli, govori mnogo o njihovim nekadašnjim vlasnicima koji sada spokojno počinjavu pod kamenim pločama, u sjeni turobnih i mrkih čempresa. Ovdje su, jedni pored drugih, uredno poredani, u vječnosti smrti opet ujedinjeni, nekadašnji Riječani, *Fijumani* – Talijani, Hrvati, Nijemci, Mađari, Slovenci, Austrijanci, Slovaci, Švicarci, Srbi, Englezi, Škoti, Belgijanci, Irci, Francuzi, Nizozemci, Česi, Grci, Španjolci, Cincari, Vlasi, Rumunji, Bugari, katolici, pravoslavci, kalvinisti, evangelići, hugenoti, anglikanci, sefardski, aškenaski i ortodoksni Židovi. Pompozni grad mrtvih danas je zapravo jednim još vidljivim krunskim svjedokom postojanja nekadašnjega podjednako pompozna grada živih, iz herojske građanske epohe koju će Hermann Broch nazvati *vedrom apokalipsom*.⁸

Potrebno je još nešto istaknuti, a to je da nije moguće iz toga šarolikoga kulturnog i civilizacijskoga konteksta posebno izdvajati njegove segmente. Tako na primjer hrvatski kulturni krug Rijeke devetnaestoga stoljeća nije moguće promatrati odvojeno od ostalih kulturnih krugova koji čine taj jedinstveni riječki građanski kolektivitet. Svi se ti kolektiviteti međusobno nadovezuju jedan na drugoga, povezani su jedinstvenom povijesnom sudbinom i tradicijom. Iz toga proizlazi da primjerice mađarski kulturni krug Rijeke ne možemo odvajati od hrvatskoga ili talijanskoga kulturnog kruga te da se oni međusobno objašnjavaju jer istovremeno supostoje na istome mjestu, u okviru istoga društvenoga organizma. Riječki slovenski kulturni krug, upravo kao i hrvatski, nalazio se u podređenom položaju u odnosu na talijanski i mađarski kulturni krug, a lokalna židovska zajednica koja se dijelila na sefardski i aškenaski krug bila je intenzivno povezana sa svim drugim zajednicama. Osim katolika koji su tvorili kompaktnu većinu, bilo je među Riječanima pripadnika pravoslavne vjeroispovijesti, protestanata (koji se opet dijele na evangelićke, luterane i kalviniste, bilo je među njima i nešto anglikanaca). I tako dalje. Ova šarolikost nije bila plod slučajnosti već osebnosti povijesnoga razvoja ovoga grada.

Dakle, u slučaju Rijeke možemo slobodno govoriti o svjetovima u interakciji, svjetovima koji tek čekaju da budu proučeni i protumačeni. Rijeka je živ organizam jednoga grada u pokretu, ona predstavlja sjajnu metaforu društva koje se kreće i koje stvara, proizvodi i aktivno djeluje, društva koje posjeduje ne samo jaku samosvijest nego i vrlo jasnu, vlastitu viziju, koje posjeduje vjeru u sebe i vlastite mogućnosti. To društvo velikoga potencijala koje je posjedovalo ne samo vrsne radnike, majstore, pomorske kapetane i

⁸ *Fröhliche Apokalypse* – tim je riječima Hermann Broch nazvao razdoblje od 1848. do 1918. u povijesti Habsburškoga Carstva i osobito Beča, koje se odlikovalo dotad neviđenom plodnošću interakcije starih i novih stavova. William M. Johnston, *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848-1938*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1993, str. 9.

veletrgovce nego i intelektualnu elitu aktivno okrenutu prema svijetu nije bilo niti je moglo biti opterećeno balastom uskoga nacionalnog vidokruga, već je, dakako uvažavajući posebnosti pojedinih jezika i kultura, težilo nadilaženju bilo kakvih ograničenja pa stoga može predstavljati uzor tolerancije i suživota u europskim razmjerima. Nešto slično vladalo je stoljećima primjerice u Bosni, ali ta je tradicija, nažalost, kako se čini nepovratno izgubljena. Rijeka dakako nije nikada bila idealno mjesto jer takva mjesta jednostavno ne postoje, ali je bila oaza mira i prosperiteta, pružajući primjer o kome su druge sredine mogle samo sanjati. Rijeka je rano shvatila da se svijet ubrzano razvija i preoblikuje i da mu se treba prilagođavati ako se želi uspjeti i napredovati. U tome je opet bila donekle slična starom Dubrovniku, premda je za razliku od njega bila mlad i moderan gradić, sav okrenut prema budućnosti. Ovim skupom željeli smo potaknuti razmišljanja o tom problemu kroz prizmu najrazličitijih pristupa kako bismo pokušali dati što kompleksniju sliku što se otvara pred našim očima. Moramo pokušati shvatiti tu unutrašnju složenost i kompleksnost koje su odlikovale ovu sredinu. Držimo da je Rijeka to zaslužila zahvaljujući prvenstveno svojoj jedinstvenosti, bogatstvu i raznolikosti unutar svih drugih današnjih hrvatskih gradova. Njezina rana modernizacija, industrijalizacija i urbanizacija približili su je tadašnjim modernih europskim gradovima, a ništa manje nije zanimljiva ni njezina kozmopolitska komponenta, sa svim svojim proturječjima proizišlim iz takva razvoja. Želja nam je da naše dosadašnje čitanje grada zadobije novu dimenziju, onu koja nadilazi okvire pojedinačnih nacionalnih kultura i proširuje naša znanja, pokušavajući stvari sagledavati iz jedne više povijesne perspektive, one koja uključuje, a ne isključuje, kako je to, nažalost, često bivalo do sada.

Riječ je o proučavanju osebujne i jedinstvene interkulturalne komunikacije, odnosno komunikacije između različitih jezika i kultura. Budući da svaka osoba ima svoj put, moramo uvijek biti oprezni kada radimo kulturna poopćavanja. Ljudi su naime uvijek nešto više od svoje vlastite kulture i svoga jezika.⁹ Riječki je identitet pak vrlo dinamičan i višestruk te se tijekom povijesti često mijenjao. On stoga predstavlja trajan istraživački izazov jer posjeduje mnoga lica i tradicije što sva zajedno imaju pravo ravnopravnosti, pripadnosti i ukorijenjenosti. I upravo u tome se ogleda osebujnost i bogatstvo, a ne mana i devijacija, kako se to može činiti samo s gledišta jedne nacionalne kulture, bez obzira na to o kojoj da se radi. To je bit riječke multikulturalnosti i duha tolerancije na koji smo svi tako ponosni.

Međutim, taj duh nije bilo lako stvoriti niti ga razvijati, već je uvijek trebalo u to ulagati velike napore i volju, truditi se oko uvažavanja onih koji su bili drugi i drugačiji. Taj duh posve je oprečan duhu neslobode, konzervativizma i

⁹ L. Samovar, R. Porter, E. McDaniel, *Komunikacija između kultura*, Slap, Zagreb 2013.

isključivosti, on je uvijek otvoren, dobronamjeran, uljudan i plemenit. Taj duh stare Rijeke trebao bi nam svima nama danas ukazivati da postoji nada u drugačiji, ljepši i bolji svijet, za koji se svi zajedno moramo svojski boriti. Taj duh koji je odraz stoljetne vještine komuniciranja, nastao na ovome prostoru kao posljedica životne mudrosti, nikako ne bismo smjeli zaboraviti, već ga ugraditi u sebe kao dio vlastite tradicije i slijediti ga i dalje, kao što su to činili naši prethodnici od kojih možemo i danas mnogo toga naučiti. Na tom je duhu počivala tradicionalna riječka građanska kultura kojom se ovdje kanimo zajednički pozabaviti.

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

PUTOPISNA SVJEDOČANSTVA O RIJECI U DEVETNAESTOME STOLJEĆU

izabrao IRVIN LUKEŽIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

1. *Therese Artner, Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler, Pešta 1830.*

Njemačka književnica Theresa Artner (1772. – 1829.), rođena u Šintavi, umrla u Zagrebu, uz pjesme, pisala je drame i putopise. Od godine 1822. stalno je živjela u Zagrebu. Godine 1825. krenula je Artnerova na put po čitavoj Hrvatskoj. Posjetila je i Rijeku, nakon čega je nastavila put prema Trstu i Italiji. Svoje dojmove o Hrvatskoj i Zagrebu objelodanila je u putopisu u obliku pisama upućenih svojoj prijateljici, austrijskoj spisateljici Carolini Pichler, pod naslovom *Pisma o jednom dijelu Hrvatske i Italije Carolini Pichler*, objavljenome u Pešti godinu dana nakon autoričine smrti.

„Rijeka (njemački St. Veit am Flaume) je smještena na vrlo ugodnom mjestu, a njen novi grad pruža vrlo lijep prizor. Ulice su široke i ravne; trotoari među kućama imaju lijepo obrađene kamene obrube i izbočine. Različite nove privatne i javne građevine i uređenja ukazuju na porast prosperiteta, a to će vjerojatno postati još više vidljivo kroz neko vrijeme, ukoliko pomorska trgovina iz Mađarske, u koju se grad uključio tek od 1822. godine, dobije

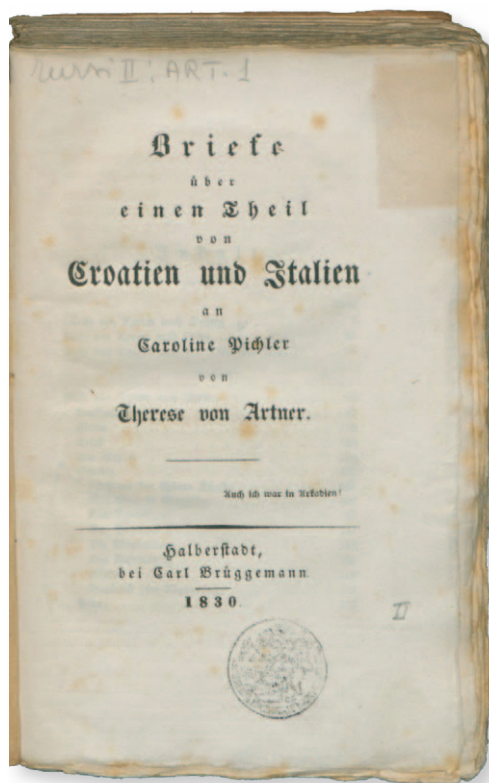

Slika 1: Therese von Artner

živahniji zamah, kao što se nadamo. Kuće su visoke 3 do 4 kata; uz more su podignute posebne dvorane za prodaju mesa, ribe i kruha s kolonadama. Najvažnija zgrada je, međutim, Kasino koji je po najboljem ukusu sagradio gospodin von Adamich, jedan od najdomoljubnijih i najpoduzetnijih riječkih građana, kome se najviše ima zahvaliti njegova gradnja. U prizemlju se nalazi kavana, vrlo prostrana plesna dvorana s galerijama i prilozima; na prvom katu prekrasno kazalište, visoko funkcionalno i osjetljivo: osim glavne lože tu je još 14 manjih sa svake strane koje su postavljene na četiri kata. Lože su masivne, s pregradama od mramora i štukaturama, lijepo oslikane, s ogledalom i lusterom u svakoj loži, pozornica je vrlo prostrana, s pogledom na more, ukratko, potpuno talijanskog ukusa, zbog čega je ono neusporedivo s nijednim kazalištem u Mađarskoj, čak ni sa onim u Požunu i Pešti.

Druga zgrada, poput one od spomenutoga dobrotvora, uzdiže se izvan grada. Nazvana je rafinerijom šećera, koja je u početku jako cvjetala i zapošljavala je četiri stotine obitelji. Nažalost, nepovoljne okolnosti dovele su do njenog propadanja, a sada se ova veličanstvena građevina ne koristi. Neka uskoro nađe drugu svrhu!

Stari kaštel se uzdiže na brežuljku ponad zaljeva, a stari grad leži oko njega na strmim, stjenovitim i neravnim padinama, s uskim,

Slika 2: Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler

kutnim i slabo popločenim ulicama. Samo crkva Svetog Vida izvrsne je gradnje i, u manjem mjerilu, vrlo slična Santa Mariji della Salute u Veneciji, sa svojom rotandom i kupolom; ispod osam mramornih stupova, s nišama i sedam oltara.

Na kraju ranije spomenutog šetališta nalazi se javni gradski perivoj, koji je također dizajnirao Adamich, zvan Školjić (Scoglietto), a u kojem su prekrasni lovorovi gajevi. Stijena koja se proteže na svom kraju okrunjena je gore spomenutom školjkom, dvorcem Trsat, obiteljskim dvorcem obitelji Frangipani i gotovo se čini da se spušta u zrak. Ako povijesna sjećanja koja on potiče pripadaju barbarskoj prošlosti, uglavnom groznoj, današnji heroj donio je lijepu odluku da pomiri čovječanstvo s njim i posveti ga novoj, plemenitoj svrsi. Feldmaršal grof Nugent kupio ga je i želi tamo pohraniti svo svoje umjetničko blago kao u muzeju.

Rijeka ima nekoliko kamenih i drvenih gatova, ali posljednji se također nalaze u popisu. Veliki novi brigantin, nazvan Nadvojvoda

Aleksandar, vlasništvo domaćega trgovca, porinut je prije dva dana. Takvo veliko plovilo košta preko 30 000 zlatnih forinti.

Na plaži je bilo puno drvene građe, uključujući velika stabla namijenjena obnovi Pavlove crkve u Rimu. Do sada je drvo predstavljalo gotovo jedini izvozni predmet iz ove zemlje, koja je toliko bogata tim proizvodima; osim toga, platnene krpe, koje sakuplja hrvatski puk, koje potječu od lanenih plahti i odjeće, vrlo su traženi i izvoženi u Englesku.”¹

2. Otto Dubislav Pirch, *Caragoli: Reise-Mittheilungen aus Ungarn und Italien Erster Theil Ungarn, Militärgrenze, Slavonien, Croatien. Zweiter Theil. Fiume, Triest, Venedig*. Berlin 1832.

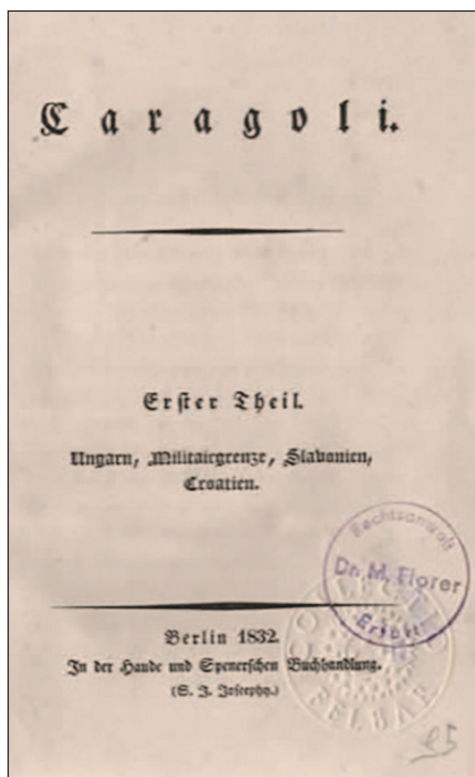
Njemački putopisac Oto Ferdinand Dubislav von Pirch (1799. – 1832.), rođen u Bayreuthu, umro u Breslauu, bio je kapetan u generalštabu pruske vojske i sin pruskoga generala. Potjecao je iz stare vojničke obitelji starinom iz Pomeranije. Stradao je prilikom pada sa svoga konja u trideset i trećoj godini života. Putopis po Hrvatskoj i Primorju objavljen je tek poslije njegove smrti. Naslov knjige *Caragoli* dao je sam autor, uzeo ga je prema malim morskim školjkama, koje su se u velikom broju nalazile uz obalu. Naročito mu je iscrpan bio opis Rijeke, u koju je stigao 3. siječnja 1830. godine preko Lujzinske ceste koju smatra remek-djelom tadašnje tehnologije. Putem je sasvim promrznuo, ali se nadao da će na moru biti toplije. Međutim, dočekala ga je primorska bura pred kojom se sklonio u malu gostionu nedaleko riječke pošte. Taj lijepi lokal pored pošte, koji se kasnije zvao *al Re d’Ungheria*, odnosno *Hotel Europa*, u kojoj je bio smješten *Caffè Centrale*, pripadao je u to vrijeme nekom Toniju Zazanichu. U toj gostioni naišao je na slugu koji ga je osupnuo velikim poznavanjem stranih jezika pa doslovce kaže:

„Sluga me je pozdravio francuskim jezikom, talijanski je zatražio od neke žene ključeve prostorija, a hrvatski naredio kočijašu da donese prtljag u moju sobu. Daljnji razgovor sa mnom nastavio je na njemačkom jeziku. Njemački su, kao što sam kasnije primijetio, mnogi među sobom razgovarali, ma da većina naroda govori hrvatski, i tek po neki rđavim talijanskim narječjem. Soba u koju sam bio uveden bila je ukusno namještena, s jednim toliko ogromnim krevetom, da je u njem bilo mjesta i za troje ljudi. Zamolio sam slugu da mi naloži vatru te sam tek sada na svoje najveće zaprepaštenje primijetio da u sobi nema peći. Teškom

¹ Therese Artner, *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler*, Pesth 1830, str. 110–115.

Slika 3: Otto Dubislav von Pirch

Slika 4: *Caragoli*

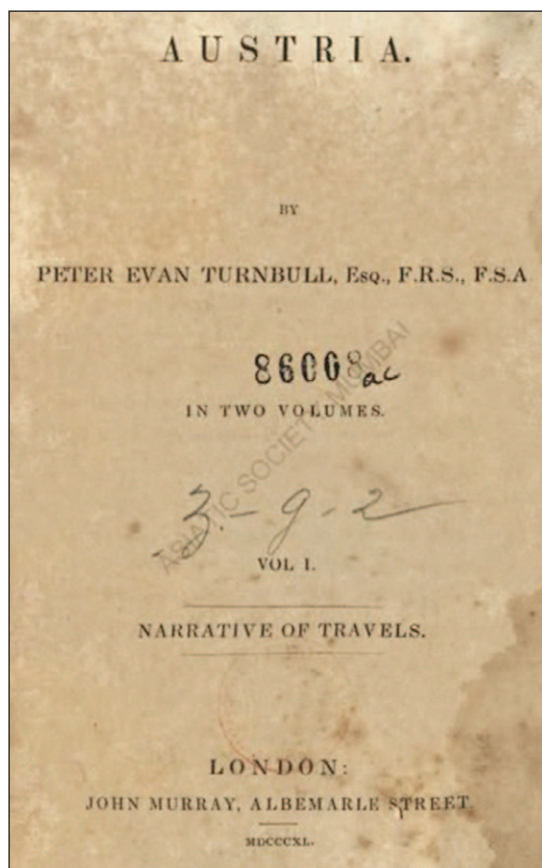
mukom sam najzad dobio drugu sobu, doduše mnogo manju, ali što je bilo mnogo važnije, u njoj se nalazila malena željezna peć, koju mi je sluga smjesta naložio. Budući da je taj dan bila nedjelja, otišao sam u crkvu, koja je bila prepuna naroda. Tamo skupljeni svijet svojim licima, nošnjom i jezikom, bio je hrvatski, pjevajući u crkvi hrvatske crkvene pjesme. Nakon službe božje posjetio sam „Caffe commercio”. Posjedio sam i novi dio grada, u kome se nalazila lijepa kazališna zgrada, izgrađena novcem riječkog trgovca Adamića.”²

3. Peter Evan Turnbull, *Austria*, London 1840.

Englez Peter Evan Turnbull (1786. – 1852.) putopisac, član Kraljevskog društva. U travnju 1836. godine, zajedno sa svojim bratom Thomasom Smithom Turnbulloom, doputovao je kočijom iz Trsta. Njegov opis grada Rijeke nije detaljan budući da se autor usredotočio na prikaz općih gospodarskih pitanja i problema toga vremena, ali sadrži zanimljiva svjedočanstva o Andriji Ljudevitu Adamichu:

„Sadašnje stanovništvo Rijeke broji oko šest i pol tisuća, a područje neposredno oko nje i ovisno o gradu može imati još toliko stanovnika. Donji dio grada, onaj sagrađen na uskom pojasu ravnog zemljišta uz more, ima jednu dugu, široku i vrlo lijepu ulicu te nekoliko sporednih koje se u nju ulijevaju, a sadrži i neke upečatljive građevine. Ako pitate tko ga je sagradio, odgovor je: gospodin Adamić. Tko je podigao ono drugo lijepo javno zdanje? Gospodin Adamić. A tko ove prostrane privatne zgrade? Gospodin Adamić. Tko je zasadio ove voćnjake? Gospodin Adamić. Tko je napravio planove za ove izvrsne puteve? Tko je uredio ovu lijepu obalu? Tko je, ukratko, načinio sve ovo što putniku pada u oči kao korisno i lijepo? Dobiva se samo jedan odgovor: gospodin Adamić. A ja sam vrlo dobro poznao tog čovjeka koji se isticao brigom za opće dobro i osobnom valjanošću. On je bio kovač vlastite sreće. Imao je ugovore s britanskom vladom tijekom ratova s Francuskom za isporuku vrlo velikih količina hrastove građe za našu mornaricu. Jedno vrijeme bio je iznimno imućan, a grad u kojem se rodio i živio imao je velike koristi od njegovog bogatstva. On je bio otac Rijeke. I premda mu se pri kraju života njegov veliki imetak

² M. Despot, *Strani pisci o Rijeci i Hrvatskom primorju u 18. i 19. stoljeću*, Riječka revija 1-2, god. III, str. 39–40.

Slika 5: *Austria*

možda smanjio zbog velikih troškova za opće dobro i prevelike poduzetnosti, u gradu i njegovoj okolini još uvijek borave nasljednici imena, a djelomično i imetka svog dičnog oca.”³

4. Miklós Wesselényi, Ulomci iz dnevnika 1. – 13. lipnja 1836.

Mađarski političar Miklós Wesselényi de Hadad (1796. – 1850.), rođen u mjestu Zsibó u današnjoj Rumunjskoj, bogat i utjecajan aristokrat, član Upravnoga odbora Mađarske akademije znanosti i umjetnosti, bio je vodeća osobnost oporbe Gornjeg doma ugarskoga sabora. S grofom Istvánom Széchényjem u mladosti poduzeo je veliko putovanje zapadnom Europom. Bio

³ V. Kostić, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*, Adamić, Rijeka 2006, str. 44–45.

je vrlo napredan političar koji se isticao čvrstinom i nepokolebljivošću svojih stavova, zalažući se za društvene reforme te gospodarski i nacionalni razvitak. Oslobodio je kmetove na svojim vlastelinstvima, podupirao osnivanje škola, pokrenuo osnivanje vlastite tiskare. Zbog oštire kritike vlade protiv njega je 1835. podignuta optužnica i nakon dugog sudskog postupka 1839. osuđen je na tri godine zatvora. Godine 1836. dopušteno mu je da pođe na putovanje po Italiji. Tako je stigao u Rijeku i na kvarnerske otoke. Vodio je dnevnik tijekom dvadeset godina, ali sve do danas iz njega su objavljeni tek pojedini ulomci. Za vrijeme njegova dužega boravka u Rijeci glavnim mu je vodičem bio njegov sunarodnjak i profesor Ferenc Császár, svestrani pisac i prevoditelj koji je radio u riječkoj gimnaziji kao profesor mađarskog jezika i književnosti.

„U Rijeci sam odsjeo kod Crnog orla. Prozori mi gledaju na more. Nije mali užitak bilo udobno sjediti kraj prozora gledajući lijepu mirnu vodu, udišući lijep lagan topao zrak, dobro okupan i zobljući lijepe trešnje, a nije malen dio toga užitka bilo to što sam se uzasve osjećao izbavljen iz svoje truckave kočije. Stigao sam u 3, ali sam tek u 5 izišao iz prenoćišta. Űrményi me je ljubazno primio, ali se ipak vidjelo i vidi se da je on taj koji se u Požunu nije usudio pozvati me na objed. Rijeka se mnogo proljepšala u ovu 21 godinu koliko je nisam vidio. Izgrađena, uljepšana, s nasipanjem mora je nastala nova tržnica, kojoj je ime Tržnica Űrményi. Sas postoje vrlo dobri i prostrani trotoari; blata i prašine nema. Ova uljepšavanja mogu se pripisati s jedne strane Űrményiju, a s druge tomu što grad zbog svog položaja kao županije može slobodno raspolagati prihodom

(...)

Upoznao sam se s Császárom, Breierom, Horhyjem; oni su me odveli u dva kasina koja ovdje postoje; doista su me iznenadila, oba su vrlo lijepa, ali naročito je jedan, kojega su u tu svrhu izgradili trgovci, vrlo elegantan. Kako sutradan bijaše Tijelovo cijeli je grad bio na ulicama; malo se stranaca moglo vidjeti, jedva sam vidio jednu ili dvije lijepe djevojke ili gospođe. S Mihalovićem sam se, koji me jutros već tražio, popeo na staru trsatsku utvrdu; i ona je pripadala Frankopanima; pogled s visine je veličanstven. Posebno čuvsto bijaše utonuvši u doživljaj pogibelji i boli prošlih vremena ispod u gradu čuti njemačke marševe vojnog muzičkog zbora. Utvrda je sada Nugentova, od stare tamnice gradi sebi grobnicu, a od jedne kule muzej za svoje slike i skulpture, ali oni još nisu završeni; inače propada i ruši se i ovaj lijepi spomen davnih vremena. Priroda je uzela u zaštitu ono što ljudska nehajna bezosjećajnost pušta da propada pa gole zidove obrasle mahovinom pokriva gustom koprenom od lijepog bršljana.

Slika 6: Miklós Wesselényi

Penjući se na Trsat vidjeh mnogo visokih stabala koja nisam poznavao, ali ovdje je teško propitivati o tome jer sam već više njih pitao u vezi stabala i grmova, ali ili ih ne poznaju ili im znaju samo talijanska imena. Ima gore više lovorovih stabala i lijepih smokvi, kojih ovdje općenito ima u izobilju. Franjevci imaju gore samostan, otprilike 30 motika – i mangeta zemlje ovdje daje obilje plodova; ovi siroti redovnici koji prose milostinju ovdje raspolažu bogatim imanjem; s vrha njihova vrta pruža se veličanstven pogled. Gore živi župnik i iz njegove je sobe prekrasan vidik. Ovaj svećenik – zove se Wisner – vrlo je živijalan čovjek, počastio nas je dobrim vinima i likerima.

(...)

Ovdje se način života već približava talijanskomu, kasno ustaju, radije izlaze tek navečer, kasno liježu, i ja sam stigao kući oko jedan.

(..)

U Rijeku smo se opet vratili kočijom, s nama je došao trgovac imenom Smajić, Medanićev šogor koji služi u husarima, vrlo raspoložen čovjek. Na objedu sam bio kod Tosonija, bilo je vrlo veselo; na moju zamolbu jeli smo ribu svu spravljenju na talijanski način. Ima tu mnogovrsne dobre ribe, ali malo njih poznajem; najbolja je tuna, njome se bavi i trgovina na veliko, njezin izlov je dan u zakup. Izlov joj je uobičajen: na obali 10-12 hvati visoko drvo savijeno je prema moru, na njega vodi lojtra, na vrhu vječito sjedi jedan čovjek koji kolegama na obali daje znak kada skupine

tuna – jer tako običavaju ići – ulaze iza mreža vječito razvučenih u polumjesec; ovaj ribolov se odvija i noću, tada je iznad mreža rastegnuto konopac u koji udare jata riba kada uđu u polumjesec, a to opazi čovjek na straži budući da ruku ili obraz drži na konopcu. Dobra je riba brancin, borbon, mole i scombri; njihov izlov pričinja vrlo lijep prizor; navečer se na brodu naloži vatra od suhe borovine pa scombri, koji plivaju u jatima, idu za tim svjetlom i tako dopijevaju u mrežu, takve plivajuće vatre često se mogu vidjeti ispred grada. Ponekad se pojavi i morski pas, i nema tomu davno da su požderali nekoliko ljudi; zato ni plivanje ne smatraju hrabrošću, mene također plaše, ali zato ću kad se more malo zagrije – mislim da sada nema više nego 10 stupnjeva – sa žarom zaplivati. Sitne srdele su vrlo dobre pržene. Ne daleko od Rijeke ponekad love i morske krave i kornjače. Vidio sam jednu kornjaču, bila je približno dvije cente, i još su je držali živom, ali bez hrane da bi, kako rekoše, izgubila na težini jer meso nije tako dobro ako je debela.

(...)

Navečer je bila muzika ispred Ūrményijeva stana. Stanovnici (narod) maloga grada kao i Talijani radije izlaze navečer, skupilo se toliko naroda da se činilo kako se radi o puno većem gradu.

(...)

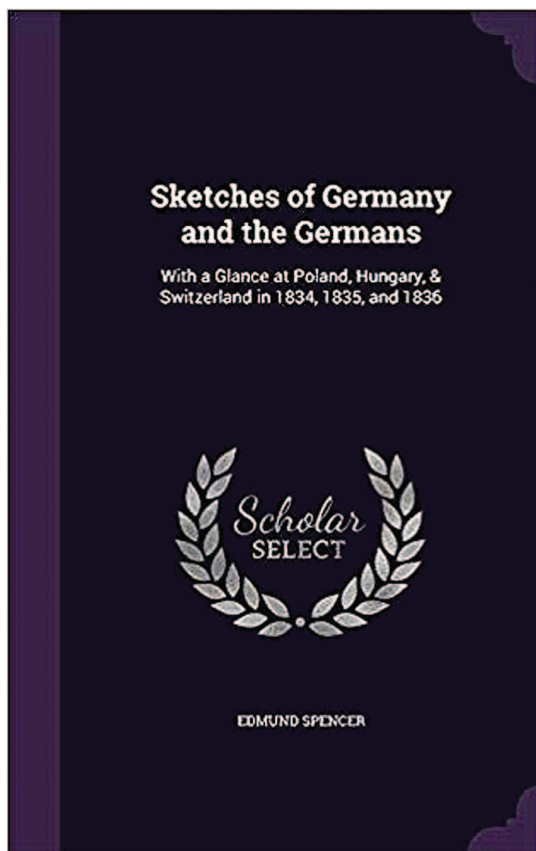
Objedovao sam kod Ūrménya. Poslije podne sam namjeravao plivati i hodati, ali me omela kiša. Navečer sam bio pozvan na bal u Casino Maritimo. Brojno i zgodno društvo, mnogo žena i djevojaka, jedva tri lijepe.”⁴

5. Edmund Spencer, *Sketches of Germany and the Germans with a Glance at Poland, Hungary & Switzerland in 1834, 1835. and 1836. An Englishman resident in Germany*, Vol. II, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1836.

Edmund Spencer, engleski putopisac, nastanjen u Njemačkoj. Godine 1836. poslije posjeta Idriji i Postojni, u Puli se ukrcao na brod koji je, nakon kraćeg zadržavanja u creskoj luci, produžio za Rijeku:

„Možda na cijelom Jadranu nema ljepšeg pogleda nego što je taj koji se pruža u blizini Rijeke: prozračno plavetnilo vode, brojni

⁴ M. Wesselényi, *Ulomci iz dnevnika* (1. – 13. lipnja 1835.), Novi Kamov, br. 4, sv. 37, god. X, 2010, str. 50–53.

Slika 7: *Sketches of Germany and the Germans*

slikoviti otoci i sam grad koji se prostire u podnožju niza brežuljaka. Grad se stepenastim vrtovima penje prema vrhu na kojem se nalazi slikoviti samostan i crkva. Sve je to prošarano hramovima i vilama, koji su samo dio njegove ljepote. U stvari, dobiva se dojam da su same stijene pretvorene u obrađeno, plodno tlo, jer su loza i smokve tu pustili korjenove i napreduju i tamo gdje vegetacija izgleda nemoguća. Pri prvom dolasku u Rijeku, stranca iznenađuje činjenica da je Trst, i pored svojih brojnih nedostataka, došao do vrha trgovačkog procvata, dok ovaj grad tako brzo gubi značaj. Za razliku od svog sretnijeg takmaca, divna riječka luka sigurna je od svakog nevremena i otvorena u svako doba dana. Ipak se u njenim vodama rijetko vidi neko usamljeno jedro, jer se može reći da tu uopće nema trgovačkog života. Usprkos tome, Rijeka je slobodna luka i jedini pomorski izlaz za mađarski izvoz. Budući da sam želio uživati u

društvu prijatelja koji je ovdje živio, iznajmio sam stan u zgradi koja je ranije pripadala nekom bogatom trgovcu, ali, kao da se za sve vrijeme mog lutanja Jadranom sudbina urotila protiv mog sna, pronašao sam da moja postelja vrvi od bezbrojnih sitnih mučitelja. Opet sam bio prisiljen da se noću posvetim promatranju Jadrana. Ovoga puta nikako nisam uspio pronaći podrijetlo mojih nedobrodošlih posjetilaca, jer je namještaj moje sobe bio tako čist, da bi zadovoljio čak i nekog razmaženog Nizozemca. Kad sam se raspitao, doznao sam da su se ovi moji prijatelji doselili iz niza skladišta ispod mog stana, koja su služila za istovarivanje najvažnijeg riječkog trgovinskog artikla – starih krpa. Osim nešto drvene građe, konoplje i duhana, one su zaista najvažnija, zapravo jedina izvozna roba. Ipak, mi u Rijeci imamo konzula i vicekonzula. Sigurno je da se oni ne zamaraju mnogo službenim dužnostima, a, na njihovu sreću, ni pregled sadržine ovih oživljenih bala robe ne spada u njihovu nadležnost. Grad je dosadan, ali se pak po izgledu zgrada i mnogobrojnih trgovina jasno vidi da je u nedavnoj prošlosti uživao u prilično blagostanju. Mađarski plemići postali su, čini se, osjetljivi za prednosti trgovanja. Među drugim projektima za oživljavanje trgovačkog prometa nalazi se, pod pokroviteljstvom austrijske vlade, poboljšanje plovidbe Dunavom i produživanje karlovačkog kanala, kako bi se ova važna rijeka povezala s Jadranom. Zato se stanovnici Rijeke nadaju boljim danima. To je sasvim opravdano, jer je Rijeka jedina morska luka plodne Mađarske i njezinih susjednih zemalja pod turskom upravom. Nedostaje samo prisustvo nadahnutih kapitalista, pa da se otpočne s unosnom trgovinom (...) Za vrijeme boravka u ovom kraju, sreo sam zastupnike trgovačkih kuća Francuske, Švicarske, Italije i Njemačke, ali nijednog koji bi zastupao neko englesko poduzeće. Čini se da kamenito tlo pogoduje rastu voćki. Voće koje se ovdje uzgaja najbolje je kvalitete, što posebno važi za smokve. I dubine Jadrana su bogate, pa ovdje ima u izobilju dobre ribe, koja je tako rijetka u Trstu. Rijeka ima još jednu prednost nad svojim rivalom: ona posjeduje obilni izvor najčistije vode koja je u ovom suhom, krševitom kraju jednako važna kao u pustinjama Arabije. Društveni običaji, narav i jezik viših klasa su talijanski. Seljaci, budući da su Slaveni, govore jednim slavenskim narječjem. Oni su u ponašanju i u pojavi divlji i svojim primitivnom jednostavnošću liče na moga vodiča u Kranjskoj. Žene pokrivaju glavu četvrtastom bijelom maramom koja im pada na ramena, a pričvršćena je za kosu srebrnom iglom, što djeluje slikovito. Muškarci, koji

su odlični vojnici, izdržljivi su i lijepo razvijeni. Ranije su bili prezirani zbog svoje naklonjenosti pljački, ali su sada, zahvaljujući austrijskoj policiji, savršeno čestiti.”⁵

6. Mijo Krešić, *Autobiografija*, 1898.

Mijo Krešić (1818. – 1888.), trgovac, književnik, kulturni djelatnik i prosvjetitelj, rodom Karlovčanin. U listopadu 1837. godine, nakon položene mature, zajedno sa svojim prijateljem Čedikom, krenuo je pješice na put do Venecije te usput posjetio Rijeku. U svojoj autobiografiji Krešić to ovako opisuje:

„Sila svieta sakupila se na bajeru i upravo bje krasno vidjeti liepi brod ‘Metternich’, kako se veličanstveno približavao kraju. Svjetina nagne u čamce, da ide tamo bliže vapura, pak i mi uzesimo si jednu ladjicu. Dok se jedni izkrcavahu u čamce, jerbo brod nije mogao doći sasvim do grada, penjahu se drugi na brod te i mi za njima. Koliko li je zanimiv taj život na moru! Prvi krat na dubokoj toj neizmjernej vodi – kakova čuvstva! Na brodu pregledasmo sve i vidismo onaj liepi red i udobnost na takvoj pasažirskoj ladji. Kad smo opet došli na kopno, bijaše se već sumrak hvatao i doba nastala za kazalište. Spoljašnjost kazalištne zgrade činila nam se je doista impozantna, nu iz nutra se vidjelo, da je to veoma starinsko uredjeno i preživjelo već kazalište. Rekoše nam, da će Riečani do skora zidati novi hram umjetnosti. Pozorište bje u prvom katu i predstava talijanska: tu prestade ono malo hrvatske Rieke od ulice, a mjesto nje prikaza nam se talijanski ‘Fiume’. O velikom pomorskom životu neopazismo ništa, jerbo je glavni promet bio u Trstu. Onih 8000 stanovnika bili su više ljudi nižih slojeva, obrtnici za morske, brodarske potrebe, užari, ribari, težaci i veoma mali broj uglednih li imućnih trgovaca, ali tim više talijanskih pridošlih mešetara. Znamenitosti osobitih onda nije na Rieci bilo, te nam se je najzanimivije činilo, da se kroz onih 500 kamenitih stuba uzpnemo na Trsat. Mučno je gore doći, ali je prizor veličanstven i s toga se i nitko nekaje, da se je ponešto izmučio. Ovdje smo razgledali ostanke staroga Frankopanskoga grada i premda nismo historiju njegovu znali, to smo

⁵ Edmund Spencer, *Sketches of Germany and the Germans with a Glance at Poland, Hungary & Switzerland in 1834, 1835. and 1836. An Englishman resident in Germany*, Vol. II, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1836, str. 263–267; Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV. do početka XIX. veka*, DN, G. Milanovac 1989, str. 287–288; V. Kostić, nav. dj., str. 57–58.

Slika 8: Mijo Krešić

ipak slutili, da se je u ovih zidinah nekad znatno snovalo i radilo o sudbini naše domovine, gdje su se primorski vitezovi u sjajnih dvorana sastajali, od kojih nije ništa ostalo do onih bedemah i tornja, u koj bismo rado bili unišli, ali nije bilo nikoga, da nas unutra uvede. Osim grba Frankopana za zdencu i drugih kamenitih starina, nemogismo drugo vidjeti, te nam je još preostalo da vidimo crkvu oo. Franjevaca, gdje je zakopan Nikola Frankopan i njegova supruga, kako se čita na nadgrobnom kamenu. Crkva je puna darovanih uspomena od mornara, koji su se u smrtnoj pogibelji zagovorili blaženoj djevici na Trsatu, ufajući se od nje spasenju kao u naših krajevih od majke božje bistričke. Panorama je iz te visine divna. Kad smo se svega nagledali, čutismo, da smo se grada Rieke dosta naužili i da nebi škodilo da mu rečemo: S bogom – dovidjenja! ali ne pješke već bud na kakvoj prilici, jer smo se bili nasitili šetnje za neko vrieme (...) Do po noći imadosmo dosta vremena za večeru i za kazalište, koje je trajalo do devete ure. Nekoliko časova kasnije sakrije se sav sviet, da nije bilo više niti duše vidjeti na ulici. Mi jedini patrolirismo po gradu, ne znajući što bi još puna dva sata činili, jer kavane i gostione bijahu tamne i mrtve, čemu se čudismo, budući da je u to doba u Zagrebu ipak još bilo nešto živahnosti. Mi krenusmo iz tjih uljem tmično razsvietljenih ulica opet na obalu mora kraj kazališta, i to bijaše za nas upravo najzabavnije. Prvi utisak na svakoga, koj prvi krat baci pogled na more, ostaje živo u pameti. Sjednemo tu na jednu hrpu hrastovih dužica, koje bjehu priprav-

ljene za krcanje u brodove i motrisimo tu nepreglednu vodu. Vrieme je bilo tiho; nikakov se vjetar nije osjećao, ali iz dubljine mora navaljivala je nekakova sila tutnjavom i burkanjem, da su sve bliže do nas pljuskali talasi, te se moradosmo odmaknuti. Iza nas su bile nagomilane velike hrpe drva za Marsilj, nu vlasnici su bez dvojbe znali, do kuda dopire pogibelj poplave, inače ne bi tu naslagali toliku gradju; na vedrom nebu sjajio se mjesec i milijarde trakova od srebra trepetahu na površini mora. Za jedan sat kasnije pretvore se ona svjetla morske pjene na sve veće talase, kao da namjeravaju svu Rieku progutati. Liepi onaj prijašnji prizor izvrgne se u veličanstvenu i groznu sliku uz sve jače urlikanje vjetra i sve više talase, koji se jedan preko drugoga valjahu. Razmišljavismo tu o veličanstvu prirode, o zemlji i mjesecu, o kopnu i moru, o zvijezdah – o čitavom kosmosu, u kom se čutismo kao maljušna kap u neizmjernom oceanu života.”⁶

7. Jan Kollar, *Cestopis*, 1841.

Slovak Jan Kollar (1793. – 1852.) prosvjetitelj, preporoditelj, književnik, arheolog, znanstvenik i političar, idejni začetnik panslavizma. Rodio se u mjestu Mošovce, u protestantskoj obitelji, studij pohađao na luteranskom liceju u Bratislavi. Službovao je isprva kao pastor, potom kao profesor na Sveučilištu u Beču. Bio je savjetnikom austrijske vlade za slovačka pitanja. Kao pjesnik se javio 1821. izdavajući slovačke narodne pjesme. Od 1849. bio je profesor arheologije u Beču. Zalagao se za slavensku uzajamnost kao preduvjet budućega kulturnoga i političkoga razvoja te oslobođenje slavenskih naroda od zavisnosti drugih. Smatrao je da postoje četiri glavna slavenska jezika – ruski, poljski, čehoslovački i hrvatskosrpski. Godine 1841. poduzeo je putovanje po Gornjoj Italiji, Tirolu i Bavarskoj. Tom prigodom posjetio je i Hrvatsko primorje. U Rijeku je došao preko Gorskoga kotara, Lujzinskom cestom, iz Zagreba, gdje se bio susreo s Ljudevitom Gajem i drugim ilircima. Putovao je zajedno sa svojim peštanskim znancem Antonínom Doležálkom. U Rijeci ga je uz umjetnine zanimalo i pučanstvo, za koje sa zadovoljstvom utvrđuje da je većinom slavensko. Kollarov putopis je jedan od znatnih priloga za poznavanje naše kulturne prošlosti. Njegovu pozornost prije toga privuklo je slavno Grobničko polje za koje izražava čuđenje da nije obilježeno na dostojan način radi svojega povijesna značaja.

„Podno litica a tik uz provalije, koje izazivaju u putnika strah i divljenje, vodi cesta u Rijeku. U vrtovima se posvuda može vidjeti

⁶ Mijo Krešić, *Autobiografija* (prešt. iz Obzora), Zagreb 1898, str. 32–34.

Slika 9: Jan Kollar

Slika 10: *Cestopis*

smokve, lovore i drugo južno raslinje. Ričina izvire ispod goleme stijene, otprilike pola sata od grada. Grad Rijeka, lat. *Flumen S. Viti*, ili *Vitopolis* (usp. Svetovid), čist je, pun života i poznat po starinama iz antičkoga doba. U stara vremena, za vladavine rimskog cara Enotrija, ovaj su kraj nazivali Liburnijom. Riječki zaljev se sada naziva *Golfo del Quarnero* ili *Carnaro* (usp. *Krain* Kranjci). Nekad je bio poznat *Sinus Heneticus* ili *Hanaticus* i *Mare dei Schiavoni*; sva imena su u vezi s našim narodom. Ovdašnji Slaven, gospodin V. J. Medanić, odvjetnik i patricij riječki, ne samo nas je ugostio u svom domu nego nam je bio i vodič po gradu i njegovoj okolici. Ovdje smo prvi put jeli talijanska jela, kao npr. palentu, kornjače, morske rakove i ribe. O razvikanoj palenti ja sam do tada imao tko zna kakve sve ne predodžbe; ali tek što sam je spazio i okusio, rekao sam: „*Kaša mati naša a palenta njena kći!*„ I stvarno je tako, palenta (usp. *puls*, *pultes*) nije ništa drugo nego staroslavenska kaša, prvotno narodno jelo u Slavena, slaveno-venetski ostatak u Italiji. Pred kućom gosp. Medanića stoji visoki kameni stup na vrhu kojega se vijori zastava (njem. *Flagge*, šved. *Flagga*, hol. *vlagghe*); u sredini je uklesan lik Sv. Vida s modelom grada u ruci a odmah iznad nalazi se ovaj natpis: *Numine sub nostro tute requiescite gentes, / Arbitri vestri quicquid habetis erit.* (Pod zaštitom našom mirno počivajte građani, / Odluka vaša bit će o svemu što je vaše) U gradu se među dvjema kućama još vide ostaci nadsvođenih rimskih vrata (*Arco Romano*); to su zapravo kameni blokovi koji su, izgleda, spojeni bez maltera. Na brdu Kalvarija tužno izgledaju ruševine onoga zida koji je rimsku carevinu dijelio na istočnu i zapadnu; zid se proteže čak prema Grobniku i dalje do Kranjske. U Rijeci slavenski jezik već mora borbu voditi sa svojim talijanskim protivnikom; sva su okolna sela doduše slavenoilirska a i u Rijeci prosti put i neke vatreniji rodoljubi govore našim jezikom; ali svugdje u takozvanim prosvjećenijim kućama i u uredima odzvanja talijanski jezik. Pusti pijevca na grede, on će i na pante. Ovdje su doduše i slavenoilirske veletrgovačke i brodovlasničke obitelji: Benetić, Cirković, Kozulić, Milašović, Vičulić i druge, nažalost djeca u njihovim domovima već talijanski brbljaju. U crkvi sv. Vida svake se nedjelje hrvatski propovijeda i pjeva. Srpska crkva, kojoj je svećenik gosp. Jovetić, ima samo 52 duše: ovaj nam se čovjek puno žalio zbog opadanja ovdašnjeg našeg jezika i stanovništva. U guvernerovoj palači napisana su na ploči imena svih riječkih sudaca, bilo ih je dvanaest a šestorica su od njih imala slavenska imena. Tamo su i slike svih guvernera kojih

je od 1777. god. bilo sedam. Posjetili smo i pučku školu u kojoj su dvije učiteljice djecu učile samo na talijanskom jeziku. 'Zar pak ovdje nije uveden slavenski jezik?' Gospodin Medanić mi je na to odgovorio: 'Bile su navodno dugo o tom svađe među građanima, izgleda međutim da se u to umiješala gradska vlast i tražila uvođenje mađarskog jezika u ovu školu. Da bi građani to izbjegli, radije su se odlučili za talijanske učiteljice.' 'Tako se zapravo od kiše niste sklonili pod strehu nego samo pod oluk', odgovorio sam. 'To će se sve s vremenom popraviti i nadoknaditi', rekao je naš prijatelj. Na to sam ja dodao: 'Što je jednom k srcu priraslo, naročito u mladosti, povuci kako hoćeš, čvrsto se drži i barem nekakav trag u duši ostavlja.' – I o narodu i jeziku vrijedi ova izreka: Kad se jezik potire, narod se zatire. U pročelje crkve Sv. Vida uzidana je velika, željezna, iz topa ovamo ispaljena kugla nad kojom je ovaj mnogoljetni natpis: „*Ista Dabat GaLLos puLsVra hInC AngLIa poMa*. Sv. Vid je patron ovoga grada kao i mnogih drugih u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj... Slaveni ovoga sveca naročito štiju a to pak štovanje potječe još od njihova poganskog Svetovida. I crkava Sv. Jeronimu posvećenih također je vrlo mnogo u ovdašnjim slavenskim krajevima a jedna od njih se nalazi i u Rijeci. Dapače i u Rimu je crkva S. *Girolamo de Schiavoni* koju su 1450. god., u vrijeme pape Nikole V. izgradili Slaveni koji su izbjegli pred Turcima. Odmah po dolasku u Rijeku požurili smo more pozdraviti na poznatoj paladi (valjda od *palus*) ili lukobranu koji daleko u more zalazi a gdje brodovi pristaju radi utovara i istovara. Ovdje smo ugledali dvije mlade Slovenke tako lijepe da su svi nazočni promatrali više njih nego brodove i more. Bile su u narodnoj odjeći, valjda sestre, jedna ljepša od druge. Ovdje sam shvatio istinitost onih narodnih izreka od kojih jedna veli: „*Od negdaj Ljubljanke so lepe slovele*” a druga „*Nema puncu nad Kranjicu*”. Kad su ove mladice spazile da ih mnoge oči motre, šmugnule su u grad kao košute u šumu. Nebo je bilo posuto blistavim zvijezdama a mi smo skoro do pola noći šetali gradskim ulicama i morskom obalom uz koju se je ljuljalo mnoštvo osvijetljenih ribarskih čamaca, zvanih ribarice. Otprilike oko 11 sati začu se s jedne ribarice zvonka ali tužna pjesma dvojice ribara: „Čudila se Lika i Krbava, / Što govori Bugarine Sava, / Kudi pleme Frankopanovića / I viteza bana Zrinovića.’ ‘Mili Bože, rekoh ja s čuđenjem, ‘pa ova je pjesma od Kačića!’ ‘Dapače, reče gosp. Medanić, ‘to nije ništa novo ni čudno: naš narod a većinom ribari s otoka Krka sve te pjesme znaju i pjevaju, naročito one koje se odnose na njihova nezaboravnog gospodara

i dobročinitelja Frankopana i njegovu obitelj.' Bio je dakle Frankopan, iako romanskog podrijetla, sklon Slavenima. Otprilike pola sata od Rijeke leži na brežuljku *Trsat*, nekad glavni grad Liburnije (*Tersactum*), sada grad koji Frankopanima pripada; ovdje se može vidjeti njihov grb na kojemu dva lava prelamaju hljeb. Tu se nalazi i slavni marenški stup, nekad postavljen na polju Marengo u slavu Napoleona; taj je stup kupio maršal Laval Nugent i ovamo ga prenio. Riječka luka, karantena i bolnica skoro sat hoda su udaljene od grada; upravo kad smo tamo došli i naš vodič otvorio vrata na ulazu u luku, dočekala nas je olujna bura i val koji je grunuo u kamenu obalu i kao toranj visoko se uzdigao iznad naših glava te nas prestrašene zamalo nije dohvatio: otišli smo odatle doduše čitavi ali mokri od peta do glave. Usred bolničkog dvorišta nalazi se staklena kapela da bi svi, koji su u karanteni, mogli pratiti misu i vidjeti svećenika. U ovdašnjoj luci bio je sada samo jedan brod koji je ovamo dovezao kornjače čak s Krfa. – Ovdje smo na putu susreli i seljanke koje su u Rijeku vino nosile u mješinama nalik našim gajdama.”⁷

8. Antun Nemčić Gostovinski, *Putositnice, Zaljev od Kvarnera*, 1843.

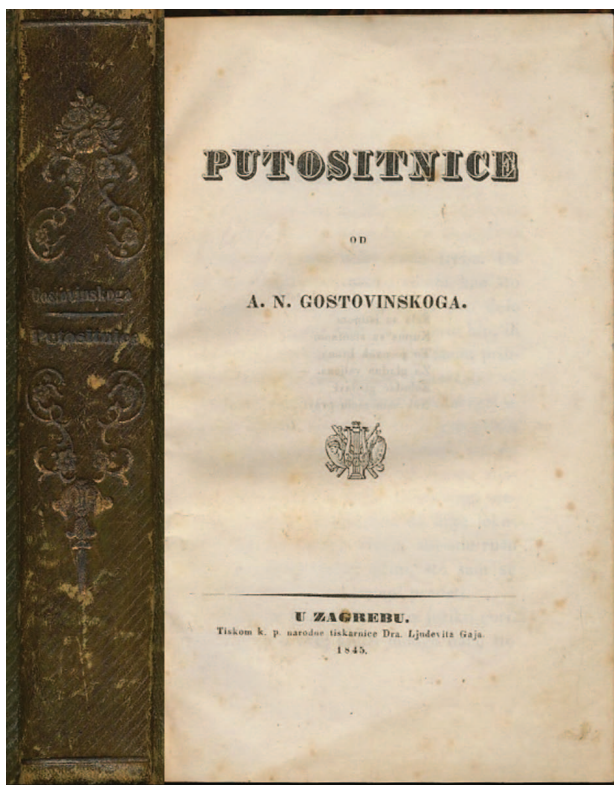
Antun Nemčić Gostovinski (1813. – 1849.) najveći je putopisac hrvatskog ilirizma. Podrijetlom je iz sitne plemićke obitelji. Rodio se u Mađarskoj, u mjestu Edde, gdje se njegova majka bila zatekla u posjetu rodbini. Nakon djetinjstva provedenog u Ludbregu i Koprivnici, gimnaziju je pohađao u Varaždinu, pravo završio u Zagrebu. Službeničku karijeru počeo je u Križevcima i okolnim mjestima, 1846. bio je izabran kotarskim sucem u Novom Marofu, a 1848. saborskim zastupnikom. Godine 1843. putovao je kroz Hrvatsku prema Italiji i tom prigodom posjetio Rijeku. Umro je kao križevački županijski bilježnik na putu Podravinom, obolivši od kolere.

„U luci na zaljevu Rječine stajao je podobri broj trgovačkih manjih lađa, „trabakuli” nazvanih, većom stranom s jednim, gdjejoja i s dvjema jambori. Na radi vidjeli smo prvi dan našega došašća jednu jedinu poveću lađu „nave” zvanu, kojoj se drugi dan dvije „brige” pridružiše. – Klasifikacija ovih trgovačkih ladja je sljedeća: brazzera, trabakul, skorier, brig i nave. – Prve dvie vrsti vidjeti je uvijek u ovoj luci; nu posljednje tri porad nesigurnosti pristaništa rjeđe, – i to samo na radi. – One lađe u luci bile su većom stranom

⁷ Jan Kollár, *Cestopis obsahující cestu do Horní Itálie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko. Rijeka 1841.* iz pera Jana Kollára, preveo M. Nosić, Dometi, god. 22 (1989), br. 4 (285–289).

Slika 11: Antun Nemčić Gostovinski

Slika 12: *Putositnice*

dugami, daskami, lijesom, ugljvljem i duhanom nakrcane. Običavaju pako pute svoje uzduž obala dalmatinskih u papinske države, najdalje pako do Napulja i Sicilije nastavljati, dočim veće u Marsilj i u druge udaljene luke brode.

Najveću živahnost žalu naše Rijeke dadoše ribarske barke, kojih međusobno natjecanje, veselo – nu zajedno i smjelo igranje s morskimi talasi, kao i fantatsičkimi slikami narisane zastave od jedarâ mnogo k zanimivosti prizora prinesoše.

Vrlo je udaral u oči naše i ona okretnost, koja je na tako zvanoj ribarnici vladala; košara do košare svake vrsti i veličine napunjene, a oko njih ribari u svoje škure marinere i crvene kape odjeveni; njih piskajući glas, u kog se je opet smijeh i brbljanje cjenkajućih se kupaca, osobito pako kupovnicâ miješao; – a k svemu tomu iz obližnje kovačnice sidrâ tutanj sidrarâ – kao gromovit takt k ovoj čudnovatoj uverturi; – i malo odavde dalje – s pijace naime Ūrmenjske, gdje se upravo vježbanje novakâ bilo, – kadikad neki čudni „*schuldert*”. Nu, kô što na sajmu više puta biva, da krika i buka za trenutak umukne, tako je i ovdje na čas tišina nastajala, u kojoj samo pljuskanje morskih talasa il slavjanski napjev u daljini brodećeg ribara – uho razabiraše. Našto se odmah prijašnji šum podvostručeno pojavi.

Upravo sam htio, da se od gibive ove slike pomorskog života udaljim; kad iznenada banda, koja je na Ūrmenjskoj pijaci dulje vremena besposleno stojala, jednu između naših obće obljubljenih davorija zasvira. – Domorodni čitatelj može si lasno predstaviti, kako mi je bilo, kad mi na ovom mjestu tako nenadani glasi do uha dopriješe. To opet za nov dokaz služi, da naši narodni napjevi neku vlastitu dražest imaju, koja čini, da i stranom uhu vrlo dobro ugadjaju.

„Caffe di nazione”

Nedaleče odavle upazim vrh jednog ulaza s velikimi pismeni ovaj napis.

Budući da sam i onako dvoumio, jesam li u Rijeci ili à *Fiume* ili posve Fiuméban, uniđem s mojim suputnikom da vidimo, koja vrst narodnosti ovdje stoluje. Jedva što otvorimo vrata, nahrupi na nas čitav oblak dima, pred kojim, osim jednog razgaljenog markera u rubači, nikod raspoznati nismo mogli. Mi se odmah uputimo da je to jedna između ovih kavana, gdje su bijele rukavice u očima gostiju satira; jedno zavedenje, koje se tek zorom u četir sata zatvora, za da se za čas opet otvori. – Zabavno mjesto, gdje ljeti sparina, a zimi studen vlada. – Publika sastojase se iz fakinâ,

čifutâ, protuhâ, prigodnjakâ, – koji dobro razumiju karte miješati, a jošte bolje dijeliti, – i podobne vrlo poštovane čeljadi, kojega najčešći odziv talijanski „digo” bijaše. – Ovdje smo lijepo nabasali, al i brzo se kvake hvatali. Na veću smetnju jošte opkoli nas pred vrati jedna gomila prodavaocâ sopuna, koji je po loju udarao, elastičnih uprta, britava, srećaka i podobnih rijetkosti.

(...)

Prije sunčanog zahoda posjetili smo jošte kazalište, u kom se poslije odlaska talijanske opere u Zagreb – nije igralo. Lokal je za kazalište pohađajuće općinstvo riječko (Rijeka imade okolo 8.000 žiteljâ) malo što ne i odviše velik. Uostalom, ustrojen je ovi teatar tako, da se Riječani š njime u svakom obziru ponosit mogu.. Znatna je visina ovog kazališta, koje više redovâ ložâ resi, premda se u gornjem katu nalazi. Nu i mjesto, na kojem je sagrađeno, jedno jest među onimi koja najvećma imponiraju. Na malu pijacu pred kazalištem utiče do osam ulica. Među ovimi, tako zaradi svoje urednosti, kao i povećih kuća „Corso” nazvana, i ona, koja se od Fiumare počemši uz glavnu stražu do nekadašnje šećernice proteže, – zaslužuje da bude napomenuta.

Odsjekom tako zvana „nova varoš” ili strana, koja se uzduž žala pruža, podobro je uređena i krasna. Starija strana grada, premda je i ona sasvim iz tvrdog materijala, manje je ugodna, jerbo je stišnjena i tmična, kao i u Trstu gornji grad.

Što ovi grad najvećma karakterizira, to je ona živahnost, koja tako obdan, kao i uvečer po sokacih vlada i koja je mnogo veća, negoli bi se od razmjerja stanovništva očekivati moglo. – Ova vlastitost, ako se inače ne varam, uvukla se je u Rijeku s talijanštinom (barem je krika i vika značajna vlastitost sviju italjskih gradova), kao što se u život pučki, – bez da se i osjeća, – sve pomalo dobra i zla svojstva onog elementa (življa) uvlače, s kojim se narod budi sredstveno, budi nesredstveno, prisiljeno ili svojevóljno dotiče.

(...)

Što je kod nas njemčarija, to je u Rijeci talijanština. – Da li je i čudo, što se tako zvanom *Litorale ungarico* mađžarština slabo, ili bolje rekuć, ništa ne napreduje? Osim gdje kojeg činovnika kod kr. gubernije mađžarski jezik ovdje vragometno malo reprezentatâ broji. Što se pako simpatije mađžarske tiče, to – ako se gdje kakova trgovačka prenavljanja izuzmu, ili ako se, na očigled mađžarskog putnika može biti očitovana dvorga ulagivanja razluče, nije takoder takova, da bi Slavjanina uplašiti kadra bila. – Ja nikomu ne kvarim rado volju, – al ljudim, koji u trobojnom

platnu jedarâ, tako nabojadisanu pranjgi (Schlagbaum) ili podobno odjevenih službenika redarstva – mađarske narodne boje samo vide i otud na spomenute simpatije zaključuju, – njima moram, prem mi je inače žao, oči otvoriti i istinu kazati, da su naime ove boje – boje grada Rijeke već od negda, i to od mnogo prije nego se je o tom i snivalo, da će se hrvatsko Primorje u ugarsko diplomatski pretvoriti. Rekô sam: diplomatski, jerbo osim ovoga dvojbenoga slavja ne će se i onako ništa drugo – naporom ma kakvim – održati. Ta nit ista talijanština, kako je i drugač obljubljenâ, ne će svoje slavodobiti dalje nastavljati, nit jezgru pomorskih ovih Slavjana nakvasiti. Jošte žive slavna uspomena Zrinovičâ i Frankopanâ na uzljuljanih Adrije talasih; jošte se ori mili zvuk narodnih naših pjesama po kućah i sokacih, po žalu, po pućini i obližnjih brdih; – jošte nisu omrzli, a još manje izumrli oni glasovi, kojimi su viteški pradjedovi Riječana zborili; – i ako kadikad jezik unukâ njihovih talijanski govori, srce ipak slavjanski ćuti.

Mene je najvećma zatekô glas naših pjesama, koji se je u večernje doba veselo orio iz ustiju mladih Riječkinja, koje u ondašnjih fabrikah cigare prave, što se posve životu, koji u naših svilarnah vlada prispodobiti može.

U kazališnoj zgradi nalazi se također kazino, kog sam sasna napunjena našô. Što međutim mnogo upravo ne znači, buduć da samo iz dviju soba sastoji. Prostraniji je takozvani trgovački kazino, nu zajedno i mnogo prazniji. Al gdje bi čovjek i toliko kazinistâ uzeo, – osim da svi dođu, koji su u imenoslovu. – U jednom i drugom ovih zabavnih mjesta našô sam među mnogobrojnim novinami i naše. Što opet mnogo ne znači, nu ipak više, nego da im ne bi bilo niti traga.”⁸

9. Janez Trdina, *Bachovi husari i Ilirci*, GZH, Zagreb 1980.

Janez Trdina (1830. – 1905.), rodom iz Mengeša kod Kranja, bio je profesor u Hrvatskoj gimnaziji u Rijeci. U svojim sjećanjima na Hrvatsku iz vremena Bachova apsolutizma opisao je doba kada je bečka vlada provodila germanizaciju hrvatskih škola. U Rijeci je živio punih dvanaest godina nakon čega je zbog svoga domoljubnog djelovanja bio prisilno umirovljen te se morao vratiti u domovinu. Svoj dolazak u Rijeku 1855. godine opisuje ovako:

⁸ D. Bačić-Karković, *Rijeka u priči*, Rijeka 2008., str. 99–103.

„Rijeka mi se od početka mnogo svidala. Učini mi se neobično čistom i urednom, zavoljeh je smjesta već zbog mora koje je na mjestima gotovo zapljuskivalo ulice. Kad sam grad bolje upoznao, mogao sam uočiti i raznorazne mane i nedostatke. Stari dio, zvan Gomila, imao je na mnogim mjestima suviše tijesne, krivudave, prljave ulice. Iz siromašnih kuća provirivala je krajnja bijeda. Pred njima izležavala su se djeca u dronjcima a uz njih su čučale jadne, vrlo lako odjevene starice, razgovarajući međusobno na ljupkom čakavskom narječju, dok sam na korzu i uopće u donjem dijelu grada barem iz gospodskih usta čuo isključivo talijanski govor.

Ranije sam vrlo često slušao da su narodnosne prilike u Rijeci iste kao u Trstu. Jezik koji ima prevlast u oba grada je talijanski. Njime govori gotovo sav gospodski svijet i jedan dio prostog puka. Ostali pučani slavenkog su roda, u Trstu Slovenci, u Rijeci Hrvati, ali i jedni i drugi vole svoj narodni govor začinjati i talijanskim riječima. I čisti Hrvati i rodoljubi pripovijedali su mi da je Rijeka talijanski grad, mada nešto prostog puka ipak govori hrvatski, ali nekakvim čudnovatim, pokvarenim narječjem. Na isti podatak naiđoh i u Nemčićevim „Putositnicama“. I njemu je Rijeka talijanski grad, samo jedan dio prostog puka govori između sebe pokvarenim hrvatskim jezikom.

Sve su te tvrdnje površne. Između Trsta i Rijeke, što se tiče narodnosti, postoji velika i suštinska razlika. U Trstu Talijani su boravili već odvajkada, oni su u njemu ukorijenjeni starosjedioci kojima se pridružiše Slovenci tek nakon šestog stoljeća. Trst nije nikad izgubio talijanski karakter, Slovenci u njemu nisu nikad prevladali, mada ga sad s pravom smatramo glavnim gradom, središtem buduće Slovenije. U Rijeci cjelokupne su narodnosne prilike bile drukčije. Grad Sveti Vid u Rijeci izgradiše najčistiji Hrvati. U njemu ne samo da se govorilo isključivo hrvatski, već se čak služba božja vršila na hrvatskom jeziku. Na hrvatskom služila se misa, na hrvatskom držana je propovijed i ostale molitve. Riječka gospoda naučila su talijanski tek u školama i u dodiru s vlastodržačkim Mlečanima koji su vladali u jednom dijelu Istre, na hrvatskim kvarnerskim otocima i u hrvatskoj Dalmaciji.

U Rijeku doseliše se s vremenom i brojne talijanske obitelji. Odatle simpatije prema Mlečanima već u šesnaestome stoljeću, ali simpatije koje su bile vrlo nepostojane. Dogodilo se čak da su se Mlečani toliko razljutili na Rijeku da su je spalili. Grad je bio dosta dugo ujedinjen s kranjskom zemljom. Građanima se svidalo što ih Kranjci brane protiv Turaka, ali kranjske poreze i ostale terete

Slika 13: Janez Trdina

Slika 14: *Bachovi Husari i Ilirci*

nisu rado podnosili, odbijali su ih svim snagama, koliko su god samo mogli. Poput svih talijanskih i svih hrvatskih primorskih gradova, i u Rijeci je prevladao municipalni duh, općinski egoizam koji nije imao osjećaja ni smisla za opću domovinu već se, posve zadovoljan sam sobom, zatvorio u tijesno područje općinske autonomije i slobode. Rijeka nije bila svjesno hrvatskim gradom, mada je i postankom i krvlju mnogo hrvatskija od samog Zagreba gdje se već odvajkada miješale različite narodnosti. Dopao mi je ruku popis svih riječkih građana i mogao sam ustanoviti da je velika većina prezimena hrvatska ili barem slavenska. Riječki odvjetnik Suppe pripovijedao mi je kako je ban Jelačić zapovijedio da se godine 1849. svi Riječani popišu prema narodnosti, pa se tom zgodom pokazalo da se u Rijeci nalazi jedva stotinjak talijanskih obitelji. Pa i među njima Suppe je uočio više slavenskih prezimena koja su samo zbog izopačene transkripcije poprimila talijanski vid. Ne treba čovjek dugo boraviti u ovom gradu, pa da se može uvjeriti kako svi Riječani znaju hrvatski, dok ih ima podosta koji ne znaju talijanski ni pisati. I pravi Talijan, ako se doseli u Rijeku, mora naučiti hrvatski, jer u protivnom ne bi mogao općiti sa sasvim hrvatskom okolinom i s riječkim običnim pukom. U župnoj crkvi držale su se propovijedi na hrvatskom, a i inače se u bogoslužju očuvalo mnogo narodnog. Gospoda su između sebe zaista razgovarala talijanski, ali odlični Riječanin i čuveni rodoljub Barčić svjedoči da se i gospodski bolesnici na samrtničkom postelji rastaju od rodbine i izražavaju posljednju volju na hrvatskom jeziku. Ipak, nešto drugo poznato mi je iz vlastitog iskustva.

Iz početka stanovao sam u svog zemljaka, imućnog trgovca i kućevlasnika Špendala (Spendou). Njegova je gospođa bila prava Riječanka koja je s njime i s djecom razgovarala najviše talijanski, mada joj se u talijanski razgovor često umiješala i pokoja hrvatska riječ. Ali kad su joj u nedjelju poslije podne došle u pohode prijateljice i rođake i počele pričati o propovijedi dotičnog dana, nisi iz njihovih usta čuo ni slova na talijanskom. Što je svećenik u crkvi govorio na hrvatskom, to su one sad prepričavale isto tako na hrvatskom, i to na čistom, gotovo književnom hrvatskom jeziku. U više navrata mogao se učiti i pokoji imperfekt i aorist!

Nije prošlo ni mjesec dana, i ja se temeljito uvjerih da neću služiti u talijanskom, već u hrvatskom gradu koji svoj tuđi lik pokazuje jedino u općinskim uredima i u školama, u trgovačkim knjigama i u javnim natpisima. Prema tom sam saznanju i općio s građanima i ophodio se prema njima.

(…)

Ali ostavimo sad Riječane i talijanstvo po strani i krenimo na skromno ali prilično značajno poprište prosvjete i duhovna života – u gimnaziju! Prvi čovjek kojeg sam vidio u njoj bio je školski sluga Bartol. Pozdravi me talijanski. Upitah ga na hrvatskom čiji je zemljak i gdje se rodio. Mucajući mi odgovori: „Ča ću in reć, si sa da ja nisan Rečan, ma san već dugo tuka – znaju, ja san Kranjac i rodil san se tamo puli Idrije.” Ja prasnuh u smijeh: „Nemojte se izmotavati, već razgovarajte sa mnom svojim materinjim jezikom!” Mnogo se obradovao kad je čuo slovenske riječi. Nije mi pružio jednu, već obadvije ruke i otada nije sa mnom progovorio nikad ni jednu tuđu riječ. Bezgranično se radovao što je mogao sa zemljakom razgovarati slovenski.”⁹

10. Ljudevit Vukotinović, *Dopis Narodnim Novinama iz 1852. godine i Putopis po Primorju i Lici iz 1857. godine*

Ljudevit Vukotinović (1813. – 1893.), prirodoslovac i pisac. Rodio se u Zagrebu, u Mletačkoj ulici br. 10. Preporoditelj, pjesnik, novelist, dramatičar, botaničar i mineralog. S Josipom Schlosserom objavio je prvi popis biljnih vrsta u Hrvatskoj. Veliki župan križevački. On i Schlosser započeli su 1852. s istraživanjem prirodnih bogatstava Hrvatske, minerala i bilinstva. Te godine obišli su Hrvatsko Primorje i Gornju Krajinu, a 1853. Moslavinu, Zagorje i Podravinu. U dopisu *Narodnim novinama* iz 1852. godine Vukotinović piše:

„Što se tiče Rieke grada, njegovih zavodah i njegova položaja, mogu na kratko reći, da je Rieka pèrvo i najznatnije miesto Hèrvatske zemlje, i da je Rieka dostojna sve pozornosti od strane poglavarah naših; prema Rieci kao gradu svi gradovi domovine naše nisu ništa, isti Zagreb, čini mi se, kao veliko nieko neuredno tèrgovište. Rieka pako, osobito novi grad, sastoji se od samih krasnih a veleliepnih kućah, i širokih, čistih posvuda i s dobrim trottoirom providjenih ulicah, koje su na večer, kao i svi dućani, gazom razsvietljene; tèrgovina je živahna i tèrženje sa cielim svietom otvoreno; obèrtnost je znamenita, n.p. papirana takova je, da joj može biti ni para neima; – pa oni Francezi, koji u njoj rade, rade pod tudjimi imeni, i papir najfinii, u Hèrvatskoj dielani, pošilja se na sve strane dalekoga svieta pod svakoverstnim imenom – samo ne pod hèrvatskim. – Mlin tako zvani amerikanski na

⁹ J. Trdina, *Bachovi husari i Ilirci*, GZH, Zagreb 1980., str. 149–151, 152–153.

Slika 15: Ljudevit Vukotinović

potoku Riečini osobite je krasote i umietnosti; on melje preko 500 vaganah na dan; melja (brašno) se razasila po celom svietu s napisom „R.P. Molino di Fiume”. Sad se gradi opet nova jedna tvornica kemička. U domorodnom takodjer obziru Rieka je velevažna, jer sama Rieka zastupa sve Primorje, stojeći na čelu svega Primorja; ako bi inostrani tèrgovci i obèrtnici Hèrvatsku imali poznati, to bi je samo po Rieci poznati mogli, kamo ih vabi i privodi interes tèrgovački; kredit dakle i život tèrgovački ciele Hèrvatske zemlje stoji od Rieke i Primorja; što bi trebalo, da se u Zagrebu svojski uvaži i cieni dostojno, što su domoljubi riečki učinili i žèrtvovali, da nam pričuvalu grad Rieku, koi ponešto magjarskih duhom nadut bieše, a ponešto talianskim luxus-om opojen. Primorje je čelo Hèrvatske zemlje, koje gleda u široki sviet; valja da si uzčuvamo to čelo, da bude čisto.”¹⁰

Po odredbi bana Josipa Jelačića 1855. Schlosser i Vukotinović ponovno su trebali krenuti na put da dovrše svoja istraživanja u Hrvatskom Primorju i Lici. No, radi nekih prepreka, to je učinjeno tek dvije godine poslije. U svom kasnijem putopisu po Primorju i Lici iz 1857., objavljenom u *Nevenu*, Vukotinović, pored ostaloga, zapisuje:

„Grad riječki glede velikoće svoje i prostranosti nije ravan Zagrebu, nu što se tiče krasote kuća, čistoće sokaka, živahnosti trgovačke i

¹⁰ Narodne Novine, br. 126, 3. lipnja 1852. Narodni dom. Museum. Dopis Ljud. Vukotinovića upravljen na D.R. U Senju dne 29. svibnja 1852.

lijepog rasvjetljenja, naš glavni grad daleko nadvisuje. Nova Rijeka imade 5-6 sokaka vrlo lijepih, u kojima imade upravo krasnim zgrada, među kojima se glavni sokak *Corso* zvani odlikuje. Položaj uz more i mnoštvo kojekakvih domaćih i inostranih velikih i manjih brodova, te živahnost koja u luci vlada, podjeljuju Rijeci onaj osobito zanimivi značaj, koji se kod svih gradova primorskih opaža. – Bez trgovine nema života, nema radinosti, ko što to vidimo u našim gradovima mrtvim, gdje svaki dan isto biva; – gdje nema vode, ondje su većom stranom i gradovi suhi, kao što je kopno na kom leže. Pomorski trg je vazda pun; svaki dan je štogod drugoga vidjeti i čuti, sa iz broda, sad na trgu, gdje se prodaje mnoštvo proizvoda inostranih i riba morskih od različite vrsti. Sad dolaze ljudi iz Krka, Cresa, sad iz Istre, sad iz Trsta i Mletaka itd. Okolica riečka vrlo je lijepa (...) Riečka promenade leži kod Fiumare; moći je reći, da je za Rijeku odviše malena. Tu je bilo puno svieta, tako, da je bilo jedva moći prolaziti. Toalete, toli ženske, koli muške, bile su sve 'elegant'; ko što uopće Riječani mnogo na izvanjski oblik drže. Ovo je svakako značajno, jer svjedoči, da među žiteljima vlada ukus finiji. Dobro i čisto obučan čovjek jamačno će se i finije ponašati; nu okolnost ova pokazuje također blagostanje, buduć da nošnja plemenita zahtijeva više troška (...) Kakav je duh u Rijeci? – To je pitanje, na koje nije tako lako odgovoriti moći: nu sudeći po prevažnijoj strani – ne numeričkoj, nego duševnoj – duh je u Rijeci trgovački; trgovina je život u Rijeci; ako trgovina prestane, i Rijeka je umrla! – Izvanjska slika, u kojoj se Rijeka pokazuje, sasvim je talijanska; običaji su talijanski i vaskolika haute-volée riječka govori talijanski. Ne mogu drugo da kažem, no da ona ista sorta izopačenih, slabih i tuđinskim duhom skroz i skroz prepunjenih Hrvata, koja u Zagrebu njemački govori, da se u Rijeci talijanskim jezikom služi...to je onaj duh potištenosti, koji je sve žile napunio, koji nam je uzeo čuvstvo samostalnosti i vrijednosti sopstvene. Rijeku su Hrvati prigrlili k sebi, i veselili se, da je Rijeka hrvatska postala; nu duh hrvatski nema energije, da bi znao življu svomu put probiti u Rijeku, jer se tamo baš ne vidi, da bi Rijeka hrvatska bila. – Šteta je, i to velika šteta, da je Rijeka, kao najznatniji grad naše domovine i najvažnije mjesto trgovačko, tako slabo zastupana u obziru narodnosti naše, koju – buduć je carskim patentima potvrđena – niti najveći plašljivica zatajivati uzroka nema. – Imade u Rijeci puno vrlih domorodaca, nu oni se kod kuće za svoj domaći život boriti moraju, pa ne mogu uspjeti, jer im manjka krepka potpora. – Narod prosti u Rijeci nije čist, jer je podosta već

talijanštinom napojen, i to tako, da ga Hrvati ili Slavonac teško razumije, i to najviše poradi izgovora i mnogih umiješanih riječi; uostalom se Primorci lijepim jezikom služe. – Kao što rekoh, Rijeka je vrlo znatno mjesto za našu zemlju, zaslužuje svakako, da se više no dosad uvažava... Mnogi od naših zemljaka, koji badava sjede na svom imanju, misleći da gospodare, ne bi zlo učinili, da putuju po domovini, pa da i Rijeku pohode, gdje bi mnoge sebi nepoznate stvari vidjeli. Hoću da napomenem „*Papiranu*” (Cartieru), „*Amerikanski mlin*”, „*Tvornicu gaza*”, „*Tvornicu kemičku*”. Papirana je osobito lijepa glede svog unutarnjeg umjetnog ustrojenja, ko što i glede položaja krasnoga. Papira se ovdje mnogo pravi te se izvozi u sve strane svijeta, samo se k nama ne vozi, jer bi morao prekoračiti granicu, koja okružuje zemljište slobodne luke Riječke, i time podleže mitnici. Mlin amerikanski je velika zgrada od vrlo zamršenog ustroja, gdje se neizmjernom hitrinom melje žito, melja mijesi, i kruh peče. Zgrade ove vrijedno je pogledati, osobito za obrtnike vještake, nu još bolje bi bilo posjedovati ih, jer pun novaca nose.”¹¹

11. Emily Anne Strangford, *The Eastern Shores of the Adriatic*, London 1864.

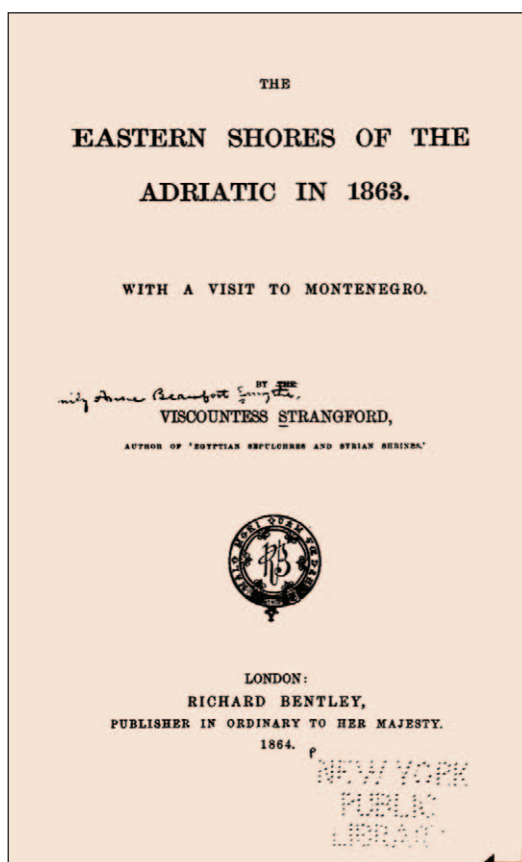
Engleskinja iz viktorijanskoga doba, Emily Anne, vikontesa Strangford, rođena Beaufort, kći admirala i hidrografa Sir Francisa Beauforta, bila je autoricom putopisa i filantropkinja, istakla se kao osnivačica bolnica i tvornica u Bugarskoj. Godine 1863. posjetila je Rijeku zajedno sa svojim suprugom, obilazeći Istočne obale Jadrana, objavila je dojmove u putopisu pod naslovom *The Eastern Shores of Adriatic in 1863*, objavljenom u Londonu 1864. godine.

„Sama Rijeka je vrlo lijepa, a prizori koji se iza nje ukazuju su još ljepši. To je zdravo, ugodno za boravak i vrlo jeftino mjesto. Parobrodi iz Dalmacije dolaze jedanput, a iz Trsta tri puta tjedno. Grad nije prenaseljen; naprotiv, ulice su široke i prozračne. A moderni izgled mjesta, sa živim trgovačkim zvucima i prizorima, čini izrazit kontrast starinskim, bedemom opasanim gradovima koje sam nešto ranije vidjela. Čulo se samo malo talijankog, mnogo više njemačkog, a svi ostali su govorili hrvatski ili mađarski jer je Rijeka jedina značajnija luka koja pripada Mađarskoj. Zapadni dio grada zauzimaju neke vrlo velike i lijepe tvornice, glavni trg, dva hotela, vladina zgrada i vrlo raskošan casino, u kome se nalaze

¹¹ Ljudevit Vukotinović, *Primorje i Lika*, Hrvatski putopisci str. 77–83.

Slika 16: Lady Strangford

Slika 17: *Eastern Shores of the Adriatic in 1863.*

čitaonice, sobe s bilijarom, biblioteke, prostorije za koncerte i jedna lijepa plesna dvorana. Riva je obrubljena nizom prekrasnih zgrada, među kojima je vrlo lijepo kazalište ili opera, koje radi šest mjeseci godišnje. Ima nekoliko javnih kupaonica i lijep bazen za plivanje velikih dimenzija.

Sve to i veći broj prodavaonica čini zapadni dio grada. Na istočnom dijelu, stari grad se djelomično uspinje uz strmi brijeg na ušću Rječine, a oko starih obala sidri se prava šuma brodova. Usred tog dijela, u kojem neke neobične i groteskno ukrašene stare zgrade privlače pogled, načinjen je vrlo ugodan javni vrt koji se penje uz klisuru i prati krivudanje rječice.

Tu klisuru krasi prirodna ljepota. Njene gotovo okomite strane izgledaju kao da su odcijepljene jedna od druge i ne bi bilo ničega što bi moglo poboljšati taj prizor kada bi se planinska rijeka slobodno spuštala. Ali taj tjesnac je ispunjen velikim postrojenjima i pogonima za izradu papira, čiji dimnjaci (koji nisu toliko visoki kao klisure) kvare i zagađuju zrak. I vrlo je neobično vidjeti kako su odjeća ljudi, sjajno zelenilo raslinja i blistavo južnjačko nebo potpuno potamnili i smračili se kao da smo u nekom minijaturnom Manchesteru ili Bristolu. Rječica je sapeta u male kanale ili drvena korita i samo je duž vrtova njenoj već prljavoj vodi dopušteno teći vlastitim tokom.

(..)

Luka je dobra i ima izvrstan položaj, što se mora tiče. Njen nedostatak je u tome što je tijesno opasana visokim planinama i što su neposredna posljedica toga strmi i zamarajući putevi. Da bi otklonila tu neugodnost, austrijska vlada je 1801. godine izgradila izvanredan put. On vijuga uz tjesnac Rječine – vrlo uske klisure – i izbija u dolinu koja odvaja Julijske Alpe od planinskog vijenca Kapele. Taj put se nastavlja do Karlovca.

(...)

Brodogradnja se naglo povećava, pa se Riječani nadaju da će uskoro premašiti proizvodnju koju su ostvarivali prije nego što ih je Krimski rat paralizirao. Radna snaga je vrlo jeftina, a riječki brodograditelji – naročito kalafati – ističu se velikim umijećem.

U međuvremenu, neke stvari su vrlo skupe. Sol je petnaest šilinga po košari, dok je meso manje od četiri penija po funti, a voće i povrće je tako jeftino da izaziva zaprepaštenje Engleza. I žito je izuzetno jeftino! Riječani se nadaju, da će, s planiranom željeznicom, brzo nadmašiti Trst kao trgovačku luku, a ja vjerujem da je ta nada sasvim osnovana. Saznala sam od ljudi koji se bave

trgovinom da je otvaranje pruge od Beča imalo neobično malo učinka na trgovinu u Trstu. Veliki parobrodi iz Liverpoola i drugih gradova povremeno dolaze i odlaze i plaćaju propisana davanja, ali uobičajene brodske takse nisu se povećale skoro ni za florin godišnje. To je prirodno jer se iz Štajerske nema što izvoziti, a tek prošle jeseni je nova dionica, koja se odvaja za Budim, otvorila pristup u žitorodne krajeve Mađarske.

Austrijski Lloyd ima ovdje veliku koloniju; tu su ljevaonice parobrodskih postrojenja i sidra te nekoliko drugih tvrtki koje pripadaju vladi, raznim kompanijama i privatnim pojedincima, među kojima i nekoliko Engleza. Mnogi tršćanski putnički parobrodi dovode se ovdje na popravak.

(..)

A ne smijem zaboraviti spomenuti i mramor kojega ima mnogo u ovom kraju i koji je vrlo jeftin. On se može ulaštiti do visokog sjaja i divne je kestenjaste boje, kojoj nisam vidjela ravne po bogatoj zagasitosti. Vrijedilo bi ga uvesti u Englesku kao novu vrstu po boji. Ima i mnogo dobrog žutog mramora.”¹²

12. Ivana Brlić Mažuranić, *Putne bilješke iz djevojačkoga dnevnika*, travanj 1889. godine

Hrvatska književnica Ivana Brlić Mažuranić (1874. – 1938.) rodila se u Ogulinu. Bila je unuka pjesnika i bana pučanina Ivana Mažuranića, kći pravника, pravnog povjesnika i leksikografa Vladimira Mažuranića, udana za pravnika i političara Vatroslava Brlića iz Slavanskog Broda. Prva je žena članica JAZU. Bila je poznat i priznat pisac za djecu i mladež. Njene *Čudnovate zgode i nezgode šegrta Hlapića* i *Priče iz davnine* klasična su djela svjetske književnosti za djecu, univerzalne jezične umjetnine prevedene na sve veće svjetske jezike. Rijeku je prvi puta posjetila kao petnaestogodišnjakinja, zajedno sa svojim roditeljima, doputovavši vlakom iz Trsta te se u Rijeci zadržala nekoliko dana.

„Rieka. – Treća je ura popodne a još nismo ni zere od Rieke vidili. U pol dvanaest prispjesmo, bijasmo jedva gore u sobi, udari kiša iz oblaka, a mli liepo čuču u kući. U pol jedan objedovasmo i bili smo dolje do dva. I neprestano kiša pada. Ja i mama podjosmo gore i evo sada upravo je sat da mama spava, a ja na more koje

¹² V. Kostić, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*, Adamić, Rijeka 2006, str. 116–119.

Slika 18: Ivana Brlić Mažuranić

nam pod oblaci leži gledam. Vidila sam kako je brod za Abbaziju otišao. Kako je „Bakar” (..) prispio, a i neki iz Ike. Interesantno je gledati kako onakov parobrod na kotače dolazi. Kao da ima dva krila koja tuku po vodi. Pak to leti! Čim dosta blizu quaija (keja) prispiju, bace užeta na kopno, koje onda ljudi koji već tamo čekaju oko stupova privežu i sada se oni stanu pritezati. Baš sam vidila kako je jedan mornar sam samcat zadnji dio broda za dobar komad primaknuo. A kapetan sve nadzire. Još je brod možda dva koraka od kopna, već skaču unutra iz mola i to takvom sigurnošću da se čovjek diviti mora.

(...)

Bili smo na Sušaku gdje smo i villu Ružićevih vidili. Najljepše leži vrt. Sasma je ta villa na stieni nad morem, nu vrt je s druge strane u zaklonu i tako je ondje sve u najljepšem cvietu. Izgleda sve ko mali Miramare. Čudno je viditi kako je okraj mosta koj je medja med Hrvatskom i Magjarskom sve madjarski i hrvatski, a onkraj odmah na prvoj kući već talijanski. U obće se u toj madjarskoj Rieci vrlo malo madjarski čuje. Ja sam samo dva čovjeka čula govoriti. Riečina je sada dosta velika. More tako liepo buči. Taj glas mi se dopada bolje nego najljepša muzika.

Bili smo na Trsatu. To je nedvojbeno najljepši izgled koj sam diljem ovoga puta vidila. Uzpinjati se je preko jedno...stubah, a uz stube uvijek postaje Križnoga puta. Na mjestu gdje je po vjeri

naroda Majka Božja stala, postavljen je kamen sa nadpisom koj kaže da je 16 maja 1264 ovdje stala, a u decembru dalje pošla do Trsatske crkve. Crkva sama po sebi liepa je nu neleži na najljepšoj točki. Tu nedvojbeno zauzimlje liepi stari Frankopanski grad koj sada obitelji Nugent pripada. Ako se još popne na toranj koj je najviša točka, onda si veće krasote pomisliti nemožeš. Na mjestu gdje se ona med dva kamena brda savija stoji velika tvornica papira naslonjena na neku krš kroz koju je rieki prolaz prokopan. Dalje onamo se širi Rieka, sa svojimi liepimi kućami, kazalištem koje je vrlo liepo viditi i.t.d. Zatim luka sa onom množinom brodova kojih je izprepletena užeta i jarboli tako liepo viditi. Nu što je najljepše to je opet more, i to iz Trsata ljepše nego iz S. Giusta jer ga prvo iz veće visine gledaš, a drugo jer je obrubljeno bregovitimi otoci koje je moj rođendan pobielio. Abbaziju je krasno vidjeti. Cielu izgleda ko perivoj crnogorice pun (..) i kioska. Vide se otoci Krk i Crez i mala i vela vrata. More je danas tim ljepše bilo jer se je malo talasalo. – Na drugoj strani nevidiš ništ no dva kamenita brda i neko mjesto (...) Pohodili smo i sbirku staru koju je stari Nugent sakupio. Same su vrlo liepo sačuvane statue. Jedna je ženska u vrlo naravnoj posiciji nu malo dosadno liepim licem. Sve su druge ženske na isti kalup podpune, gdje gdje skrpane. Nu zato je jedna divna statua mladića nekoga. To je sbilja klasično liep mladić. On! I stan staroga Nugent-a smo vidili: samo staro, polupano, razderano pokućstvo u malih uzkih sobicah. Vidili smo i grobove: njega, njegove supruge, njegove dietce i neke englezke odgojiteljice njihove. Zatvori, tamnice su vlažne, mokre, sve kiša u njih curi. Grozna tama. Neki tunel vodi od ovuda neznam kamo. Tata je unutra goruću šibicu bacio. Svi smo prestrašeno odskočili kad smo vidili da je duboko pala. Grad nije u redu držan. Šteta. Po mom mnenju bi sve u zlato okovati morali, sve odkuda se more vidi.

Sada je veliki englezki brod „Athenian” prispio. Rado bi ove ljude čuti govoriti. U ostalom sam na rivi već čula englezki i pol razumjela. Corso je širok i velik nu dućani grozni. Tu ti kakvu kištru prevrnu, unutra nekoliko para gaća, dve košulje, gore hljeb kruha, prvi liepi komad stakla na to, pak eto ti izloga. Za nas Zagrebčane!! Nego ljudi su, mužkarci, svi po redu liepi, vrlo liepi. A što se štovateljah tiče nu... za izgled kako tako, nu occupacija. Spužvom preko. Ovdje su svi blond ljudi i crveni liepi. I nadvojvodu Johanna smo vidili. Jeo je s nama, ne kod stola baš, malo dalje. Imponiert mir gar nicht (Uopće mi ne imponira). Dosta je hertzig (zgoda, dražestan). Stas ko krumpir. Nego prosti

mornari su feš crni ljudi. Po tom vjetru svi samo u košulji! A more neprestano pjeva. Ovdje je cijeli pijac smješten u trijuh velikih prostorijah. U prvom su ribe, drugom zeljenje i meso, u trećem južno voće. Sve vrlo čisto i jako lijepe mlade piljarice. Pomorskih officira nije toliko kano u Trstu.”¹³

13. Dragutin Hirc, *Hrvatsko primorje*, putopis iz 1891. godine

Zagrepečanin Dragutin Hirc (1853. – 1921.) bio je hrvatski učitelj, prirodoslovac, planinar, botaničar i putopisac. Nakon završene preparandije službovao je kao učitelj u Lukovdolu, Sisku, Bakru, Lepoglavi, Osijeku i Zagrebu. Posebno se usavršavao u botanici. Bavio se prirodoslovnim istraživanjima, ponajviše flore i faune istarsko-kvarnerskoga krša, ali i geografijom te speleologijom. Putopise je pisao s romantičarskim zanosom, ali uz obilje stručnih podataka. Planinarstvom se bavio više od pola stoljeća, obišavši gotovo sve gore u Hrvatskoj, prikupljajući i proučavajući floru i faunu. Knjige su mu raskošno opremljene i ilustrirane crtežima češkog slikara i šumara Václava Anderlea. Godine 1891. u Zagrebu je objavio monografiju *Hrvatsko primorje* u kojem donosi vrlo detaljan i vrijedan opis riječke svakodnevice. Hirc je bio radoznali istraživač ne samo prirode nego i ljudi tako da je imao vrlo izoštreno oko za mnoge zanimljive detalje koji bi inače prošli potpuno nezapaženi.

„Na Corsu svira za blagdana i glasba, a želiš li razgledati riečki sviet, potrudi se ovamo. Opazit ćeš nošnja, koje bi zahman drugdje u domovini tražio, vidjet ćeš lica, koja će te u velike zanimati, a pasti će ti u oči, da se mužki sviet više kiti od ženskoga. S proljeća i u ljetu ima tu tolíkoga šara, tolík raznih moda, da te to iznenadjuje. Nu s proljeća ima na Rieci i tolík ljubičica, da je riedak mladić, koji se njima ne bi okitio. Siromašni dječaci ili djevojčice sabiru tu miomirisnu proljetnicu po raznim škrapama, po pećinama, umjecima, viju u kitice, obrube listom od bršljana i tu ti ih na Corsu nudjaju. Sviet ih kupuje rado, pak i krasotice za njima posižu, da si grudi okite ili da njima koga daruju. Za ljetne žege Corso opusti, jer samo onaj izlazi, kojega na to posao tjera, nu s toga oživi pred večer, kad svietom zavrvi. Sad izadju krasotice, spustiv preko glave lahku koprenu, dočim muškarci lahkim odielima i hladilnicama u ruci ublažuju nesnosnu vrućinu. „C h e c a l d o , c h e c a l d o”, zamietit ćeš uz put

¹³ I. Mažuranić, *Dobro jutro svijete! Dnevnički zapisi 1888. – 1891*, Mala zvona, Zagreb 2010, str. 71–74.

Slika 19: Dragutin Hirtz

Slika 20: Hrvatsko primorje

mnogo puta. Najtoplije je na Rieci mjeseca srpnja i kolovoza, a maximum topline 30-31 °C. Nu na Rieci je uvijek ljudi, koji nastoje tu vrućinu da ublaže, nudeć ti hladnu limunadu, koju raznašaju u zemljanim posudama.

Osobit je opet život na Corsu pred kavanama i to pored Cafè Europa i Cafè Maritimo Mercantile, gdje se sastaje pomorski živalj. Od jutra do kasne noći ima tu pomoraca i riečkih principala ili brodovlastnika, amo se navraćaju i kapetani nadošlih brodova, tuj traže svoga znanca ili prijatelja, da ga pozdrave, ili da se s njim izljube. Ovdje vidiš ponajviše ozbiljna lica, bila ona mlada ili stara. Tuj s pomorski častnici u raznim uniformama, a govore hrvatski, francezki, englezki, talijanski, grčki; ovdje se razpravlja i govori o moru i pomorstvu, ovdje se i o njem čita. Novine „Gazzetta del commercio” i „L'Osservatore Triestino”, najobjavljenije su i pomorcu veoma potrebite. U njima mu je naznačena plovitba austrijskoga i drugoga brodovlja, u njima čita pomorski kapetan, kamo mu je drug ili prijatelj otplovio, nu u njima su oglašene i dogodivše se nesreće i nesgode na pučini morskoj. Munjimice se raznese glas gradom, kad koji brod nastrada, svačijega se to srca kosne, a naročito brodovlastnika i kapetana.

Skreneš li od Corsa zapadno, dolaziš na Corsiu Deak, na koju se pripaja liepa Strada Alessandrina, zasadjena platanama. Kad si minuo kapucinski samostan i prekoračio tračnice, zagledaš i kolodvore: jedan sjeverne, a drugi južne pruge. Sučelice od njih stoji „Hôtel de la ville”, a kad si prošao kraj tvornice duhana, zaustavlja te krasan perivoj, straga velebnom sgradom do koje vodi bieli put obrubljen raznim nasadima. To je carska pomorska akademija. Temeljni kamen položiše ovoj sgradi 26. ožujka 1855. u prisutnosti tadanjega nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana, a za dvie ju godine podigoše znatnim troškom od 900.000 forinta.

U tvornici duhana radi 2000 žena i 160 mužkaraca; tu su dva parna stroja od kojih jedan dnevice 800, a drugi 1000 cigareta za uru dogotovi.

Na godinu potroše 6000 m. cnt. američkoga, 4000 m. cnt. turskoga i 8000 m. cnt. magjarskoga duhana. Godine 1882. načiniše 80,000.000 cigareta, 49,000.000 virginija, 40,000.000 drugih smotaka, 300 m. cnt. burmuta itd., a potrošilo se na nadnice 300.000 for.

U ovom dielu grada pružila se i ulica „Via del pino”, dobiv ime od krošnjatih pinija; tuj štropoću i mlinovi na jakom potoku.

Kad si opet ostavio Corso i krenuo izpod gradskoga tornja, evo te u starom gradu, što se stere po obronku kamenita vrha Kalvarije, a označuju ga kratke i uske ulice, potaracane kamenitim pločama. Ovdje su i dvie crkve: stolna crkva sv. Marije za koju vele, da je obnovljena g. 1200. i crkva sv. Vida, gradjena u rotundu i bogato mramorom urešena. Stolnu crkvu dala je promicati obitelj Walsee, dočim je za drugi zaslužna grofica Uršula Thonhausen. Crkva sv. Vida bijaše u 13. vieku jednostavan oratorium sa velikim propelom. Pustolov i igrač Petar Lončarić izgubiv prigodno mnogo na igri, planu gnjevom, maši se kamena i lupi Isusa izpod rebara, što se i danas vidi; ali nu to čuda – poteče krv. Pravovjerni usljed toga čuda sagrađe malu crkvicu, koju je pobožna grofica Uršula poslije pregradila i promaknula.

Uzkom ulicom dolaziš na „P i a z z a M ü l l e r i”. Ugodan, preugodna dah odaje, da se približuješ trgu, na kojem se prodava voće. Želiš li znati kakvog voća ima Rieka i okolica, amo se potrudi. Filjarice obrubile su trg te ti pod svojim nadkrivenim šatorima nudjaju krasno voće. Tuj je prasaka (bresaka), armulina (kajsija), smokava: cvietaka, bjelica, crnica, vučica, vuka, turkinja i kako već smokve zovu; tu ima jabuka, mandula, groždja, krušaka, šljiva, trešanja; od južnoga voća: naranča, limuna, morganja, akporem ovi i na Rieci rastu. Tu je toliko voća, da se čovjek tomu čuditi mora, a uvijek puno kupaca, da si njime oslade usta.

Ulice su u starom gradu tako uske, da mjestimice kola ne mogu proći. Radi žege to je dobro, jer kako su ulice uske, a kuće visoke, to su one hladovite, nu s druge je strane neshodno, jer ima dućana tako mračnih, da u njima i po danu svjetiljke gore. U tim ulicama može susjed susjedu preko prozora dobro jutro nazvati, a kad bi ga volja bila i ruku mu pružiti. Na Rieci, a osobito u starom gradu obстоје zlatarske radionice, u kojima se prave po celom Primorju poznate i obljubljene naušnice „morčići” koje i mužkarci rado nose.

U zabitim ulicama ima i „o s t e r i a”. Skreni unutra. Ima ovdje svake vrsti radnika, ima i mornara. Dugačka soba ujedno je i pivnica, te teško je u pećinu pravu pivnicu uklesati, nu krčmar to i ne zove pivnicom, već konobom. Oko dugačkih, drvenih stolova posjedoše gostovi, da se okriepe. Jedni piju crnog, gustog Dalmatinca ili Bodulca, drugi opet vince žuto kao zlato, istarsku i kostrensku žuticu. Na stolovima leže kolobari od tiesta, nekoji ih lome, u vino umaču i jedu. To su baškoti, hruštini, škrnatice; pecivo, koje se na tvrdo peče i po celom Primorju jede. Malo po malo vince krvcu ugrije, tad uzplamti, ili kako Primorac veli, tad se upali srce na igru. Jedni igraju na talijanske karte briškule i

tressette, drugi se zabavljaju igrom „a l l a m o r a”. Kod briškulanja čuješ imena karata: spade, denari, koper, trica, bastoni itd., a zanimiva je ta igra, što igrači slobodno razgovaraju i svojim „m o t i” zavaravaju. Kod igre „alla mora” ili po našu „šijanje” puno viču, a igraju za vino, dakako po volji. Sjednu sučelice; koji će prvi, taj stisne piest, digne ruku u zrak i vikne: due, tre, cinque! i izpruži na stol naglo dva, tri ili pet prsta, a ako to drugi u isti mah ne učini, izgubi partiju.

(...)

Lučica na Rječini protegnula se sve do susačkoga mosta pod kojim Rječina u more utječe, a bijaše prije i korito ove vode. Za vladanja carice Marije Terezije izkopaše Rječini novo korito, a staro pretvoriše u pomenutu lučicu. Uz nju su porasle zamašne platane, a u njihovoj hladovini opet je vrelo, koje Rječinu potrebno pitkom vodom snabdjeva. Ima tu i više „k a z o t a”, malih daščara, u kojima trgovčiči raznu ropotariju prodavaju. S lijeve strane dižu se kuće, a u njima dućančić do dućančića, pred mnogima stoje badnjiči sa slanom ribom, koje mornari rado s palentom troše. Te su „b u t i ž i c e” (dućančići) tako pune robe, da se čovjek u njima jedva kreće, a prodavaju one stvari, koje brodice najviše trebaju.

Veći dio kuća posagradiše na Rječini grčko-iztočni Hrvati doselivši se sa 82 obitelji iz turske Hrvatske za vladanja Marije Terezije (1768.). Njezin sin Josip II. ustupi doseljenicima i besplatno zemljište, na kojem sagrađiše crkvu i župni ured, a ujedno im dozvoli, da utemelje trgovačko društvo sa glavnicom od 200.000 forinta.

Na kraju fiumarskih kuća velika su željezna vrata, a nad njima dva kamenita kipa. Ovuda se ulazi na „Scoglietto”, najveće riečko šetalište. Drveće poraslo je tu u četiri reda: u dva reda zasadjeni su omašni kostanji, u dva visoke platane, a samo tu i tamo proviruje svojim srebrnastim lišćem po koja topola. S jedne strane leži Rječina, a s druge jedan njezin rukav, pa zato je ovo šetalište uz vodu preugodno, nu ipak pusto i mrtvo, jer Rječani amo riedko zalaze. Naći ćeš ovdje ponajveć djake, gdje uče ili ućeć se uz knjigu odmaraju.

Iza ovoga šetališta, ali već na hrvatskoj strani, uzdigoše se do „B a n s k i h v r a t a” dimnjaci, iz kojih se gusti i crni dim vije, da i bližnje pećine pocrniše, a duboko dolje u dolini Rječine nalazi se papirnica Smitha i Meyniera, u kojoj posluje do 800 ljudi. Preko šetališta dvie su kožarnice. Kože nabavljaju u nas, a

koru za učinjanje dovažaju iz gorskoga kotara. Kako i brodovlje svoju opremu rabi, podigla se na Rieci i tvornica za jedra i konope, od kojih na godinu nekoliko tisuća kilograma zasuču i prerade. Još je tu i tvornica mazala, sapuna, pokućstva, tvornica bačava i prostih škrinja, svietlećega plina, koja parostrojem od 4 konjske sile radi; tvornica za priredjivanje riba, a kako su Riečani veliki ljubitelji „maccarona”, to ni ona ne manjka, a tvore u njoj i ostale tjestenine. Dvie takove tvornice potroše na godinu nekoliko tisuća kilograma brašna.

Osobito su važni industrijalni zavodi dilje i škveri, na kojima se grade brodovi. Ima ih poviše, a nekoji principali imadu vlastite dilje, nu kako brodovi na jedra sve to više propadaju, to su i dilje ponajveć puste. Uz nje znamenita je tvornica „Stabilimento tecnico”, gdje se produciraju parni strojevi za brodove, čija vrstnoća bijaše prokušana za pomorske bitke kod Visa god. 1866. Kad si minuo veliku tvornicu za stupanje riže i pravljenje škroba, pa na Mlaki prošao kraj ogromne rafinerije petroleja, dolaziš na Riečicu, gdje se tvori ono strašno i nepobjedivo oružje, silni torpedi.

Prvi je torped zamislio Luppis, kapetan austrijske mornarice, a njegovu je misao oživotvorio Roberto Whitehead (Weithed), vlasnik tvornice. Torpedo nalikuje velikoj pliskavici ili dupinu, načinjen je od ocali, a razdieljen poprieko na pretince. Stražnja mu je polovica prazna, da ne tone, u sredini namješten je stroj, a zatim pretinac u kojem se zrak na 70 atmosfera sgustne; zatim je tajni pretinac, a do njega drugi u koji se nabije do 40 kilograma strielnoga pamuka. Torpedo može jednakom hitrinom u svakom pravcu teći i to: ravno, pod kut, u okrug, pa ne nadje li na tom putu nikakve zaprieke, vraća se opet na isto mjesto, odkud je pošao, gdje se i razprsne, da ne pade u neprijateljeve ruke.”¹⁴

14. Dmitrij Petrovič Golicev, *U sinja morja*, Petrograd 1898.

Koncem devetnaestoga stoljeća, Rijeku je posjetio ruski knez, književnik i političar Dmitrij Petrovič Golicev (1860. – 1928.), rođen u Wiesbadenu, koji je bio potomak drevne ruske plemićke obitelji. Služio se pseudonimom Muravlin. Golicev je bio predsjednik „Ruskoga Sobraanja”, desnoga krila lojalističke monarhističke stranke, tajni savjetnik i član Dume. Objavljivao je pod pseudonimom *Muravlin*. Glavna tema njegovih romana i priča je degeneracija ruske

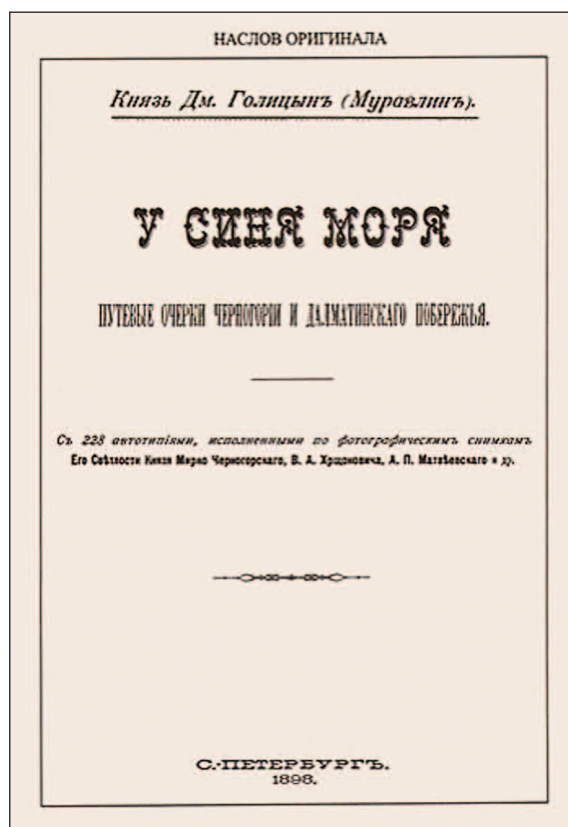
¹⁴ D. Bačić-Karković, nav. dj., str. 109–112.

aristokracije. Nakon revolucije živio je u Mađarskoj. Godine 1898. u Petrogradu objavio je putopis pod naslovom *U sinja morja. Putevie očerki Černogorii i dalmatinskago poberežja*. Posjetivši naše krajeve nedugo prije toga, zadržao se i u Rijeci te o njoj veli da broji 40.000 stanovnika, da veći dio sačinjavaju Hrvati, manji Talijani. Talijansko se stanovništvo bavi trgovinom, no ima i među Hrvatima dobrih i vrijednih trgovaca, koji konkuriraju Mađarima. U gradu je velik promet. Također primjećuje i sljedeće:

„To je lijepo smješten, čist, omanji grad sa oko četrdeset tisuća stanovnika, u kome su Mađari uvjerljiva manjina. Većina stanovnika su Hrvati, zatim slijede Talijani. Na ulici se govori talijanski, a čitav način života podsjeća na Napulj, ali na onu njegovu bolju stranu. Viši stalež je talijanskoga podrijetla, a običan svijet su Hrvati; Hrvata ima dosta i među poslovnim i trgovačkim svijetom, gdje uspješno konkuriraju malobrojnima Mađarima. Planine i školji koji okružuju Rijeku toliko su lijepi i veličanstveni da zasjenjuju sam grad. On izgleda malešan, kao napravljen za operetu i postavljen da bi putnicima uvećao umjetnički doživljaj. Može biti da Fijuma ima veliku trgovačku budućnost (Mađari su na nju obratili pažnju tek posljednjih godina), možda će narasti poput Trsta i nadjačati prirodu koja je okružuje, ali za sada grad izgleda gotovo idilično (...) Na brdu koje se strmo nadnijelo nad lijevu obalu Rečine (Fijumare) šepuri se bijelo hrvatsko selo Trsat (ime je preuzeto od stare rimske kolonije Tersatika, koja se nalazila na mjestu današnje Fijume a razorena je u vrijeme Karla Velikog). Iz Fijume u Trsat vodi kameno stepenište sa 423 stepenice i više odmorišta. Odozgo se otvara divan pogled na grad, Opatiju, Volosku i čitav zaljev. Stepenice vode do ograde franjevačkog samostana sa Crkvom Sv. Bogorodice-zaštitnice mornara, a dalje se uličicom može nastaviti do Starog grada koji već vjekovima stoji u razvalinama, sa čije se kule odlično vidi čitav veliki Kvarner. Mada je naš cilj 500 km. južnije, već ovdje se osjećaju blagodati kraja zalivenog svemogućim suncem. Jedva da bi se moglo i poželjeti ljepše mjesto na zemlji. Jarko-sinje more, oivičeno lijepom obalom sa sivim i zelenim brdima razigranih oblika, radosno-plavo nebo put kojeg se istežu tamni kiparisi, lanac otoka koji se proteže daleko u more... Toliko smo opijeni da nam je nezamislivo da svijet može postojati bez ljepote, a do prije tri dana pred nama je bila siva i hladna priroda Finskog zaljeva i u kolovozu smo već osjećali da su mrazevi blizu... Toliko smo oduševljeni pogledom kao da ništa ljepše na svijetu ne postoji, a uskoro ćemo vidjeti tako moćnu ljepotu planina, da će u susretu sa njom uspomena na Fijumu izbljedjeti... Začudo, iako bi se reklo da ovdje priroda pruža

Slika 21: Dimitrij Petrovič Goligin

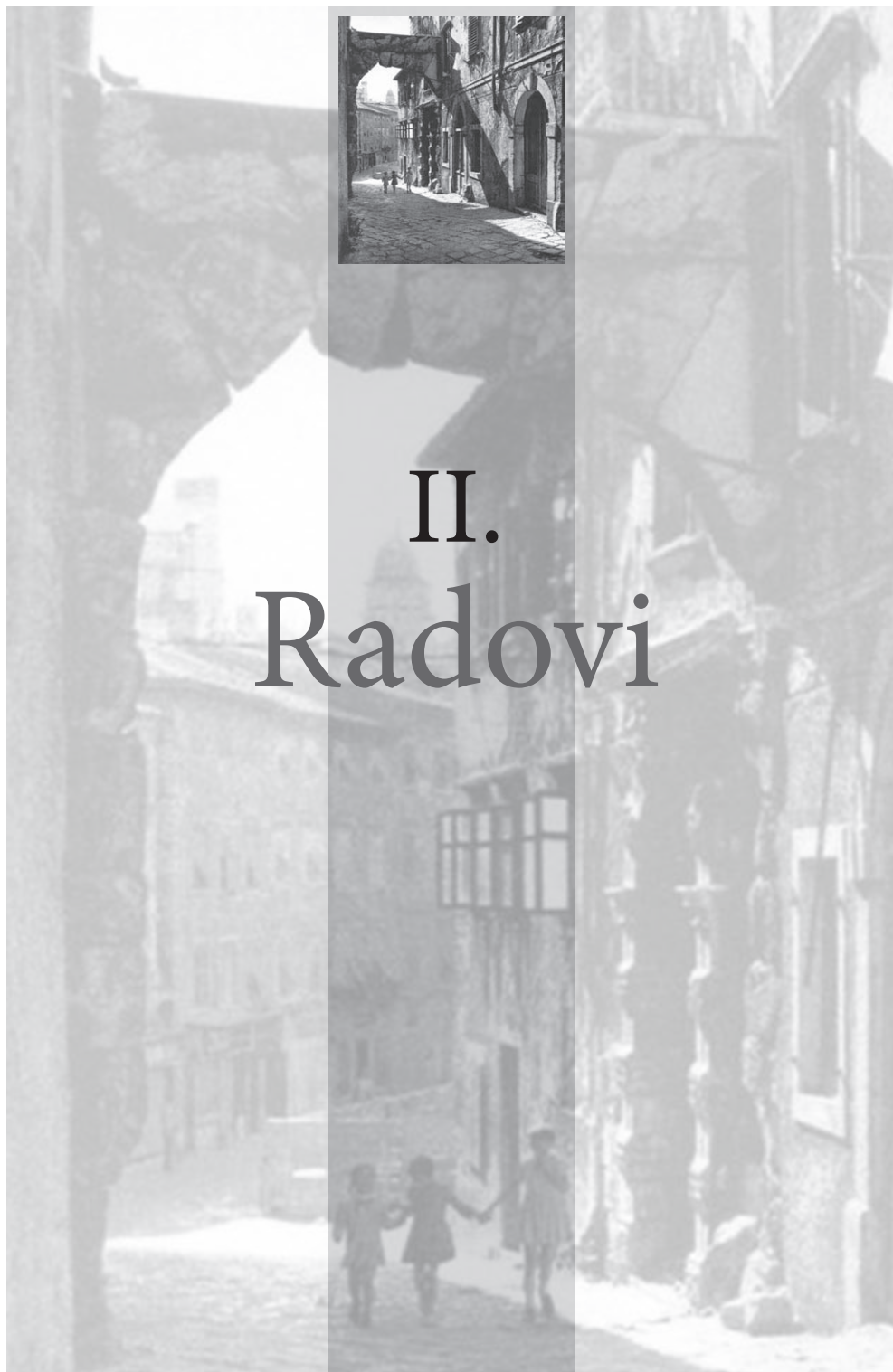
Slika 22: U sinja mora

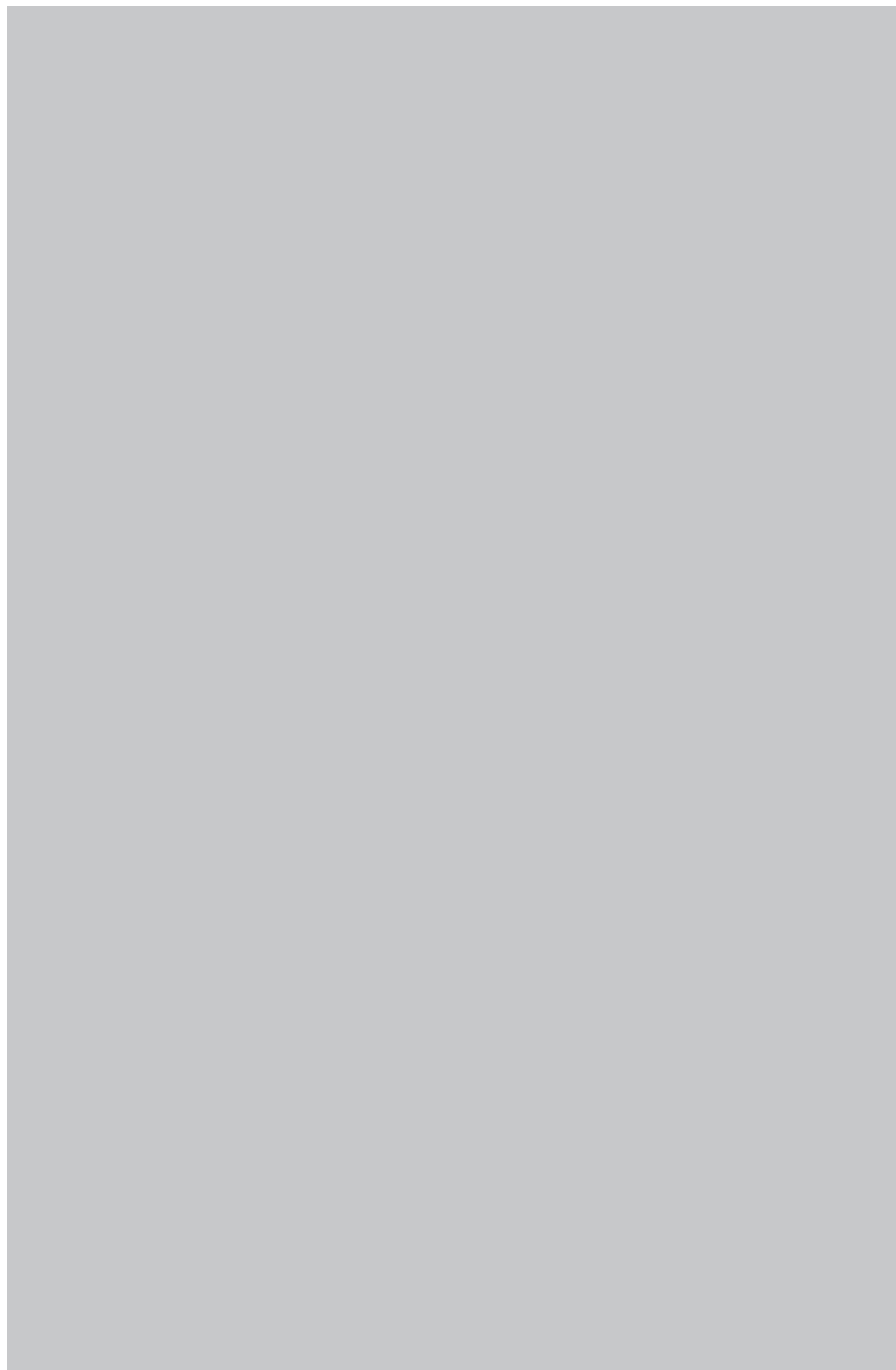
mogućnost da se sreća ubira poput žetve, ljudi se uzajamno mrcvare u političkim strastima, boreći se neko za prevlast, neko za ravnopravnost, neko za opstanak. Kako tavorimo u vječitom sjevernom polumraku neshvatljivo nam je da ovdje nekome nije svejedno čija se zastava vijori, mađarska ili slavenska, kojim se jezikom govori, od koje se vlade zavisi.. Zar ova brda, more, sunce, nisu Božji dar čovječanstvu, obilna sreća dodijeljena svakome... Da ovdašnji svijet proživi malo na našem močvarnom ingermanskom tlu, da vidi što su to dani bez sunca i topline, da vidi surove užase zime, zvjersku ljutinu mraza i razarajuću proljetnu i jesenju trulež – naučio bi da cijeni ono što mu je dano od Boga i da prezire sve što je od ljudi unijeto u svijet. Ovdje ljudi ne znaju što znači boriti se da se zaradi za ogrjev i svjetlo, uvjete opstanka, ali kako čovjek nije živ bez borbe, on se ovdje bez prestanka bori za nacionalnu, plemensku i osobnu nezavisnost, privlače ga viši ideali, prijemčiviji je i osjetljiviji i naravno daleko nesretniji nego Eskim koji se goji u svojoj smrdljivoj jurti usred ledene sjeverne pustinje. Pošto smo put od Baltika do Jadrana prešli vrlo brzo, naše oduševljenje vrućim jugom je još jače; ovaj uspon na Trsat doživljavamo kao raskošni, radosni i zadivljujući poklon od života i kao što se djeca plaše baba-Roge tako i nas sada plaši pomisao da ćemo morati da se vratimo na sjever. Zaljubili smo se u jug – nismo se vidjeli od prošle godine i ponovo su nas pokorile njegove čari. Nema života bez ljepote – čini nam se da je sve ostalo laž, uvjetnost i nepotreban teret... čini nam se da smo u ovom lijepom kraju koji kao da je stvoren za ljude i ljudi za njega – konačno našli sreću. 'I sve je ovo naše, blisko, slavensko, daleko više naše, nego što su to Kavkaz i Krim' – uskliknuo je jedan od nas. Neko mladenačko oduševljenje zahvaća nas dok sa visine Trsata gledamo dolinu Rečine i čarobnu ljepotu Sinjega mora."¹⁵

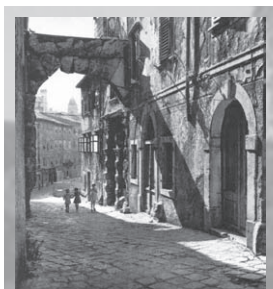
¹⁵ Knez D. M. Golicin /Muravlin/, *Kraj sinjega mora*, Biblioteka Svjedočanstva, CID, Podgorica 1999.

II. Radovi

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

ERVIN DUBROVIĆ

Muzej grada Rijeke

ADAMIĆ KAO KULTURNI
POSLENIK

izlaganje na skupu

UDK: 930.85-05Adamić, A. L.(497.5Rijeka)''17/18''

Adamić (Rijeka, 1766. – 1828.) trgovac, poduzetnik, političar, graditelj, osim svojim poslom zaokupljen je i javnim dobrom – izgradnjom velikoga kazališta koje sam projektira i financira, te uređenjem muzeja u Trsatskom kaštelu. U izgradnju kazališta ulaže naročit trud i velik novac, uvjeren da je kazalište glavno mjesto društvenoga okupljanja. Mogućnost za uređenje muzeja Adamić vidi u okolnosti da Feldmaršal Nugent, njegov dobar znanac, kupuje više kaštela i imanja, a vlasnik je zbirke antičkih skulptura i vaza te slika starih majstora.

Ključne riječi:

Adamić; Nugent; Rijeka; Trsat; kultura; kazalište; muzej

1. Adamić – kulturni poslenik

Trgovac i poduzetnik Andrija Ljudevit Adamić (Andrea Lodovico Adamich, 1766. – 1828.) najbolje se snalazi u vrijeme Napoleonskih ratova, kada je trgovina najrizičnija i ujedno najunosnija. Neprestano se upušta u transkontinentalne poduhvate, organizira velike isporuke hrastovine, soli i žita za vlade triju zemalja – Engleske, Austrije i Ilirskih provincija. Može mu se prigovoriti i da je ratni profiter i beskrupulozni manipulator. No upadljiv je njegov naročit interes za razvoj grada i za „opće dobro” (tal. *comun bene*, kako je tada govorio šef građevinskoga ureda Anton Gnamb kod kojega je Adamić godinama zaposlen). Kao gradski vijećnik neprestano se zalaže za poljepšavanje grada (tal. *abbellimento*), za izgradnju novih cesta i ulica, za uređenje obala i sadnju drvoreda. Kao uspješan trgovac poseže i za vlastitim novcem da bi izgradio veliko kazalište, a kao čovjek s vizijom i utjecajem nastoji na uređenju muzeja u Trsatskome kaštelu. Naročitu pažnju privlače upravo ta dva njegova velika kulturna projekta.

2. Adamićevo kazalište

Krajem osamnaestoga stoljeća, Rijeka se preobražava iz utvrđenoga srednjovjekovnog gradića u moderan grad.¹ U to su vrijeme ukinuti isusovački i augustinski redovi, koji su za sobom ostavili neiskorištene samostanske prostore, a srednjovjekovni je Kaštel prestao biti sjedište uprave koju je preuzela novoizgrađena gubernijska palača podignuta na samoj morskoj obali. Počele su se rušiti gradske zidine, a pred starim gradom, uz morsku obalu, sazidane su nove gradske palače i oblikovani novi blokovi zgrada. Gradski prostor, stoljećima zatvoren unutar zidina Staroga grada, konačno se počinje nezadrživo širiti. Kad je ostalo ispražnjeno mjesto službenika Građevinskoga ureda, Andrija Ljudevit Adamić prijavio se za tu službu.

Iako u školi nije stekao cjelovito graditeljsko obrazovanje niti potrebno zvanje, Adamić je ipak primljen na mjesto „građevinskoga kancelista” zahvaljujući tehničkim znanjima koja je stekao u Beču.² Na školi u Josefstadtu naučio je tehničko i prostoručno crtanje, a kao posebne predmete učio je civilnu i vojnu arhitekturu. Kada je gubernijskome Građevnom uredu podnosio molbu za zaposlenje, priložio je i „popis učenika” (njem. *Verzeichnis*) bečke škole – zapravo pohvalnicu koja nabraja najbolje učenike.

¹ Ervin Dubrović, *Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije*, u: Ervin Dubrović, ur., *Adamićevo doba, 1780. – 1830.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2006, str. 91–115.

² Josip Seršić, Ervin Dubrović, *Adamićevo školovanje*, u *Adamićevo doba*, str. 77–85.

Adamić je zapravo zaposlen – privremeno. Vjerojatno je to bila samo uobičajena mjera opreza. Na Pomorskome guberniju počinje raditi u travnju 1791. kao „privremeni građevinski kancelist” (*interimale assistente delle Fabbriche, Edile Canzellista* ili *Baukanzlist*). Primljen je na plaću od dvjesto forinti i probni rok od godinu dana. Budući da zadovoljava očekivanja, u službi ostaje više godina, sve do 1799. Tih je godina i sam projektirao više zgrada u Rijeci i sudjelovao u urbanističkoj regulaciji i uljepšavanju grada.³

Kao „Baukanzlist”, Adamić se potpisuje na brojnim nacrtima nastalim do kraja desetljeća, do 1799., kada se povlači iz javne službe i opet posvećuje trgovačkim poslovima. U tih osam godina namještenja imao je prigodu crtati i samostalno projektirati više novih zgrada i raditi na preuređenju ispražnjenih bivših poslovnih, upravnih i crkvenih zdanja. Teško je odrediti kolika je u tim projektima njegova zasluga, a koliko je radio prema zamislima glavnoga inženjera Antona Gnamba, ali i nije riječ o osobito kreativnim ili zahtjevnim projektima, već o posve utilitarnim zadacima.⁴ Adamića uglavnom dopadaju manji i konkretniji poslovi – projektiranje graditeljskih zahvata, planova za rekonstrukciju i prenamjenu pojedinih zgrada i projekti za izgradnju novih javnih i gospodarskih zgrada poput pogona tvornice duhana.

Uz rad na regulacijskim planovima Rijeke te na projektiranju pojedinih zgrada, Adamićevo je životno djelo njegovo kazalište – 28. prosinca 1798. dovršio je prvi nacrt novoga kazališta.⁵ Poslije sam obrazlaže potrebu za velikim i reprezentativnim kazalištem u gradu koji se ubrzano razvija, u vrijeme kada su se i u drugim velikim gradovima, u Beču, Trstu, Goriziji, gradila velika kazališta. Od kraja sedamdesetih, a najviše tijekom osamdesetih i devedesetih godina osamnaestoga stoljeća, u Beču je preuređeno i izgrađeno više novih kazališta. U to je vrijeme obnovljeno dvorsko kazalište, „Burgtheater”, a sagrađeno je i više kazališta izvan gradskih zidina, pa tako 1788. i u Josefstadtu, mjestu Adamićeva školovanja. Izravni poticaj mogla mu je biti izgradnja velikoga bečkog „Theater an der Wien”, kazališta uz rječicu Wien, koje je moglo primiti dvije tisuće gledatelja, započeto 1797., i novo kazalište, „Teatro nuovo”, u Trstu, započeto sljedeće, 1798. godine.

U vrijeme Adamićeva dolaska u Beč car Josip II. nastoji modernizirati kazališni život te proglašava slobodno prikazivanje kazališnih predstava koje su se u prijašnja vremena obično prikazivale samo u doba karnevala i u posebnim prigodama. U duhu prosvjetiteljstva vodeći su ideolozi i političari

³ Boris Zakošek, *Adamić na sjednicama gradskog vijeća*, u *Adamićevo doba*, str. 171–183.

⁴ Ervin Dubrović, *Anton Gnamb, modernizacija riječke luke i prometnica*, u *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 2007.

⁵ Ervin Dubrović, *Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije*, u *Adamićevo doba*, str. 91–144.

vidjeli ulogu suvremenoga kazališta kao „škole lijepoga ponašanja, uljudnosti i književnoga jezika”.⁶

Na Konviktu u Josefstadtu davale su se i školske predstave na latinskome i njemačkome jeziku. Na školskoj su se pozornici, uz poučne predstave s crkvenim temama, o pokladama izvodile i svjetovne tragedije u kojima su nastupali sami učenici.

I Rijeka je već imala skroman kazališni život, u sedamnaestome i osamnaestome stoljeću.⁷ Prvotna brvnara zamijenjena je malim zidanim kazalištem koje je moglo primiti tri stotine posjetitelja, ali ubrzo više nije ispunjavalo zahtjeve trgovačkoga grada u velikome porastu. U starome je kazalištu predstavu gledao čak i car Josip II. tijekom posjeta Rijeci 1775. godine. O preuređenju se počelo govoriti 1797., ali je Adamić vrlo brzo predložio izgradnju novoga, mnogo većega kazališta. Već je 25. siječnja 1799. zatražio dozvolu za izgradnju kazališta i povlasticu održavanja javnih plesova.

Ono što je nekoć bila katedrala, sada je postalo kazalište – ponajprije mjesto društvenoga okupljanja i zabave, a ne samo hram muza i umjetnosti. U to su doba kazališta postajala sve veća jer se bitno izmijenio i ukus. Umjesto malih komičnih družina koje su nastupale u skučenim uvjetima, na prigodnim pozornicama i pred omanjim gledalištem, postale su omiljene operne predstave – velika glazbeno-scenska djela s mnogo više izvođača. Uz soliste, u predstavama su nastupali orkestar, zborovi i plesači.

Objašnjavajući svoje pobude, Adamić u jednome od prvih dopisa gradskoj upravi izjavljuje da izgradnju kazališta ne pokreće zbog osobnoga probitka, koliko pobuđen ljubavlju prema zavičaju te da bi osigurao pristojnije, dugo priželjkivane kazališne predstave koje se pristojno trgovačkome i pomorskomu gradu.⁸

Adamić ustraje i u tvrdnji da je pristojno kazalište potrebno čak i omanjemu gradu, a kamoli ne lučkome, međutim nije mu na prvome mjestu kazališna umjetnost, nego uvjerenje da je otmjena zabava u dobro uređenome kazalištu ujedno i škola dobrog ponašanja i mjesto društvenih okupljanja.

Prije nego što pristupi projektiranju, osvjedočuje se o prednostima i nedostacima nedavno izgrađenih kazališnih kuća. Njegov projekt izgleda kao nacrt

⁶ Ervin Dubrović, *Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije*, u: *Adamićevo doba, 1780. – 1830.*, str. 116. (navod Josepha von Sonnenfelsa, sveučilišnog profesora, pisca i kazališnog reformatora).

⁷ Nana Palinić, *Riječka kazališta, Nastanak, kontinuitet i značenje kazališnih zgrada i scenskih prostora u razvitku urbane strukture grada*, Državni arhiv u Rijeci, Sveučilište u Rijeci, Građevinski fakultet u Rijeci, Rijeka 2016, str. 37–79.

⁸ Ervin Dubrović, *Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije*, u *Adamićevo doba*, str. 91–144.

kazališta „talijanskoga tipa”, s više katova loža uokolo gledališta, od partera do stropa dvorane. Jedno od glavnih tema tadašnje kazališne arhitekture bio je oblik tlocrta gledališta koji je mogao biti prilično različit – polukružni poput antičkih gledališta, potkovičast, kruškolik, poligonalni, zvonolik ili eliptični. Tih je godina većina kazališta imala potkovičast tlocrt. Riječko kazalište imalo je eliptičan tlocrt.

Iako razlika nije velika, takve su pojedinosti tada smatrali važnima pa ni u njegovu slučaju nije riječ o slučajnome izboru tlocrta. Adamić se rado priklanja najnovijim znanstvenim dometima i posljednjoj riječi tehnike. U to su doba neki teoretičari kazališnih prostora tvrdili da je elipsa najpogodniji oblik za najbolju akustiku kazališnoga prostora. Tako tvrdi i Pierre Patte u Ogledu o kazališnoj arhitekturi, objavljenome u Parizu 1782.⁹ Za uživanje u kazališnoj predstavi, kaže Patte, najvažnije je da gledatelji dobro vide i čuju ono što se zbiva na pozornici, a elipsa je najpogodnija jer ima dva fokusa, jedan u središtu pozornice, drugi u središtu gledališta, tako da je omogućeno najbolje širenje zvuka i dobra vidljivost. Strop dvorane mora biti zaobljen tako da se zvuk usmjerava prema gledalištu, a treba izbjegavati i kićenost jer ona narušava širenje zvuka od pozornice do gledatelja.

O najboljem načinu širenju zvuka postojali su i drugi stavovi. Venecijanac Simone Strattico, jedan od najvećih stručnjaka za akustiku kazališnoga prostora i najutjecajniji član povjerenstva za izgradnju Teatra Fenice (dovršeno 1792.), tvrdio je da elipsa jest pogodna ako se uzme u obzir samo tlocrt, ali da dvorana s eliptičnim tlocrtom ipak ima nedostataka u odnosu na neke druge oblike. Treba paziti na i na omjer između većega i manjega promjera elipse, koji bi morao biti četiri naprama tri. Na kraju je za slavno venecijansko kazalište odabran drukčiji, potkovičasti tlocrt. U polemici oko izgleda Teatra Fenice obje su se sukobljene strane dosljedno pozivale upravo na znanstvenu argumentaciju i tumačile znanost kako im je odgovaralo.

I Adamić je o znanstvenome pristupu izgradnji kazališne dvorane očito bio dobro upućen te se priklonio elipsi. Ipak nije poštovao sve preporuke u vezi s akustikom jer mu je strop gledališta posve ravan, a ne zaobljen kao što se tražilo. Osim o akustici, morao je voditi računa i o mnogim drugim još važnijim okolnostima, ponajprije o urbanističkim uvjetima i mogućnosti smještaja kazališta. Nije mu omogućena izgradnja na najpogodnijemu prostoru u središtu grada, nego na prilično stiješnjenome mjestu na suprotnoj strani, ali također uz glavnu, Gubernijsku ulicu (današnji Korzo) nastalu 1780-ih zatrpavanjem rova pred gradskim zidinama, na spoju staroga i novoga grada.

⁹ Navedeno prema kasnijem talijanskom izdanju: *Storia e descrizione de principali teatri antichi e moderni corredata di tavole col Saggio sull'architettura teatrale di Mr. Patte*, ur. Giulio Ferrario, Milano 1830.

Svjestan je da je njegovo kazalište tri puta veće od staroga i da nema ničega goreg, kako kaže, od praznoga gledališta, ali optimistično očekuje brz razvoj grada, predviđajući da će se moći koristiti barem sljedećih trideset godina te zadovoljiti čak i potrebe trostrukoga broja žitelja.

Kazalište mora postati nova gradska okosnica, moćno središte svih zbivanja, kojemu će predstave i plesovi biti tek manji dio svih programa koji će se u njemu održavati. Svjestan je i troškova koje iziskuje njegovo održavanje pa je kazališnu dvoranu projektirao na prvome katu, a u prizemlju predvidio prostore za iznajmljivanje, u koje su uselili Trgovačka komora, kavana i više dućana. U tu je iznimno veliku građevinu, koja je svojim volumenom vidno stršala iznad svih drugih okolnih zgrada, smjestio čak i vlastiti stan. Jedan je teoretičar kazališnih zdanja početkom devetnaestoga stoljeća britko objasnio tu pojavu tvrdeći da su kazališta starih bila su remek-djela arhitekture, a da su nova kazališta remek-djela ekonomije.¹⁰

Raspored prostorija i oblikovanje unutrašnjosti jednostavno je kao i oblikovanje vanjštine. I jedno se i drugo odlikuje krajnjom strogošću te više izgleda kao odmjereno i pomalo suhoparan inženjerski posao, nego kao istančano oblikovana arhitektura. U doba građanske revolucije nametnula se moda krajnje jednostavnosti i suzdržanosti koja je odgovarala njegovu praktičnome duhu. Kazališna je dvorana projektirana jednostavno, s neuobičajeno malom pozornicom u odnosu na pozornice drugih onodobnih kazališta. Pozornica je na zahtjev gradskih vlasti u izvedbi ipak nešto povećana u odnosu na onu što ju je predlagao Adamić. S obzirom na skućenu parcelu, on bi radije žrtvovao prostor za održavanje predstava, do kojih i tako nije previše držao, nego reprezentativni prostor gledališta namijenjen velikim javnim događanjima.

U duhu strogoga klasicizma i lakoće, koji se suprotstavljaju baroknoj kićenosti i težini, glavno je pročelje oblikovao plitkim dekoracijama – vijencima, prozorskim okvirima, zabatima i lunetama. Iako je planirao i ulazni trijem, u konačnome je rješenju morao odustati od trijema i nekih pojedinosti koje bi pridonijele svečanijemu izgledu zgrade. Budući da bi trijem zalazio izvan tlocrtno dopuštene linije glavnoga pročelja, nisu mu dali da ga izvede. Nije uspio uvjeriti gradske vlasti da unatoč zabrani, koja se može odnositi na privatne palače, u slučaju kazališta učine iznimku i dopuste izgradnju trijema upravo zato da se naglasi javni značaj kazališne zgrade.

Još je u jednoj važnoj pojedinosti morao postupiti u skladu s gradskim zahtjevima – prihvatiti da se osnuje trgovačko društvo za izgradnju kazališta u kojemu je bio vodeći ulagač i vlasnik, a ugledne su gradske obitelji svojim ulozima osigurale vlasništvo pojedinih loža.

¹⁰ N. d., str. IV.

Izgradnja kazališta prilično se oduljila unatoč svim naporima da bude izgrađeno što prije. Riječ je više o birokratskim, nego o graditeljskim razlozima. Iako je gradsko vijeće odmah nakon Adamićeva zahtjeva u siječnju 1799. razmatralo i prihvatilo prijedlog i odobrilo njegov nacrt, postavilo mu je neke vrlo razložne uvjete – treba zatražiti dozvolu Dvora za premještaj stražarnice koja se nalazi na mjestu na kojemu će se graditi kazalište i mora prihvatiti uobičajena godišnja davanja u korist gradske bolnice te ne smije odstupati od prihvaćenoga nacrtu kazališta.

Adamić je isprva vjerovao da će već 1801. izgraditi temelje i da će sljedeće godine kazalište biti pod krovom. No Bečki dvor bio je bitno sporiji od njegovih očekivanja, a i gradska uprava poslije je postavljala neke zahtjeve te je ugovor s gradskim vlastima sklopljen tek krajem 1803. godine. Tijekom izgradnje bilo je i nepredviđenih konstruktivnih teškoća i urušavanja dijela gradnje pa je kazalište moglo biti otvoreno tek dvije godine poslije, na Carev rođendan 3. listopada 1805.

Unatoč brojnim teškoćama Adamić je kazalište dovršio i otvorio ga u nemirnim vremenima Napoleonskih ratova. Veliko gotovo kao neka od najvećih kazališta onoga doba, moglo je primiti više od tisuću, a prema nekim vijestima čak tisuću i šesto gledatelja. Isprva je planirao još i veće kazalište, sa sedam umjesto s pet prozorskih osi na glavnome pročelju – koliko ih ima i milanska „Scala”. Upravo s nacrtom toga povećanog pročelja ponosno pozira na svome reprezentativnom portretu u ulju, naslikanom oko 1800. godine.¹¹ U lijevoj ruci drži nacrt pročelja, a prstom desne ruke upire u tlocrt gledališta položen na stol. Kazalištem se iznimno ponosio, a ni sve teškoće što ih je imao tijekom njegove izgradnje nisu mu uspjele zagorčati život jer je poslije namjeravao graditi i kazališta u Karlovcu i Zagrebu!¹²

Na mjestu na kojemu danas započinje Adamićeva ulica, usporedna s Korzom, u poprečnoj, Uljarskoj ulici, na broju 2, odmah zdesna u bočnome ulazu palače Modello, stoji velika spomen-ploča koju je 1884. dao postaviti gradonačelnik Giovanni de Ciotta, Adamićev unuk, podsjećajući da je upravo tu, zahvaljujući Adamiću, izgrađeno prvo gradsko kazalište. Ne kaže da ga je upravo on, njegov unuk, dao srušiti i da je upravo on 1885. općinskim sredstvima sagradio novi veliki „Teatro Comunale”.¹³

¹¹ U Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja u Rijeci.

¹² Lukežić, *Životopis Andrije Ljudevita Adamića*, u *Adamićevo doba*, str. 38.

¹³ *Qui dove/ per munificenza del patrizio fiumano / e nobile ungherese/ Lodovico Andrea De Adamich / al principio del secolo / sorgeva / sacro alle Muse / il primo Teatro Civico.*

3. Nugent i Trsatski muzej

U srpnju 1812., na povratku iz Londona, Adamić stiže u Palermo gdje mu lord Bentinck, britanski veleposlanik na Siciliji i zapovjednik britanskih snaga na Sredozemlju, daje preporuku za zapovjednika britanskoga garnizona na Visu, glavnoga jadranskog uporišta.¹⁴ U isto vrijeme kad i Adamić, u Palermu boravi i grof Laval Nugent (Ballynacore, Westmeath, Irska, 1777. – Bosiljevo, Hrvatska, 1862.), austrijski general, koji donosi uznemirujuće vijesti o francuskoj dominaciji nad Austrijancima i o prijetnji da će svaku britansku akciju na Jadranu smatrati neprijateljskim izazovom Austrije. Budući da se oštro protivi austrijskoj podložničkoj politici prema Francuskoj, Nugent napušta Beč i Austriju i odlazi u London.¹⁵

U posve promijenjenim uvjetima, u ljeto 1813., kada Nugent sa svojom vojskom napreduje prema Rijeci, Adamić boravi na svome imanju u Mrzloj Vodici, ali ne srlja u nevolje, nego na sigurnoj udaljenosti čeka da se uvjeri u ishod ratnih zbivanja.¹⁶ Već je početkom srpnja, u vrijeme napada engleske eskadre na Rijeku, bio na svome imanju u Gorskom kotaru, tridesetak kilometara udaljenom od grada.

U bitci za Trst, koja se vodi između Francuza s jedne strane te austrijskih snaga i britanske mornarice s druge strane, sudjeluju i eskadra admirala Fremantlea i Nugentove jedinice. I Adamić želi biti uključen te na svoj način pripomaže završne austrijsko-britanske ratne operacije. Već 1814., u svojoj kratkoj autobiografiji preuveličava svoje zasluge ne spominjući da je zapravo i u tim okolnostima dobro poslovao i još bolje zaradio, opskrbljujući Engleze uobičajenim potrepštinama i živežnim namirnicama:¹⁷

Iako je tijekom ratnih zbivanja Nugenta odveo dalje, čak do juga Italije, te je od 1817. do 1820. bio zapovjednik vojske Napuljskog Kraljevstva, vratio se potom u Hrvatsku. Poznanstvo uspostavljeno prije više godina na Siciliji i učvršćeno u završnim operacijama protiv Francuza, preraslo je u odnos uzajamnoga uvažavanja i povjerenja te se Adamićeva prepiska s Nugentom započeta u vrijeme borbe za Rijeku 1813., razvila početkom 1820-ih i potrajala sve do kraja Adamićeva života.¹⁸

¹⁴ Hardy, *The British Navy, Rijeka* i A. L. Adamić, n. d., str. 57–61.

¹⁵ Igor Žic, *Adamić i Laval Nugent*, u: *Adamićevo doba, 1780. – 1830.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2005., str. 317–327.

¹⁶ Hardy, *The British Navy, Rijeka* and A. L. Adamić, n. d., str. 78–83.

¹⁷ Gigante, n. d., str. 142–143. *Prepiska Adamić – Nugent prema Ricardu Giganteu*, prev. Rastko Schwalba, *Novi Kamov*, god. 2., sv. 3., 2002., str. 53–76.

¹⁸ Gigante, n. d., str. 131–184.

Dopisuju se o raznim državnim temama i važnim zbivanjima, kao i o osobnim poslovima. Koliko je Nugent koristan Adamiću, toliko je i Adamić koristan Nugentu koji se nakon ratnih pobjeda sve više posvećuje stjecanju imanja, kaštela i dvoraca. U pismu od 27. listopada 1822. Adamić govori o dolasku Josepha Majlatha, novoga mađarskoga guvernera Rijeke i Primorja, te naglašava da se kod guvernera zalaže da se Nugentu prodaju imanja u zaleđu Rijeke – Vrbovsko, Fužine i Vinodol.

Uz Adamićevu podršku feldmaršal Nugent izabran je 1822. i za riječkoga patricija, u znak zahvalnosti i priznanja za zasluge u oslobođenju Rijeke od Francuza. Adamić želi što više pridobiti Nugentovu naklonost, učvrstiti svoj odnos s feldmaršalom te pojačati njegovu povezanost s Rijekom.

Već potkraj 1820.¹⁹ traži da se Nugentu na korištenje dodjeli Trsatski kaštel. Nastojanja da dođe u posjed ruševine pojačava potkraj 1823., kada i novoga guvernera Ferencá Ürményija upoznaje s namjerom da se u Kaštelu smjesti muzej. Istodobno piše Nugentu (22. studenoga 1823.) da je dao izraditi nacrt kaštela u kojemu bi gornji dio natkrio i u njega smjestio muzej, a u donjem bi dijelu manji prostor bio namijenjen čuvaru. Sve bi ostalo pretvorio u park.

U pregovorima s Bakarskim municipijem, vlasnikom Kaštela, Adamić ne otkriva da ga zapravo želi prepustiti Nugentu. U svoj pothvat uvlači i guvernera s kojim 12. siječnja 1824. odlazi u Bakar i postiže konačan dogovor. Pojedini iznosi u pismu datiranome dva dana poslije (14. siječnja 1824.). Kaštel je dodijeljen njemu jer nije htio izlagati Nugenta mogućnosti da mu zahtjev bude odbijen, no poslije će s njim urediti prijenos vlasništva.

U istomu tom pismu u kojemu govori o postignutome uspjehu kod Bakrana, Adamić ne odolijeva promišljati o izgledu muzeja te traži najbliže primjere i moguće izvore muzejske građe. Čuje, kako kaže, da se Muzej u Zadru sastoji ponajprije od zbirke dalmatinskih starina, ponajviše iz Dioklecijanova doba iz Salone, te pomišlja da bi se od toga nešto moglo dobiti i bitno povećati Nugentovu zbirku.²⁰ Nakon dva tjedna, prije nego što u ruci ima službenu potvrdu o vlasništvu Kaštela, Adamić i dalje razmatra mogućnost smještaja Muzeja i dobavu predmeta iz Zadra.²¹

¹⁹ Lukežić, n. d., str. 62.

²⁰ Gigante, n. d., str. 152–153. (*Fiume*, 14 gen. 1824)... *Sento che il Museo di Zara consiste principalmente nella Raccolta delle antichità della Dalmazia, e sopra tutto delli tempi di Diocleziano in Salona, credo che potrà conseguire con poco, e se V. E. non tiene la Nota, così procurero di averla, e sarebbe un eccellente aumento del suo Museo...*

²¹ Gigante, n. d., str. 154. (*Fiume*, 27 Gen.o 1824)...*Il Castello di Tersatto si allestisce nel modo cointeso, ed il residuo per l' accogliimento del Museo si fara' dietro le personali sue disposizioni, quando potrà qui favorirci, intanto non sarebbe male per quello di Zara*

Nakon dobivanja potvrde o posjedovanju Kaštela, iznosi daljnje zamisli (7. veljače 1824.). o uređenju i popravcima građevina kako bi se mogla zatvoriti i spriječiti neželjene posjete i štete koje nanose „kopači blaga” te o kupnji okolnih malih posjeda kojima bi se zaokružilo imanje. Uvjerava Nugenta i da mu neće stvarati velike troškove; samo će, između ostaloga, posaditi poneko stablo na ulazu u Kaštel. Ima i veće planove s uređenjem okoliša koji se, međutim, neće ticati feldmaršalove blagajne.

Uz pismo prilaže i „Dekret” – Izvadak iz protokola Kapetanskoga vijeća trgovačkoga i pomorskoga grada Bakra (od 12. siječnja 1824.) kojim se Adamiću daje „u vlasništvo ruševine Trsatskog kaštela, obavezujući ga da ih o vlastitom trošku zatvori i da Općini plaća jednu forintu godišnje ‘u znak gospodstva’ kao i da ga ustupi svaki put kad bi to zatrebalo za carsku ili javnu potrebu.”²²

Riječ je o tome da Nugent pravno ipak ne postaje vlasnik, nego dobiva u posjed Trsatski kaštel. Bakarskoj općini plaća simboličnu godišnju naknadu, najamninu, u znak priznanja stvarnoga gospodara (*signum Domini*).

Adamić preuzima potpunu brigu o uređenju Kaštela te uzima i čuvara koji ujedno uređuje park. Nema strpljenja čekati dogovor s Nugentom i utvrditi pojedinosti o radovima na dotad posve ruševnom i odavna zapuštenome Kaštelu, nego ga privremeno uređuje i zatvara. Zato naglo raste i zanimanje javnosti za njegovo razgledavanje te odjednom mnogi namjernici žele ući u tek zatvorenu utvrdu. Adamić omogućuje ulaz radozalcima i povjerava ključeve utvrde trsatskome župniku.

Uskoro počinju i pripreme za dopremu antičkih predmeta iz Napulja. Dok je tamo bio u vojnoj službi, Nugent je prikupio velik broj arheoloških nalaza iz rimskoga grada Minturna.²³ Riječ je o više desetaka antičkih skulptura te o gotovo tisuću i pol grčkih vaza, kao i o velikoj numizmatičkoj zbirci. Svakako impozantna građa o kojoj je već samo saznanje moralo oduševiti Adamića koji je svim žarom prionuo poslu na osnivanju muzeja kao da se radi o njegovoj novoj misiji.

intavolar la trattativa col mezzo del G./enera/le Danese, il quale sopra luogo potra’ ridurlo al infimo, e V./ostra/ E./ccellenza/ potra’ al caso da qui fare una scoreria per verificarlo e conchiudere. Tutti mi dicono che sia raro per le sue antichità’.

²² Consiglio Capitanale della R.a Commerciale Marittima Citta’ di Buccari /Estratto Protocolare, 12. 01. 1824/: *...in proprietà’ le Rovine del Castello di Tersatto, obbligandosi di chiuderle a Spese proprie, e di pagare alla Comunità’ 1 F.no al anno in Signum Domini nonche di restituirla ogni qualvolta fosse per abbisognare per Sovrano o Pubblico servizio...*

²³ Igor Žic, Laval Nugent – posljednji Frankopan, gospodar Trsata, Centar društvenih djelatnosti mladih: Sekretarijat društvenih djelatnosti općine, Rijeka 1992.

Posvećenost tome zadatku očita je u brojnim pismima. Adamić ne iscrpljuje svoje zanimanje samim posredovanjem pri kupnji te prvotnim uređenjem Kaštela. Osobno planira, daje izraditi nacрте i računa troškove uređenja. Nugent mu zahvaljuje na naporima u vezi s Trsatom – zapravo ga ohrabruje da i dalje nastavi s radovima.

Adamić predlaže i da se monumentalni stupovi za Kaštel izrade od mramora (*mandorlato bruno*) iz njegova vlastita kamenoloma na Brajdi, koji mu besplatno ustupa. Traži i pogodna majstora i dostavlja mu predračun za izvedbu stupova i prijevoz s Brajde na Trsat.

Adamićev napor za podizanje muzeja posustaje u vrijeme višemjesečnoga sudjelovanja u Požunskome saboru krajem 1825. i početkom 1826., ali se potom opet nastavlja. Nesmanjenim žarom posvećuje se uređenju ulaznoga prostora u Kaštel, parka te daljnega otkupa okolnih imanja.

Iako mu napori nisu daleko odmaknuli, radovi na uređenju Kaštela i muzeja nastavljani su i nakon njegove smrti. Svakako, Trsatski je muzej Adamićeva, a ne Nugentova strast. Feldmaršal je više napora uložio u kupnju kaštela, dvoraca i posjeda u okolici Karlovca i u Gorskom kotaru, nego u uređenje Trsatskoga muzeja. Više mu je bilo stalo da Trsat preuredi u obiteljsku nekropolu, nego da izgradi muzej.

Tek nakon Adamićeve smrti, 1829., Nugent je pozvao mladoga skulptora i arhitekta, tek diplomiranoga studenta Venecijanske akademije Giacomu Paronuzzija, koji je potom godinama uređivao Trsatski kaštel. „Museum Nugent” otvoren je 1843. te je proglašen prvim u Hrvatskoj, no i dalje je ostao u sjeni obiteljske nekropole. Adamić, graditelj velikoga kazališta za više od tisuću gledatelja, zasigurno je priželjkivao da muzej poprimi javnu ulogu i postane središnji hram kulture. Bio je, međutim, dostupan samo malobrojnim posjetiteljima. Tek kada je 1896. zbirka prodana Narodnome muzeju u Zagrebu, kamo je s Trsata dopremljeno osamdeset šest sanduka, javnost je konačno doznala o kakvim je dragocjenostima riječ.

Iako su Adamićeve sposobnosti odavna dobro poznate i priznate, manje je zapamćeno njegovo zalaganje za razvoj i za unaprjeđivanje kulturnoga i javnoga života Rijeke. O tome je više godina nakon njegove smrti, 1836., kada je doputovao u Rijeku, pisao i britanski putnik, koji je na svaki upit, o graditelju kazališta, o graditelju lijepih javnih i privatnih zgrada, ulica, obala, drvoreda, dobio samo jedan odgovor – gospodin Adamić. S pravom je ustvrdio: „Poznavao sam dobro toga čovjeka s naročitim osjećajem i za opće dobro i za vlastitu korist.”²⁴

²⁴ Peter Evan Turnbull, *Austria, Narrative of Travels*, sv. 1, John Murray, London 1840., str. 320–321.

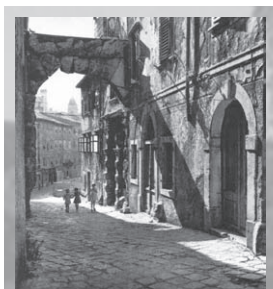
SUMMARY

Ervin Dubrović

ADAMIĆ AS A CULTURAL WORKER

Adamić (Rijeka 1766 - 1828) – a merchant, entrepreneur, politician, builder – was, in addition to his work, engaged in the public good: the construction of a large theatre that he designed and financed himself, and the arrangement of a museum in Trsat Castle. He invested special effort and a lot of money in the construction of the theatre, convinced that it would be the main place for social gatherings. Adamić saw the possibility of arranging the museum in the fact that Field Marshal Nugent, his good acquaintance, bought several castles and estates, and was the owner of a collection of ancient sculptures and vases as well as paintings by old masters.

Key words: *Adamić; Nugent; Rijeka; Trsat; culture; theatre; museum*

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

SANJA HOLJEVAC

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci

TISKARSKA DJELATNOST OBITELJI KARLETZKY U RIJECI¹

prethodno priopćenje

UDK: 655.15Karletzky(497.5Rijeka)“17/18“

Gospodarski razvoj Rijeke od 18. stoljeća nadalje značio je i razvoj građanskoga društva te kulturni napredak grada koji se očitovao i u sve većoj potrebi za knjigom i uopće tiskanom pisanom riječju. Taj duh novoga vremena i svekolikoga razvoja u gradu koji tada nije imao tiskaru kao plodno je tlo za pokretanje tiskarske djelatnosti prepoznao Čeh Lovro/ Lorenzo Karletzky, kojemu je poglavarstvo grada Rijeke 24. srpnja 1779. odobrilo osnivanje javne tiskare. Lovro Karletzky time je postao prvi službeni gradski tiskar, a njegova tiskara prva gradska te potom i gubernijska tiskara. Osnutak i početak rada te tiskare jedan je od ključnih događaja u ukupnoj kulturnoj povijesti grada Rijeke. Pod vodstvom različitih članova obitelji Karletzky ta je tiskara u Rijeci djelovala više od stotinu godina. Tijekom toga je vremena u njoj tiskan niz izdanja različita tipa na više jezika, najviše na talijanskome, pa na hrvatskome, zatim na latinskome, a ponešto i na njemačkome te mađarskome jeziku, što je rezultat složene povijesti grada na Rječini, odnosno tadašnje društveno-političke i jezične stvarnosti grada. Djelatnost je te tiskare bila višestruko važna za Rijeku i njezinu okolicu. Njezina su izdanja vrijedna grada za istraživanje mnogih dijelova

¹ Ovaj je rad sufinanciralo Sveučilište u Rijeci projektom broj: uniri-human-18-87-1222 (*Liber Fluminensis – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća*) voditeljice prof. dr. sc. Sanje Zubčić.

povijesti toga područja. Sve do polovice 19. stoljeća bila je jedina tiskara u gradu, što, uz ostalo, znači i jedina koja je tiskala na hrvatskome jeziku, čime je snažno pridonijela očuvanju i razvoju hrvatske pisane riječi i hrvatskoga jezika na tome području. U radu se, utemeljeno na dosadašnjim istraživanjima, daje opći pregled rada riječke tiskare Karletzky tijekom 19. stoljeća.

Ključne riječi:

Rijeka; tiskarstvo; tiskara Karletzky; 19. stoljeće

1. Uvodna razmatranja

Gospodarski razvoj Rijeke od 18. stoljeća nadalje, potaknut proglašenjem Rijeke slobodnom lukom 1719. i drugim mjerama habsburških vladara koje su poticale razvoj trgovine, pomorstva i dolazak u grad stranih trgovaca, obrtnika i intelektualaca (više v. *Povijest Rijeke* 1988), potaknuo je i razvoj građanskoga društva te kulturni napredak grada koji se očitovao i u sve većoj potrebi za pisanom tiskanom riječju² te u razvoju tiskarstva. Rijeka tada postaje gradom gospodarskoga, privrednoga i kulturnoga razvoja u kojemu strani trgovci i obrtnici vide pogodno mjesto za realizaciju svojih poslovnih ambicija.

Taj duh novoga vremena i svekolikoga razvoja u gradu koji tada nije imao tiskaru pogodnim je za pokretanje vlastite tiskarske djelatnosti prepoznao Čeh Lovro/Lorenzo (lat. *Laurentius Aloysius*)³ Karletzky.⁴ Nakon što je u skladu s tadašnjim pravilima pisanim potvrdama dvaju poznatih tiskara dokazao da je izučio tiskarski zanat,⁵ te nakon što je podmirio sve ostale obveze, poglavarstvo je grada Rijeke Lovri Karletzkom 24. srpnja 1779. odobrilo osnivanje javne

² Potvrđuje to i otvaranje knjižara u Rijeci od 70-ih godina 18. stoljeća (v. Lukežić 1999b: 128–131).

³ U prvome navođenju bilježimo hrvatski i talijanski oblik imena, te, ako je poznat, i latinski, i to u obliku zapisanu u matičnim knjigama grada Rijeke, a u nastavku se navodi samo hrvatski oblik imena.

⁴ Ne raspoložemo s više biografskih podataka o Lovri Karletzkom, osim o vremenu dolaska u Rijeku i pretpostavke da je umro 1798. ili 1799., no potvrdu tomu u matičnoj knjizi umrlih grada Rijeke nismo našli. Moguće je da je rodbinski povezan s češkim tiskarom iz Olomouca Matinom Františekom Karletzkim (v. https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Franti%C5%A1ek_Anton%C3%ADn_Hirnle; pristupljeno: 20. travnja 2020.), što bi još trebalo detaljnije istražiti.

⁵ Tiskarski je zanat izučio u tiskari Johanna Tomasa Trattnera u Beču te u tiskari Janeza Friderika Egera u Ljubljani. Upravo je u Ljubljani mogao doći u kontakt s Rijkom jer su se tada u Egerovoj tiskari tiskali tezariji javno branjeni na Kraljevskoj akademiji u Rijeci (v. pod pojmom *Eger, Janez Friderik* u elektroničkom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu na adresi <http://katalog.nsk.hr> (pristupljeno 20. travnja 2020.).

tiskare. Time je on postao prvi službeni gradski tiskar, a njegova tiskara prva gradska, uskoro i gubernijska tiskara, s pravom tiskanja svih službenih publikacija u gradu i guberniju. Sve do polovice 19. stoljeća bit će i jedina tiskara u gradu, zbog čega je njezina djelatnost još važnija.

Godina u kojoj je tiskara osnovana ključna je stoga godina u kulturnoj povijesti Rijeke kao godina revitalizacije i početka novovjeke tiskarske i izdavačke djelatnosti u tome gradu (Holjevac 2010: 37). Time se Rijeka, nakon djelatnosti Kožičićeve glagoljske tiskare 1530./1531. i Glavinićeva pokušaja obnove tiskarstva 20-ih god. 17. stoljeća, „vratila” u svijet „Gutembergove galaksije”, čijim je dionikom, s različitim intenzitetom, do danas.

Pod vodstvom različitih članova obitelji Karletzky ta je tiskara u Rijeci djelovala više od stotinu godina, sve do 1889. kada prestaje s radom.⁶

Za svojega je rada u Rijeci promijenila nekoliko lokacija. Najprije se nalazila u prostoru nekadašnjega isusovačkog Seminara, pa u kući Karletzky na tadašnjoj adresi *Piazza Adamich* 528,⁷ u blizini Korza, a zatim i na adresi *Via Teatro* 527⁸ (Lukežić 1999b: 129–130).

U literaturi je malo podataka o članovima obitelji Karletzky. Zasigurno će se puno više spoznaja o njima od onih kojima zasad raspolažemo steći daljnjim istraživanjima arhivskih izvora, koja su u tijeku.⁹ Tako, primjerice, matične knjige grada Rijeke svjedoče da se radilo o mnogočlanoj obitelji koja je u Rijeci proživjela svoje poslovne početke i vrhunce, a s krajem 19. stoljeća poslovni i obiteljski zalaz.¹⁰ Iz dostupnih zapisa i drugih tragova vidljivo je da su pripadali višem građanskom sloju.¹¹

Najviše traga o obitelji Karletzky ostalo je sačuvano upravo u djelatnosti njihove riječke tiskare. Tijekom njezina više od stotinu godina dugoga rada u

⁶ Većina istraživača određuje 1889. godinom završetka rada tiskare (Blažeković 1953, Glogović 1984, Lukežić 1999b, Škrbec 1995).

⁷ Znak je te obitelji u obliku stilizirana slova *K* i danas sačuvan u ogradi balkona kuće na današnjoj adresi Trg Republike Hrvatske 1 u Rijeci.

⁸ Potvrdu tomu nalazimo i u oglasima tiskare objavljenima u novinama *Studio e lavoro* npr. 1876. g. (<http://libraries.uniri.hr/liste/006n/>, pristupljeno 5. svibnja 2020.).

⁹ Podatke o tiskari i njezinim vlasnicima čuvaju i tadašnje novine, npr. *Eco del Litorale Ungarico*, *Giornale di Fiume*, *Studio e lavoro* (v. <http://libraries.uniri.hr/liste/006n/>, pristupljeno 25. svibnja 2020.).

¹⁰ Osobnim sam istraživanjem riječkih matičnih knjiga (<https://www.familysearch.org>) zasad utvrdila, primjerice, rođenje oko 40 članova obitelji Karletzky u Rijeci od 1783. do 80-ih godina 19. stoljeća.

¹¹ U prilog tomu govori i npr. slika Christiana von Maÿra: *Tiskar Karletzky sa suprugom* iz 1832., koja se čuva u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskoga primorja u Rijeci (v. <http://ppmhp.hr/wp-content/gallery/lz/12-1025-full.jpg>, pristupljeno 2. ožujka 2020.).

njoj je tiskan niz izdanja različita tipa na više jezika, najviše na talijanskome pa na hrvatskome, zatim na latinskome, a ponešto i na njemačkome te mađarskome jeziku, što je rezultat složene povijesti grada na Rječini, odnosno društveno-političke i jezične stvarnosti grada (v. *Povijest Rijeke* 1988). Tiskala je školska izvješća, shematizme, direktorije, libreta za opere, školske i trgovačke pravilnike, pravilnike i statute društava, oglase i proglase, prigodnice, nabožne knjige, udžbenike, rječnike, knjige pjesama, stručnu i znanstvenu literaturu, novine i druge tiskovine. Ta su izdanja vrijedna građa za bolje razumijevanje gradskoga ozračja toga doba i različitih područja života Rijeke i okolice te su neizostavan izvor za proučavanje njihove povijesti. Posebna je važnost rada tiskare Karletzky i u činjenici što je u njoj objavljeno više knjiga i drugih tiskovina na hrvatskome jeziku, čime je snažno pridonijela očuvanju i razvoju hrvatske pisane riječi i hrvatskoga jezika u Rijeci (Holjevac 2010, 2018b), gradu s izrazitim inojezičnim utjecajima i društveno-političkom klimom često nesklonom hrvatskomu jeziku (v. *Povijest Rijeke* 1988: 205–208).

Rad riječke tiskare Karletzky predmetom je interesa znanstvenika i stručnjaka od 2. polovice 19. stoljeća (Ivan Kukuljević Sakcinski), a osobito intenzivno polovicom te od konca 20. stoljeća. Najviše podataka o njezinoj djelatnosti nalazimo u radovima Tatjane Blažeković, Marija Glogovića, Sanje Holjevac, Irvina Lukežića, Milorada Stojevića, Stanislava Škrbeca, Klára Zolnai.¹² Na tim se djelima i drugim prinosima tih i još nekih autora u najvećoj mjeri temelje dosadašnja saznanja o njezinu radu te se na njima temelji i ovaj rad. Očekivati valja da će ih daljnja istraživanja upotpuniti novim spoznajama o radu te riječke tiskare i obitelji Karletzky.

2. Tisakarska djelatnost obitelji Karletzky

Tisakarska se djelatnost¹³ tiskare Karletzky može pratiti kroz tri faze njezina rada. U prvoj fazi vodi je od osnutka 1779. do svoje smrti njezin osnivač Lovro, a zatim, od 1799. do svoje smrti 1803., njegova udovica Rosina Karletzky¹⁴. U drugoj fazi najprije je zajednički vode braća Josip/Giuseppe (*Josephus Laurentius*)¹⁵

¹² Vidjeti popis literature na kraju ovoga rada.

¹³ Ujedno to u velikoj mjeri podrazumijeva i izdavačku djelatnost.

¹⁴ U matičnim knjigama grada Rijeke nalazimo da je Rosina Karletzky umrla 21./22. veljače 1803. u 46. godini života, kao Lovrina udovica (<https://www.familysearch.org>, pristupljeno 1. travnja 2020.).

¹⁵ U matičnim knjigama grada Rijeke rođenje Josipa Karletzkoga, sina oca Carola i majke Rosine, upisano je 31. siječnja 1783., a upis njegove smrti nalazimo pod 8. travnja 1853. (<https://www.familysearch.org>, pristupljeno 7. travnja 2020.).

i Anton/Antonio (*Antonius Josephus*)¹⁶ Karletzky do Josipove smrti 1853., a nakon toga samostalno Anton do svoje smrti 1875. godine. U trećoj fazi, od 1876. godine,¹⁷ tiskara je najprije u vlasništvu Josipova sina Franje/Francesca (*Michaellem Franciscum*)¹⁸, a zatim do kraja rada 1889. u vlasništvu Josipova unuka, Franjina sina Josipa/Giuseppea Karletzkoga ml.¹⁹, posljednjega tiskara u obitelji (usp. Lukežić 1999b: 129).

Više od stotinu godina rada tiskare Karletzky u vlasništvu te obitelji svjedoči o uspješnosti poslovanja i njegovanju tipografske obiteljske tradicije, sve dok nije počela gubiti korak s tehnološkim napretkom tiskarstva te modernijim i većim tiskarama u gradu od polovice 19. stoljeća (Lukežić 1999b: 132), što je dovelo do smanjivanja, a zatim i do prestanka njezina rada.

Neupitne su pritom činjenice da je riječ o prvoj i najdugovječnijoj novovjekovnoj tiskari u Rijeci, koja je svojim radom znatno pridonijela razvoju građanske kulture te svekolikom razvoju toga grada i njegovih stanovnika tijekom 19. stoljeća. Tomu u prilog govore tiskovine koje su u njoj objavljene, i to i svojom vrstom i namjenom i jezicima na kojima su napisane, pa i grafičkim te estetskim oblikovanjem koje slijedi maniru tadašnje srednjoeuropske tiskarske i grafičke umjetnosti. Uz navedeno, izdanja objavljena u toj tiskari slika su života Rijeke u vrijeme njezina izrastanja i razvoja u moderan grad sa sve većim brojem stanovnika te su kao takva važan izvor za proučavanje njegove povijesti.

Najproduktivnije vrijeme rada tiskare Karletzky bilo je do 50-ih godina 19. stoljeća kada kao jedina tiskara u Rijeci nije imala poslovne konkurencije, a njezinu je uspješnom poslovanju u velikoj mjeri pridonosio i status povlaštene

¹⁶ U matičnim knjigama grada Rijeke rođenje Antona Karletzkog, sina oca Laurentia i majke Rose, upisano je pod 14. srpnja 1784.; umro je 19. studenoga 1875. u 92. godini života, kada je živio na adresi Plase 52 u Rijeci. Pod 10. srpnja 1789. upisano je rođenje i Laurentiusa Ludovicusa, trećega sina Laurentia i Rosine Karletzky. (<https://www.familysearch.org>, pristupljeno 7. travnja 2020.).

¹⁷ Te godine vlasnikom papirnice postaje Giovanni Karletzky (1818. – 1901.) Ludovikov, pomorski kapetan i direktor „Loyda”, no 1888. je prodaje (Lukežić 1999b: 129, bilj. 12). Zahvaljujući podatku Nenada Labusa (*Riječka groblja – Imenik riječkih posljednjih počivališta*, http://www.formula1-dictionary.net/rijeka_rijecka_groblja_kozala_popis_preminulih.html, pristupljeno 16. srpnja 2020.) na groblju Kozala u Rijeci na lokaciji L-II-14 našla sam grobnicu Giovannija Karletzkoga, njegove supruge Elene i njihove djece: Marije (ud. Schwalba), Ellene i Giovannija.

¹⁸ U matičnim knjigama grada Rijeke rođenje Franje Karletzkoga, sina oca Josipa i majke Antonije, upisano je pod 27. rujna 1818. (<https://www.familysearch.org>, pristupljeno 1. travnja 2020.). Podatkom o datumu smrti ne raspolažemo.

¹⁹ Rođen je 1849., a umro 1918. (Lukežić 1999b: 129); u tiskarskome i poligrafskome zavodu *Vittorio Rodici* otvorenom 1911. godine bio je poslovođa (Lukežić 1999b: 146, bilj. 82).

kraljevske gubernijske tiskare koji je imala više desetljeća te zasigurno ozbiljan i profesionalan pristup poslu koji je osiguravao i financijsku dobit. Širenje tiskarske djelatnosti u Rijeci otvaranjem i radom drugih tiskara te razvoj tehnologije tijekom druge polovice 19. stoljeća s vremenom dovode do smanjenja njezine djelatnosti.

U prilog navedenom u nastavku podsjećamo na tiskarsku djelatnost tiskare Karletzky tijekom njezina više od stotinu godina dugoga rada u gradu Rijeci.²⁰

U prvoj fazi rada tiskare, u vrijeme kada je u prvim godinama njezina rada vodi Lovro Karletzky, u njoj se većinom tiskaju izdanja službene i protokolarno-prigodne naravi. U najvećoj su mjeri pisana latinskim jezikom, a u manjoj i talijanskim te hrvatskim jezikom (Holjevac 2010: 40). O nazivu tiskare/izdavača i njezinu vlasniku svjedoče impresumi izdanja, u kojima je zabilježeno, npr. *Typis Laurentii Aloysii Karletzky; E. Typographie Karletzkyan; Appresso Lorenzo Karletzky; Typis Karletzky; Slovima Lovrenza Karletzky; Po Lovrinczu Aloyziu Karletzky*.

Među izdanjima na latinskome jeziku ona su vezana uz gubernij, odnosno Riječki i Bakarski kapetanat (npr. *Schematismus Gubernii Regii, in litorali Hungarico maritimo constituti. Item connexorum capitaneatum Fluminensis, et Buccarensis, nec non comitatus Szeverinensiss...*, 1782.), rad Kraljevske gimnazije u Rijeci (npr. *Tentamen publicum et solemne, quod secundum institutum regium II. semestri exhibitum est in regio Fluminensi Lyceo mense Septembri MDCCCLXXX. [Quaestiones ... respondebunt ... Vincentius Marochini, Joannes Vlach ...], /s. a./; Ordo scholarum humanitatis et grammaticarum Lycei regii Fluminensis, 1795.), crkvu (*Officia novissima, tum pro ecclesia universali de praecepto, tum regnis, ac provinciis aere ditiariis Augustissimae domus Austriacae concessa, et in unum juxta ordinem mensium digesta*, 1781.) te u čast važnih događaja ili osoba (npr. *Applausus urbis Fluminensis dum Leopoldus II. Austrius ... Ferdinandum IV. Borbonium utriusque Siciliae regem eiusque serenissimam coniugem regias sponsas deducentem ibidem exciperet. MDCCXC. VII. Kal. Sept., /s. a./; Oratio funebris ad solemnes exequias Leopoldi II. ... ab excelso regio, litoralis Hungarici gubernio XV. Cal. Maji anno MDCCXCII. Flumine celebratas. Dicta a Francisco Xaverio de Verneda, ..., /s. a./*) (Holjevac 2010: 40–41).²¹*

²⁰ U prikazu djelatnosti tiskare Karletzky zbog ograničena opsega rada nije moguće dati sveobuhvatan pregled, što znači da se ne navode sva objavljena izdanja, nego samo odabrani reprezentativni naslovi, ponekad i u skraćenu obliku.

²¹ Više v. npr. u katalogima Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<http://katalog.nsk.hr>), Sveučilišne knjižnice u Rijeci (<http://libraries.uniri.hr/anew/search.html>) i mađarske Nacionalne knjižnice Széchényi (<http://nektar1.oszk.hu>) pod pojmom/autorom Karletzky.

Prva je dosad poznata knjiga²² otisnuta u tiskari Karletzky *Taxa medicamentorum in Pharmacopoea Austriaco-provincialis contentorum. Tassa delli medicinali contenuti nella Farmacopea austriaco-provinciale* (1781.), dvojezičan latinsko-talijanski ljekarnički priručnik s popisom i opisom lijekova koji se mogu rabiti u riječkim ljekarnama. U same početke rada tiskare ulazi i tiskanje publikacija na talijanskome jeziku s tekstovima koji su se, obično u obliku glazbenih drama, izvodili u kazalištu u Rijeci (npr. *Fra tre litiganti alcun non gode. Dramma giocoso per musica. Da rappresentarsi nel nobile e pubblico teatro della città e porto franco di Fiume. Nel carnevale dell'anno 1786.* (glazba: Giuseppe Sarti); *Gli amori d'estate o sia il mulinaro, e la pescatrice. Farsetta in prosa con musica...*, *da rappresentarsi in Fiume nella Estate dell' Anno 1798.* (glazba: Giuseppe Moneta)²³). U rana izdanja ulazi i talijanski prijevod s francuskoga knjižarskoga vodiča *La Guida de' negozianti, e tenitori di libri, o sieno primi scriturali / del Sigr. De la Porte ; traduzione dal francese di G. G.* iz 1786. godine.

Na hrvatskome je jeziku, prema dosadašnjim saznanjima, Lovro Karletzky tiskao dvije knjižice. Prva je, ujedno i prvo izdanje na hrvatskome jeziku otisnuto u toj tiskari, *Pisme koje se pivaju pod svetom misom zajedno s pismom prid pridiku*²⁴ tiskana 1790. godine. Riječ je o knjižici koja sadrži crkvene pjesme i litanije koje prate svetu misu, ukrašenoj lijepim vinjetama i slikama (v. Holjevac 2018b: 258). Druga je *Letanije muke i smrti Isukrstove...* tiskana 1796. godine, koja je i u sadržajnome i u tekstološkome i u grafičko-umjetničkome smislu vezana uz štovanje Čudotvornoga raspela iz crkve sv. Vida u Rijeci i legendu o čudotvornom događaju iz 1296. na kojoj se ono temelji, a tiskana je povodom 500. obljetnice toga događaja te je važan dio riječke religijske kulture 19. stoljeća i kulturne povijesti uopće (v. Holjevac 2018b: 259). Oba su izdanja, kao i većina ostalih na hrvatskome jeziku iz te tiskare, pisana književnim jezikom štokavske osnovice, koji se od druge polovice 18. stoljeća širi i učvršćuje i na sjevernojadranskome, čakavskom hrvatskom prostoru (Holjevac 2018a).

²² Prema definiciji UNESCO-a knjiga mora imati minimalno 49 stranica, a publikacija s manje od 49 stranica naziva se brošuroum.

²³ Donedavno nisam imala saznanja o tome izdanju iz 1798. niti sam na podatak o njemu nailazila u postojećim bibliografijama i drugoj literaturi o radu i izdanjima tiskare Karletzky. Do informacije sam o njegovu postojanju došla nedavno putem internetskoga arhiva (<https://archive.org/details/gliamoridestateo00mone>; pristupljeno 2. ožujka 2020.) pripremajući izlaganje za znanstveni skup *Tragovi građanske tradicije. Riječka građanska kultura 19. stoljeća*. To svjedoči da će se korpus dosad poznatih izdanja tiskare Karletzky i ostalih riječkih tiskara zasigurno i nadalje proširivati novootkrivenim izdanjima, stoga istraživanja valja nastaviti.

²⁴ Naslovi onih izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku koja su napisana hrvatskim dopreporodnim slovopisom u ovome se radu navode zapisani suvremenim slovopisom i pravopisom.

Pod kratkotrajnim vodstvom udovice Rosine Karletzky nastavlja se objavljivanje službenih dokumenata, školskih izvješća i prigodnih publikacija na latinskome i talijanskome jeziku te nabornih izdanja na hrvatskome jeziku. U impresumima tih izdanja na mjestu tiskara/izdavača zabilježeno je: *Presso Rosina Karletzky vedova; Typis Rosinae Karletzky Viduae; Slovima Rosina Karletzky; Presso Rosina Vedova Karletzky; Po udovi Karletzky*. Pod vodstvom Rosine Karletzky tiskan je, primjerice, na latinskome jeziku 1800. *Ordo scholarum humanitatis et grammaticarum Lycei regii Fluminensis in classes distributus...*, a na talijanskome jeziku 1802. *Regolamento del fuoco prescitto per la città, e porto-franco di Fiume* – prvi pravilnik o požarima donesen za grad i slobodnu luku Rijeku koji je tadašnji guverner Giuseppe de Klobusiczky propisao 6. travnja 1802. godine.²⁵ Na hrvatskome su jeziku pod njezinim vodstvom priređene i tiskane dvije knjige. Godine 1800. tiskan je *Pokornik upućen za dobro i spasonosno ispoviditi se...* Matije Petra Grbčića, priručnik namijenjen svećenicima za pripremu vjernika na ispovijed (v. Holjevac 2018b: 260). Godine 1804., nakon smrti Rosine Karletzky, tiskana je medicinsko-poučna knjižica *Vrhu navlačenja kravokozica...*, kako bi se među pukom „Karlovačke krajine”, ponajprije među roditeljima, promicao nov način cijepjenja djece protiv boginja i važnost njegove primjene (v. Holjevac 2010: 67). Time se korpus izdanja na hrvatskome jeziku, uz prethodno tiskane crkvene pjesme, proširio nabornim poučno-priručnim knjigama te svjetovnom literaturom šire prosvjetiteljske namjene (Holjevac 2010).

Druga faza rada tiskare Karletzky, u kojoj je, nakon smrti Rosine Karletzky 1803. godine, nasljeđuju te zajednički vode do 1853. braća Josip i Anton najplodnije je i najraznovrsnije razdoblje njezine djelatnosti. Zajedničko je vlasništvo nad tiskarom vidljivo i u impresumima izdanja tiskanih u tome razdoblju, npr. *po bratti Karletzky; Presso Fratelli Karletzky; gedruckt mit Gebrüder Karletzky'schen Schriften; pritiskano Slovima Antona i Josipa Karletzky; Typis Fratrum Karletzky; Tipografia Fratelli Karletzky; Slovima Bratje Karletzky; Karletzky testverek betuivel; typis regiae gubernialis typographiae fratrum Karletzky; dalla regia tipografia governativa dei fratelli Karletzky; Gebrueder Karletzk; Fratelli Karletzky Tipografi governiali; tiskom kr. povl. gubernialne tiskarnice bratje Karlecki; Štamparija bratje Karleckih; Karletzky testvérek könyvnyomdájában*. Nakon Josipove smrti tiskaru samostalno vodi Antun do svoje smrti 1875., o čemu svjedoče i impresumi izdanja tiskanih pod njegovim vodstvom, npr. *Tiskom A. Karletzky; tipografia Antonio Karletzky; Knjigotiskarna Antuna Karletzky; Tiskom Antuna Karletzky*.

²⁵ Temelji se na pravilniku o požarima za Kraljevinu Ugarsku iz 1788., uz prilagodbu potrebama grada Rijeke. Više v. na mrežnim stranicama Javne vatrogasne postrojbe Rijeka na adresi: <http://www.vatrogasci-rijeka.hr/povijest.htm> (pristupljeno 5. lipnja 2020.).

Uz službene tiskovine²⁶ te one vezane uz javni i kulturni život grada koje objavljuje kao službena gradska i gubernijska tiskara, i dalje jedina u gradu, svoju djelatnost širi tiskanjem književnih i znanstveno-popularnih djela te tiskanjem prvih riječkih novina *Notizie del giorno* 1813. i 1814. godine (v. Srdoč-Konestra 1992: 15–24), a od 1843. do 1846. i sljedećih – *Eco del Litorale Ungarico* (v. Lukežić 2006: 255–274), čime dodatno pridonosi razvoju građanske kulture u Rijeci.

Kao rezultat tadašnjih društveno-političkih okolnosti u Rijeci te procesa talijanizacije, germanizacije i mađarizacije grada (v. *Povijest Rijeke* 1988), tiskaru još izrazitije obilježava višejezičnost. Uz najbrojnija izdanja na talijanskome pa na hrvatskome i latinskome jeziku, u manjoj se mjeri tiska i na njemačkome te mađarskome jeziku.²⁷

Latinskim su jezikom pisana i tiskana, primjerice, izvješća riječke gimnazije, gubernijski shematizmi, crkveni shematizmi i direktoriji te pohvalni stihovi/prigodnice i svečani govori u čast važnih događaja ili osoba. Talijanskim se jezikom pišu i tiskaju gubernijski pravilnici, pravilnici različitih institucija i društava, školska izvješća, trgovačka izvješća, prigodni govori i stihovi, libreta opera, književna djela, znanstvena i stručna literatura, novine i časopisi. Na hrvatskome se jeziku do sredine 19. stoljeća u prvome redu pišu i tiskaju nabožne i poučne knjige namijenjene apsolutno većinskomu hrvatskom puku, a od sredine 19. stoljeća te posebice u vrijeme hrvatske uprave gradom (1848. – 1868.) prigodni stihovi posvećeni važnim osobama ili događajima, proglasi, govori, školska izvješća, znanstveno-stručne rasprave, pučki pravni priručnik, prijevodna i izvorna autorska književna djela i dr. Na njemačkome je jeziku, koliko je poznato, tiskano nekoliko godišnjih izvješća riječke gimnazije i drugih škola iz vremena kada je nastavni jezik bio njemački, a na mađarskome jeziku tiskana je jedna zbirka pjesama i nekoliko prigodnica u stihu.

Tako je mađarski književnik i političar Ferenc Czászár,²⁸ profesor mađarskoga jezika u riječkoj Kraljevskoj gimnaziji 1830. – 1840., u tiskari braće Karletzky 1831. na mađarskome jeziku tiskao svoju prvu zbirku pjesama *Szonett koszorú*. U izdanju riječke gimnazije na mađarskome je 1832. tiskana prigodnica pod naslovom *Bucsúdal mellyel Nagyméltóságú, Méltóságos és Nagyságos Ürmény ÜRMÉNY FERENCZ URAT* posvećena tadašnjemu riječkom guverneru Ferencu Ürményju, a autor joj je tada učenik riječke gimnazije, budući hrvatski ban, Ivan Mažuranić (Lukežić 2007: 16). Godine 1850. u

²⁶ U razdoblju između 1848. i 1850. tiska i prvi riječki papirnati novac naziva *karantani* (v. <https://ppmhp.hr/120-godina-rijecki-bakarski-papirni-novac>, pristupljeno 11. srpnja 2020.).

²⁷ Više će se izdanja na mađarskome jeziku tiskati poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. radom drugih riječkih tiskara.

²⁸ Više o njemu v. Lukežić 2004: 40–45.

tiskari braće Karletzky tiskaju se i prigodnice *Érzelmek nagytekintetű Smaich Bertalan Benedek, ... felügyelő ur tiszteletére te Érzelmek nagytekintetű Smaich Bertalan Benedek... kikötői 's egészségi császári királyi felügyelő úr tiszteletére...* mađarskoga pisca Józsefa Ponorija Thewrewka (<http://nektar1.oszk.hu>, pristupljeno 11. lipnja 2020.).

Nastavlja se prethodno započeta tradicija objavljivanja školskih izvješća i klasifikacija riječke gimnazije i ostalih škola u Rijeci i okolici te na kvarnerskim otocima, i to ovisno o vremenu i nastavnome jeziku te vrsti škole na latinskome, talijanskome, hrvatskome ili njemačkome jeziku. Među onima na latinskome jeziku su, npr. *Juventus Regii gymnasii Fluminensis juxta progressum in litteris, et moribus factum semestri altero* (1826. – 1830.); *Juventus Regii majoris gymnasii Fluminensis e moribus, et progressu in litteris censa exeunte anno scholastico...* (1835. – 1836.; 1843. – 1850.); *Classificatio studiosae juventutis Regii m. gymnasii Fluminensis...* (1837. – 1842.); na njemačkome jeziku, npr.: *Classification der Schueler an der kaiserl. koenigl. Hauptschule zu Fiume im Koenigreiche Illyrien nach geendigten Sommer-Curse 1822*; *Classification der Schu(e)ler an der königl. Normal-Hauptschule zu Fiume im Ungarischen Littorale*; *Classification der Schueler und Schuelerinnen an der staedtischen Musikschule zu Fiume nach beendetem Sommer-Curse 1829*; *Classification der schuler und schulerinnen an der staedtischen Musik=Lehranstalt zu Fiume nach geendetem Schuljahre* (1836.)...; *Programm des K.k. Gymnasiums in Fiume : veroeffentlich am Schlusse des Schuljahres 1855*; na talijanskome jeziku, npr.: *Classificazione delle scolare nell' Imp. reg. scuola elementare in Lussin Piccolo nel Regno illirico alla fine del corso estivo 1829*; *Classificazione degli Scolari e Scolare nella Nazionale Regia Capo-scuola in Buccari dopo terminato il corso estivo...* (1835.); *Classificazione degli allievi nel Regio istituto di nautica in Fiume pel semestre II dell' anno 1840*; ... *programma dell'I.r. ginnasio superiore in Fiume pubblicato alla fine dell'anno scolastico 1853/54*; na njemačkome i talijanskome, npr.: *Classification der Schueler an der Nazional deutsch-italienischen Haupt-Schule zu Fiume nach beendeten Sommer-Curse 1829 = Classificazione degli scolari nella Nazionale Capo-Scuola tedesco-italiana in Fiume dopo terminato il corso estivo 1829*; *Classification der Schuelerinnen an der Nazional deutsch-italienischen Maedchenschule bey den ehrwuerdigen Kloster-Frauen zu Fiume nach beendetem Sommer-Curse 1829 = Classificazione delle scolare nella Nazionale tedesco-italiana Scuola delle fanciulle in Convento delle R. Madri Monache in Fiume dopo terminato il corso estivo 1829*), te na hrvatskome jeziku: *Përvo-godišnjje izvëstje c. k. gimnazie rëčke za školsku godinu 1851-52*; *Drugo-godišnjje izvëstje c. k. gimnazie rëčke za školsku godinu 1852-53....*²⁹ Od druge polovice 19. stoljeća školska se

²⁹ Navedeno prema elektroničkim katalozima Sveučilišne knjižnice u Rijeci (<http://libraries.uniri.hr/cgi-bin/unilib.cgi?form=01000000199990&id=0970516033>), Nacionalne i sveučilišne

izvješća sve više tiskaju u drugim tiskarama u Rijeci i izvan Rijeke (Glogović 1984: passim), s time što ih je nekoliko tiskano na hrvatskome jeziku i u vrijeme samostalnoga upravljanja tiskarom Antona Karletzkoga: *Godišnje izvjestje o glavnoj hrvatsko - talijanskoj učioni slobodnoga, kraljevskoga pomorsko-tèrgovačkoga grada i kotara Rêke na koncu školske godine 1869.*;³⁰ *Razredjenje učenikah glavne hrvatsko-talijanske učione u Rêci koncem godine školne 1870.-71. te Razredjenje učenikah glavne dječacke i učenicah nižje djevojačke učione u Bakru koncem školske godine 1871-72* (Blažeković 1953: 40–41). Gledano iz današnje perspektive, u tim je izvješćima zabilježen i očuvan dio povijesti riječkoga školstva, podatci o mnogim danas znamenitim učenicima i nastavnicima riječke gimnazije i drugih škola te o prosvjetnome i uopće kulturnome ozračju u Rijeci tijekom 19. stoljeća. Tiskara braće Karletzky više je godina u prvoj polovici 19. stoljeća za potrebe Senjsko-modruške biskupije i Krčke biskupije tiskala direktorije na latinskome i shematizme na talijanskome jeziku (npr. *Directorium ad horas canonicas recitandas missasque celebrandas juxta ritum Breviarii et Missalis Romani ac proprii ad usum dioecesis Segniensis et Modrussiensis...*; *Directorium seu ordo divini officii, ac missae celebrandae ad usum Dioecesis Veglensis...*; *Schematismo della Diocesi di Veglia*) (Holjevac 2010: 46).³¹

Nekoliko je godina tiskala i *Scematismo del regio littorale ungarico* (<http://libraries.uniri.hr/cgi-bin/unilib.cgi?form=D1400210012>, pristupljeno 11. lipnja 2020.) te *Chronologica synopsis jurium et privilegiorum fidelissimae maritimae commercialis urbis, liberi portus districtusque Fluminensis* (<http://katalog.nsk.hr>, pristupljeno 11. lipnja 2020.). Tiskala je i različite zakonske akte, npr. talijanski prijevod austrijskoga ustava (*Constituzione dell' impero d' Austria*, 1849.), te izvješća (npr. *Rapporto annuale della Camera di commercio e d'industria in Fiume per l' anno 1853., 1854.*) (Glogović 1984: 123).

Sukladno potrebama grada u kojemu je djelovala tiskara Karletzky posebno je intenzivno tiskala različite proglase kojima se uređivalo funkcioniranje grada u različitim okolnostima, kao primjerice za vrijeme pojave kolere (*Manifesto. A senso del Programa datato il 16 corrente la Giunta Sanitaria*, 1849.),³² ili se njima najavljivalo posebno važne događaje, kao primjerice programom svečanosti za dolaska u Rijeku bana Josipa Jelačića (*Programma delle festività destinate dal Municipio di Fiume per solennizzare il fausto arrivo in questa città di Sua Eccellenza il Bano*, 1850.)³³ te cara Franje Josipa

knjižnice u Zagrebu (<http://katalog.nsk.hr>) i mađarske Nacionalne knjižnice Széchényi (<http://nektar1.oszk.hu>), pristupljeno 17. lipnja 2020. Usp. i Glogović 1984.

³⁰ Prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, sign. 155.050.

³¹ Više v. <http://katalog.nsk.hr> te u knjižnici Teologije u Rijeci.

³² Podatak iz: Glogović 1984: 113.

³³ Prema primjerku iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci.

(*Programma delle festività disposte dal Municipio per solennizzare il fausto arrivo e soggiorno in Fiume di sua I. R. Apostolica Maesta Francesco Giuseppe d'Austria nell' ottobre 1852.*)³⁴ itd. Kako svjedoče sačuvani primjerci tih tiskovina ili dostupni podatci o njima, najčešće su pisane talijanskim jezikom, no vrlo je vjerojatno i postojanje njihovih hrvatskih inačica, tiskanih za apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo, koje nam zasad nisu dostupne. U prilog toj pretpostavci govore i višejezični proglašeni otisnuti ili pretisnuti u istome razdoblju u tiskari braće Karletzky: dvojezični (hrvatsko-talijanski) i trojezični (hrvatsko-njemačko-talijanski) (Holjevac 2010: 46–47). Među dvojezičnima to su: npr. *Proglas / Manifesto* bana Jelačića od 7. rujna 1848.; dopis bana Jelačića *Gospodinu Josipu Bunyevczu – Podžupanu Zagrebačke Županije u Rēki / Al Signor Giuseppe Bunyevacz vice-conte del Comitato di Zagabria in Fiume* od 1. rujna 1848. te *Invito sacro / Bogoljubni poziv* od 8. rujna 1849. građanima Rijeke na svečano prenošenje ostataka sv. Marcijana mučenika s glavnoga oltara zborne crkve na bočni (Holjevac 2010: 91). Među trojezičnima su: npr. *Moj dragi barone Jelačiću! / Mein lieber freiherr v. Jelachich! / Mio caro Barone di Jelacich!* od 4. rujna 1848. i *Dobri glas! / Notizie consolanti! / Freudige Nachricht!* od 30. ožujka 1849. godine.³⁵ Iz toga je razdoblja dostupno i nekoliko proglašeno na hrvatskome jeziku (npr. poziv Dalmatincima da pošalju svoje zastupnike na hrvatsko-slavonsko dalmatinski sabor *Dalmatinci, mila naša bratjo*, 1848.; proglas bana Jelačića povodom imenovanja banom *Narodu hrvatskome i srbaskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hrvatske i Slavonije ljubezni pozdrav*, 1848.), uz pretpostavku da ih je i znatno više, ali nam zasad nisu dostupni (Holjevac 2010: 90).

Tiskara braće Karletzky tiskala je i brojne pravilnike i statute koji su uređivali i propisivali različita područja života i funkcioniranja grada Rijeke, npr. trgovinu, zaštitu zdravlja, higijenu, društveni život, osnivanje i djelovanje različitih udruženja i društava itd. Najčešće su na talijanskome jeziku, a u vrijeme hrvatske uprave gradom tisakaju se i na hrvatskome jeziku. Tako je primjerice na talijanskome jeziku 1829. tiskan pravilnik Trgovinske deputacije u Rijeci (*Regolamento della Deputazione mercantile a Fiume*), 1840. pravilnik koji regulira carinjenje vina i tekućina (*Regolamento dei dazj sui vini, e liquidi per la fedelissima libera Citta e Porto franco di Fiume*), 1841. novi pravilnik o požarima (*Regolamento in oggeti di fuoco per la Citta e Porto franco di Fiume*), a 1844. pravilnik o vođenju zemljišnih knjiga, upisima i uknjižbama za slobodno područje Rijeke (*Regolamento sulla manipolazione dei libri fondali, delle iscrizione e delle intavolazioni, pel libero Disretto in Fiume*) (Holjevac 2010: 47). Važan su dio društvenoga života i građanske kulture Rijeke u 19.

³⁴ Prema M. Glogoviću (1984: 120) program je tiskan i na hrvatskome jeziku.

³⁵ Svi su primjerci iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci.

stoljeću bila kazina i čitaonice, udruženja čiji su osnutak i djelovanje, kao i danas, uređivali statuti, koji su bili i tiskom objavljivani. Tako su u tiskari braće Karletzky, uz ostale, tiskani na talijanskome jeziku, primjerice, pravilnik Novoga kazina u Rijeci (*Regolamento pel Nuovo casino in Fiume*, 1829.), pravilnik Pomorsko-trgovačkoga kazina (*Regolamento del Casino Marittimo-Mercantile in Fiume sovrانamente approvato*, 1846.), te pravilnik bakarskoga kazina (*Regolamento del Casino di Buccari*, 1845.). Na hrvatskome su jeziku 1850. tiskana prva *Pravila društva narodne čitaonice rēčke*, koja vlasti nisu potvrdile, a 1863. nova *Pravila društva narodne čitaonice riečke* (Holjevac 2010: 48). Na hrvatskome je 1852. tiskan i statut/pravilnik privatne pomorske i trgovačke škole (*Colegija za brodare i tergovce (Privatni konvikt) u Reci*), koji je, kako stoji u bilješci na naslovnici, bio tiskan i na talijanskome te njemačkome jeziku (Holjevac 2010: 86).

Uz publikacije kojima su naručitelji upravne i javne institucije, na talijanskome se jeziku objavljuju i publikacije stručnoga tipa, kao primjerice *Saggio di topografia storico-fisico-medico del Litorale Ungarico* (1838.) dr. Gerolama Fabrisa, s kratkim opisom zdravstvenih prilika u Ugarskome primorju (Lukežić 2006: 259), te medicinsko-poučnoga sadržaja, kao primjerice priručnik o njezi djece dr. Giovannija Spagnola naslovljen *Igiene del bambino...* (1842.) i opsežno kompilacijsko djelo istoga autora *Enciclografia medicina italiana e straniera ad uso dei medici chirurghi e farmaceuti* (1844.) s medicinskim tekstovima preuzetim iz tadašnjih talijanskih, njemačkih, francuskih i engleskih publikacija (Lukežić 2006: 261).

Posebice su intenzivno u tiskari braće Karletzky tiskani letci, tiskovine manjega opsega, političkoga, vjerskoga, kulturnoga, književnoga ili reklamnoga sadržaja koje su imale i funkciju novina te bile vrlo rasprostranjen oblik pučkoga ili učenoga štiva omiljena u građanskim krugovima Rijeke u 19. stoljeću (Lukežić 2007: 13–15). Kako ističe Irvin Lukežić, pojavu riječkoga letka „nije moguće promatrati niti tumačiti odvojeno od građanske kulture koja se temeljila na redovitom okupljanju u javnim klubovima, čitanju i komentiranju novinskoga štiva u kavanama, pohađanju kazališta, te koncertnih i plesnih priredbi” (Lukežić, 2007: 15). Sadržaj tih letaka, uz ostalo (v. Lukežić 2007), vrlo često čine prigodni pohvalni ili žalobni stihovi te svečani govori na latinskome, talijanskome i hrvatskome jeziku, posvećeni članovima svjetovnih i crkvenih vlasti i drugim važnim osobama te važnim javnim događajima.³⁶

³⁶ Začetke mu u riječkome kulturnom krugu nalazimo od konca 18. stoljeća. Tako je, primjerice, u tiskari Lovre Karletzkoga 1792. objavljen posmrtni govor Franje Ksavera Vernede povodom smrti Leopolda II.: *Oratio funebris ad solemnes exequias Leopoldi II. ... ab excelso regio, litoralis Hungarici gubernio XV. Cal. Maji anno MDCCXCII. Flumine*

Među njima se kao literarizirani izraz uskoga kruga visokoobrazovanih građana i njihove kulture te tadašnja manira izdvajaju prigodni i pohvalni stihovi te svečani govori na latinskome jeziku, koje su pisali mnogi ugledni Riječani toga doba (v. Lukežić 1999a: str. 55–56), izgrađujući tako riječki književni latinistički krug 19. stoljeća, npr.: Gašpar Kombol: *Oratio funebris dum... domino Francisco Xav. Livak ...*, 1838.; Fran Ksaver Livak: *Oratio funebris, qua prima die ... exequiarum ... imperatoris Austriae Francisci I. ...*, 1835.; Ljudevit Josip Cimiotti Steinberg: npr. *Ecloga honoribus ... domini Stephani Hauser, ... in regio majori Gymnasio Fluminensi interimalis directoris...*, 1827., *Epicedion cineribus ... domini Andreae Ludovici ab Adamich, patricii consilarii Fluminensis, ...*, 1828., *Carmen ... domino Emerico Osegovich de Barlabassevecz, ... Pridie Cal. Sept. MDCCCXXXIV. occasione solemnis ad almas suas dioeceses ingressus ... oblatum*, 1834., *Immortalis reminiscientiae ... Austriae imperatori Francisco I. ...*, 1835. (Holjevac 2010: 49).³⁷

Među onima na hrvatskome jeziku najbrojniji su oni, poznata ili nepoznata autora, koji slijede maniru latinskih stihovanih prigodnica i svečanih govora te su također posvećeni tadašnjim važnim događajima i osobama (npr. *Pisma umiljeno obznanjena svin, vernin, i ljubljenim pučanom prisvitloga, i pripoštovanoga gospodina gospodina Bartolomeja Bozanića, biskupa od Veje u vrime prilike njihova posvećenja*, 1839.; *Glas radosti. Prisvitlomu i pričastnomu gospodinu, gospodinu Bartolu Bozanić, države veljske biskupu...*,—1839.; *Čestitom zgodom apustolskoga pohoda prisvitloga i pričastnoga gospodina gospodina Imbru Ožegović Barlabaševečkoga, biskupa senjskoga i modruškoga iliti krbavskoga...* GLASNICA, 1840.; *Na čast godovnoga dana prěsvetloga i přčasnoga gospodina gospodina Imbre Osegovića od Barlabasevecz po milosti božjoj, i stolice apustolske senjskoga modruškoga ili korbavskoga stada biskupa...*, 1844. (Blažeković 1953: 24–25; Holjevac 2010: 81).

U korpusu tiskovina toga tipa izdvaja se *Šipak i diraka, alli glogovina. Smislenka ćudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventú* iz 1836., dvojezičan letak s pjesmom

celebratas. Irvin Lukežić početke riječkomu letku nalazi u latinskoj odi objavljenoj 1801. u tiskari Rosine Karletzky u čast dolaska nadvojvode i palatina Josipa u Rijeku (*Ode Serenissimi Josephi Archi-Ducis Austriae Inclyti Hungaria Regni Palatini Adventui Dicata Á Civitate Fluminensi*), a zatim u hrvatskome *Plaču Blažene Dvice Marije* tiskanome 1813. u braće Karletzky. Posebno se često takve vrste tiskovina u Rijeci tiskaju do 1843., prije pojave riječkih novina *Eco del Litorale Unagrigo*, u kojima će se nastaviti objavljivati takvi tekstovi. Od polovice 19. stoljeća izrazitija je politička orijentacija letaka i intenzivnije objavljivanje hrvatskih, a tijekom druge polovice 19. stoljeća često se rabe u dnevno-političke svrhe (Lukežić 2007: 16–32).

³⁷ Više v.: <http://katalog.nsk.hr>.

namijenjenom mladeži pisanom na prvoj stranici hrvatskim jezikom, i to čakavštinom, a na drugoj talijanskim jezikom (v. Stojević 1997).

Prigodnice u stihu ili svečani govori u formi letka često se objavljuju na hrvatskome jeziku i u drugoj polovici 19. stoljeća. Među njima su i prigodnice u stihu potaknute proglašenjem Josipa Jelačića hrvatskim banom i guvernerom Rijeke, odnosno početkom hrvatske uprave gradom 1848. godine i njegovim posjetom Rijeci 1850.,³⁸ te prigodnice i svečani govori posvećeni drugim važnim ličnostima i događajima, npr. biskupu Mirku Ožegoviću, biskupu Vjenceslavu Soiću, kanoniku Franu Vrinjaninu itd. (v. Holjevac 2010: 88–90).

Druga faza rada tiskare Karletzky svjedoči i o objavljivanju libreta opera na talijanskome jeziku prije njihova izvođenja u riječkome kazalištu,³⁹ što je bio dio građanske kulture naslijeđen od drugih europskih kazališnih gradova i kulturnih središta. Klára Zolnai u svojoj bibliografiji navodi tridesetak takvih libreta tiskanih u razdoblju 1833. – 1849. (Zolnai 1932). Ona su svjedočanstvo da su i Riječani imali prigodu pratiti tadašnja suvremena kretanja europske operne scene (u načelu talijanske) i uživati u njima samo nekoliko godina nakon njihovih praiizvedbi. U tiskari Karletzky tako su, primjerice, objavljena libreta sljedećih opera izvođenih u riječkom kazalištu: *Matilde di Schabran ossia il Corradino* Gioachina Rossinija, 1833.; *Anna Bolena* Gaetana Donizettija, 1835.; *Chiara di Rosenberg* Luigija Riccija, 1835.; *Norma* Vincenza Bellinija, 1836.; *Lelisir d'amore* Gaetana Donizettija, 1837.; *Lucrezia Borgia* Gaetana Donizettija, 1845.; *I Due Foscari* Giuseppea Verdija 1848. itd.⁴⁰

Kada je riječ o tiskarskoj produkciji na hrvatskome jeziku u drugoj fazi rada tiskare Karletzky, uz dosad spomenuto, ona se do 30-ih godina 19. stoljeća u najvećoj mjeri temelji na objavljivanju nabožno-poučnih knjiga, i to ponajviše za potrebe Senjsko-modruške biskupije. Među njima su, primjerice, *Plač Blažene Dvice Marije* (1813.), jedna od brojnih hrvatskih verzija latinskoga himna *Stabat mater*; katolički katekizmi namijenjeni vjerskomu poučavanju djece (*Mali katekizmus s pitanji i odgovori... Za najmlađe učenike narodnih škol* (1815.); *Sridnji iliti pokraćeni katekizmus s pitanjih i odgovorih...*, *za očito i posebno naučenje poveće dice sejnske, i modruške biskupije* (1818.?); lekcionar *Epistole i evanjelja priko svega lita po redu misala rimskoga skupno molitvami i blagoslovmi u jezik slovinski prinesena* (1824.); obrednik *Običaji, i*

³⁸ Poznato nam je sedam takvih, tada uobičajenih, prigodnica koje su popratile svečani dolazak bana Jelačića i njegove supruge Sofije u Rijeku u srpnju 1850. te njihov posjet kazalištu, školama, sirotištu, bolnici i *dielaonici*, a sve su objavljene 1850. u Rijeci „Tiskopisom Bratje Karletzky” (više v. Stojević 1999: 22–28).

³⁹ Začetke objavljivanju takvih publikacija u tiskarskoj tradiciji obitelji Karletzky nalazimo već u vrijeme kada je vodi njezin utemeljitelj Lovro. Vidi ovdje na str. 41.

⁴⁰ Više v. <http://nektar1.oszk.hu> pod pojmom *Karletzky*.

molitve iz rimske katoličanske knjige nauka duhovnoga izvađene... (1824.); *Spivanje bogoljubno...* (1824.), senjska prilagodba pjesme *Amo, amo, o kršćani!*; knjiga propovijedi *Razgovori za sve nedilje kroz godišta...* (1825.) Frana Vrinjanina te njegovo prijevodno djelo u tri knjige *Razgovori Petra Vanni redovnika* (1831.) (v. Holjevac 2018b).

Među malobrojnijim izdanjima svjetovoga tipa na hrvatskome jeziku objavljenima u prvoj polovici druge faze rada tiskare, dakle pod vodstvom braće Karletzky, tiskana je dvojezična hrvatsko-njemačka početnica *Knjižica imên za hasan selskih škol...* (1819.), koja je u svojem hrvatskome dijelu posebno zanimljiva jer je napisana čakavski (Holjevac 2012).

Tiskarsku pak produkciju tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku od 1848. godine, odnosno od uspostavljanja hrvatske uprave gradom, kada je ona brojem naslova znatno dominantnija u odnosu na onu na talijanskome jeziku koja je dominirala do tada, u najvećoj mjeri čine svjetovna izdanja. Ta izdanja, što je vidljivo i iz dosad spomenutih prigodnica i proglašenja te školskih izvješća i dr., prate tadašnji društveni i politički te školski život Rijeke, odražavajući pritom u velikoj mjeri i duh hrvatskoga narodnog preporoda koji se očitovalao u više aspekata tiskarske djelatnosti i života u gradu Rijeci, uključujući i problematiku standardizacije hrvatskoga jezika.

Tako je, primjerice, i u izdanjima tiskare Karletzky ostao zabilježen profesorski i preporodni rad nastavnika riječke gimnazije Frana Kurelca i Vinka Pacela. U okviru te svoje djelatnosti Fran Kurelac, učitelj hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji te začetnik i predvodnik riječke filološke škole, u tiskari braće Karletzky objavio je 1849. godine knjigu *Govori iz rimskih pisac*, sa svojim prijevodima Horacijevih, Cezarovih i Livijevih govora, a 1852. kao samostalno izdanje raspravu *Kako da sklanjamo imena? ili Greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine*, koju je prethodno objavio u godišnjem izvješću riječke gimnazije za šk. god. 1851./1852. Pritom ta djela potvrđuju nastanak i razvoj specifične Kurelčeve književnojezične koncepcije, odnosno koncepcije riječke filološke škole,⁴¹ različite od tada prestižne koncepcije zagrebačke filološke škole. Ujedno to pokazuje da se u tiskari Karletzky poštivala autorska jezična redakcija (Holjevac 2010: 231), na što upućuju i djela Šime Starčevića objavljena u tiskari Karletzky.⁴² Vinko Pacel je pak kao zasebno izdanje u tiskari Karletzky 1853. objavio svoju raspravu *Naše*

⁴¹ Prema tim se značajkama utjecaj Frana Kurelca vidi u još nekoliko izdanja tiskare Karletzky (v. Holjevac 2018: 127–141).

⁴² Na to upućuju *Katoličansko pitalo* (1849.) te *Razmišljanje sedam žalostih Blažene Dvice Marije koje čini se na gori Kalvariji u Karlobagu* (1855.), dva izdanja koja je u tiskari Karletzky objavio Šime Starčević, karlobaški župnik i pripadnik zadarskoga književno-jezičnoga kruga (više v. Holjevac 2014: 153–167).

nazivlje u prirodoslovnih naukah, prethodno također objavljenu u okviru godišnjega izvješća riječke gimnazije za šk. god. 1852./1853. (Blažeković 1853: 33).

Tiskara Karletzky bilježi i razvoj umjetničke književne produkcije objavljivanjem prve autorske zbirke pjesama na hrvatskome jeziku. Tako je, nakon prije spomenutih prigodnih stihova, kojima je vrijednost više kulturno-povijesna nego književnoumjetnička, 1848. godine u tiskari braće Karletzky tiskana na hrvatskome jeziku zbirka pjesama Mirka Bogovića *Domorodni glasi*, u kojoj je stihovima izražen program hrvatskoga narodnoga preporoda i ilirskoga pokreta. Godine 1859. tiskana je i autorska zbirka pjesama na talijanskome jeziku *Il vita-metro* Antonija Fulvija, koju književni kritičari ubrajaju u „važna ostvarenja riječke kulturne i književne sredine koja inače nije osobito bogata ni autentičnim piscima niti domaćom literarnom produkcijom” (Lukežić 1999a: 55).

U kontekstu ukupnoga rada tiskare Karletzky, druga je faza njezina rada u svojem drugom dijelu, za razliku od prvoga, kao rezultat društveno-političkih okolnosti, odnosno hrvatske uprave u gradu Rijeci (1848. – 1868.), obilježena pojačanim objavljivanjem na hrvatskome jeziku, i to ponajviše tiskovina vezanih uz tadašnji javni život (proglasi, pravilnici, prigodnice), školstvo (školska izvješća) i preporodni duh (pjesme, jezikoslovne rasprave), dok se broj izdanja tiskanih na talijanskome jeziku tada smanjio.

Intenzitet rada tiskare Karletzky smanjuje se nakon smrti Josipa Karletzkoga te početkom rada Rezzine, a zatim i Mohovićeve tiskare. Tehnički već zastarjela i s malim brojem zaposlenika tiskara nije mogla pratiti suvremeni razvoj tiskarstva pa se broj izdanja koje je tiskala s vremenom počeo smanjivati.⁴³

Pregled rada tiskare Karletzky završavamo trećom fazom – 70-im i 80-im godinama 19. stoljeća kada je vodi Franjo Karletzky, na što upućuju i impresumi tada tiskanih izdanja u kojima piše, npr. *tipografia Francesco Karletzky* (1876.), *Tiskarna Franje Karletzky-a* (1878.), *tipografia F. Karletzky* (1885.) itd. Premda se djelatnost tiskare Karletzky tada utječe svome zalazu, i pod vodstvom su Franje Karletzkoga tiskana vrijedna izdanja na hrvatskome i talijanskome jeziku.

U njegovo je vrijeme tiskarska djelatnost usmjerena na tiskanje periodičnih publikacija na talijanskome jeziku: novina *Studio e lavoro* (1876. – 1885.), kojima je F. Karletzky, osim u prvih dvadeset i šest brojeva, bio nakladnikom i urednikom, te *Rivista di Fiume* (1885. – 1888.)⁴⁴ i *L'Artiere* (1886. – 1888.) kojima je također bio urednikom (Lukežić 1999b: 130; Despot 1953: 613).

⁴³ Usp. prije navedene bibliografije.

⁴⁴ Godine izlazenja novina *Studio e lavoro* i *Rivista di Fiume* navodimo prema elektroničkome katalogu mađarske Nacionalne knjižnice Széchényi na adresi: <http://>

Na talijanskome jeziku tiska se i stručna literatura (npr. priručnik o higijeni *Resoconto sull' igiene e l' istruzione pubblica nell' anno 1877.*, 1878.; rječnik pomorskih termina *Dizionario di termini marittimi italiani inglese e inglese italiano per uso della marina mercantile*, 1878; talijanski priručnik za učenje hrvatskoga jezika Vincenza Tomsicha *Nuovo metodopratico e facile per imparare la lingua croata: dietro il sistema di F. Ahn*, 1879.); statuti društava (*Statuto della Società studio Filarmonico*, 1883.), ali i knjiga stihova Antonija Fonde Versi (s. a.), školsko izvješće osnovne škole u Drenovi, naselju ponad Rijeke, *Classificazione degli scolari e scolare della civica scuola popolare de tre classi e della civica scuola serale-dominicale maschile e festivo-dominicale femminile in Drenova...* itd.

Bilježimo i izdanje na mađarskome jeziku *A czímek összesített közzététele a népek kereskedelmi és ipari fejlődésének ...* / Prima Agenzia Commerciale Fiumana, Kovačcevič József, 1876. (<http://nektar1.oszk.hu/>, pristupljeno 5. ožujka 2020.).

Na hrvatskome je jeziku u to vrijeme, prema dostupnim podacima, otisnut opsežan pravni priručnik *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik* Ivana Jurašića (1878.) te knjiga nabožnoga sadržaja naslovljena *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori po Vicku Ivčeviću, kanoniku i župniku prvostolne crkve zadarske i.t.d. i.t.d.* (1878.) namijenjena zadarskome području.

U zadnjoj fazi rada tiskare Karletzky njezina je djelatnost više bila usmjerena na tiskanje periodičnih publikacija i stručnih knjiga, a broj dosad poznatih izdanja pokazuje da je njezina djelatnost na zalazu. Kada je riječ o hrvatskim izdanjima, mali broj dosad poznatih izdanja, tiskanih u završnoj fazi rada tiskare Karletzky pokazuje da to vrijeme nije bilo sklono hrvatskoj pisanoj riječi.⁴⁵

3. Zaključak

Tijekom 19. stoljeća Rijeka je izrasla u „moćno izdavačko središte” (Lukežić 1999b: 147). Čvrste je temelje tomu postavila tiskara obitelji Karletzky koja je Rijeku 1779. godine „vratila” u svijet „Gutenbergove galaksije”.

U svojih je više od stotinu godina rada pod vodstvom različitih članova obitelji Karletzky ostavila vrijednu i raznovrsnu tiskanu baštinu na latinskome, talijanskome i hrvatskome jeziku te u manjoj mjeri na njemačkome i ma-

nektar1.oszk.hu/ (pristupljeno 12. srpnja 2020.). Zadnji broj koji posjeduje Sveučilišna knjižnica u Rijeci je iz 1879. godine.

⁴⁵ Usp. knjige objavljene u razdoblju 1871. – 1898. u: Blažeković 1953: 40–49.

đarskome jeziku. Ta su izdanja važan izvor za proučavanje svekolike povijesti Rijeke i njezine okolice te u velikoj mjeri svjedoče o nastanku i razvoju građanske kulture te pismenosti i čitateljske publike u Rijeci tijekom 19. stoljeća. Usto, izdanja na hrvatskome jeziku snažan su prinos očuvanju i razvoju hrvatske pisane riječi i hrvatskoga jezika u Rijeci i okolici u vrijeme kada je izrazito obilježena inojezičnim, ponajprije tada prestižnim talijanskim jezičnim utjecajima, te su vrijedan izvor za istraživanje procesa standardizacije hrvatskoga jezika.

Ovim je radom obuhvaćen tek dio djelatnosti riječke tiskare Karletzky. Potpuniji uvid u cjelokupnu dosad poznatu tiskarsku produkciju tiskare Karletzky od početka njezina djelovanja pružaju dosad objavljene bibliografije i drugi znantveno-stručni prilozi. Daljnjim se pak istraživanjima broj poznatih i dostupnih izdanja tiskare Karletzky širi što podrazumijeva upotpunjavanje spoznaja o povijesti riječkoga tiskarstva i povijesti Rijeke uopće, pa i o građanskoj kulturi koja se u njoj razvijala u 19. stoljeću na temeljima građanske kulture europskoga kruga, ali i domaće, hrvatske i riječke, kulturne baštine. Velik je i važan doprinos tomu svojom tiskarskom i izdavačkom djelatnošću dala obitelj Karletzky, začetnici modernoga tiskarstva u gradu Rijeci.

Literatura

- Blažeković, Tatjana. 1953. *Fluminensia Croatica*. JAZU. Zagreb.
- Despot, Miroslava. 1953. Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843.–1945. *Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Zbornik. Ur. Ravlić, J. Matica hrvatska, Zagreb: 611–638.
- Glogović, Mario. 1984. *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868.*, magistarski rad u rukopisu. Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Opatija.
- Holjevac, Sanja. 2010. *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorski rad u rukopisu. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- Holjevac, Sanja. 2012. Čakavske značajke u riječkoj „Knjixici-imên za hafan felfkih Skol” iz 1819. godine. *Peti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Rijeci od 7. do 10. rujna 2010.* Ur. Marija Turk; i Ines Srdoč-Konestra. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka: knj. 1: 299–308.
- Holjevac, Sanja. 2014. Jezične značajke Starčevićevih djela objavljenih u riječkoj tiskari Karletzky. *Šime Starčević i hrvatska kultura u XIX. stoljeću, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012.* Ur. Sanja Vrcić Mataija i Vesna Grahovac-Pražić. Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije u Gospiću. Zadar – Gospić: 153–167.

- Holjevac, Sanja. 2018. Književnojezična koncepcija Frana Kurelca i riječke filološke škole u izdanjima riječke tiskare Karletzky. *Od fonologije do leksikologije : Zbornik u čast Mariji Turk*. Ur. Diana Stolac. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku: 127–141.
- Holjevac, Sanja. 2018a. Izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku kao izvor za jezikoslovna istraživanja. *Sarajevski filološki susreti 4. Zbornik radova (knjiga 1)*. Ur. Palić, I. Bosansko filološko društvo. Sarajevo: 271–289.
- Holjevac, Sanja. 2018b. Nabožni tisak na hrvatskom jeziku riječke tiskare Karletzky, *Riječki teološki časopis* 2: 255–272.
- Lukežić, Irvin. 1999a. *Fulvievi epigrami*, u knjizi: Irvin Lukežić. *Liburnijski torzo*. Libellus. Crikvenica: 55–60.
- Lukežić, Irvin. 1999b. *Riječki bibliopolis*, u knjizi: Irvin Lukežić. *Liburnijski torzo*. Libellus. Crikvenica: 126–161.
- Lukežić, Irvin. 2004. *Elementa linguae et literaturae hungaricae*, u knjizi: Irvin Lukežić. *Riječke glose: opaske o davnim danima*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka: 40–45.
- Lukežić, Irvin. 2006. *Prve moderne riječke novine*, u knjizi: *Ogledalo baščinsko: o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama, neostvarenim časopisima*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka: 255–274.
- Lukežić, Irvin. 2007. Riječki letak kao oblik učene i pučke književne tradicije, *Fluminensia* 1: 13–34.
- Moguš, Milan. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. NZ Globus. Zagreb.
- Povijest Rijeke 1988. Povijest Rijeke*. Ur. Danilo Klen i Petar Strčić. Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- Srdoč-Konestra, Ines. 1992. O prvim riječkim novinama s početka 19. stoljeća. *Fluminensia* 4: 15–24.
- Stojević, Milorad. 1988. Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled). *Rival* 1–2/I: 142–155.
- Stojević, Milorad. 1997. *SIPAK I DIRAKA, alli GLOGOVINA. Smislenka chiudoredna za mladost / LA ROSA, E LO SPINO. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventù*. Libellus. Crikvenica.
- Stojević, Milorad. 1999. Riječki hvalospjevi banu Josipu Jelačiću. *Književna Rijeka* 3–4: 22–28.
- Škrbec, Stanislav. 1995. *Riječka zvijezda Gutembergove galaksije*. Tiskara Rijeka d. d. Rijeka.
- Zolnai, Klára. 1932. *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)*. Magyar konyvszemle. Budimpešta.

Izvori s interneta

- František Antonín Hirnle. https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Franti%C5%A1ek_Anton%C3%ADn_Hirnle (pristupljeno: 20. travnja 2020.).
- Labus, Nenad. *Riječka groblja – Imenik riječkih posljednjih poivališta*, http://www.formula1-dictionary.net/rijeka_rijecka_groblja_kozala_popis_preminulih.html (pristupljeno 16. srpnja 2020.).
- <http://katalog.nsk.hr> (pristupljeno u travnju – srpnju 2020.).
- <http://libraries.uniri.hr/anew/search.html> (pristupljeno u travnju – srpnju 2020.).
- <http://nektar1.oszk.hu> (pristupljeno u travnju – srpnju 2020.).
- <http://libraries.uniri.hr/liste/006n/> (pristupljeno 5. svibnja 2020.).
- <https://www.familysearch.org> (pristupljeno: ožujak – lipanj 2020.).
- <http://ppmhp.hr/wp-content/gallery/lz/12-1025-full.jpg> (pristupljeno 2. ožujka 2020.).
- <https://ppmhp.hr/120-godina-rijecki-bakarski-papirni-novac> (pristupljeno 11. srpnja 2020.).
- <https://archive.org/details/gliamoridestateo00mone> (pristupljeno 2. ožujka 2020.).
- <http://www.vatrogasci-rijeka.hr/povijest.htm> (pristupljeno 5. lipnja 2020.).
- <http://libraries.uniri.hr/cgi-bin/unilib.cgi?form=D1400210012> (pristupljeno 11. lipnja 2020.).
- <http://libraries.uniri.hr/cgi-bin/unilib.cgi?form=010000000199990&id=0970516033> (pristupljeno 17. lipnja 2020.).

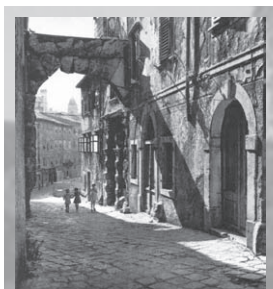
SUMMARY

Sanja Holjevac

PRINTING BUSINESS OF THE KARLETZKY FAMILY IN RIJEKA

The economic development of Rijeka from the 18th century onwards was accompanied by the development of its society and culture, resulting in a growing need for books and the printed word in general. This zeitgeist of widespread progress in a city that did not have a printing press at the time was recognised as fertile ground for starting a printing business by a Czech named Lovro/Lorenzo Karletzky, who on 24 July 1779 was given the permission to set up a public printing press by the authorities of the city of Rijeka. In this way, Lovro Karletzky became the first official printer in the city, and his printing press the first in the city and, subsequently, the governorate. The founding and operation of that printing press represents one of the key events in the overall cultural history of the city of Rijeka. Headed by various members of the Karletzky family, the printing press was operated for more than a hundred years in Rijeka. As a result of the complex history of the city on the river Rječina, i.e. its socio-political and linguistic reality, during that time, a number of different types of editions in various languages, mostly Italian, followed by Croatian, Latin and, to a degree, German and Hungarian, were printed in it. The operation of the printing press was very important for Rijeka and its surroundings. Its editions represent valuable material for the research of many parts of that area's history. Up until the 19th century, it was the only printing press in the city, which, among other things, means it was the only one printing in the Croatian language, thus strongly contributing to the preservation and development of writing in Croatian and the Croatian language in that area. This paper, based on previous studies, provides a general overview of the operation of the Karletzky printing press in Rijeka during the 19th century.

Key words: Rijeka; printing business; Karletzky printing press; 19th century

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

SREĆKO JELUŠIĆ

sveučilišni profesor u miru

GRAĐANSKA KULTURA I TISKARSTVO RIJEKE U 19. STOLJEĆU

izvorni znanstveni članak

UDK: 316.7:655](497.5Rijeka)“18“

U tekstu se opisuje odnos građanskog društva i tiskarstva u Rijeci u 19. stoljeću. Autor postavlja tri hipoteze na osnovi povezanosti razvoja društvenih odnosa i tehnoloških promjena. Hipoteze su utemeljene na sociološkim istraživanjima od Maxa Webera do Manuela Castellsa. Nastoji se dokazati da je razvoj građanskog društva u Rijeci neraskidivo vezan s utjecajem lokalnih tiskarsko-izdavačkih pothvata, posebno novinskih. Zatim se raspravlja o stupnju razvijenosti tiskarstva i nalazi da je bio tehnički na visokoj razini, ali je u organizacijskom smislu na elementarnoj razini. Postavlja se i hipoteza o utjecaju protestantske etike na ukupni razvoj građanskog društva u Rijeci u 19. stoljeću i njezin utjecaj na „fijumanski“ mentalitet. Postavljene hipoteze dokazuju se s pomoću analize konzultirane literature i autorova zaključivanja o relevantnosti triju hipoteza za odnos i doprinos tiskarstva u razvoju građanske kulture u Rijeci u 19. stoljeću.

Ključne riječi:

građansko društvo; Rijeka u 19. stoljeću; tiskarstvo; 'fijumanski' mentalitet

„U 250 godina Rijeka je promijenila sedam režima. Uvijek je bila privlačna zbog svojih resursa, ali niti jedan režim nije razumio njenu osobnost.”¹

1. Uvod

U društvenom životu grada Rijeke u 19. stoljeću temeljnu informacijsku mrežu činila je tiskarsko-izdavačka djelatnost. Podatci o nastanku i gašenju tiskara, njihovim vlasničkim i izdavačkim obilježjima pokazuju da je Rijeka u 19. stoljeću imala visoko razvijenu tiskarsko-izdavačku djelatnost. S jedne je strane riječko tiskarstvo zadržalo obilježja početka tiskanja pomičnim slovima iz 16. i 17. stoljeća kada su tiskari bili ujedno i izdavači. Tako je bilo i u Rijeci u 19. stoljeću. I ne samo da su bili izdavači već su vlasnici tiskara u velikom broju slučajeva bili i glavni urednici novina koje su tiskali/objavljivali. Brojni radovi istraživača od kojih su mnogi okrenuti upravo biografijama istaknutih riječkih pojedinaca u 19. stoljeću, pa tako i najistaknutijih tiskara, pokazuju da je većina urednika-tiskara vjerojatno i započela tiskarsku djelatnost kako bi javno djelovala. Upravo im je tehnološki razvijeno tiskarstvo to omogućilo. Rijeka je, ne samo u tiskarstvu, bila scena primjene suvremene tehnologije. Podatci o naslovima stranih novina koje su se u Rijeci dnevno pratile, zorno govore o dotoku najsvježijih informacija o onome što se na industrijskom planu zbivalo u Engleskoj, SAD-u, Njemačkoj i Francuskoj, te je postojala želja i potreba da se tehnološka dostignuća primijene i kod kuće. Aleksandar Stipčević naglašava:

(...) početkom 18. stoljeća potreba da se ubrza tehnika tiskanja knjiga i snizi njihova cijena na tržištu dovela je do prvih pokušaja da se Gutenbergova tehnika poboljša raznim tehničkim inovacijama. Ubrzanje rada tiskara postala je neodgodivom nužnošću otkada su se pojavile novine, koje su se morale što brže tiskati da bi se mogle u najkraćem roku dostaviti što većem broju pretplatnika.²

Međutim, nije trebalo savladati samo brzinu tiska, već i skratiti vrijeme potrebno za izradu sloga jer je ubrzanje objavljivanja postalo imperativ:

Na stotine pronalazača tijekom 19. stoljeća nastoji konstruirati slagače strojeve sve bolje kvalitete; s tog je područja samo u SAD izdano do kraja stoljeća čak 1500 patenata. Taj je podatak dovoljan da pokaže koliko je bilo važno i hitno ubrzati tehniku

¹ Šišul, N. O razvojnim ciklusima Rijeke. *Sušačka revija*, 57 (2007), str. 69.

² Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1985, str. 449–450.

tiskanja u vrijeme kad je brza informacija postala jedna od bitnih karakteristika suvremenog svijeta i jedan od najznačajnijih čimbenika društvenog napretka.³

Riječki poduzetnici, među njima i tiskari, očito su htjeli biti avangarda u usvajanju tehnoloških unapređenja kako bi osigurali razvoj trgovine i industrije koja donosi visoke profite, a svojom djelatnošću i sami su širili ideje za koje su se zalagali te su osigurali pristojnu egzistenciju svojoj obitelji. Razvijala se dakle svijest o tome da praćenjem nastanka, a potom i primjenom tehnoloških otkrića može nastati konkurentno gospodarstvo. Zato zasigurno možemo govoriti o intenzivnom zanimanju trgovaca i industrijalaca za rad tiskarsko-izdavačkih poduzetnika koji su imali važan zadatak pravodobnog pribavljanja obavijesti o razvojnim trendovima u najrazvijenijim svjetskim industrijskim središtima. Unatoč tomu, nisu se nove pojave uvijek bespogovorno prihvaćale. Stipčević navodi da se „(...) u hrvatskim zemljama, s malim zakašnjenjem u odnosu na druge zapadnoeuropske zemlje, pojavila se vrlo opasna i neugodna vrsta tiskovina koja će vladajućim elitama zadavati velike muke. Bile su to novine.”⁴ Zato su mjere cenzure i povremeno privođenje i zadržavanje tiskara u pritvoru primjenjivane i u Rijeci.

Osim toga, u 19. stoljeću informacije o novim proizvodima i uslugama mogle su se širiti samo tiskovinama – novinama, letcima, reklamnim brošurama i katalozima. Tako je u Rijeci nastala sinergija svih poduzetničkih snaga gradeći svijest koju ovdje u nastavku teksta zovemo „protestantizam fijumanskog tipa”. Nije to bilo tako davno kad se počela razvijati ta svijest. Onima koji su se u Rijeci rodili desetak godina nakon 2. svjetskog rata to je bilo vrijeme njihovih pradjedova i djedova koji su živjeli u 19. stoljeću i čije slike nalazimo u škrinjama obiteljskih sjećanja. Oni sretniji i stariji među nama koji su s djedovima i bakama proveli dio djetinjstva, slušali su njihove priče o životu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Osim priča i legendi neki su materijalni tragovi tog vrhunca njihovih građanskih života u obliku artefakata došli i do nas: fotografije, gramofoni na oprugu, libreta opernih predstava tiskana u Rijeci, kazališni dalekozori od *madreperle*, prvi fotoaparati, pokućstvo, pribori za jelo, posteljina (*dota*) s monogramima naših baka. Među tim naslijeđenim artefaktima, tiskanim proizvodima u svakom slučaju pripada jedno od najistaknutijih mjesta jer omogućuju dubinsko poniranje u duh Rijeke u 19. stoljeću. Na tim se tiskarskim proizvodima kontinuirano pokušava rekonstruirati predodžba o gradu na Rječini, čini se sve intenzivnije i uspješnije.

³ Isto, str. 452.

⁴ Stipčević, A. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. III knjiga. Zagreb: Školska knjiga, 2008, str. 534.

Sredinom 19. stoljeća u Zapadnoj Europi bilo je mnogo industrijaliziranih gradova. Kakav je u njima bio život? Gradovi koji su izrastali u 19. stoljeću, za razliku od starijih naselja, nisu bili stvarani na osnovi nekog sveopćeg načela, poput religijskih ili kozmoloških pravila. Razvoj je bio rizičan pothvat. Pojedini su kapitalisti poduzimali što su htjeli, a kupovina zemljišta odvijala se mimo kulturnih ili legalnih pravila.⁵

Čini se da u Rijeci nije bilo tako i da su mudri gradonačelnici svojim odlukama nadomjestili nedostatak sveopćih načela. Na razvoj grada zasigurno je utjecala brodogradnja na što upozorava Igor Karaman analizirajući nagli razvoj drvene brodogradnje i ostalih privrednih aktivnosti u Rijeci, Bakru i Kraljevici od približno 1830. do krize jedrenjaštva u drugoj polovici 19. stoljeća.⁶

„Najviše raznorodnih poduzeća bilo je u prednagodbeno doba u Rijeci (...) u tom gradu su dvije pivovare, tvornica duhana koja zapošljava do 2400 radnika ili radnica, četiri poduzeća za preradu kože, tvornica papira na vodeni pogon, koja zapošljava do 800 radnika (...) i nekoliko tiskara.”⁷

Kad se osamdesetih godina prošlog stoljeća pod „palicom” Danila Klena uređivala *Povijest Rijeke*,⁸ u čemu je zdušno sudjelovao i Klenov kolega i prijatelj Igor Karaman, nije bilo današnje „vojske” vrijednih istraživača koji su objavili niz tekstova iz recentne povijesti Rijeke. Tada su još bili mladi ili djeca, a danas su ‘fijumanolozi’, kako bi rekao jedan od njih, E. Dubrović. Čitajući literaturu za pripremu ovog članka autor je utvrdio da se u proteklih dva desetljeća najviše pisalo o istaknutim pojedincima koji su tkali povijest Rijeke. Kao da je to reakcija na razdoblje socijalizma u kojem je pojedinac bio u drugom planu ili skroz potisnut. To je ujedno i metodološki drugačiji odnos prema historiografiji, temeljen na službenim i osobnim dokumentima, a usredotočen na pojedince. Nije mi poznato da je moguće na bolji način objasniti neko razdoblje od toga da se u detalje istraže životi i djela ključnih pokretača razvoja, sudionika politika. Carlo Ginzburg to naziva *mikroanalizama*⁹ koje omogućuju postavljanje povijesnih paradigmi. U želji da što jasnije

⁵ Gottdiener, M. i R. Hutchison. *The New Urban Sociology*. Philadelphia : Westview Press, 2011, str. 44.

⁶ Usp. Karaman, I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800-1941*. Zagreb: Naprijed, 1991, str. 43.

⁷ Isto, str. 80.

⁸ *Povijest Rijeke*. Uredio D. Klen. Rijeka: Općina Rijeka, 1988.

⁹ Ginzburg, C. *The benandanti*. <http://serious-science.org/benandanti>, pristupljeno 2020-05-06.

opišemo odnos tiskarsko-izdavačkih aktivnosti i razvoja građanskoga društva u Rijeci 19. stoljeća postavili smo tri hipoteze koje se u nastavku pokušavaju dokazati.

1.1. Hipoteza 1

U 19. stoljeću javni su mediji pokretači društvenih promjena, a uloga tiskarstva u tom je procesu dominantan čimbenik. Zato je tiskarsko-izdavačka djelatnost imala važnu ulogu i u izgradnji riječkoga građanskog društva u 19. stoljeću.

Najistaknutija autorica na čiji se rad oslanja ova hipoteza svakako je Elizabeth Eisenstein i njezino djelo *The Printing Press as an Agent of Change*,¹⁰ objavljeno 1979. godine. I prije nje, 1964. godine Marshall McLuhan u svojem djelu *Razumijevanje medija*¹¹ govorio je o utjecaju medija na društvene promjene, ali Eisensteinova se usredotočila baš na ulogu tiskarskog stroja, koji je imao presudnu ulogu u širenju protestantskih ideja i svjetonazora, što je po Weberu¹² dovelo do razvoja kapitalizma kakav danas postoji.

Prije objavljivanja rada Eisensteinove 1979., nitko nije poduzeo sveobuhvatno proučavanje tiska kao komunikacijske revolucije koja je bila bitna za transformaciju srednjovjekovlja u moderno vrijeme. Udžbenici su, kako je tumačila, tisak smještali negdje između kuge i otkrića Amerike. Međutim, ona je Gutenbergov izum smjestila u središte zbivanja: prelazak s prepisivačke na tiskanu kulturu; pojavu sve većeg broja tiskara u europskim gradovima 15. stoljeća; preobrazbu u prikupljanju podataka, pohranu i pretraživanje te komunikacijske mreže.¹³

Kada u tom teorijskom kontekstu promotrimo mišljenje Sanje Holjevac o ulozi tiskarstva u Rijeci, nalazimo ga potpuno opravdanim. Autorica tvrdi:

Jedan od najvažnijih događaja u kulturnoj povijesti grada Rijeke, koji se snažno odrazio na svekoliku povijest toga grada i njegova okružja tijekom 19. stoljeća jest revitalizacija tiskarstva u njemu osnutkom i početkom rada tiskare Karletzky 1779. godine. U stotinjak godina rada, pri čemu je sve do 50-ih godina 19. stoljeća bila jedina tiskara u Rijeci, u toj je tiskari otisnuto niz izdanja

¹⁰ Eisenstein, E. *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

¹¹ McLuhan, M. *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden Marketing; Tehnička knjiga, 2008.

¹² Weber, M. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Zagreb: MISL, 2006.

¹³ Gleick, J. *Information*. New York: Pantheon Books, 2011, str. 399.

različite vrste na više jezika – ponajprije na latinskome, talijanskome i hrvatskome te ponešto na njemačkome i mađarskome.¹⁴

Građanska kultura Rijeke u 19. stoljeću intrigantna je tema i vjerojatno će takvom i ostati još dugo vremena. U razvoju građanske kulture 19. stoljeća u Rijeci tiskarstvo je imalo vrlo važnu ulogu. Proučavanje tiskarstva i proizvoda te industrije omogućuje nam da saznamo sadržaje koji su činili javni život Riječana u to vrijeme. Iako su se u svim istraživanjima povijesti Rijeke obilato koristile dnevne, tjedne i ostale publikacije, samoj povijesti tiskarstva kao industrije u 19. stoljeću nije se do novijeg vremena u istraživanjima pridavala osobita pažnja. To ne iznenađuje jer je u poslovnom smislu 19. stoljeće bilo hirovito. U radovima o tiskarima i knjižarima u Rijeci u to vrijeme često se samo navode tvrtke koje mijenjaju vlasnike ili jednostavno ubrzo nakon osnutka nestaju zbog bankrota. O tom riskantnom i prevrtljivom vremenu Richard Sennett piše: „Tek od kraja 1860-tih ljudi su počeli povezivati slijed dobrih i loših vremena, te pomišljati na nešto što se naziva poslovni ciklus. (...) Neobjašnjive nestabilnosti koje su vladale sektorima investicija vladale su zauzvrat i birokracijama.”¹⁵ Sennett je ove tvrdnje temeljio na proučavanju razvoja najvećih industrijskih gradova 19. stoljeća, u prvom redu Londona, ali kako vidimo, i u Rijeci je industrijski razvoj intenzivno počeo u drugoj polovici 19. stoljeća, praćen nastankom novih tiskara koje su postupno preuzele zahtjevne aktivnosti jedine dotadašnje tiskare Karletzky. Sennett dalje nastavlja:

(...) materijalne promjene nisu pobudile percepciju potpunog kaosa, ljudi iz srednje klase mogli su osjećati da se u gradu može opstati, kozmopolitski život je bio važan i imao značenje uza sve svoje strahote, upravo s razloga što građani nisu morali izmisliti kulturu u gradu, s predodžbama o tome u čemu se sastoji urbani život, kako se mjeriti s nepoznatim, kako se ponašati pred strancima. Postojala je naslijeđena kultura.¹⁶

U Rijeci se u 19. stoljeću razvijao kozmopolitski duh. Složenost društvenih odnosa u takvom okruženju bila je određena strukturom građanskog društva slijedom koje su pojedinci živjeli u stanju krajnjeg neprijateljstva, vođeni suprotstavljenim interesima, dok je uloga države bila da te interese nastoji skladno izmiriti. „Država utjelovljuje kulturu koja je opet oličenje naše zajedničke ljudskosti”, kazuje Sennett, a kultura je pak vrsta etičke pedagogije koja čovjeka osposobljava za političko građanstvo „oslobađajući idealno ili

¹⁴ Holjevac, S. Nabožni tisak na hrvatskome jeziku riječke tiskare Karletzky. *Riječki teološki časopis*, 26, 2(2018), str. 255.

¹⁵ Sennett, R. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2015, str. 168.

¹⁶ Isto, str. 170.

kolektivno ja koje prebiva u svakome od nas, ja koje nalazi svoje vrhunsko utjelovljenje u univerzalnom kraljevstvu države. (...).¹⁷ Prisutnost kulturnih aktivnosti u Rijeci u 19. stoljeću bila je iznimna i očita te je uz privredne aktivnosti najistaknutije obilježje grada. A kulturni život grada bez tiskarsko-izdavačkih proizvoda bio bi neostvariv.

U godini koja se uzima kao početak ilirskog pokreta (1835.), „u hrvatskim je zemljama radilo samo devet tiskara, i to jedna u Zagrebu (Župan), jedna u Osijeku (Divald), jedna u Varaždinu (Platzer), jedna u Karlovcu (Prettner), dvije u Zadru (Battara i Demerchi), jedna u Dubrovniku (Martecchini), jedna u Splitu (Piperata) i jedna u Rijeci (Karletzky).“¹⁸

Osim toga, Rijeka je imala dva obilježja koja neizostavno utječu na profiliranje idejnih i kulturnih osobina njezinih građana: bila je lučki i pogranični grad. Lučki pogranični gradovi formiraju svoj urbani profil tako da stalno privlače nove stanovnike vrlo različitih i ne uvijek uglađenih namjera. Grad najveći broj doseljenika apsorbira tako da svakoga smjesti na njegovo mjesto, tj. omogućiti mu da pronađe svoju ulogu u sredini koja se ubrzano prometno i industrijski razvija. Tako je i Rijeka imala klasu stanovnika koji su na neki način idejno prednjačili, a ideje su se rađale na mjestima živih izravnih susreta i razgovora. Prema Irvinu Lukežiću društveni se život odvijao u brojnim lokalnim kavanama, trgovačkim kasinima (društveni klub, nap. S. J.) i čitaonicama, u kojima se sastajala obrazovana građanska elita, čitao dnevni tisak, posuđivale knjige, organizirale zabave i vodile rasprave.¹⁹ Do pojave prvih domaćih novina, najvažniji lokalni informativan medij zapravo je bio letak. Posebno na ovom mjestu valja istaknuti *Narodnu čitaonicu riečku* za koju A. Stipčević navodi da je bila važna kulturna institucija, dobar „primjer transformacije i demokratizacije narodnih čitaonica u drugoj polovici 19. stoljeća možemo spomenuti Narodnu čitaonicu Riečku. Osnovana je 1850. god., a njezini prvi članovi 'bijahu pojedinci, trgovci, brodovlasnici, svećenici, odvjetnici, liečnici i činovnici, ljudi najodličnijih riečkih obitelji, među kojima pet narodnih plemića...“²⁰

I još nešto. Neizostavno je da se na mjestima društvenog života više od svega – razgovaralo, komentiralo, planiralo buduće pojedinačne ili skupne pothvate, bili oni trgovački, industrijski ili kulturni. Dobar dio kontakata odnosio se i na ogovaranja i prenošenje glasina, a to je dio ljudskog, a poglavito mediteranskog mentaliteta što je utjecalo na način ponašanja i odlučivanja. U

¹⁷ Eagleton, T. *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2014, str. 13.

¹⁸ Usp. Stipčević, A. 2008. Nav. dj., str. 13.

¹⁹ Usp. Lukežić, I. Riječki letak kao oblik učene i pučke književne tradicije. *Fluminensia*, 19, 1(1997), str. 15.

²⁰ Stipčević, A., 2008. Nav. dj., str. 343.

svim tim kontaktima u prvom su redu sudjelovali članovi gradske elite, trgovačke, financijske i intelektualne. Jer, da tome nije tako, ne bi se u ono vrijeme koristila svaka prigoda da se istaknu imena uglednih građana koji su bili članovi ili posjećivali kavane, klubove i čitaonice. Sigurno je da su u prvoj polovici stoljeća motivirajući sadržaji za razgovore bili objavljeni na letcima i u stranim novinama, a poslije u lokalno objavljenim riječkim novinama te na letcima i plakatima.

Riječki UČENI i pučki letak, kao rani oblik novina, sastavnim je dijelom široko rasprostranjenog popularnog štiva. Upravo je tiskani oblik postojanja takvih tekstova činio njihovo temeljno komunikacijsko svojstvo kao štiva za široke mase, a takva je lektira bila omiljena i u svim građanskim krugovima.²¹

U toj proizvodnji informacija glavnu su ulogu imali tiskari/izdavači. Znameniti povjesničar europske kulture i civilizacije Pierre Chaunu argumentirano je dokazao ključnu ulogu tiskarskog stroja u razvoju društvenih odnosa. Kako bi dokazao uzroke rascijepljenosti kršćanskog svijeta i stupanj razvijenosti građanskog društva, Chaunu je u knjizi *Vrijeme reformi* izradio mapu rasprostranjenosti tiskarskih strojeva.²²

U namjeri da slikovito ilustriramo do koje mjere je tiskarski stroj utjecao na društvene promjene, možemo navesti sljedeće usporedbe: da bi se opskrbilo jednog svećenika potrebnim rukopisnim knjigama trebalo je raditi deset prepisivača. Dobro dođe, kada se o tehnologiji radi i sljedeća usporedba: prije poljoprivredne revolucije trebalo je deset seljaka da prehrani jednog stanovnika grada, a nakon poljoprivredne revolucije jedan je seljak mogao prehraniti dvadeset stanovnika u gradu.²³ Takve je radikalne promjene omogućila tehnika, među kojom tehnika tiska prednjači. O tome svjedoče najistaknutiji autori koji podupiru hipotezu da su mediji faktori promjena u društvu. Međutim, osim već spomenutog Pierrea Chaunua, ističu se Elizabeth Eisenstein, Marshall McLuhan i Manuel Castells. Oni se naravno oslanjaju na svojeg prethodnika Maxa Webera i njegovo već spomenuto djelo *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Kada se privredna i medijska povijest Rijeke u 19. stoljeću, posebno u drugoj polovici stoljeća, usporedi s nalazima navedenih autora, nailazi se na visoki stupanj podudarnosti u tumačenju uloge tiska u

²¹ Lukežić, I., Nav. dj., str. 33.

²² Usp. Chaunu, P. *Vrijeme reformi: Religijska historija i civilizacijski sistem: Kriza kršćanstva: Rascjep (1250 – 1550)*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2002.

²³ Usp. Eisenstein, E. https://en.wikipedia.org/wiki/Elizabeth_Eisenstein, pristupljeno 2020-04-24.

razvoju građanskog društva i neposredne uzročno posljedične veze između prostora javne komunikacije i razvoja privrednih aktivnosti.

Osim toga, bez obzira na to od koje se priče o Rijeci krenulo umjetničke, kulturne, industrijske, političke, tehničke, graditeljske ili trgovačke fascinira inventivnost, upornost, uspjeh i svjetska razina pojava, događaja i prije svega stil života istaknutih pojedinaca u multinacionalnoj zajednici. Takva događanja u Rijeci su uzela maha krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Dana 23. 4. 1779. Marija Terezija izdaje dekret u kojem piše:

Ovaj trgovački grad Rijeka Sv. Vida sa svojim okruženjem treba se i u budućnosti smatrati izdvojenim tijelom (*corpo separato*), pridruženim svetoj kruni Ugarskog kraljevstva, i takvim se ima u potpunosti smatrati i ni na koji način ge se nesmiye miješati s okrugom Bakra koji od svojih početaka pripada kraljevini Hrvatskoj.²⁴

To je vrijeme u kojem je Rijeka postajala suvremenim građanskim gradom i u kojem se formirala njezina građanska klasa. Klasno naravno složena, slojevita i u mnogo elemenata kontradiktorna. U Rijeci se slaže kontradikcija na kontradikciju, a onda te kontradikcije budu na neki način prevladane sintezom koju kao da stvara neka nevidljiva ruka ljudske pameti, mora, kamena, bure, juga, fenomenalnih vizura, dobre hrane i vina i nepresušne želje za samoupravom, željom da se odlučuje o sebi i o svojoj sudbini. Slično govori i Tea Meyhew: „Dolazak ljudi u Rijeku pospješen je i stanovitom ‘neodoljivom privlačnošću’ koju osjećaju ljudi željni južnog mora – Mediterana te otvorenih i tolerantnih urbanih sredina.”²⁵ A za to je postojala solidna privredna osnova koja je omogućavala zapošljavanje i zaradu:

Sredinom 19. stoljeća u Rijeci je bila tvornica papira, 22 brodogradilišta (jedrenjaci duge plovidbe bili su im specijalnost), tri tvornice konopa, tri kožare, dvije tvornice sidara, dva paromlina, tri velika mlina, dvije tvornice tjestanine, velika tvornica duhana s 2400 radnika, tvornica jedara, kemijska tvornica i tehničko poduzeće za proizvodnju strojeva. Većina tih proizvoda izvozi se na tadašnje hrvatsko područje. Glavni pak prihod gradske riznice dolazio je od poreza uglavnom na vino. Administrativno područje grada kao slobodne luke protezalo se od Kantride do Rječine. Prijelazom tih granica plaćale su se daće na robu.²⁶

²⁴ Citat preuzet iz Pupo, R. *Fiume città di passione*. Bari: Laterza, 2018, str. 9.

²⁵ Šišul, N. Nav. dj., str. 68.

²⁶ Mayhew, T. *Revolucionarna 1848. u Rijeci*. Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, 2009. str. 37.

Iz svih do sada poznatih trgovačkih, graditeljskih i kulturnih pothvata u Rijeci u 19. stoljeću bez ustezanja možemo prepoznati iznimno važnu ulogu tiskarsko-izdavačke djelatnosti koja je bila izvor informacija, poticaja, promišljanja i kritike javnih zbivanja. Bez knjiga, novina, letaka, plakata i poslovne papirnate galanterije grad nije mogao funkcionirati. Tiskani su mediji, osim izravnog osobnog kontakta, bili jedini medij prijenosa informacija i tako postali najvažnija društvena infrastruktura i čimbenik promjena.

1.2. Hipoteza 2

Stupanj razvijenosti tiskarstva u drugoj polovici 19. stoljeća u Rijeci bio je tehnički na visokoj razini, ali je u organizacijskom smislu bio na elementarnoj razini.

Iz tekstova istraživača koji su se bavili tiskarstvom u Rijeci 19. stoljeća proizlazi da su sve navedene tiskare bile u vlasništvu pojedinca ili uže obitelji. Devetnaesto stoljeće u odnosu na tiskarstvo u Rijeci može se podijeliti na dva razdoblja. Prvo je razdoblje prva polovica stoljeća u kojoj je djelovala samo tiskara Karletzky. Drugo je razdoblje druga polovica stoljeća u kojoj su osim tiskare Karletzky djelovale i brojne druge tiskare od kojih su najjače bile Rezzina i Mohovicheva.

Ako usporedimo Lowryjev²⁷ opis tiskara u Veneciji u 16. stoljeću s tiskarama u Rijeci u 19. stoljeću vidimo da su u odnosu na vlasničku strukturu bile vrlo slične. Kao što smo već rekli, vlasnici tiskara bili su pojedinci ili njihove obitelji, s time da je obiteljski krug bio najuži mogući, roditelji i djeca ili braća. Što se Rijeke u 19. stoljeću tiče, to znači da su tiskare u pogledu vlasničke strukture imale obilježja prvih tiskara s pomičnim slovima. Taj vlasnički oblik je po svoj prilici odgovarao poslovnom okruženju 19. stoljeća. Omogućavao je jednostavno i brzo donošenje odluka. Te odluke mora da su se ponajprije odnosile na kreditiranje tiskarske opreme i na komisioni sustav nabave papira, što je vjerojatno i tada bila najveća stavka financiranja tekućeg poslovanja. Još je jedna važna karakteristika bila zajednička riječkim tiskarima 19. stoljeća s prvim tiskarama pomičnim slovima. Tiskari su u potpunosti nadzirali i odlučivali o sadržajima koji će se tiskati. Znači, tiskari su za najveći broj naslova koje će tiskati bili i izdavači. To se odnosi na knjige i novine, a manje na ostale tiskarske proizvode koji su tvrtkama naručiteljima služili za poslovanje poput raznih obrazaca kakvi su se do pojave računala koristili donedavno. Dva su temeljna vlastita izdanja objavljivali tiskari u Rijeci. U prvoj polovici stoljeća Karletzky su objavljivali knjige na različitim jezicima, a u drugoj polovici stoljeća dominantna izdanja bile su novine i knjige.

²⁷ Usp. Lowry, M. *Svijet Aldusa Manutiusa*. Zagreb; Lokve: Izdanja Antibarbarus, Naklada Benja, 2004.

Nužnost brzih i aktualnih informacija u lučkom i pograničnom gradu Rijeci nametnula je potrebu za objavljivanjem novina. I u tom segmentu tiskarskih pothvata u Rijeci nailazimo na zadržavanje tradicionalne organizacije poslovanja. Vlasnik tiskare u pravilu je bio i glavni urednik novina. To znači da se vlasnik tiskare, osim što se brinuo o cijelom organizacijskom, tehničkom i financijskom poslovanju, brinuo i o sadržaju, tj. uređivao novine. Istina, riječke novine toga vremena bile su skromnog opsega i nisu izlazile svakodnevno. Ali, bez obzira na to radilo se o velikoj radnoj i idejnoj obvezi koju su vlasnici tiskara na sebe preuzeli. To znači da su u poslovnom smislu bili jako radišni i dobro organizirani.

Najdugovječnija riječka tiskara 19. stoljeća s neprekinutim radom, kao što je poznato, bila je ona koju je 1779. utemeljio Lovro (Lorenzo) Karletzky. Slučajno ili ne, iste je godine Marija Terezija objavila reskript kojim je Rijeka postala zasebno tijelo pridruženo ugarskoj kruni. Tiskara je do svojega gašenja 1889. ostala u vlasništvu članova obitelji. Stotinu godina djelovanja dugo je razdoblje opstanka u burnim i prevrtljivim vremenima i govori u prilog tvrdnji da je odabrani poslovni model koji smo gore opisali izdržao kušnju vremena. U Rijeci i u Hrvatskoj postoje i danas primjeri vrhunskih tiskara koje niz godina opstaju na tom istom poslovnom modelu.²⁸ Sredina stoljeća u Rijeci je politički vrlo burna i konfliktna, a to je ujedno vrijeme kada započinje intenzivni trgovački i industrijski razvitak. Tako se, uz tiskaru Karletzky, koja tehnički i kapacitetom pomalo zaostaje, javljaju nove tiskare. Pedesetih godina bilježi se početak rada tiskare Ercola Rezze, a šezdesetih utemeljuje se *Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano* Emidija Mohovicha. Irvin Lukežić navodi da je 1870. u Rijeci bilo 18 tiskara i 9 knjigovežnica. O očiglednom velikom porastu potreba za raznim tiskovinama govori i porast broja stanovnika u Rijeci. Bilježi se da je 1857. godine u Rijeci prebivalo 18.466 stanovnika da bi se njihov broj do 1890. udvostručio na 38.841.

Tiskarski izdavačko-urednički spomenik i ključni argument ove naše hipoteze su novine *La Bilancia*, riječke novine impresivnog sadržaja i formata koje su Mohovich i uređivali, tiskali i objavljivali od 1867. do 1919. na, za ono vrijeme, vrhunskim strojoslagarskim i tiskarskim strojevima. *La Bilancia* već samim svojim nazivom utjelovljuje umješnost riječke politike druge polovice 19. stoljeća i određuje svoj sadržajni profil i političku orijentaciju. A o iznimnoj složenosti te političke situacije govori i Raul Pupo navodeći da sredinom 19. stoljeća u Rijeci postoje tri dominantna tumačenja pripadnosti grada: talijansko, hrvatsko i mađarsko u tumačenjima Giovannija Koblera, Franje Račkog i Aladara Festa.²⁹

²⁸ U Hrvatskoj možemo navesti Tiskaru Zambelli u Rijeci i tiskaru Denona u Zagrebu, kao primjere vrhunskih i dugo opstajućih obiteljskih tiskara.

²⁹ Usp. Pupo, R. Nav. dj.

Ono što je tiskarima-izdavačima išlo u to vrijeme na ruku jest činjenica da u medijskom pogledu nisu imali konkurencije: nije bilo drugih medija koji su širili informacije osim tiskanih; radio, televizija, društvene mreže i ostali mediji javnog komuniciranja u 19. stoljeću nisu postojali. U raspravi o riječkom kazališnom plakatu E. Dubrović navodi:

Kazalište upravo tiskarima duguje veliku zahvalnost – glavnina podataka o kazališnom životu Rijeke i gotovo sve zanimljivosti, uz neposredne novinske vijesti, doprle su do nas putem tiskanih programskih letaka i “locandina” (“afiša”, obično manjih od danas uobičajenih veličina plakata).³⁰

Brojni plakati lijepili su se na otvorenom, na ogradama gradilišta (primjerice pred kapucinskom crkvom u vrijeme izgradnje). Međutim, postojala su i namjenski izgrađena oglasna mjesta – stupovi. Taj način oglašavanja posebno se proširio krajem 19. stoljeća. Stare fotografije Rijeke s početka 19. stoljeća pokazuju takve tipične okrugle stupove s kupolastim krovčićem na važnim gradskim lokacijama.³¹

Kazališni je život bio jedan od glavnih stupova kulturnog života u Rijeci, a kako vidimo, nije manje važan ni danas, iako se njegova uloga danas bitno drugačije očituje. Mrežna stranica kazališta danas je glavni komunikacijski medij s publikom, a u 19. stoljeću to je bio plakat.

U to je doba, sve do kraja polustoljetnog razvijenog kazališnog života Teatra civico (1833 – 1882.) bio uobičajen jednostavan plakat što se, osim formatom, nije razlikovao mnogo od tiskarskih običaja prethodnih stoljeća. Jedino su katkad, kao izrazita novost (takav je i plakat prve operne sezone iz 1833.) naziv kazališta i naslov predstave tiskani su vrlo velikim i “masnim slovima” po kojima se jasno prepoznaje da su nastali ranijih desetljeća ili sredinom 19. stoljeća.³²

Dakle, od kraja 18. stoljeća pa posebno u 19. stoljeću Rijeka je postala „rob” tehnologije, a tiskarstvo „rob” tehnologije tiska koja se ubrzano razvijala, posebno nakon izuma rotacijskog tiskarskog stroja. Usvajanje nove tehnike postalo je za tiskare-izdavače imperativ. Oni koji taj razvoj nisu pratili – na tržištu su zaostajali ili nestajali. Oni koji su se tehnički opremali – napredovali su, poput Ercola Rezzae.

³⁰ Dubrović, E. Riječki kazališni plakat 1833-1996, *Sušačka revija*, 16(1996), str. 45.

³¹ Usp. isto, str 46.

³² Isto, str 48.

Upravo zbog solidne tehničke opremljenosti i kvalitetnog stručnog osoblja kojim raspolaže, Rezza se mogao upustiti u ambicioznije izdavačke projekte, tim prije što zapravo nije ni imao prave poslovne konkurencije. Tiskara Karletzky sa svojim pomalo demodiranim i zastarjelim uređajima, sporim ritmom rada i trojicom stalnih radnika nije mogla preuzeti na sebe neke veće i unosnije narudžbe.³³

Rezza je poslovno bio vrlo poduzetan, a idejno sklon Hrvatima. Svoju je tiskarsku aktivnost nadopunjavao trgovinom papirom i knjižarom.

Zanimljivo je, kako ističe Stipčević, da tiskar Rezza, premda su Hrvati bili u golemoj većini, nije držao u svojoj knjižnici hrvatske knjige. „Iz te se činjenice može zaključiti samo jedno, a to je da su i obrazovani Hrvati čitali talijanske, njemačke i francuske knjige, upravo onako kako su to radili i domaći sinovi u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu i dr.”³⁴

Osim Rezze, u svojstvu vlasnika i urednika javlja se i Emidio Mohovich s najznačajnijim i najdugotrajnijim riječkim novinama 19. stoljeća *La Bilanciom* koju je Mohovich ponovno pokrenuo 1867. To je novi riječki politički dnevnik na talijanskom jeziku, list koji će obilježiti čitavu jednu epohu.³⁵ I danas je listanje *La Bilancie* izuzetan grafički i sadržajni doživljaj. Mohovicheva tiskara „*Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano* bio je, zahvaljujući velikoj agilnosti svoga ravnatelja i vlasnika, dugi niz godina jedan od najsuvremenije opremljenih industrijskih pogona u gradu. Godine 1868. prvi u Rijeci počinje upotrebljavati tipografski stroj za brzotisak, a 1883. uvodi prvi litografski stroj za brzotisak. U ono doba bile su to uistinu vrhunske tehnološke inovacije kojima se kvaliteta tiska podigla na najvišu razinu, a sam proces tiska znatno ubrzao i pojednostavio.”³⁶

Tiskari novina držali su u rukama i uredničko-izdavački dio posla jer su na taj način ostvarivali svoj osnovni cilj, borbu za svoje društvene ideale. Po svoj se prilici to sa sigurnošću može reći za Rezzu i Mohoviche, za koje je utvrđeno da su i tehnički bili znatno napredniji od Karletzkog. Jer, važne riječke novine pojavljivale su se ovim redoslijedom:

- 1843. godine *L' Eco del litorale ungarico* (kod Karletzkog su bile samo tiskane);

³³ Lukežić, I. Riječki knjižar, tiskar, novinski urednik i nakladnik Ercole Rezza. *Fluminensia*, 16(2004), 1-2, str. 3–4.

³⁴ Stipčević, A., 2008. Nav. dj., str. 333.

³⁵ Usp. Lukežić, I. Riječki nakladnik i tiskar Emidio Mohovich. U: *Sveti Vid II: Zbornik*. Rijeka, 1997, str. 180.

³⁶ Isto, str. 180.

- 1857. godine *L'Eco di Fiume* (uređivane su i tiskane kod Rezze);
- 1867. godine već spomenuta *La Bilancia* (uređivane su i tiskane kod Mohovicha).

S obzirom na neprestane političke mijene kojima je grad Rijeka bio podvrgnut, bilo je nužno stvarati javno mnijenje koje će održati grad na životu. U tom smislu tiskarska djelatnost u Rijeci čak i u drugoj polovici 19. stoljeća u organizacijskom smislu imala je obilježja manufakture, jer je podjela rada bila na niskoj razini, a kapital koncentriran samo u rukama vlasnika. Čini se da je tehnološki razvoj bio na višoj razini od organizacijskog i zbog toga je većina tiskarskih pothvata bila vrlo fragilna, osim u onim slučajevima kad je snažno obiteljsko okruženje stvorilo uvjete da upravlja poslovanjem s koljena na koljeno. Sigurno je u poslovnom modelu u kojem je tiskar bio i urednik i izdavač novina bilo i drugih važnih elemenata. Vlasništvo nad suvremenim tiskarskim strojevima omogućilo je vlasnicima da stvore sinergiju između moći tehnike, društvenog ugleda koji su stjecali kao izvorište informacija te distribucije vitalnih informacija za funkcioniranje i razvoj grada. Tadašnje su novine imale daleko veći utjecaj na formiranje javnog mnijenja nego što to imaju današnji tiskani mediji s obzirom na brojnu konkurenciju u digitalnom okruženju. Vjerojatno se ne radi samo o tome da je financijski isplativije vrtjeti novine u vlastitoj kući. Sigurno se radi i o pitanju samostalnosti i moći koja proizlazi iz činjenice da je cjelokupni proces objavljivanja pod jednim krovom. Smanjuju se problemi koji mogu nastati s neplaniranim zastojem u tuđoj tiskari, a s kojima bi se moglo dovesti u pitanje ažurnost objavljivanja. Da se radi o dobrom poslovnom modelu, koji su postavili još prvi tiskari pomičnim slovima, potvrđuje i činjenica da su ga novinski izdavači zadržali do danas te da svoje dnevne novine u pravilu tiskaju u svojim tiskarama. Iz uvida u dosadašnja istraživanja tiskarsko-izdavačkih (posebno novinskih) pothvata u Rijeci u 19. stoljeću vidjeli smo, za ono vrijeme, uspješnu primjenu najnovijih tiskarskih tehnika, ali u isto vrijeme zadržavanje tradicionalnih organizacijskih oblika upravljanja tiskarsko-izdavačkim poduzećima, koja su ipak, posebno u primjeru *La Bilancie*, izdržala ispit vremena i kvalitete.

1.3. Hipoteza 3

Protestantska etika u Rijeci je poprimila posebna obilježja i mogla bi se nazvati *mediteranskim protestantizmom fijumanskoga tipa*. Kazimir Vidas u zborniku *Rijeka* iz 1953. piše o Rijeci sredinom 19. stoljeća kada je jedva premašila 10.000 stanovnika i ističe da je pretežno trgovinski karakter grada odigrao najvažniju ulogu u kasnijem „općeduhovnom formiranju i, posebno, u nacionalno-političkom opredjeljivanju jednog dijela njegova građanstva. Tu i leži zametak kasnije jače razvijene osobine znatnog dijela riječkog građanstva izraženog pojmom „fijumanstvo”. To „fijumanstvo” označava u prvom redu

neke bitne karakterne crte – jaku sklonost ugodnom i lagodnom življenju, zasnovanom na dobicima od trgovine, i širok oportunitizam primjenjivan s razloga, da bi se to, jedno i drugo, što lakše postiglo.”³⁷ Tako je umjesto nacionalnog identiteta vladalo „fijumanstvo”. Vidas iz *Nevena* objavljenog 1857. prenosi i mišljenje Ljudevita Vukotinovića o duhu koji vlada u Rijeci sredinom 19. stoljeća: „Kakav je duh u Rieci? To je pitanje na koje nije lahko odgovoriti moći; nu sudeći po prevažnijoj stvari – ne numeričkoj, nego duševnoj – duh je u Rieci trgovački; ako trgovina prestane i Rieka je umrla!”³⁸ A radi se o tome da se od 18. stoljeća u Rijeci postupno razvijao i sve više bujao kapitalizam. Ali čini se, iz dostupnih izvora, da se u Rijeci radilo o sasvim osebujnom tipu kapitalizma koji u sebi nije sadržavao samo želju za marljivom i poštenom akumulacijom kapitala, već i želju za ugodnim i lagodnim životom. Moguće je da na posve osebujan način života u Rijeci upućuje i podatak da je u Rijeci 1769. „utemeljena od strane Nizozemaca i Francuza, zaposlenika Nizozemske rafinerije šećera, smještene u nekadašnjoj tvornici „Rikard Benčić”, prva slobodnozidarska loža u Rijeci. (...) masoni su se počeli okupljati od 1780. za što postoje dokumenti.”³⁹

O razvoju kapitalizma u Rijeci sveobuhvatan tekst napisao je Irvin Lukežić.⁴⁰ Taj je tekst najjače uporište hipoteze br. 3 koju smo gore naveli. Evo elemenata iz tog teksta koji navode na ovakav zaključak. Rijeka se počela ubrzano gospodarski razvijati tijekom 18. stoljeća pod vlašću Habsburgovaca, koji su vladali na pragmatičan i birokratski način, kaže Lukežić. To bi u prijevodu značilo da su sve mjerili, brojili, računali. A to su istaknuta obilježja protestantskog odnosa prema poslu. Onima koji su čitali *Sagu o Forsyteima*⁴¹ jasno je kakav je to bio mentalitet i koji su u njemu bili prioriteti te kakav je bio habitus poduzetnika kojeg Galsworthy naziva „man of property”. Habsburgovci su od podanika očekivali lojalnost, pokornost i poslušnost. Unatoč tome, Riječani nisu odustajali od svojih autonomnih municipalnih prava. Taj se dvojak odnos nastavlja i u 19. stoljeću. Rijeka je formalno pripadala bilo austrijskoj bilo mađarskoj kruni, ali se uvijek borila za svoju autonomiju. Ta se

³⁷ Vidas, K. *Štampa, knjižare i društva u Rijeci*. U: Rijeka: Zbornik, Zagreb: Matica Hrvatska, 1953., str. 441.

³⁸ Isto, str. 453.

³⁹ Uran, S. Tajnovita povijest riječkih masona, *Novi list*, 2020-02-20, <http://www.novilist.hr/Vijesti/Svijet/Tajnovita-povijest-rijeckih-masona-Prva-loza-osnovana-1769.-a-danas-ih-u-gradu-djeluje-i-vise> pristupljeno 2020-04-22. O masonima u Rijeci pisala je Ljubinka Toševa Karpowitz u knjizi *Masonerija, politika i Rijeka (1785.-1944.)*, Rijeka : Državni arhiv u Rijeci, 2015. Eventualni utjecaj masona na privredni razvoj Rijeke trebalo bi posebno istražiti.

⁴⁰ Usp. Lukežić, I. Riječka kapitalistička oaza. *Sušačka revija* 72 (2010), str. 79–87.

⁴¹ Usp. Galsworthy, J. *Saga o Forsyteima*. Zagreb: Mladost, 1968.

dihotomija protezala u sve oblike života da bi na kraju, prema Lukežiću, dovela do odvajanja od matičnog slavenskog okruženja. To je bila „cijena” koju se plaćalo za napredak grada i stvaranje onoga što Lukežić naziva *oazom*. Mislimo da je termin *oaza* za riječku situaciju odlično odabran jer dočarava ograničeni prostor u kojem se nalaze dobrobiti kojih u oskudnom okruženju nema. Upravo je takva bila Rijeka u 18. stoljeću kada se počela značajnije trgovački razvijati u odnosu na svoje neposredno, ali i malo udaljenije okruženje – Trst.

(...) trgovački su odnosi potpomogli akumulaciju kapitala, i gradovi s takvim ekonomijama počeli su napredovati brže nego ikada ranije. Osim toga, društveni i kulturni odnosi u tim gradovima promijenili su se kako bi ozakonili težnju za bogaćenjem i akumulacijom kapitala. Na primjer, rana Katolička crkva zabranjivala je posuđivanje novca, osim pod strogim pravilima i ograničavala je poslovanje banaka. U 16. stoljeću protestantska je reformacija pobrisala ta kulturna i društvena ograničenja na slobodan protok investicija stvorivši kulturnu osnovu za razvoj kapitalizma.⁴²

Što se Rijeke tiče, Lukežić dalje navodi mjere koje je Karlo VI. (1685. – 1740.) poduzeo kako bi proglašenje Trsta i Rijeke slobodnim lukama bilo što djelotvornije, tj. donijelo carskoj kasi što više novaca. Iz toga možemo zaključiti da su ubrzanom razvoju Rijeke, uz povoljan geografski položaj (pristupačna obala, more, ceste), prirodne pogodnosti (obilje pitke vode, blaga klima) i poduzetne stanovnike (i doseljenike), pomogle još i državne (carske) regulative. Nije ta carska sveta rimska država bila samo darežljiva, već je bila i sebična i kruta, ali je morala činiti određene ustupke da bi i sama imala korist. Već sredinom 18. stoljeća u Rijeci se prerađuje vosak i proizvode svijeće i konopi. Kada nije bilo struje ni motornih brodova, svijeće i konopi bili su nasušno potrebna roba diljem svijeta. Navodeći dalje imena i prezimena upravitelja raznih pogona i kompanija Lukežić zaključuje da Rijeka već u 18. stoljeću kreće u „kozmostolitskom smjeru”.⁴³ Iz dostupne literature o razvoju Rijeke u 18. i 19. stoljeću dade se zaključiti da je prijelomni trenutak u njezinom kapitalističkom gospodarskom, ali i idejnom razvoju bio utemeljenje Rafinerije šećera (*Zuccheriera*) 1750. godine. To je i godina koju Nada Šišul označuje kao početak prvog riječkog razvojnog ciklusa, koji traje do 1805. Ona kaže:

⁴² Gottdiener, M. i R. Hutchison, R. Nav. dj., str. 41.

⁴³ Usp. Lukežić, I. 2010. Nav. dj., str. 79–87.

U prvom razvojnem ciklusu dolazak stranaca u Austriju kao i odabir boravka u Rijeci uvjetovan je poznavanjem vještina pomorskog i trgovačkog poslovanja, obrta, umjetničkog stvaranja, vojnih vještina, posjedovanja kapitala. Taj se dolazak čak i stimulira zajamčenom carskom zaštitom poslova trgovačke i vojno-sigurnosne prirode (...) dozvolama prava osnivanja vjerskih općina nedominantnih konfesija i gradnje njihovih vjerskih svetišta. (...) ... Rijeka, dakle, u oba razvojna uspona (ciklusa) uz materijalni uključuje i njenu internacionalizaciju prema nacionalnom sastavu njenih stanovnika – poslovnih ljudi i građana; prema načinu korištenja kapitala (...) te kulturi običaja i navika jedne otvorene gradske sredine. Rijeka je tako u oba razvojna ciklusa selektivnošću djelatnosti materijalne proizvodnje stvorila objektivnu mjeru svoje vrijednosti i uspješnosti.⁴⁴

U Rijeci su dakle, za razliku od ostatka Hrvatske, već u 18. stoljeću stvoreni preduvjeti za razvoj kapitalizma koji će biti oslobođen vjerskih i idejnih stega te će omogućavati slobodu djelovanja svima koji su imali poduzetničku inicijativu i kapital kojim su svoje pothvate mogli ostvariti, bez obzira na nacionalnost i vjeroispovijest.

Iz teksta *Riječka kapitalistička oaza* Irvina Lukežića⁴⁵ implicitno proizlazi da je Bečki dvor zaključio da protestantski trgovci i poduzetnici mogu osigurati znatan priljev kapitala. To je jasno vidljivo iz popisa dioničara i upravitelja u *Rafineriji šećera*. Možda tada nije došlo do neke prevage protestantskog mentaliteta u odnosu na katolički, ali se u najmanju ruku može reći da je došlo do svojevrsnog spajanja i prešutnog sporazuma koji se učvrstio u poslovnim odnosima, a na višestranu financijsku dobrobit. Jer, očito je, dopuštenja za poslovanje i silne olakšice dodjeljivao je Bečki dvor, ali poslovanje su vodili Nizozemci (pretežno Flamanci, čitaj protestanti), a dioničari su bili i najistaknutiji dvorjani (uključujući Mariju Tereziju).⁴⁶ Na taj se način u Rijeci dogodila velika pomirba i zaboravljeni su progoni Flamanaca koje je poduzimao Filip II., također Habsburg. Nije to bio ni prvi ni posljednji put da je interes kapitala nadvladao idejne i vjerske razlike, a Rijeka je sa svojim izdvojenim statusom bila idealno mjesto da se to provede, pa je tako, osim kapitalističke, postala i idejna oaza. Lukežić je i 2002. godine objavio tekst koji na neki način najavljuje ovaj upravo opisani. Radi se o tekstu *Nizozemci u Rijeci*. Evo što je ondje napisao: „Orijentalna kompanija za gradnju velikih jedrenjaka osnovana 1722.

⁴⁴ Šišul, N. Nav. dj., str. 67.

⁴⁵ Usp. Lukežić, I. *Riječka kapitalistička oaza*, *Sušačka revija* 72 (2010), str. 79–87.

⁴⁶ Lukežić navodi da su Flamanci posjedovali 2/3, a Austrijanci 1/3 kapitala u Rafineriji šećera.

godine u Rijeci zapošljava, pored ostalih, iskusne nizozemske stručne radnike. Privučeni na Jadran velikim mogućnostima zarade holandski trgovci doseljavaju u naše krajeve i osnivaju velike kapitalističke tvrtke.”⁴⁷

Kada se sumarno sagleda život u građanskoj Rijeci u 19. stoljeću, stječe se dojam da je to bio grad posvećen trgovini, industriji, graditeljstvu i kulturi. Iz naše današnje perspektive to izgleda pomalo utopijski, jer naravno u ovom tekstu zanemarujemo i naličje tadašnjega građanskog života, a ono je slično u svim velikim gradovima. U temelju napretka i načina života gradske elite stajao je mukotrpan i iscrpljujući rad radnika, radnica, djece, težaka jer je u 19. stoljeću, u ranim fazama industrijske manufakture, bilo uobičajeno da cijele obitelji rade deset do dvanaest sati dnevno, šest dana u tjednu. „U odnosu na obiteljski život tvornica je imala prednost. I djeca su morala raditi za nadnicu u tkaonicama i drugim industrijskim pogonima.”⁴⁸

Moguće je i da je taj, relativno mali broj stanovnika omogućio gradu kompaktnost i mogućnost da se cijelo stoljeće svojom aktivnošću opire stranim utjecajima. Iako je talijanski jezik bio sredstvo javne i private komunikacije, on nije nametao isključivo talijansku kulturu, jer je ona stalno bila u susretu s mađarskom i hrvatskom. Meyhew to opisuje ovako:

Habsburški popisi ne klasificiraju stanovnike po stvarnoj etničkoj pripadnosti, već po jezičnoj, a talijanski jezik je od samog razvoja Rijeke kao lučkog grada i trgovinskog središta u ranom novom vijeku – službeni jezik trgovine i unutrašnje politike. Knjige magistrata i gradske uprave pisane su talijanskim jezikom, a na njemu su održavane i sjednice gradskog patricijskog vijeća, iako to ne dokazuje stvarnu etničku pripadnost niti patricijskih porodica, niti većine stanovnika grada. (...) Razvojem grada kao pomorskog, brodarskog i trgovinskog središta ovamo se doseljava više trgovačkih i pomorskih obitelji iz Italije, Austrije, Dubrovnika i drugih dijelova Dalmacije. Svi oni bez obzira na svoje porijeklo kroz talijanski jezik postaju Fiumani.⁴⁹

Za potvrđivanje naše 3. hipoteze posebno je važno kako su se katolički kraljevi i carevi odnosili prema protestantima. Oni nisu smjeli u Hrvatsku do 1781. godine. To je godina u kojoj su protestanti postali ravnopravnim građanima i mogli se slobodno baviti gospodarskom djelatnošću. Do 1781. protestanti su mogli djelovati samo u Rijeci. Držali su važne položaje osobito

⁴⁷ Lukežić, I. Nizozemci u Rijeci, *Sušačka revija* 41 (2003), str. 81.

⁴⁸ Gottdiener, M. i Hutchison, R. Nav. dj., str. 165.

⁴⁹ Mayhew, T. 2009. Nav. dj., str. 40–41.

u *Orijentalnoj kompaniji* i nizozemskoj *Trgovačkoj kompaniji*, koju su vodili. U tim su tvrtkama djelovali mnogi protestanti iz Nizozemske i Hamburga.

Rijeka je bila prvi grad u Hrvatskoj koji će ne samo upoznati protestantsku radnu etiku, nego će i djelovati po njenim pravilima. Ovo će biti od prvorazrednoga značenja i za devetnaesto stoljeće, kada se u Rijeci pojavljuju i vrlo uspješno djeluju novi strani protestantski poduzetnici (Smith, Meynier, Whitehead, Steinacker i dr.) Svi oni zatekli su već ovdje razvijenu radnu svijest i odgovornost, uhodanu praksu racionalnoga i funkcionalnoga djelovanja, koja je posve odgovarala duhu kapitalizma i uvjetima slobodnoga tržišta.⁵⁰

Dok je u ostatku Hrvatske još uvijek vladao feudalizam koji je već bio anakron, a privreda zapuštena, Rijeka je stjecajem povijesnih i političkih okolnosti stvorila povoljne uvjete poslovanja i postaje pomorski i trgovački relevantna na poslovnoj karti svijeta. Važan doprinos takvom razvoju situacije dali su državni i lokalni propisi koji su Rijeku izdvajali iz zapuštenog okruženja. Tako je postajala sve privlačnija za poduzetne i financijski moćne ljude. Rijeka je postala kapitalistička oaza u moru feudalizma. Iz svega je vidljivo da su razvojni procesi u Rijeci bili vrlo složeni. Ovdje se ne osvrćemo na političke uvjete u kojima se u 19. stoljeću razvijala riječka građanska kultura, ali je očito da su Fijumani bili spretni i u političkom ponašanju jer su svoj grad razvijali u istinski burnim vremenima.

A pišući o burnim događajima u Rijeci sredinom 19. stoljeća Tea Mayhew ističe da su Fijumani „bili gorljivi zagovornici *corpusa separatuma* jer je svaka eventualna promjena mogla zadrijeti u njihov status, te priznaju samo autoritet vlade u Pešti.”⁵¹

Status Rijeke bio je izdvojen od okruženja, s brojnim privilegijama koje su omogućavale velike profite i lagodniji život. U poslovnom pogledu, etika i duh kapitalizma koji je u Rijeci vladao bio je vrlo sličan protestantskoj etici koju Max Weber opisuje kao pokretačku polugu kapitalizma. Marljivost, promišljena poduzetnost, akumulacija kapitala koja omogućuje širenje poslovanja i još veću akumulaciju, razgranate međunarodne veze koje omogućuju oplodnju uloženog, spretno prepoznavanje lukrativnih točaka međunarodnog tržišta, rušenje nacionalnih i jezičnih barijera koje bi ometale slobodnu trgovinu – sve su to karakteristike i oblici ponašanja koji su omogućili razvoj kapitalističkoga građanskog društva u Rijeci 19. stoljeća. Međutim, od strogih protestantskih, gotovo asketskih normi ponašanja, taj je financijski plodonosan milje u Rijeci

⁵⁰ Lukežić, I. 2010. Nav. dj., str. 84.

⁵¹ Mayhew, T. 2009. Nav. dj., str. 49.

od života tražio nešto više od obećanog puta u raj popločenog samo čednošću te marljivim i poštenim radom. Tražio je opuštenije oblike svakodnevnog života koji omogućuje blaga mediteranska klima koja se jako razlikuje od tmurnih dugotrajnih zimskih mjeseci u sjevernijim krajevima Europe koji su iznjedrili protestantizam. Vinova loza i maslina ne rastu na sjeveru Europe, sunce toplije grije na Jadranu nego na Sjevernom moru. Zato mislimo da možemo govoriti o sinergiji svih navedenih čimbenika života u Rijeci 19. stoljeća kao presudnih za nastanak *protestantske etike mediteranskog tipa*.

2. Zaključak

Zaključak smo naumili započeti opisom atmosfere u Rijeci u drugoj polovici 19. stoljeća u kojoj su svi njezini stanovnici bili „opčinjeni idejom napretka, koja je poput kakve zvijezde osvjetljavala puteve ljudi 19. stoljeća, ispunjavajući ih nekom radosnom i nepresušnom nadom u bolji svijet što ga donosi budućnost.”⁵² Iz dostupne literature razvidno je da se u gradu osjećala potreba za boljom medijskom komunikacijom kako bi se građani što više informirali, za što je razvoj tiskarstva odigrao važnu ulogu.

Ako se od 1857. do 1890. broj stanovnika Rijeke udvostručio, to znači da je Rijeka bila magnet za zapošljavanje. U Gradu je, kako smo naveli, već 1870. bilo 18 tiskara i 9 knjigoveznica. Grad je privlačio i bijele i plave ovratnike jer je stupanj razvoja privrede bio takav da je, s jedne strane, tražio i velik broj nekvalificirane i polukvalificirane radne snage, ali je s druge strane tražio i visokokvalificiranu radnu snagu. U trima razvojnim ciklusima Rijeke⁵³ u ovom nas radu posebno zanimaju prva dva. Prvi je od 1750. – 1828. kada je u Rijeci snažno intervenirala država kroz *Tršćansko-riječku privilegiranu kompaniju* koja je tada bila najveće poduzeće u Austrijskom carstvu. Drugi je od 1870. – 1914. koji je označen industrijalizacijom, specijalizacijom trgovine i razvijenim bankarstvom. Tada Rijeka postaje svjetskom lukom i gradom po onome što proizvodi i stvara, a ne po onome što troši. Međutim, moguće je pretpostaviti da je doseljavanje bilo izazvano i nečim drugim, možda ne samo mogućnošću zapošljavanja. Logično je da su radovi istraživača koji se bave poviješću Rijeke orijentirani na biografije onih pojedinaca koji su nosili razvoj poduzetništva i kulturnog života (kako se to možda najbolje vidi na stranicama *Sušačke revije*). Među ostalima, detaljne životopise najznačajnijih tiskara najiscrpnije je istražio Irvin Lukežić. Iz njegovih se istraživanja saznaje da je rotacijski tiskarski stroj patentiran krajem 18. stoljeća i usavršen do sredine 19. stoljeća kada su se u Rijeci počele objavljivati novine. Tiskara je bila i ostala složeni

⁵² Lukežić, I. 2004. Nav. dj., str. 15.

⁵³ Šišul, N. Nav. dj., str. 67.

poduzetnički mehanizam u tehničkom, financijskom i organizacijskom pogledu. Zato, ako na trenutak zanemarimo širenje ideja i stvaranje idejne kohezije stanovništva, a zadržimo se samo na poduzetničkom aspektu, postaje vidljivo da je 18 tiskara u jednom za današnje pojmove malom gradu moralo imati infrastrukturnu potporu koja je besprijekorno funkcionirala. Ne treba zaboraviti da sve o čemu govorimo nastaje u okruženju bez električne energije. U ovom smo radu pokušali dokazati tri hipoteze koje objašnjavaju razvoj građanskog života u Rijeci u 19. stoljeću iz motrišta tiskarsko-izdavačke djelatnosti kao temeljne informacijske infrastrukture društva. Pokazali smo da je grad Rijeka bio u svakom pogledu izdvojen iz svojeg neposrednog okruženja. Rijeka je to bila, kao što je poznato, po svojem formalno-pravnom statusu, ali se s vremenom izdvojila i po svojim gospodarskim, kulturnim i idejnim značajkama. Gospodarski je bila neusporedivo razvijenija od okruženja jer su stanovnici djelotvorno koristili dodijeljene koncesije i privilegije. Kulturne su aktivnosti postale nasušni način života multinacionalne građanske klase u usponu. I u tom je segmentu gradskog života tiskarstvo i izdavaštvo odigralo nezaobilaznu integrirajuću ulogu. I po idejnim osobinama stanovnika Rijeka je bila sasvim osobita i od okruženja različita sredina. To se očitovalo ponajprije po tome što je u Rijeci došlo do stvaranja *fijumanskog* duha u čijem su nastajanju u velikoj mjeri sudjelovala protestantska obilježja koja su se u Rijeci ukorijenila ranije nego u ostatku Hrvatske zato što su ovdje naišla na plodno tlo i pomogla ispunjavanju postojećih ambicija starosjedilaca. Došlo je tako do sinergije postojećih i novopridošlih ambicija za napretkom, primjenom najnovijih tehničkih otkrića i udobnim životom. U cijelom tom kompleksu nas je posebno zanimala uloga tiskarsko-izdavačkih pothvata.

Tiskarski proizvodi bili su informacijska infrastruktura takvih proizvodnih i društvenih odnosa. Novine i časopisi stvarali su idejnu i političku infrastrukturu, a ostale tiskarnice stvarale su infrastrukturu proizvodnje i kapitala.

Zaključujemo da uz sve navedene čimbenike u Rijeci postoji i nešto „u zraku“, mogli bismo reći *genius loci*, to je čarobno i privlačno mjesto. Možda čak privlačnije za došljake nego za starosjedioce koji su opterećeni mnogim starim pričama, intrigama i sukobima. Rijeka je bila predodređena da se razvije u građanski grad, da bude otmjena, kozmopolitska, a u isto vrijeme kulturna. Tiskare su odigrale presudnu ulogu u izgradnji te građanske otmjenosti, širile su informacije, razglabale o sukobima, pobuđivale ljude na promišljanje i na akcije, ali je ipak ispod svega bila potreba i da se dobro prihoduje jer to omogućuje udobno stanovanje, dobru hranu i vino, *šesni postoli i veštidi, peliču, kočiju za poč va Trst ili Opatiju na kafe*, Bakarsku vodicu i pršut, žablje krake iz Gorskog kotara i grobnički sir, orade i zubace (*vavek friški*), opere i koncerte, kavane, *oštarije*, restorane, *kupleraje*. Dio građana živio je u takvim okolnostima, *divice i fakini* u sasvim drugačijim.

Ovim smo radom nastojali upozoriti na to da je u Rijeci u 19. stoljeću postojala uzročno-posljedična veza između razvoja tiskarstva i građanskog društva. Letak, plakat i novine bili su glavna komunikacijska sredstva, a uz njih su utjecaj na javno mnijenje dopunjavali brojni klubovi i Narodna čitaonica riečka te krajem 19. stoljeća i javna knjižnica. Iskoristili smo dokazanu tezu da je tiskarski stroj jedan od glavnih pokretača društvenih promjena, a da je u Rijeci na društvene promjene i uspostavu građanskog društva utjecao i posebni upravno-pravni položaj, *protestantska etika fijumanskog* tipa i *čarobni genius loci*. Česte migracije, nagli porast broja stanovnika, potreba za stručnom, ali i velikim brojem pomoćne radne snage uobličili su i mračniju stranu građanskog društva u Rijeci u 19. stoljeću. Ta se mračna strana očitovala u siromaštvu, prostituciji, brojnoj izvanbračnoj djeci o čemu svjedoče dokumenti o institucijama koje su brinule o marginaliziranim pojedincima i skupinama. Ipak, budući da život gradske elite nije bio okrenut samo akumulaciji kapitala već i raznolikim oblicima kulturnog života, čini se da su se u Rijeci značajna poboljšanja kvalitete života postizala primjenom produkata umjetnosti i ljudskog mišljenja u svim onim aspektima grada koji se tiču čovjeka. Grad je, u velikoj mjeri zahvaljujući mudrim gradonačelnicima, njegovao svoje materinske, živototvorne funkcije. Jer, Mumford bi rekao da grad treba biti organ ljubavi, a najbolje što grad može učiniti jest da razvije brigu za ljude.⁵⁴

Svi ti mnogobrojni aspekti građanskog života Rijeke 19. stoljeća i dalje ostaju izazovni predmet istraživanja. U segmentu tiskarstva dosadašnja istraživanja bavila su se najvažnijim tiskarama, prvenstveno onima koje su bile i izdavači, ali ostaje za neposrednu budućnost da se u najmanju ruku istraži i objavi popis i osnovna obilježja svih tiskara koje su u 19. stoljeću djelovale u Rijeci. Sigurno bi to dalo potpuniju sliku grada u to vrijeme.

Literatura

- Blažeković, T. *Fluminensia Croatica: Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci*. Zagreb: JAZU, 1953.
- Chaunu, P. *Vrijeme reformi: Religijska historija i civilizacijski sistem: Kriza kršćanstva: Rascjep (1250 – 1550)*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2002.
- Despot, M. Pokušaj bibliografije Primorskih novina i časopisa 1843.-1945. U: *Rijeka: Zbornik*. Urednik J. Ravlić. Zagreb: Matica Hrvatska, 1953, str. 611–638.
- Dubrović, E. Stephanie Glax. *Sušačka revija* 44 (2003), str. 37–43.

⁵⁴ Usp. Mumford, L. *Grad u historiji*. Zagreb : Naprijed, 1988, str. 581.

- Dubrović, E. Reklama u Rijeci (1890-1940). *Sušačka revija* 64 (2008), str. 99–105.
- Dubrović, E. Riječki kazališni plakat 1833-1996. *Sušačka revija*, 16(1996), str. 45–55.
- Dubrović, E. *Rijeka – južni pol Srednje Europe*. Rijeka: Društvo povjesničara umjetnosti Rijeke, 2018.
- Eagleton, T. *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2014.
- Eisenstein, E. *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Galsworthy, J. *Saga o Forsyteima*. Zagreb: Mladost, 1968.
- Ginzburg, C. *The benandanti*. <http://serious-science.org/benandanti>, pristupljeno 2020-05-06.
- Gleick, J. *Information*. New York: Pantheon Books, 2011.
- Gottdiener, M. i R. Hutchison. *The New Urban Sociology*. Philadelphia: Westview Press, 2011.
- Holjevac, S. Nabožni tisak na hrvatskome jeziku riječke tiskare Karletzky. *Riječki teološki časopis*, 26, 2(2018), str. 255–272.
- Karaman, I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800-1941*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- Lowry, M. *Svijet Aldusa Manutiusa*. Zagreb, Lokve: Izdanja Antibarbarus, Naklada Benja, 2004.
- Lukežić, I. Riječki bibliopolis. *Dometi* 5/6 (1993), str. 67–84.
- Lukežić, I. Riječki nakladnik i tiskar Emidio Mohovich. *Sveti Vid II: Zbornik*, 1997, str. 177–188.
- Lukežić, I. Nizozemci u Rijeci, *Sušačka revija* 41 (2003), str. 81–86.
- Lukežić, I. Riječki knjižar, tiskar, novinski urednik i nakladnik Ercole Rezza. *Fluminensia*, 16, 1/2 (2004), str. 1–27.
- Lukežić, I. Riječka kapitalistička oaza. *Sušačka revija* 72 (2010), str. 79–81.
- Lukežić, I. Rijeka na pragu novoga doba 1814-1852. *Sušačka revija* 80 (2012), str. 93–119.
- McLuhan M. *Razumijevanje medija* Zagreb: Golden Marketing; Tehnička knjiga, 2008.
- Mayhew, T. *Revolucionarna 1848. u Rijeci*: Katalog izložbe. Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, 2009.
- Mayhew, T. Riječka vlast. *Sušačka revija* 66/67 (2009), str. 141–147.
- Mumford, L. *Grad u historiji*. Zagreb : Naprijed, 1988.
- Povijest Rijeke*. Uredio D. Klen. Rijeka : Općina Rijeka, 1988.

- Pupo, R. *Fiume città di passione*. Bari: Laterza, 2018.
- Sennett, R. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2015.
- Stipčević, A. *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1985.
- Stipčević, A. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. III knjiga. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Šarinić, J. i O. Čaldarović. *Suvremena sociologija grada*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2015.
- Šišul, N. O razvojnim ciklusima Rijeke. *Sušačka revija* 57 (2007), str. 67–71.
- Uran, S. Tajnovita povijest riječkih masona. *Novi list*, 2020-02-20, <http://www.novolist.hr/Vijesti/Svijet/Tajnovita-povijest-rijeckih-masona-Prva-loza-osnovana-1769.-a-danas-ih-u-gradu-djeluje-i-vise> pristupljeno 2020-04-22.
- Vidas, K. Štampa, knjižare i društva u Rijeci. U: *Rijeka: Zbornik*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1953. Ur. J. Ravlić, str. 441-458.
- Weber, M. *Protestantska etika i duh kapitalizma* Zagreb: MISL, 2006.

SUMMARY

Srećko Jelušić

THE MIDDLE-CLASS CULTURE AND PRINTING IN 19TH CENTURY RIJEKA

The paper describes the relationship between civil society and printing activity in Rijeka in the 19th century. The author sets out three hypotheses based on the connection between the development of social relations and technological changes. The hypotheses are based on sociological research ranging from Max Weber to Manuel Castells. An attempt has been made to prove that the development of the Rijeka civil society is inextricably linked to the influence of local printing and publishing endeavors, especially newspaper printing and publishing. In addition, the printing development level is dealt with thus bringing about the conclusion that printing activity in Rijeka in the second half of the 19th century was technically at a high level, but in organizational terms it was at the elementary level. The hypothesis of the influence of Protestant ethics on the overall development of civil society in Rijeka in the 19th century and its impact on the Fiume lifestyle is also given.

Key words: civil society; Rijeka in the 19th century; printing activity; Fiume lifestyle

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

SILVANA VRANIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

RIJEČKI GOVOR U STROHALOVIM ZAPISIMA HRVATSKE RIJEČKE USMENE KNJIŽEVNOSTI 19. STOLJEĆA

izvorni znanstveni članak

UDK: 811.163.42'282:398-05Strohal, R.](497.5Rijeka)“18“

U tekstu su uspoređene značajke govora grada Reke iz 19. stoljeća zabilježene u Strohalovoj raspravi Osobine današnjega riječkoga narječja, objavljenoj 1895. u Zagrebu, s onima zastupljenim u prvom dijelu Narodnih pripovijedaka iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore te sela Broda na Kupi i sela Oštarija istoga autora, objavljenih u Karlovcu 1904., ali dijelom zapisanih u Rijeci tijekom 19. stoljeća. Cilj je bio provjeriti koliko su, s obzirom na tematski lokalni karakter tekstova (iako su, jednako tako, zbog forme – riječ je o narodnim pripovijetkama – predvidljiva tematski opća mjesta), ali i namijenjenost široj riječkoj publici, zastupljeni očekivani čakavski elementi opisani u spomenutoj raspravi. Izdvojene jezične činjenice riječke čakavštine potvrđene u narodnim pripovijetkama pokazuju da su konsonantski i vokalski inventar te oblici imenica riječke čakavice podudarni s onima opisanim u Osobinama današnjega riječkoga narječja.

Ključne riječi:

hrvatski jezik; Rudolf Strohal; čakavsko narječje; riječka čakavica; narodne pripovijetke

U tekstu¹ će se usporediti značajke govora grada *Reke* 19. stoljeća zabilježene u Strohalovoj raspravi *Osobine današnjega riječkoga narječja*, objavljenoj 1895. u Zagrebu, s onima zastupljenim u prvom dijelu *Narodnih pripovijedaka iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore te sela Broda na Kupi i sela Oštarija* istoga autora, objavljenih u Karlovcu 1904., ali dijelom zapisanih također u Rijeci tijekom 19. stoljeća. Cilj je provjeriti koliko su, s obzirom na tematski lokalni karakter tekstova (iako su, jednako tako, zbog forme – riječ je o narodnim pripovijetkama – predvidljiva tematski opća mjesta), ali i namijenjenost široj riječkoj publici, zastupljeni očekivani čakavski elementi opisani u spomenutoj raspravi.

Kao što se jezična vjerodostojnost Strohalovih zapisa pripovijedaka može utvrditi prema autorovim zapažanjima o riječkom govoru, i pouzdanost² se njegova opisa gramatike toga govora može provjeriti jezičnom analizom tih pripovijedaka³.

Iako se u tekstovima izmjenjuju teme tipične za narodne pripovijetke (kazna ljudskog nepovjerenja, pobjeda ljubavi i dobra, ljudska naivnost, pohlepa, dosjetljivost, neustrašivost, lažne vrijednosti itd.), a razvijaju ih tipični likovi iz bajki (vještice, vukodlaci, vragovi, kraljevi i princeze, ali i

¹ Istraživanje je za ovaj članak provedeno u okviru znanstvene potpore Sveučilišta u Rijeci pod nazivom *Liber Fluminensis* voditeljice Sanje Zubčić.

² Mnogi su hrvatski dijalektolozi zapise Rudolfa Strohala držali nepouzdanim, primjerice M. Hraste (1956), D. Brozović (1960: 58), A. Šojat (1981: 377), J. Lisac (1989: 100, 103, 104; 1995: 46), posebice kada je riječ o bilježenju naglasaka i glasova goranskih govora. Ipak, izumrlu je cakavicu grada *Reke* (barem kada je riječ o govoru Gomile), u jedinom sačuvanom opisu „njezine gramatičke strukture” (Lukežić 1993: 36), sudeći prema suvremenim istraživanjima, ne uključujući ovdje naglaske koje R. Strohal evidentno nije dobro bilježio (naglašena je samo prva pripovijetka), uglavnom pouzdano prikazao iako se u svojoj raspravi pri opisu i utvrđivanju podrijetla riječi drži u pravilu neutemeljene i nedostadne metodologije. Tako, primjerice, uspostavlja odnos riječkih primjera i staroslavenskih glasova i oblika te štokavskih likova, pa često koristi formulaciju „mjesto štokavskoga” (1895: 13). Značenje je dijela leksema tumačio latinskim ekvivalentom, a pokušavao je utvrditi grčko, latinsko, talijansko ili njemačko podrijetlo riječi. Zadržao se i na morfološkim značajkama riječkoga govora, ali uzroke je mijena netočno interpretirao. Posebice je neutemeljena njegova podjela glagola. Valja naglasiti i da je upozorio na razlike između govora staroga grada Rijeke i Sušaka te susjednih govora (Krasice, Kastva, Sv. Josipa, Hreljina), u kojima je uočio veće razlike u odnosu na riječki govor.

³ Autohtonost bi se riječke cakavice u tim pučkim bajkama i pričama mogla provjeriti i usporedbom s jezičnim značajkama tekstova pisanih riječkim idiomom iz 19. stoljeća, odnosno s replikama likova *z (s) Reke*, koji govore cakavicom. Takvi su tekstovi najčešće anonimni, pisani u dijaloškoj formi u nekim tadašnjim listovima, do kraja 19. stoljeća primjerice u *Slobodi*, *Triesu*, *Biču*, *Kvarneru*, *Hrvatskoj slozi*. I. Lukežić ukupno je izbrojila 73 teksta objavljena do 1900., kada su zabilježeni i prilozi u *Novome listu* (Lukežić 1989: 470). No, takva bi analiza prešla okvire postavljenoga cilja ovoga rada.

vojnici, kovači, krojači), pa je riječ o prepoznatljivim bajkama (o Ivici i Marici, Crvenkapici, postolaru i vragu, žabici djevojci, caru Trojanu itd.), udahnut im je lokalni karakter unošenjem pripovjedača, npr. Riječani govore o Kastavcima, o Grobničanima, a lokaliziran je i prostor – sve se događa u Rijeci i okolici. Dva su posljednja zapisa u formi dijaloga: *Razgovor med Betinun i Pepinun* (prozni, sa znatnim udjelom romanskih elemenata) i *Razgovor med Čavicun i Bonticun* (u stihovima), što ga je prvotno tiskao F. Kurelac⁴ (Strohal 1904: 57).

Jezične činjenice potvrđene u pripovijetkama i uspoređene s onima u Strohalovu opisu govora immanentne su čakavskom narječju u cjelini,⁵ kao i užemu sjeveročakavskom području kojemu prema utvrđenim klasifikacijskim kriterijima riječki govor pripada,⁶ pa time i riječkomu idiomu. Upravo će na potonjim u ovom tekstu biti naglasak.

⁴ F. Kurelac tiskao je tu pjesmu u *Runjama i pahuljicama* 1866. – 1868. Treći je put ta verzija otisnuta u riječkom *Novom listu* 1929. I. Lukežić usporedila je jezik rukopisnoga *Razgovora med Bonticum i Čavicum* iz 1837., što ga je F. Kurelac pripisao fra Celigoju, i Kurelčeve varijante. Uz ostalo, zaključila je da se Kurelčeva „jezična recenzija očituje kao preučešavanje ovjerenih jezičnih likova iz teksta predloška prema obliku starijeg, dijakronijskog, jezičnog stanja” (Lukežić 1988: 217), a da je Strohalova verzija „najriječkija” jer je „Kurelčev tekst ‘Razgovora’ redigirao prema riječkoj mjesnoj čakavštini” (1988: 211).

⁵ Mnoge značajke koje je R. Strohal izdvojio kao „osobine riječkoga narječja”, iako ih nije uvijek ispravno imenovao ili ih nabraja uz druge mijene, svojstvene su svim ili mnogim čakavskim govorima (v. Moguš 1977), a mogu se iščitati i iz pripovijedaka, primjerice: puna nepreventivna vokalizacija slaboga šva: *va jenu gajbu*, *va ‘noj gajbe* (11), *vavek* (11, 18, 21, 46), *kade* (11, 17, 20, 31), *mane D* (12, 22), *vajer* (53), ali *v ruke* (32), *masit* (31), *masu A* jd., *od mane G* (32), *na mane L* (45); slabljenje napetosti konsonanta koji zatvara slog: *jenu A* (11), *jenega G*, *jeno* (12), *polne* (20, 36), *jenen I*, *jena*, *komaj* (24), *jeno A* (36); oblici glagola *biti* za tvorbu kondicionala: *bin* 1. l. jd. (14, 20, 57), *bi* 3. l. jd. (42, 46, 57) itd.; promjena *jē, *čē, *žē > ja, ca, za: *zajik* (22, 51), ali *zejna* (21), *zakjela* (42), uz promjenu *jata* u *a* iza *j*: *jadil* (12), *jadan* (14), *razjadili* (23), *razjadila* (42); rezultat primarne jotacije dentala *d* kao *j*: *mlaja* (12, 21), *raje* (19), *rojenu A* jd. (44), a u riječima je stranoga podrijetla *j* na mjestu ranijega *g*: *anjeli* (17); finalno *l* kao morfem u jd. m. r. glag. prid. rad.: *jimel*, *moral*, *pustil*, *odhajal*, *znal*, *tel*, *dal*, *pital*, *bil*, *povedal*, *sanjal*, *sal*, *bil*, *zakantal*, *zapametil*, *rekal*, *prepovedal* (11), *nabijal*, *jadil*, *postal*, *gjedal*, *moral* (14), *postal*, *cul*, *mislel*, *pasal* (14), *mogal*, *sal*, *znal*, *odgovoril*, *pogovaral*, *pretendil* (17), kao fonem na početku imenica, pridjeva, prijedloga: *postol* (14), *posal* (17), *pul* (11, 21), *pol* (26), *kabel* (42), *sol* (47), *karatel* (55) i u medijalnom slogu: *bolne* (47), *bolna* (54); adrijatizam -m > -n: *moran* 1. l. jd., *poginen* 1. l. jd., *znal* 1. l. jd., *sobun* I (12), *osan* (43); apokopirani infinitiv: *poć* (11), *znat* (11), *ozenit*, *pomoć*, *prokurat*, *kjet*, *zijat*, *pestat*, *videt* (14), *stavit*, *pustit*, *fabrikat* (17); rotacizam: *mores* 2. l. jd. (12), *morebit*, *moru* 3. l. mn., (14), *nikakor* (17), *nikamor* (23), *morebit* (38), *pomores* 2. l. jd. (47); metateze: *samanj* (49), *zajik* (51); općejezična mijena *pt* > *t* - u primjerimu *tića G* jd., *tić* (11), *tići* (23) itd.

⁶ Značajke se izdvajaju prema kriterijima iznesenim u konzultiranoj dijalektološkoj literaturi o tomu jezičnomu kompleksu, u prvom redu u knjizi I. Lukežić o govoru Klane i govoru Studene iz 1998. (98–120) i u knjizi *Zajednička povijest hrvatskih narječja*, I. *Fonologija* (2012: 228–230) iste autorice.

Iz spomenute je Strohalove rasprave, kao i iz kasnije literature, poznato da je riječkomu govoru bio imanentan cakavizam, odnosno pojava gubljenja palatala č, ž, š iz konsonantskoga inventara. Prvim se tipom cakavizma, pri čemu se zamjenjivalo č sa c, ž sa z i š sa s, govorilo na Gomili, središtu staroga riječkoga grada, *Reke*⁷, a drukčiji je tip cakavizma prevladavao na rubnom području Grada, primjerice na Mlaki, u kojem su se, uz nabrojene zamjene, i z i s zamjenjivali glasovima ž i š (1895: 121). Nasuprot tomu, riječkomu prigradu na zapadu nije bio svojstven ni jedan tip cakavizma,⁸ što potvrđuju i tekstovi iz 19. stoljeća zapisani idiomima riječkoga prigrada, točnije Drenove i Plase⁹, tiskani u Drenovi 1871. i u sušačkoj „Slobodi” 1881. u kojima ta mijena nije zabilježena (Vranić 2000). Za govore naselja na lijevoj obali Rječine – trsatski tip,¹⁰ u literaturi stoji da je tada bio ekavski s nesustavnim cakavizmom (Lukežić 1989: 473).

Dio je prvoga tipa cakavizma u Strohalovim pripovijetkama zastupljen već u općecakavskoj značajci, zamjenici *ca* < *čə* < **čb* (11, 43) i oblicima s njom u sastavu, primjerice prilozima, upitnim, neodređenim zamjenicama, veznicima, poput *zac* (14¹¹, 17, 23, 24, 26, 37, 44), *cigov*, *cigova* (24), *nec* (26), *nicesa* (27), *nis* (42, 44, 46), *cagoda* (43), čime se potvrđuje posebnost riječkoga govora u odnosu na govore riječkih naselja s desne strane Rječine, odnosno „sela”, kao što piše R. Strohal u *Narodnim pripovijetkama iz grada Rijeke*. Prvi je put riječki cakavizam potvrđen tridesetih godina 16. stoljeća u glagoljskom blagajničkom registru riječke općine (Štefanić 1960: 234), s palatalima na mjestu sibilanata poput Strohalova tipa s riječke periferije (Zubčić 2014: 489). Kada je riječ o riječkom cakavizmu u 19. stoljeća, S. Zubčić već u nesustavnom bilježenju palatala i sibilanata u Završnikovu rukopisu o Rijeci i Riječanima,

⁷ U hrvatskoj se dijalektološkoj literaturi govori o dvama tipovima cakavizma, ali i njihovim modifikacijama. Tako, primjerice, M. Moguš osim spomenutoga klasičnoga cakavizma, koji je rezultat depalatalizacije, tumači i drugi tip, s depalatalizacijom č u c i zamjenom š i s palataliziranim š, a ž i z palataliziranim ž (1977: 66).

⁸ R. Strohal napominje da se prvim tipom cakavizma govorilo „donekle i u gradu Bakru” (1895: 121). Prema suvremenoj literaturi o govorima grada Rijeke u središtu se Grada više ne rabi autohtoni cakavski govor, ali je čakavština, osim u naseljima današnje Rijeke na lijevoj obali Rječine, negdašnjega Sušaka i starijih naselja poput Trsata, opstala i u riječkim zapadnim gradskim naseljima koja pripadaju sjeveroistočnomu istarskomu poddijalektu ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja (Vranić 2005: 325–334).

⁹ Tadašnja je Plasa bila sjeverozapadno riječko prigradsko područje, dok je Drenova pripadala riječkoj „vanjšćini”, a danas je dio grada Rijeke.

¹⁰ Potonji su govori u literaturi određeni kao dio trsatsko-bakarskih govora (Lukežić 1996: 160) ili primorskoga poddijalekta ekavskoga čakavskoga dijalekta (Vranić 2005: 325).

¹¹ Primjeri ekscerpirani iz pripovijedaka, a koji se donose kao potvrda pojedinih značajki sadržanih u Strohalovu opisu riječkoga govora (bilo da ih je autor poimence nabrojio, bilo da se iščitavaju iz nekih drugih činjenica), ilustrativni su i ne teže iscrpnosti.

pronađenom u Jagelonskoj knjižnici, vidi težnju „da se prikažu elementi riječkoga govora. Prividan nam nered ipak omogućuje prilično sigurnu interpretaciju da su se i palatali č, ž, š i ć i sibilanti c, z i s vjerojatno izgovarali na vrlo sličan način.” (Zubčić 2014: 468). Sljedeći je tekst važan za dijakroniju riječkoga cakavizma spomenuta tiskana Kurelčeva varijanta rukopisa *Razgovora med Bonticum i Ćavicum* iz 1837. godine. Naime, dok su u starijoj, rukopisnoj verziji zastupljeni primjeri s palatalima i bez njih, u Kurelčevu je tekstu cakavizam sustavniji (Lukežić 1988: 213). S. Zubčić stoga zaključuje da je F. Kurelac zabilježio „onu varijantu teksta koja je bliža sinkronom konkretnom sustavu riječke čakavštine druge polovice 19. st.” (Zubčić 2014: 469) te ističe važnost te inačice kao prvoga teksta „u kojemu nije zabilježena potvrda palataliziranja etimoloških sibilanata c, z, s koju smo sustavno bilježili u starijim tekstovima” (Zubčić 2014: 469). Međutim, u kasnije tiskanim tekstovima riječke provenijencije, pa i onim, ovdje zanimljivim, objavljenim tijekom 19. stoljeća u sušačkim i zagrebačkim novinama i listovima koje je analizirala I. Lukežić, uz ostale čakavske i druge jezične tipove, zastupljena su oba tipa cakavizma riječke ekavice, protkana „leksičkim i sintaktičkim fijumanizmina i talijanizmima, s intarzijama i drugih jezika kojima se u Rijeci toga vremena komuniciralo” (Lukežić 1989: 473). Budući da „u svim prethodno nastalim tekstovima u Rijeci cakavizam nije bio sustavan, vjerojatno nije bio sustavan ni u mjesnom govoru Rijeke”, zaključuje S. Zubčić o riječkoj cakavci, pa i za Kurelčev tekst pretpostavlja da se „radi samo o temeljitoj autorovoj redakciji teksta” (Zubčić 2014: 469).

U tom je kontekstu zanimljivo istaknuti da su sve zapisane *Narodne pripovijetke iz grada Rijeke* (njih 32), za koje R. Strohal naglašava da su mu ih pripovijedali „ljudi rođeni i odgojeni na Rijeci ili Sušaku” (1904: 9), ne navodeći precizno podrijetlo pripovjedača, pa i one povezane s ljudima s Trsata i događajima na Trsatu, pisane cakavicom prvoga tipa. To bi značilo da su ih pripovijedali *Recani s Gomile* (ne i oni s riječkih rubnih dijelova poput Mlake, u kojima su se uz nabrojene depalatalizacije i z i s zamjenjivali glasovima ž i š (Strohal 1895: 121) ili s Trsata) ili da je autor sve tekstove usustavio prema tzv. prvomu tipu riječke cakavice. Trsatska je čakavština, naime, barem prema bilježenju u tiskanoj čakavskoj produkciji Rijeke i Sušaka (uz 20 tekstova tiskanih u Zagrebu) iz 19. st. prema mišljenju I. Lukežić, „s vrlo pokolebanim i u to vrijeme nedosljednim cakavizmom” (Lukežić 1989: 473). Sudeći prema zaključku S. Zubčić o nesustavnosti riječkoga cakavizma, moguće je da je R. Strohal, iako napominje da je pripovijetke „pobilježio” onako kako su mu ih pripovijedali, poput Kurelca, prepoznavši sustav, dosljedno provodio depalatalizaciju č, ž, š, vjerojatno pretpostavljajući da su odmaci rezultat miješanja bliskih tipova cakavizma, a ne nedosljednosti mijene. Dosljedne su potvrde prvoga tipa cakavizma, uz prethodne, sadržane i u Strohalovoj zbirci pripovijedaka: *nacinil, odi cuda, devojcica, tuzan, zenu A*

jd.,¹² *zalostan, tun zenun* I jd., *feste* A mn., *nis, prosal, muzu* D jd., *posusela, culi, sal* (11), *cuje* 3. l. jd., *rece* 3. l. jd., *cekaju* 3. l. mn., *prosla, završća* 3. l. jd. (12) itd.

Posebnost je riječkoga govora i njegova prigrada u odnosu na ostale susjedne ekavske govore sjeveroistočnoga istarskoga poddijalekta,¹³ u prvom redu najbližega im kastavskoga tipa,¹⁴ zabilježena i u gramatičkom opisu riječkoga govora, ali i u svim pripovijetkama – morfem /u/ u L jd. imenica m. r. i s. r. prema lokativu iz u-deklinacije: *na pergulu, va Karlovcu, va hotelu, po obrazu* (12), *na Kastvu, va (saken) gradu* (17), *po putu, va (jenen) gradu* (18),¹⁵ *po (celen svojen) carstvu* (20), *po (ten) bosku* (21), *va palacu* (22), *po svetu* (29), *po (grobnicken) poju* (40). U svim je ostalim gramatičkim morfemima u kojima je bio *jat*, ali i u tvorbenim, te u korijenskim morfemima (uz nešto iznimaka) R. Strohal u raspravi zabilježio dosljedan ekavski odraz, a primjeri iz pripovijedaka idu tomu u prilog: *dete, devojka, verovat, crekav, sedeli, leh, zapoved; kade, preja* ‘prije’, *mislet, stareja, mislel, posusela, dve; ponoće / po noće* L jd., *va gajbe* L jd., *dece* D (11); *lepo, coveka* G, *pred crekvun* I jd., *vredan; najstareja; odi mojih* G mn. (12); *leto; va gvere* L jd., *na ponestre* L jd. (14), *povedaju* 3. l. mn., *povedal, let* G mn., *mesto; tel, jimet, videl; k crekve* D jd. (17); *sekal, meseca* G jd., *celi; vavek, otel; va vile* L jd., *na toj vile* L jd. (18); *delala; devojke* D jd., *statuice* D jd.; *po ceste* L jd., *na ceste* L jd., *va toj vode* L jd. (19); *svetlelo, poveda* 3. l. jd., *cel; onde, videl* (20); *presekal, tela, lepota, vešća, nasmejat, nasmejala; privolela, veseleja, doletela* (21); *obed, cel, letela, povedala, treba, dece* G; *videla, ondeka* (22); *po ceste* L jd., *va sume* L jd., *va peće* L jd. (23); *obesit, devic* G mn.; *va stale* L jd., *va konobe* L jd. (24); *napredovat; okole, bogateja, preja* (25); *verno* (26); *mesta* G jd. (29); *otpevat* (32); *sveću* A jd. (33); *va Kine* L jd., *va sebe* L, *na staroste* L jd. (35); *po sekiru* A jd. (38); *covek, sused, Recani* (39); *popeval, pobegal, cvetka* G jd.; *dozreli; va kosarice* L jd. (40); *poseć* (45); *srednju* A jd., *celi, svet, poteral* (46); *breh* A jd. (47); *razdelila* (48); *zeleznice* G jd.; *okole* (49); *doleka* (52); *besede* A mn. (52); *device* N mn. (54) itd.

¹² Jedini je odmak primjer *ženu* na str. 11. u kojem se ne provodi cakavizam prvoga tipa. Budući da je riječ o jedinom takvom bilježenju, zasigurno je riječ o slučajnoj pogrešci, a ne o autorovoj namjeri da baš taj primjer zabilježi drukčije.

¹³ Ti su govori kao liburnijski, što je povijesno-geografska odrednica, a ne lingvistička, poznati iz rasprave *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri* J. Ribarića, objavljene 1940. (rukopis je bio dovršen znatno ranije). Iako je J. Ribarić istarske govore vjerojatno istraživao dvadesetih godina 20. stoljeća, njegovi zapisi mogu biti reprezentativni i za kraj 19. stoljeća.

¹⁴ Knjiga u kojoj je zabilježen jedan liburnijski tip – kastavski – *Kastavština – građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru* I. Jardaša predana je 1939. na tiskanje ‘Jugoslavenskoj akademiji’, ali je zbog rata i poraća otisnuta tek 1957.

¹⁵ S ekavskim je refleksom u tekstu tiskanom u Drenovi ostvaren jedino u primjeru *žepe* iako je često i taj leksem potvrđen s morfemom /u/.

R. Strohal u svojoj raspravi ističe da su u riječkom govoru rijetki ikavizmi, primjerice u glagoli *jist*, u imenica: *jido* ili *jilo* (1895: 11). U pripovijetkama su uz glagol *jist* i njegove prefigirane oblike zabilježene i druge iznimke od ekavskoga odraza *jata*: *bižat* (12), *sriću* A jd. (19), *jili* (22), *pojist* (23), *srićan* (35), *pojil* (37), *srića*, *nesrićni* (39). Jednako je i u spomenutom zapisu iz Drenove: u korijenu glagola *jist* i imenice *pojidež*: *jist*, *pojidežon* D mn., *naji* 3. l. jd. (Vranić 2000: 498), što potvrđuje bliskost gradskoga idioma i onih riječkoga prigrada.

Delateralizaciju sonanta *ĭ* u *j* R. Strohal u svojoj raspravi određuje kao nestezanje *l* i *j*, a izdvojio je i pravu depalatalizaciju u primjeru *prijatelj* (uz *prijatelj*), što je dosljedno ovjereno i u pripovijetkama: *judi* (17), *vaje* (17, 20, 21), *zakjeta*, *zakjela*, *zajubili se* (19), *pogjedat*, *dopejal*, *odkupjena*, *prokjestva*, *otpejal* (20), *daje* (21), *veseje*, *jude* A mn., *popejali* (22), *otpejali* (23), *dopejali*, *najboje* (24), *spasitej* (26), *grobje* (29), *zabavjali* (34), *veseje* (35), *na poju* L jd., *marjiv* (36), *va posteju* A jd. (37), *zemju* A jd., *nezadovojni*, *zadovojni*, *zakjucili* (39), *prijateji* (40), *zabju* A jd. (43), *posapji* 2. l. jd. imp., *zemjun* I jd. (46), *jubi* 3. l. jd., *patujki*, *zakjeta* (48). Ta je činjenica samo dijelom svojstvena i tekstu otisnutom u Drenovi (npr. *kudeja*, *nedeja*, *na foju* L jd., *prijateljicun*, *prijatelji*, *peju* 3. l. mn., ali *ljudi*, *zemalj* G mn.) (Vranić 2000: 502), a zapis je sonanta *ĭ* (grafomom *lj*) ostao pod utjecajem kancelarijske čakavštine (Lukežić 1986: 18) koja je funkcionirala „kao nadmjesni književnojezični tip” (Lukežić 1988: 213).

U opisu je riječkoga govora R. Strohal zabilježio uporabu dvofonemske sekvencije *er* (Taфра – Košutar 2014: 376) koju definira kao promjenu glasa *e* „ispred glasa *r*”, s bitnom napomenom „ne uvijek”. Iz komentara je teško zaključiti na što se napomena odnosi: na ovjere istoga govornika ili na polariziranost među govornicima – generacijsku, obrazovnu i sl. I. Lukežić, koja je imala i priliku čuti riječku čakavicu, u svojim radovima među najizrazitije značajke toga govora ubraja i *er* (Lukežić 1995: 177). Unatoč Strohalovoj napomeni o nesustavnoj uporabi *er*,¹⁶ primjeri iz pripovijedaka dosljedno sadrže tu sekvenciju: *gerda*, *umerla*, *obernja* 3. l. jd., *najpervo* (11), *oberne* 3. l. jd., *obernjaš* 2. l. jd. (12), *kerpan* 1. l. jd., *operte*, *cerna* (14), *zakerpaj* 2. l. jd. imp. (14), *zaperti* (20), *pervo* (21), *umerla* (22), *povernula*, *vernut*, *berzo*, *najpervo* (23), *preterpeli* (24), *persut* (25), *terpet* (26), *terbuh*, *derzal* (28), *zaderzat* (29), *zaperl* (31), *derva* A mn. (41), *na sercu* L jd. (46), *spod Tersata*

¹⁶ Dvofonemska sekvencija *er* nije jednako zastupljena ni u ranijim tekstovima s riječkoga područja, npr. u *Zapisniku misnom kaptola riečkoga* iz 1545. – 1555. D. Deković ju nalazi vrlo rijetko uz dominantno *r* (2005: 69), dok je u *Brašnu duhovnom* iz 1693. u većini primjera zabilježeno *er* (u manjem broju *ar*, što se pripisuje južnom podrijetlu predloška) (Lukežić 1989a: 78). Drukčije se, kao grafijska značajka, takvi primjeri tumače u tekstovima pisanim temeljno nekim od književnih jezika, primjerice štokavskim ikavskim književnim jezikom u većini izdanja tiskare Karletzky (Holjevac 2010: 133–137).

G jd. (48), *terbuh*, *perc* (50), *umerla* (51), *mertva* (52), *gerda* (54). Ipak, treba upozoriti da je *er* redovito i u riječkim dokumentima pisanim jezikom kancelarijske prakse (Lukežić 1986: 18), ali i u čakavskom književnom jeziku (sjeverne provenijencije, dok je za južni dio tipičan *ar*) i ranijih razdoblja (Kapetanović 2011: 90, Vigato 2013: 271). Naprotiv, u drenovskom je tekstu i u tekstu otisnutom u „Slobodi” 1881. ovjereno jedino *r*: *na srcu*, *na Trstu* (Vranić 2000: 501).

I u Strohalovoj gramatici i u pripovijetkama zabilježene su proteze u novim položajima: *jimel*, *jima*, *jiskat* (11), *jin*, *jih*, *sopet* (12), *jimeli* (17), *jih*, *jin* (18), *jimel* (21, 45), *jimanje* (24), *jigra* (25), *jigraju* (30), *jiskat* (35), *jih* (44), *sopeta* (48), *jiglu* (54).

Sonant *v* u suglasničkim skupinama sa slogotvornim *r* u istom ili sonantom *r* u narednom slogu, izostavljen je i u opisu riječkoga govora: *terd*, *ceteri*, *storit* i u pripovijetkama: *storit* (50), *storila* (51), a jednako je ovjereno i u spominjanim tekstovima riječkoga prigrada (Vranić 2000: 501). U zamjeničkoj osnovi **vbs*- > *vās*-, kao i u priloga izvedenih iz zamjenica s **vb*- > *və*- u osnovi, nakon redukcije *šva* reducira se i početno *v* i u Strohalovoj gramatici i u pripovijetkama: *si*, *saku* A jd., *sakamor*, *saki*, *sakojake*; *se* (19, 26, 50), *si* (20, 51), *saku* A jd. (25), *saki* (31, 43), *sakega* A jd. (45), *sega* G (51), *sake* A mn. (53), *seh* A mn. (54). U tekstu tiskanom u Drenovi i u onom objavljenom u „Slobodi” 1881. u replikama, međutim, govornika iz Drenove i Plase ovjereni su dvojaki likovi: u jednima je početno *v*- izgubljeno, a u drugima, poput: *sve*, *od svega*, jasan je utjecaj tadašnjega književnoga uzusa. Prema Strohalovim primjerima u raspravi, prefiks **vb*- > *və*- reducira se ispred šumnika / drugog sonanta ili se vokalizira ispred šumnika / drugoga sonanta: *zamu* ‘uzmu’, *dovica* ‘udovica’, *umerl*, a jednake su opcije zastupljene i u pripovijetkama: *zame* (21), *zel* (32), *dovicu* A jd. (43), *nutra* (52), *umerl* (26), ali *udovac* (21).

U raspravi o riječkom govoru prijedlozi **vy* (> *vi*), **sə* (> *sə*) i **izə* (> *zə*) ujednačeni su na prijedlog *z*, ali je zabilježen i oblik s prefiksom *zi*: *zibirat*, *zibrat*, *zileć*. Oba su oblika (uz *vi*) tipična za sjevernočakavske govore. Od pozicijskih varijanti prijedloga i prefiksa *z* opstao je lik *s*: *z miron* (ali i *s miron*¹⁷), *z muzikun*, *z rukun*, *z glave*, *z ust*; *zgorel*, *znel*, ali *s kantridami*, a reducira se ispred *z* i *s*. Međutim, u Strohalovu su opisu riječkoga govora zabilježeni i primjeri sa *s* pred sonantima, vokalima, ali i zvučnim konsonantima, što nije značajka sjevernočakavskih govora, već pripada sloju kancelarijske čakavštine: *s njen*, *s njun*,¹⁸ *s onun*, *s beci*, *s miron*, *s jenun*, ali i *sa zlemi* te neelidirani oblik u

¹⁷ Riječ je o prilogu u značenju ‘neprekidno, stalno’.

¹⁸ U obama bi primjerima moglo biti i sjevernočakavsko *š* ispred *ń*, pa *š* > *s* zbog cakavizma, no, sudeći prema ostalim primjerima, i *s* iza kojeg slijedi početno *ń* zabilježeno je prema istomu načelu.

primjeru *iz zepa*. Jednaka je neujednačenost zamijećena i u pripovijetkama: *zitukli* (31), *s ken* (11), *z rukun* (14), *z batićen* (14), *zbavit* (22), *zgorela, z gajbe* (23), *s pucenkami* (21), *z vragon* (27), *zbudil, s kantridami, s kartami, z ruk* (30), *s crekve* (32), *z vaza* (36), *zmisleli* (39), *s cvetki* (40), *steral, s temi* (41), *zgorela, z usti* (43), *z braton* (44), *spovedi* D jd., *s kuće* (46), *z grada* (47), *zrusila* (52), *z miron* (53), pa i *z kosarice* (41), ali *s njin* (11, 53), *s miron* (14), *s vodun* (19), *s njun* (34), *iz zepa* (21), *iz domi* (40); *svojun prvon frajaricun* (55). U *Razgovoru* (iz Drenove) ovjereni su također *zi* i *z*: *zi Italije / z Italije*, kao i varijante *z*: *zritun, zdolu, zimenon; šnjimi, šnjin* (Vranić 2000: 501, 502), ali i primjeri što odstupaju od govorne prakse i slijede morfonološko pravopisno načelo, a rezultat su i nerazlikovanja alofona i fonema: *sgoru, sgubiti, sdavni, smeša, s'Reke* (Vranić 2000: 502).

Mnogim su sjevernočakavskim govorima, pa i onim s desne strane Rječine, svojstvena obezvučenja finalnih suglasnika (Lukežić 1987a: 597, Moguš 1993: 315, Vranić 2005: 279), zamjena sonanta *v* frikativom *f* na dočetu sloga i zamjena dočetnoga okluziva *g* (ili zvučnoga velarnoga frikativa *ɣ*) frikativom *h* (Vranić 2005: 278–284). Međutim, R. Strohal nije bilježio obezvučenja zvučnih parnjaka, kao ni promjenu *v* u *f*, ali je u gramatici naglasio da se češće ovjerava *stumih* od *stumig*, odnosno da se čuje zamjena *g* „grlenikom” *h* (1895: 21) na dočetu medijalnoga i finalnoga sloga: *nihde, druhde, spah*. Tako je i u pripovijetkama: *boh* (12, 17), *vrah* (17, 28), *spah* (20), *neboh* (25, 30), *nihde* (29), *druhde* (30), *nihdar* (32), *nihder* (38), *breh* A jd. (47), *nihda* (49), ali *nazad* (32), *Kastavci* (39).¹⁹

Među primjerima se sa slogotvornim *l* koje je u govoru Rijeke R. Strohal zabilježio, i u kojima je pretežit rezultat *u*, izdvajaju primjeri *oblece* 3. l. jd. prez., *obleci* 2. l. jd. imper., *oblekla, obleceni* N mn. m. r. (ali i *obucen* N jd. m. r., *obukal, sukal*). U pripovijetkama su također dvojaki oblici: *obukal, sukal* (30), *suce* 3. l. jd. (32), ali *obleci* 2. l. jd. imp. (49), *obleceni* (56)²⁰.

¹⁹ Jednako je i u tiskanim tekstovima riječke provenijencije 19. stoljeća (pa i u ranijem *Brašnu duhovnome*). Pedesetak godina kasnije I. Jardaš u svojoj *Kastavštini* bilježi promjenu *v* u *f* na dočetu inicijalnoga ili medijalnoga sloga, ali ne i druge dvije mijene, a M. Moguš (prema Jardašovu čitanju) sve tri mijene (1994: XXI). Tadašnji je pravopisni uzus zasigurno razlogom nebilježenja obezvučenja finalnih konsonanta koje je u današnjim čakavskim ekavskim idiomima zapadnih riječkih gradskih naselja provedeno (Vranić 2005: 279).

²⁰ U spomenutom *Zapisniku misnom kaptola riečkoga* iz 16. stoljeća slogotvorno *l* „piše se ponegdje još uvijek kao što je to slučaj u obliku ‘plnica’” (Deković 2005: 69), a u *Brašnu duhovnome* iz 17. st. zabilježeni su oblici: *oblekoše, vlekoše* (Lukežić 1989a: 81), no prema mišljenju I. Lukežić, zasigurno pripadaju likovima preuzetim iz predložaka (Lukežić 1989a: 80). Stoga je manje vjerojatno da je u Strohalovo doba u određenim glagolskim oblicima bilo tako premda je u nekim susjednim krčkim i creskim govorima jednako i danas.

Morfologija je imenica koju R. Strohal predstavlja u svojoj raspravi podudarna s onom u narodnim pripovijetkama. Zastupljeni su konzervativni relacijski morfemi, npr. neujednačenost DLI mn. imenica svih triju rodova: *sestran* D mn. (11, 48), *po muhah* L mn. (14), *po skalinah* L mn. (17), *po (seh) kamarah* L mn. (24), *v rukah* L mn. (30), *va sotobragah* L mn., *va koltulah* L mn. (49), *s pucenkami* I mn. (21), *z (mićimi) nozicami* I mn. (36); *Kastavcon* D mn. (18, 39), *juden* D mn. (43), *va dijamanteh* L mn. (17), *va daneh* L mn. (17), *na vozeh* L mn. (48), *s (onemi) kovaci, brati* I mn. (21), *s (tulikimi) beci* I mn. (30); *na vrates* L mn., *z (golemi) koleni* I mn. (17). Čakavski je i A mn. m. r. /i/: (*oni*) *skalini*, (*oni*) *kamiki* (17), *dijamanti*²¹ (19), *beci* (27), ali *zide* (23). Morfemi G mn. svih triju rodova također su konzervativni: *devic* (24), *z ruk* (30), *muh* (33), *rozic* (44), *gosp, frajl* (54); *let* (43); uz preuzeto /i/ iz i-deklinacije u G mn. imenica m. r.: *od dijamanti, spagi* (20). Iako u pregledu sklonidbe piše noviji morfem I jd. imenica ž. r., R. Strohal primjećuje da je moguć i morfem /u/: *pred crekvun, skatulicun / skatujicu*.²² U pripovijetkama, pak, redovito je /un/: za (*svojun*) *sestrun* (21), *s (tun) strigun* (22), *s (jenun) zabun* (43), *s (njegovun) materun* (44), (*svojun*) *čerun*, *z rukun* (54), (*svojun* *prvun*) *frajaricun* (55). U G jd., NAV mn. imenica ž. r. glavne deklinacije opstala je nekadašnja palatalna inačica i u raspravi: *zene, zvezde, device*, i u pripovijetkama: *sestre* (12), *do one vode* (20), *odi zenske* (21), *odi Španje, odi istorije* (27), *odi senice* (43), *odi koze* (50).

Sjevernočakavskom području svojstvena je, uz općečakavsku prevlast složene zamjeničko-pridjevske promjene, koju zapaža R. Strohal i u govoru Rijeke (1895: 58), tvorba komparativa s formantom *j*: *lepja* (među pripovijetkama potvrđena npr. na str. 42., 43.), kao i nenaglašeni nesvršeni prezent za 3. l. jd. koji se unutar naglasne cjeline ovjerava kao *je* ili *j*: ako mu prethodi konsonant, ovjeren je lik *je*, a kada mu prethodi vokal, potvrđen je *j*. U *Narodnim pripovijetkama iz grada Rijeke* takva je distribucija samo iznimkom (npr. *Dobro j'!*, str. 28.). Zabilježena je i stihu *Razgovora med Ćavicun i Bonticun* (str. 59.), gdje je zasigurno uvjetovana versifikacijskim razlozima. Potvrđena je i u tiskanim tekstovima na nekom od idioma riječke okolice (Vranić 2000: 501)²³, pa se zahvaljujući načelima povijesne dijalektologije može pretpostaviti da je bila sustavnija i u riječkome govoru. Izostanak jotacije suglasnika *t*, tipičan za sjevernočakavske govore (Lukežić 1998: 104) u infinitivu *prit* i u rednomu broj *treti* zastupljen je i u Strohalovoj raspravi i u pripovijetkama: *tretu* A jd. (21), *tretega* (50), *treti* (52).

²¹ U drugom dijelu te rečenice, u istom padežu, piše *te dijamante* (20).

²² U *Brašnu duhovnom* I. Lukežić zapaža i preklapanje obaju spomenutih morfema (1989a: 79). Stoga se s pravom smije pretpostaviti je da je starije /u/ zasigurno bilo zastupljenije u 17. st. no u Strohalovo doba.

²³ No, nije zabilježena ni u nekim drugim tekstovima iz 19. stoljeća, primjerice u *Zapisniku* objavljenome u Biču (Zagreb, 1883.).

Izdvojene jezične činjenice riječke čakavštine potvrđene u narodnim pripovijetkama što ih je zapisao R. Strohal krajem 19. stoljeća u Rijeci pokazuju da su konsonantski i vokalski inventar te oblici imenica riječke čakavice podudarni s onima opisanim u njegovoj raspravi *Osobinama današnjega riječkoga narječja*. Odstupanja su od vernakulara, uvjetovana utjecajem kancelarijske čakavštine i nedosljednošću pravopisnoga načela, evidentna u obama radovima. No, vrijednost je Strohalova dijalektološkoga opisa govora Grada i zapisa pripovijedaka, bez obzira na nedostatke, poput metodoloških, etimoloških zabluda, netočnih interpretacija morfo(n)loških mijena, neutemeljene podjele glagola, netočnoga bilježenja naglasnoga sustava, neosporna – uz ostale tiskovine riječke provenijencije omogućuju uvid u sustav riječke čakavštine 19. stoljeća, a primjenom metodologije povijesne dijalektologije i usporedbu s ranijim tekstovima pisanim tom čakavštinom s jedne strane, kao i sa suvremenim istraživanjima susjednih govora s druge strane, čime se može utvrditi kronologija jezičnih mijena. Strohalova ostavština Rijeci i njezinu govoru to je važnija što je idiom koji je opisao i kojim je zapisao pripovijetke sasvim izumro 80-ih god. 20. st. (Lukežić 1993: 36). No, i prema zapisima iz 19. st. zabilježenim idiomima tadašnjega riječkoga prigrada i „vanjšćine”, i prema suvremenim istraživanjima, čakavština različitih dijalekatskih tipova živjela je, ali, neznatno izmijenjena, živi i danas na tom području.

Literatura

- Brozović, Dalibor 1960. Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije. *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru* 1, 51–65.
- Deković, Darko 2005. *Zapisnik misni kaptula riečkoga*. Rijeka: Matica hrvatska – Ogranak u Rijeci.
- Holjevac, Sanja 2010. *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorska disertacija u rukopisu, obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci.
- Hraste, Mate 1956. Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 1, 387–479.
- Jardas, Ivo 1957. Kastavština – građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 39.
- Kapetanović, Amir 2011. Čakavski hrvatski književni jezik. U: *Povijest hrvatskoga jezika 2* / A. Bičanić, R. Katičić, J. Lisac (ur.). Zagreb: Croatica, 77–123.
- Lisac, Josip 1995. Strohalovi pogledi o genezi kajkavštine s osobitim obzirom na područje Gorskoga kotara. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 9, 45–52.

- Lukežić, Iva 1986. Ca se je zgodilo... *Dometi* 4, 13–23.
- Lukežić, Iva 1987. Čakavština u pjesmama Drage Gervaisa. *Dometi* 7/8/9, 587–599.
- Lukežić, Iva 1988. Razlike u jeziku rukopisne varijante riječkog „Razgovora” iz 1837. godine prema jeziku Kurelčeve tiskane varijante istog teksta. *Dometi* 5/6, 211–222.
- Lukežić, Iva 1989. Čakavski tekstovi riječke provenijencije tiskani u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. *Dometi* 6, 469–477.
- Lukežić, Iva 1989a. Prva “riječka” knjiga I. *Fluminensia* 1, 73–83.
- Lukežić, Iva 1990. Prva “riječka” knjiga II. *Fluminensia* 2/3/4, 117–134.
- Lukežić, Iva 1993. O dvama riječkim pučkim jezicima. *Fluminensia* 1–2, 25–39.
- Lukežić, Iva 1995. Riječka čakavština i njezina sudbina. *Rijeka*, 2/1994., 175–182.
- Lukežić, Iva 1995a. Riječka i sušačka čakavština. *Sveti Vid, Zbornik*. Rijeka: ICR Rijeka, 189–199.
- Lukežić, Iva 1996. *Trsatsko-bakarska i crikvenička čakavština*. Rijeka: ICR, Biblioteka Dometi.
- Lukežić, Iva 1998. *Govori Klane i Studene*. Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva 2008. Današnji riječki govor(i). *Riječki filološki dani, Zbornik radova* 7 / Konestra-Srdoč, Ines; Vranić, Silvana (ur.). Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 443–452.
- Matešić, Mihaela 2000. Rudolf Strohal kao dijalektolog. *Riječki filološki dani, Zbornik radova* 3 / Stolac, Diana (ur.). Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 197–201.
- Moguš, Milan 1977. *Čakavsko narječje, fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Moguš, Milan 1994. Dijalektološki zapis o Jardasovoj Kastavštini. U: Ivo Jardas, *Kastavština*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, XIX–XXVIII.
- Ribarić, Josip 1940. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Srpski dijalektološki zbornik* IX, 1–207.
- Stojević, Milorad 1988. Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled). *Rival* 1–2/I, 142–155.
- Stojević, Milorad 1996. Prvi riječki letak. *Fluminensia* 1–2, 1–17.
- Strohal, Rudolf 1895. Osobine današnjega riječkoga narječja. *Rad JAZU* 124 (poseban otisak), 3–88.
- Strohal, Rudolf 1904. *Narodne pripovijetke iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore*. Karlovac.
- Šojat, Antun 1981. Odras Daničičevih akcenatskih studija u starijoj hrvatskoj akcentologiji. *Zbornik o Đuri Daničiću*. Beograd – Zagreb: SANU – JAZU, 371–379.

- Štefanić, Vjekoslav 1960. Riječki fragmenti. Glagoljica u riječkoj općini. *Zbornik Histoarijskog instituta JAZU* 3. Zagreb: JAZU, 215–288.
- Tafra, Branka 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tafra, Branka – Košuta, Petra 2014. Jezikoslovno paletkovanje po 18. st.. *Zbornik o Emeriku Paviću /Knezović, Pavao, Jerković, Marko (ur.)*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 367–382.
- Vigato, Ivica 2013. Čakavski književni jezik u 17. i 18. stoljeću. U: *Povijest hrvatskoga jezika* 3 / A. Bičanić, R. Katičić, J. Lisac (ur.). Zagreb: Croatica, 263–297.
- Vranić, Silvana 2000. Čakavština riječkoga prigrada u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju. *Riječki filološki dani, Zbornik radova* 3 / Stolac, Diana (ur.). Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 495–504.
- Vranić, Silvana 2004. O govorima čakavskoga ekavskog dijalekta na području grada Rijeke. *Sveti Vid, Zbornik* IX, 73–85.
- Vranić, Silvana 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Biblioteka časopisa *Fluminensia*.
- Vranić, Silvana 2006. Riječka čakavica u Strohalovu djelu. *Svjetlo, časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja* 3–4, 171–180.
- Zubčić, Sanja 2014. Čakavizam u Rijeci (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). *Studia Borysiana – etymologica, diachronica, slavica : w 75. rocznice urodzin profesora Wiesława Borysia* / M. Jakubowicz; B. Raszevska Żurek (ur.). Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, 459–474.

SUMMARY

Silvana Vranić

THE VERNACULAR OF RIJEKA IN STROHAL'S RECORDS OF CROATIAN 19TH-CENTURY ORAL LITERATURE OF RIJEKA

This paper compares features of the 19th-century vernacular of the city of Reka, as recorded in Strohal's treatise Osobine današnjega riječkoga narječja (Features of present-day dialect of Rijeka), published in Zagreb in 1895, with those present in the first volume of Narodne pripovijetke iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore te sela Broda na Kupi i sela Oštarija (Folk tales of the city of Rijeka, market towns of Mrkopalj and Ravna Gora, and villages Brod na Kupi and Oštarije), published by the same author in Karlovac in 1904, and partially written in Rijeka in the 19th century. The aim is to ascertain the presence of expected Chakavian elements described in the abovementioned treatise with respect to the texts' local character (although, due to their form – that of folk tales – certain topoi are predictable), intended for the wider audience of Rijeka.

Key words: Croatian language; Rudolf Strohal; Chakavian dialect; Chakavian of Rijeka; folk tales

IVONA SMOLČIĆ

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

JURAJ MATIJA ŠPORAER – ISTAKNUTI PREDSTAVNIK HRVATSKOGA GRAĐANSKOG DRUŠTVA

prethodno priopćenje

UDK: 821.163.42-05Šporer, J. M.:930.85(497.5Rijeka)“18“

Devetnaesto je stoljeće u Hrvatskoj obilježeno stremljenjima za uspostavom nacionalne države. U tom je smislu značajna uloga pripadala građanskome društvu koje je imalo za cilj doprinijeti jezičnoj standardizaciji i kulturološkome svrstavanju Hrvatske u krug europskoga Zapada. Jedna od ključnih figura takvih stremljenja bio je Juraj Matija Šporer (1795. – 1884.). Njegovo je književno djelovanje obuhvatilo sva razdoblja devetnaestoga stoljeća, čime kao autor potvrđuje svoju uključenost u stvaranje hrvatske književne nacije. Radi svojih je ideja na području kulturne djelatnosti upamćen i kao preteča ilirskoga pokreta. Osim toga, sintetizirajući liječnički poziv s brigom za boljitak zajednice nastojao je oplemeniti hrvatsku turističku ponudu, čime je pridonio stasanju hrvatskoga gospodarstva.

Ključne riječi:

Juraj Matija Šporer; Rijeka; književnost; građanstvo; turizam

1. Uvodna razmatranja

Juraj Matija Šporer rođen je u Karlovcu 24. veljače 1795. godine. Majčini korijeni povezuju ga sa Starom Sušicom u Gorskom kotaru, dok mu je otac, ugledni karlovački trgovac, podrijetlom iz Bribira (u Primorju). Mladi Šporer u rodnome gradu pohađa franjevačku pučku školu koju prekida odlaskom u mađarski grad Kiseg gdje završava osnovno obrazovanje.¹ Gimnaziju je pohađao u Zagrebu, potom u Senju, pa zbog francuske invazije na taj grad, ponovno u Zagrebu. Po završetku studija medicine u Beču, 1819. postaje liječnikom te djeluje isprva u Karlovcu, a potom u Bakru, Rijeci, Splitu, Ljubljani i Klagenfurtu. Autor je više medicinskih rasprava, a književnost ga pamti kao romanopisca i dramatičara te preteču ilirskoga pokreta. Malo je poznato kako je svoje prvo književno djelo napisao još kao student. Zanesen dramskom umjetnošću svoj je rad predao ravnatelju dvorskoga kazališta koji mu je posredno odgovorio kako ga je „njegova malo oglašena razmniva prama potrebnoj vještini odviše izdala”.² Ljutit na takav ishod, rukopis je bacio u vatru uz obećanje samome sebi kako više nikad neće zapasti u takvu sramotu. Iako njegovo književno djelovanje nije valorizirano kao umjetnički relevantno (primjerice, Barac ga naziva diletantom)³, ono svakako ima povijesnu važnost. U tom kontekstu valja istaknuti njegovu ideju za pokretanjem prvih ilirskih novina i to već 1818. godine. U svojem *Oglasu za izdavanjem Oglasa ilirskoga* objavljuje početak izlaženja polutjednika u „domorodnome jeziku” čija je svrha trebala biti iznošenje tema koje bi koristile narodu. S obzirom na neriješeno jezično pitanje, nudi mogućnost sinteze svih triju narječja:

Oglasnik ilirski pod otim imenom na svjetlo dođući, hrvatskom, slavonskom, dalmatinskom i istrijanskom govoru tako priredjen, da od svake bolje zemući, uvijek pred oči imao bude, svakome pomoći razumjen se učinit, u otoj vrlo teškoj odluci bude s dragom voljom i zahvalno od svakog savjetnika razmišljen nauk primia.⁴

Šporerova je zamisao, izgrađena na zasadama Belostenčeva *Gazophiliciuma*, isprva okarakterizirana kao utopijska, što je rezultiralo sprječavanjem njezine realizacije.⁵ Ipak, tendencije za jezičnim povezivanjem sjevera i juga

¹ Usp. I. Ott, *Karlovački leksikon*. Školska knjiga. Naklada leksikon: Zagreb. 2008.
Usp. R. Strohal, *Karlovac opisan i orisan*. Ogranak Matice hrvatske Karlovac: Karlovac. 1992.

² J. M. Šporer, „Odziv iz prošlosti”. U: *Autobiografije hrvatskih pisaca* (ur. V. Brešić). Agram: Zagreb. 1997. str. 47.

³ Usp. A. Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knjiga I, Književnost ilirizma. Zagreb: 1964.

⁴ M. Šicel, *Povijest hrvatske književnosti. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe*. Knjiga I. Naklada Ljevak: Zagreb. 2004. str. 26.

⁵ Usp. *ibid.*

otvorile su problem koji će kasnije riješiti Ljudevit Gaj sa svojim suradnicima. Unatoč neuspjehu s novinama, 1823. u Karlovcu tiska *Almanah ilirski*, gdje objavljuje pjesničke i prozne priloge različitih domaćih i stranih (njemačkih i francuskih) autora, kao i vlastitu liriku pod pseudonimom Jure Matić.⁶ *Almanah* osim navedenoga, sadrži i *Kalendar za katolike i grkoistočne*, pa je prema Mirku Tomasoviću riječ o „beletrističkome zborniku, koji potvrđuje težnju za ustanovljivanjem i uspostavom estetske komunikacije s čitateljstvom, pokraj kalendarskih i poučnih knjiga.”⁷ Stoga ga s obzirom na sadržajnu i strukturalnu dimenziju danas valja razmatrati kao uzor Vrazovu *Kolu* iz 1842. Osim toga, *Almanah* započinje Gundulićevim citatom što ga dovodi u relaciju s kasnijim idejama urednika *Danice*. Beletristički odjeljak obilježen je zabavnim štivom, poput priča po Herderu, novele francuskoga autora Bacularda d' Arnauda, ulomaka iz Ivaniševićeve zbirke *Kita cvitja razlikova* te dvjema Šporerovim autorskim pjesmama. U njima se reflektira izvorno hrvatsko stvaralaštvo u trenucima kada je domaća lirska produkcija gotovo neznatna.

Prva pjesma, pod naslovom *Suza i pjevanje* donosi osvježenje u okviru dotadašnjega izdavaštva te vrste. Odstupa od uvriježenoga obrasca koji propisuje ljubavne ili domoljubne motive i teme te progovara o patnji i pjesmi kao neizostavnome dijelu života. Može se klasificirati kao refleksivna, čime prethodi Preradovićevim pjesničkim preokupacijama. Na svojevrsan način sintetizira sve etape ljudskoga postojanja pa se nakon prve gnomske strofe, referira na djetinjstvo, mladost, zrelu i staračku dob, čime se uočava klasicistička potka. Također, njome je autor u domaćoj lirskoj praksi inaugurirao jambski jedanaesterac, čime se verificira njegovo dobro poznavanje talijanske i njemačke tradicije⁸: „Razigra, spjeva dete dne i noci/Ar josh ne chuti xelje vrucse mocsi.”⁹ Druga, pod naslovom *Pjevanje dushevno*, smatra se vinskom pjesmom i prethodnicom *Vinjagama* Mirka Bogovića. Ovdje se iščitava renesansna tematika, a osmerački stih referira se na tradiciju dubrovačkih pjesnika. Posebno su zanimljivi stihovi: „Csashu primte napunitu/S – sokom lozjeg dobrog ploda/Nima mjesta na tim svitu/Koje takvo vince poda.”¹⁰ Šporerov je kasniji i zreliji književni rad obilježen dramskim stvaralaštvom. Autor isprepliće protutursku povijesnu tematiku, razvidnu u

⁶ Usp. V. Brešić. *Autobiografije hrvatskih pisaca* (ur. V. Brešić), str. 127.

⁷ M. Tomasović. Šporerovi stihovi u „Almanahu ilirskom”. *Dani hvarske kazališta. Hrvatska književnost uoči preporoda* (ur. N. Batušić i sur.). Književni krug: Split, 1997. str. 397.

⁸ Usp. ibid.

⁹ Ibid., 400.

¹⁰ Ibid.

petočinki *Kastriota Škenderbeg* (1849), s tragedijom, što se iščitava u djelima *Car Murat II i Republika dubrovačka* (1861) te *Dimitrija* (1881). Najuspjelijom se smatra klasicistička tragedija *Edipos* (1858), nastala pod Sofoklovim utjecajem. Ona je značajna zbog uporabe nerimovanoga jampskog metra, odnosno jedanaesteraca pomiješanih s desetercima. Budući da je izvorno nastala još 1818./1819., versifikacijom prethodi spomenutim pjesmama. Osim navedenoga napisao je i: *Lijek za obijesnu ženu* (1857), *Zagreпкиnja i Turopoljac* (1858), *Propast Republike dubrovačke, Njegdje i sada, Blebetuša i lajavac*. Okušao se i u proznome stvaralaštvu i pod utjecajem J. J. Rousseaua napisao roman *Strast i bludnja* (1884) koji tematizira previranja u odnosima između vjere i razuma te vjere i ljubavi. Preveo je Racineovu *Fedru*, Shakespeareova *Mletačkoga trgovca* i Alfierijeva *Don Garcija*.¹¹ Godine 1864, kao feljton u zagrebačkome *Pozoru*, objavljena mu je nedovršena autobiografija naslovljena *Odziv iz prošlosti*. Riječ je o putopisnim memoarskim zapisima o djetinjstvu i školovanju. U njezinu se uvodnome dijelu referira na autobiografiju kao žanr smatrajući takva djela romanima čija je uporaba u kontekstu čitateljeva svakodnevnoga života gotovo beznačajna. Iz svega navedenoga razvidno je kako se radi o autoru koji svojim dugim i plodonosnim djelovanjem sintetizira sva umjetnička razdoblja devetnaestoga stoljeća kao kompleksnoga vremena za koje se može reći kako predstavlja osobitu epohu. Šporerova involviranost u sve slojeve devetnaestostoljetnih književnih kretanja (od početnih težnji za stvaranjem i afirmacijom jezika u relaciji s umjetničkim težnjama, do kasnijih književnih radova u kojima se prožimlju povijesna i antiturska problematika, pa sve do realističkih preokupacija kojima svjedoči) verificira njegovu ukorijenjenost u stvaranje hrvatske književne nacije. Mirko Tomasović napominje kako uzroke njegove nepravedne marginalizacije valja potražiti u generacijskome razilaženju s Maksimilijanom Vrhovcem koji je odbio pružiti mu podršku za tiskanje *Oglasnika*, s jedne, te Ljudevitom Gajem, s druge strane. Nikako se nije mogao ni htio prikloniti Gajevu programu čiju jezičnu reformu nije prihvaćao nego je inzistirao na vlastitim rješenjima u kojima se ogleda sintetiziranje štokavskoga, kajkavskoga i čakavskoga idioma s jezikom dubrovačke književnosti.¹² Iako su ilirci u okviru svojih težnji za jezičnom unifikacijom ignorirali Šporerov rad, on danas predstavlja dokument koji svjedoči kako hrvatsko lirsko stvaralaštvo toga doba nadilazi jezičnotvorne okvire, pa i korespondira s europskim romantizmom. Potonje se u autorovoj ostavštini može smatrati posljedicom studiranja u Beču gdje se upoznaje s lijepom književnosti, osobito dramaturgijom. O tome i osobno izvještava u svojim memoarima kada kaže: „Mene na skoro podпали жива жудња на

¹¹ Usp. ibid.

¹² Usp. M. Tomasović, 397.

književstvo tako, da sam često posjetio starinare, kupujući što više mogoh u struci krasoslovja, a naime dramatike, zatim povjestnice i naravnoslovja.”¹³ U Beču se pronalazi i iskon Šporerove nacionalne svijesti, budući da opisuje kako se u kavani smještenoj u predgrađu Landstrasse sprijateljio s tamošnjim intelektualcima ilirskih korijena, među kojima se ističu dvojica Poljaka. U ambijentu bečke kavane polemizirali su o političkim pitanjima, jeziku i kulturi te se u njemu rodila ljubav prema domovini i općenito slavenstvu te prošlosti vlastitoga naroda.

2. Rijeka i Šporer u borbi protiv Bachova apsolutizma

Za nacionalnu povijest prijelomna godina 1848., i Rijeci je donijela dugo iščekivane pozitivne promjene. Revolucionarna zbivanja iznjedrila su povezivanje Ugarskoga primorja s Banskom Hrvatskom. Tako su već od proljeća te godine gradovi Bakar i Vinodol priznali vlast hrvatskoga bana Jelačića. U Rijeci su ti događaji doveli do vrhunca postojeću suprotstavljenost hrvatskih i mađarskih političkih te gospodarskih interesa. Vladajuće pomadarene struje i dalje su podržavale vlast u Pešti, a svoju su samosvojnost izražavale imenom *Fiumani*. Unatoč tome, 31. kolovoza Rijeka je službeno sjedinjena s ostatkom domovine te pod njezinom vlašću ostaje do 1870. godine. Austrijska statistika upućuje na činjenicu kako je 1851. godine u Rijeci bilo ukupno 12.272 stanovnika, od kojih je 11.581 bio Hrvat, a 691 Talijan. S obzirom na to, i nastavni jezik u gimnaziji postaje hrvatski.¹⁴ Riječka je gimnazija imala značajnu ulogu u očuvanju nacionalnoga identiteta. Nastala 1627. godine kao isusovački kolegij, tijekom godina trudila se promicati hrvatski jezik što je bilo osobito otežano tijekom složene devetnaestostoljetne situacije. Tako je 1853. godine Fran Kurelac bio optužen zbog svojega govora *O preporodu knjige slovenske na jugu* (1853.) te bio otpušten iz službe gimnazijskoga profesora.¹⁵ U kontekstu riječke borbe za nacionalni suverenitet ističe se Antun Mažuranić (1805. – 1888.) koji je kao istaknuti ilirac politički i teritorijalno, a kao ravnatelj gimnazije od 1860. i jezično, nastojao u svrstavanju Rijeke u red hrvatskih zemalja. Tijekom takvoga nacionalnog buđenja, ondje djeluje i Vinko Pacel (1825. – 1869.), čija je raznovrsna djelatnost u Rijeci, osim rada u školi, obuhvaćala filološku i književnu aktivnost.¹⁶ Šporer u takvo ozračje dolazi 1852. godine već kao umirovljenik. Iako je ondje već prethodno boravio službujući kao liječnik 1823. godine, uskoro biva premješten, no

¹³ J. M. Š. Šporer, 38, 39.

¹⁴ Usp. V. Antić. *Pisci, Rijeka, Zavičaj*. Matica hrvatska: Rijeka. 1965. str. 15.

¹⁵ I. Lukežić. *U Terpsihorinu hramu*. Gradska knjižnica Rijeka: Rijeka. 2019. str. 271.

¹⁶ Usp. V. Antić, 20.

došavši drugi put, ostaje do smrti 1. kolovoza 1884. godine. Nekoliko godina uoči Šporerova dolaska u Rijeku, ondje se odvija jedan od najznačajnijih događaja lokalne kulturne povijesti. Riječ je o osnivanju *Narodne čitaonice riječke* (1849), o čemu u siječnju iste godine izvještavaju i Gajeve *Narodne novine*:

(...) posle podne d. 14 sčnja pozove isti g. Banski pověřenik sve odlične stanovnike rěčke k sebi na priateljski dogovor, kako bi se narodni duh u Rěci najlagje učvėrstio i razprostranio. (...) Posle više vatrenih govorah jednoglasno odlučeno je da se ima utemeľjiti narodno hėrvatsko druŹtvo (...) ¹⁷

DuŹnost prvoga predsjednika obnašao je poznati riječki ilirac i domoljub Sigismund Farkaš Vukotinović, mlađi brat jednoga od prvaka ilirskoga pokreta – Ljudevita Vukotinovića. Godine 1858. Narodna čitaonica preuzima objavljivanje dotad Matičina časopisa *Neven*, što potvrđuje neposrednu uključenost Rijeke u hrvatske kulturne tijekove tijekom apsolutizma. Pokrenut 1852. kao tjednik, *Neven* predstavlja zabavno-poučni list i jedini hrvatski časopis toga vremena. Budući da je periodika imala krucijalnu ulogu u stvaranju postilirске knjiŹevnosti, on u knjiŹevnome smislu nastoji vratiti interes čitalačkoj publici, dok u jezičnome zauzima status simbola borbe protiv nametnute germanizacije. Njegov pokretač Mirko Bogović osobno je iskusio represiju austrijske vlasti kada je 1852. godine zatvoren s Ivanom Filipovićem čiju je pjesmu *Domorodna utjeha* objavio. To je imalo za posljedicu smjenu glavnoga urednika, pa njime postaje Ivan Perkovac, a potom i Josip Praus. Sva su ta zbivanja emanirala negativan utjecaj na časopis koji je postupno iz tjednika prešao u mjesečnik, a potom i u tromjesečnik. Matica prekida njegovo objavljivanje, a taj zadatak samoinicijativno preuzima riječka Narodna čitaonica. Prvi riječki broj objavljen je 3. travnja 1858. pod naslovom *Neven, zabavan, poučan i znanstveni list, izdava ga Narodna čitaonica rječka, surađuju dr. Josip Vranjicani Dobrinović i prof. Vinko Pacel, VII god. na Rieci. Nakada i tisak Ercole Rezza, 1858.* ¹⁸ Izlazi kao tjednik sve do 25. prosinca iste godine kada se zbog nepovoljnih financijskih prilika i nepodmirenih dugovanja od strane pretplatnika, konačno gasi. Riječko godište obuhvaća pjesme, pripovijetke (umjetne i narodne), povijesne i općeobrazovne članke, bibliografiju, knjiŹevne prikaze, dopise, knjiŹevne vijesti, smješice i zagonetke. Među lokalnim se potpisanim suradnicima uz Pacela ističu i Janez Trdina, Sender Fabković, Ljudevit Slamnik te Juraj Matija Šporer. ¹⁹ Upravo je časopis *Neven* značajna poveznica između grada Rijeke i Šporera koji tada djeluje u radu Narodne čitaonice te uz pomoć

¹⁷ I. LukeŹić, 42.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Usp. V. Antić

tiskare Ercole Rezza (koja je zaslužna i za tiskanje riječke edicije *Nevena*) objavljuje svoje drame *Lijek za obijesnu ženu* (1857.) i *Edipos* (1858.), na hrvatskome jeziku i u njemačkome prijevodu, koju je u jednome od riječkih brojeva *Nevena* ocijenio Vinko Pacel, te *Car Murat II i Republika dubrovačka* (1861.). Nakon gašenja časopisa *Neven*, Pacel 1859. godine počinje publicirati almanah *Jadranska vila* koji se već nakon prvoga broja obustavlja. Slomom Bachova apsolutizma 1860. vlast Rijeke biva pod udarom talijanskih aspiracija koje se nastoje implementirati i jezičnim putem pa tako izlazi dnevnik *Gazetta di Fiume* (1860. – 1862.), potom i *Giornale di Fiume* (1865. i 1870. – 1871.) te list *La Bilancia* (1868.), koji je sve do 1919. godine iznosio protuhrvatska stajališta. U takvim teškim političkim i kulturnim zbivanjima, svojim se radom ističu Riječani Erazmo Barčić (1830. – 1913.), Šime Ljubić (1822. – 1896.) te Ivan Dežman (1841. – 1873.). Rijeka i Sušak ne kriju nezadovoljstvo djelovanjem Narodne stranke koja je 1873. godine prihvatila reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe i time narušila svaki vid hrvatskoga suvereniteta. Pod okriljem svekolike hungarizacije, u Hrvatskoj stasava pravaški pokret čije je žarište upravo u Hrvatskome primorju, točnije u Kraljevici, Bakru i Rijeci/Sušaku. Stoga Erazmo Barčić, Matko Leginja i Eugen Kumičić 1873. pokreću kraljevački list *Primorac*, a pet godina kasnije javljaju se bakarski *Galeb* te sušačka *Sloboda*. Sušak je svoj pravaški svjetonazor vrlo agilno promicao i u kontekstu književnoga života pa je lokalni dnevni list, iako nominalno političko glasilo, od 1878. do 1883. godine pratio sve književne pojave objavljujući podlistke i prikaze novih djela. Jedna od osobitih riječkih pojava vezana za afirmaciju pravaškoga pokreta u književnosti je i August Harambašić (1861. – 1911.) koji u *Slobodi* objavljuje svoje nacionalno intonirane pjesme. U suradnji s Gavrom Grunhutom, 1882. godine pokreće novi književni časopis *Hrvatska vila* te postaje njegovim glavnim urednikom. Riječ je o listu za zabavu, pouku, umjetnost i književnost koji se tiskao u istoj tiskari kao i *Sloboda*. Osnovni je cilj njegovih pokretača bio „istiskivanje raznih plodova njemačke kulture iz hrvatskih kuća”.²⁰ Prema tome, razabire se kako je *Hrvatska vila* u kontekstu stremljenja ka općenacionalnim ciljevima, koje je jasno i beskompromisno provodila, nadopunjavala *Vijenac*. Izdavač je toga lista, kao i *Slobode*, bio spomenuti Gavro Grunhut, rodom Senjanin koji je svojevremeno radio i u Gajevoj tiskari. Na Sušaku je počeo objavljivati i razna književna djela, koja su izlazila pod imenom *Zabavne knjižice*, *Kazališne knjižice* i *Poučne knjižice*. Taj izdavački rad obuhvaća djela Eugena Kumičića, Ante Kovačića, Jurja Matije Šporera, Ante Starčevića, Augusta Harambašića i drugih. Šporer 1881. u Rijeci (na Sušaku) objavljuje svoju povijesnu tragediju *Dimitrija*, kao drugi svezak *Kazališne knjižice*, o čemu izvještava *Vijenac* riječima kako je tiskanjem toga

²⁰ Ibid., 33.

djela „učinjeno veselje časnomu starini koji je gledao početak ovoga stoljeća i bio pri kolievcu preporođene književnosti hrvatske”²¹ Recenzent, iako hvali djelo, negativno kritizira jezik pa napominje kako se ono može prikazati u zagrebačkome teatru pod uvjetom određenih jezičnih intervencija. Šporer surađuje i u *Slobodi*. Godine 1880., u 10. broju, pisao je o svojim neprikazanim tragedijama i u tom kontekstu prigovarao Šenoi, koji mu u 5. broju *Vijenca* odgovara pod naslovom *Veleučenom g. dru J. M. Šporu na Rieci*. U Rijeci je Šporer 1883. napisao i predgovor svojem jedinom romanu *Strast i bludnja*, tiskanome u Karlovcu 1886. godine. Budući da je iste godine ujedno navršio jubilarni devedeseti rođendan, tom ga je prigodom posjetila deputacija riječkih građana predvođena piscem Ivanom Fiaminom, o čemu izvještava bakarski *Kvarner*. Građani pritom izražavaju „Nestoru hrvatske literature u ime riječkih Hrvata njihovu radost i ponos, što je Rijeka tako srećna da u njezinoj sredini obitava zasnovatelj prvoga hrvatskog lista i preteča Ljudevita Gaja”²² U tom je smislu značajna čestitka Silvija Strahimira Kranjčevića koji kaže: „S ribarskih žala, sa klasičnog pozorišta pjesme i junaštva hrli moja misao na udaljene kraje domovine moje, do hrvatske Rieke, gdje no živi starac-pjesnik (...)”. Svoju prigodnicu završava riječima: „(...) Pa poživio Vas, dični starino, Svemogućí Stvorac i dao Vam da biste veseo mogao ugledati hrvatsku Trobojnicu, gdje se vije bielom Riekom – a uz krilatu pjesmu slobodnicu.”²³ Kranjčevićeve riječi kojima se dotiče Rijeke potvrđuju da je tih godina bila politički osporavana i u tom smislu politički udaljavana od domovine, ali istodobno svjedoče o ugledu koji je Šporer ondje uživao zbog svojega agilnog promicanja hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta.

3. Šporerova uloga u promicanju opatijskoga turizma

Šporer u Beču isprva studira filozofiju koju nakon tri godine napušta kako kaže zbog „nerazumljive upute, koja onda nije bila za drugo, nego da muči pamet mladeži jer učitelji bijahu svojim nerazgovjetnim prelekcijama ili prenapeti ili tako prostački da su nam bili upravo na ruglo”.²⁴ Na očev nagovor pristupa izučavanju medicine. Svoj život u vrijeme studiranja naziva vlastelinskim jer je zahvaljujući roditeljima koji su ga novčano potpomagali imao priliku sudjelovati u kulturnome životu Beča toga doba. Za doktora je medicine promoviran 1819., disertacijom pod naslovom *Disseratio inauguralis medica de Catarrahe Genitalium*. Važno je istaknuti kako je svoj rad potpisao

²¹ Ibid.

²² Ibid., 35.

²³ Ibid., 36.

²⁴ J. M. Šporer, 45.

kao *Illyrus Carlostadiensis*, čime ovjerava svoju pripadnost karlovačkim korijenima i ilirskome svjetonazoru. Riječ je o tekstu od 129 stranica koji je za potrebe ovoga rada nabavljen međuknjižnom posudbom Gradske knjižnice Ivan Goran Kovačić Karlovac i Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani. Ondje autor opisuje bolest koju naziva „endemičnom bolešću ilirsko-istrijanskom”, poznatu pod pučkim nazivom *škrljevo*, koja se dotad smatrala oblika sifilisa. Šporer u svojem radu nastoji opovrgnuti tu tezu propagirajući tzv. dualistički pristup, pa tvrdi kako sekundarni oblik luesa nema veze sa sifilisom. Pritom zaključuje kako je u terapiji važna liječnička praksa, umijeće i umjerenost te se protivi homeopatiji u medicini. Njegov se dualistički pristup u kontekstu razmatranja sifilisa i danas u određenoj mjeri smatra ispravnim. Tijekom svoje liječničke karijere Šporer je službovao diljem Hrvatske, Slovenije i Austrije. Tako je u Celovcu imenovan ravnateljem rodilišta, a 1839. godine biva unaprijeđen u gubernijskoga zdravstvenog savjetnika i sanitetskoga referenta Ljubljane.²⁵ Među stručnim radovima koje potpisuje ističu se oni u kojima se bavi infekcijama, ugrizom zmije, kolerom, revakcinacijom, karantenom, ljekovitim vodama Koruške, njegovim bolesnika, organizacijom javnozdravstvene službe, kugom u Dalmaciji i sl. Također, upozorava na potrebu iskorjenjivanja predrasuda prema cijepljenju od boginja. Valja spomenuti i knjigu *Über die Aufhebung der Sanitätsreserven*, tiskanu na njemačkome jeziku.²⁶ Kako navodi u svojoj autobiografiji, fenomenom prirodnih lječilišta počeo se zanimati još za vrijeme studija, pa kao hrvatske destinacije navodi Topusko, Krapinu i Lipik koje imaju mnogo veći potencijal od švicarske gasteinske kupelji jer sadrže „sumporne, gvozdene, jodske i električne soli”.²⁷ Toplice u Topuskom čak naziva najboljima u cijeloj Europi no komentira njihovu zapuštenost što je rezultat nedovoljne usredotočenosti našega naroda da se „okoristi barma onim, što nam sama narav u našoj zemlji pruža”.²⁸ Prema vlastitoj se procjeni, zbog slaba zdravlja preselio na more te odabravši Rijeku kao svoje konačno utočište došao u dodir s blagodatima zapadnokvarnerskoga priobalja. Kako u svojem radu navodi Ivan Blažević, Šporer je „ugradio dragocjen kamenčić u povijesni mozaik opatijskoga turizma”.²⁹ Opatija je zahvaljujući upravo njegovu zalaganju od izletišta imućnijih Riječana transformirana u *kolijevku hrvatskoga turizma*, kako se danas često naziva.

²⁵ O Šporerovoj disertaciji i karijeri, vidi u: H. Cvitanović; E. Jančić; V. Bauer; I. Salopek. Juraj Matija Šporer, znameniti liječnik i domoljub. *Medicina fluminensis*, 2017, Vol. 53, No. 2, str. 119.

²⁶ Usp. I. Blažević. Prilog boljem poznavanju Jurja Matije Šporera – jednog od pionira turizma u Opatiji. *Tour. Hosp. Manag*, 1994, God. 1, Br. 1, str. 61.

²⁷ J. M. Šporer, 72.

²⁸ Ibid.

²⁹ I. Blažević, 61.

Šporer se već 1859. godine bavio mišlju o osnivanju poduzeća za izgradnju Opatije u morsko kupalište i klimatsko lječilište pa 1876. stupa u kontakt s austrijskim balneologom dr. Leopoldom Schrotterom čije su valorizacije turističke pogodnosti nekoga mjesta smatrane relevantnima. Da je ta komunikacija urodila plodom, svjedoči činjenica kako je već sljedeće godine Šporer pozivao na osnivanje dioničkoga lječilišnog društva, a 1878. nadležnome Ministarstvu u Beču uputio molbu za podizanje lječilišno-balneološkoga zavoda u Opatiji. Zaključuje se kako svoj propulzivni turistički razvoj ta destinacija zahvaljuje upravo Šporerovu vizionarstvu, budući da 1884. godine dobiva hotel *Kvarner*, a sljedeće i *Stephanie*. Također, pet godina nakon otvorenja prvoga hotela, Opatija biva i službeno proglašena primorskim klimatskim lječilištem.³⁰ Šporerovu je inicijativu moguće promatrati kao nastavak zasada koje su postavili hrvatski ilirci. Naime, planovi gospodarskoga stasavanja zemlje temeljeni na njezinu turističkome potencijalu iščitavaju se i iz romana *Ispovijesti* (1868) autora Blaža Lorkovića (1839. – 1892.). Ondje glavni protagonist Gostinski predstavlja građanina koji svoju nacionalnu svijest crpi ugledanjem na težnje preporodnoga vremena, pokušavajući probuditi odnarođeno hrvatsko plemstvo te ga usmjeriti na djelovanje za dobrobit zemlje.³¹

4. Šporerovi mladenački ideali

Nedovršena Šporerova autobiografija naslovljena je kao *Odziv iz prošlosti*, a predstavlja putopisni memoarski zapis. Prvi je put objavljena kao feljton u zagrebačkome *Pozoru (Obzoru)* 1863. godine, a autor je potpisuje kao J. M. Špor.³² Njome započinje autobiografski zbornik iz 1997. godine koji obuhvaća stotinu pisaca novije hrvatske književnosti, priređivača Vinka Brešića, čime ona doživljava svoje drugo izdanje. U skladu s prevladavajućim stavom o Šporeru kao minornome piscu i to je njegovo djelo u hrvatskoj književnoj povijesti nepravedno zanemareno. Iako nedovršeno, ono na zanimljiv način sintetizira autorove autorefleksivne i autoreferencijalne trenutke vezane za vrijeme djetinjstva te putopisni element kojim recipijenta podrobno informira

³⁰ Usp. *ibid.*

³¹ U romanu je značajan trenutak protagonistova pohoda u Varaždinske toplice, kada progovara o prirodnim fenomenima svoje zemlje: „Toplice, koje hoće da podpuno zadovoljavaju zahtjevom današnjega vremena, moraju imati ne samo ljekovite snage, potrebne bolesnikom, nego i sile privlačne zdravim i zabave tražećim ljudem, one treba da su ne samo sastajalište bolujućih nego i ročište zabave i mir tražećih zdravih” (B. Lorković, ur. V. Pavlečić. *Blaž Lorković – Ferdo Becić. Izabrana djela*. Zagreb: Matica hrvatska. 2002. str. 108).

³² Usp. V. Brešić, 127.

o znamenitostima destinacija koje posjećuje, u relaciji s komentarima društvene i gospodarske stvarnosti u Europi i domovini. Tako se štivo može razmatrati i kao dokument o piščevoj mladenačkoj zaokupljenosti nacionalnom idejom koju je kao aktivni ilirac kasnije nastojao implementirati. Referencama na određena književna i kazališna djela, kao i na citate pojedinih pisaca poput Držića, Gundulića, Đurđevića, Shakespearea, Rousseaua, Goethea i druge, ovjerava svoju upućenost u kretanja na domaćoj i europskoj književnoj sceni. To je osobito važno u kontekstu analiziranja Šporerova autorskoga rada jer se potvrđuje njemačka i francuska potka njegovih klasicističkih pjesničkih i dramskih djela. Segmenti koji se odnose na autorovo školovanje u Zagrebu jasno upućuju na to kako je upravo u to vrijeme stasala njegova svijesti o jezičnoj ugrozi. Navodi kako već kao osnovnoškolac primjećuje da je službena uporaba latinskoga jezika posve istisnula hrvatski koji se sveo na mješavinu njemačkoga, latinskoga i slavenskoga govora. Stoga se može smatrati kako je već onda stekao sud koji će u svojem djelu kasnije zapisati: „Strašna je to propast naroda, kad se odrekne svoje duše, jer izdajstvo materinskoga jezika nije no, nego poguba duše”³³. Svoj citat nastavlja upućivanjem nedvosmislene kritike mađarskoj vladi: „(...) A tadanjoj vladi magjarskoj bijaše dosta povoljno, da mi najprije otresemo slovjenstvo, jer znadijaše, da se uklonjenom narodnosti najlaglje pribavlja i sužanjstvo”³⁴. Šporer se osim prema aktualnoj politici koja se ogleda i u jezičnoj zapuštenosti kritički odnosi i prema domaćemu obrazovnom aparatu pa će tako komentirati kako se u hrvatskim školama ne poučava „dietetika složena s higijenom”³⁵ što smatra važnim jer drži kako je duhovna čistoća neraskidiva od tjelesne. Time nagovještava potrebu za uvođenjem onoga što je danas poznato kao zdravstveni odgoj. Iz navedenoga je razvidno kako iznosi stavove koji su za cilj imali generirati naraštaj mladoga hrvatskog građanskog društva, odgojenoga i obrazovanoga po uzoru na zapadnoeuropske primjere koji će predvoditi proces stvaranja nacionalne države. Osobna stremljenja za pripadanjem kulturnoj eliti opisuje govoreći o razdoblju svojega boravka u Beču. Ondje se pobliže upoznaje s književnom umjetnošću, neprestano posjećuje antikvarijate, a posebno biva fasciniran dramom, osobito Schillerovim i Goetheovim radom. Zanesen tim književnim rodnom iznosi i podatak kako je kao student sav imetak trošio na posjete kazalištu i susreo se s glumačkim imenima poput Brokmanna, Kocha, Korna, Krugera i drugih, kao i ostvarenjima kao što su *Don Carlos*, *Clavigo*, *Emilia Galotti* i sl. Krećući se među građanskom elitom mladi je Šporer i sam pronašao motivaciju za pisanje svoje prve drame (ranije je spomenuto kako ju

³³ J. M. Šporer, 29.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., 31.

je nakon negativne kritike upravitelja dvorskoga kazališta spalio). Polemizirajući s bečkim prijateljima – Čehom Henrikom, Bečaninom Alojzijem te Nijemcem Antunom dotiče se prošlih i aktualnih društvenih pojava, pa u okviru govorenja o njemačkoj povijesti napominje kako je uzrok njihove nesreće izražen već u unutrašnjem životu čitave nacije, što se ogleda u književnosti. Smatra kako djela koja sadrže narative o „grdobnim nakazama, vukodlacima, vilama, vješticama i njihovu glavaru Mefistu”³⁶ ne doprinose odgoju za vrijednosti.³⁷ Tome kontrahira hrvatsku književnu baštinu, okrunjenu narodnim junačkim pjesmama i stalnim motivom vila kao rajskim stvorenjima, koja u duhovnome smislu „krijepe nesretnike”³⁸. Pritom se dotiče i hrvatskoga naroda čija je aktualna situacija posljedica višestoljetne razjedinjenosti pod utjecajem tuđih naviranja. U kasnijem dijelu teksta opisuje kako u Italiji, nakon jednoga posjeta kazalištu, odlazi u gostionicu gdje se susreće sa skupinom Talijana koji iznose stavove o Hrvatima kao o krvoločnim barbarima koji su tijekom prošlosti više puta navirali i na talijansku zemlju. Autor staje u obranu svojega naroda navodeći kako je on uvijek vodio tuđe bitke pri čemu se referira na razdoblje protuturskih ratova kada je austrijska carica Marija Terezija Slavoniju i Srijem ustrojila kao obranu carske države. Upravo se time Šporer dotiče činjenice kako su Hrvati stoljećima stajali na predziđu zapadne Europe koju su obranili od osmanlijskoga ekspanzionizma. Bitan element toga je i povijesna uloga Hrvatske, potvrđena u metafori *Antemurale Christianitatis*, kojom je Hrvatska potvrđena kao čuvar iskonskih zapadnoeuropskih identitetskih vrijednosti. Ona je ponovno aktualna u trenutku spomenutoga razgovora, budući da je početak stoljeća obilježen upravo evociranjem

³⁶ Ibid., 70.

³⁷ Vukasović u svojem djelu *Svrha i zadaće odgoja i obrazovanja* (2000) navodi kako je čovjeku nužno da u svojem radu pronađe smisao, odnosno viziju ostvarenja i napose, vrijednost. Bez tih „privlačnih vrijednosnih meta onemogućeno mu je svako ljudsko djelovanje”. Odgoj je tako utemeljen na vrijednostima koje predstavljaju ciljeve ljudskih nastojanja. Dijelom su društveno i povijesno uvjetovane, ali postoje i one moralne, koje egzistiraju tijekom različitih povijesnih razdoblja. Prema njemu, riječ je o primjerice: hrabrosti, odanosti prijatelju, iskrenosti, poštovanju predaka, uvažavanju istine, pravednosti, održavanju zadane riječi itd. (usp. A. Vukasović. „Svrha i zadaće odgoja i obrazovanja” u: A. Mijatović (ur.), *Osnove suvremene pedagogije*, Zagreb: Hrvatski pedagoškknjiževni zbor, str. 129–148.). Hooper, govoreći o vrijednostima citira Rokeacha koji ih je definirao kao „vrstu djelovanja, koje – kad je jednom internalizirano – postaje standard ili kriterij za usmjeravanje ponašanja” (C. Hooper, V., Zbar, D., Brown, B., Bereznicki (ur.). 2003. *Values education study: Literature review. Values education study - Final report*, str. 168–212. Curriculum Corporation, Melbourne). Povezanost između odgoja i vrijednosti apostrofira se tijekom društvenih kriza, napose onih moralnih. Riječ je o problematici koja trenutno nezadovoljavajuće stanje u nekoj zajednici nastoji otkloniti povratkom starim vrijednostima.

³⁸ Ibid., 70.

povijesnih bitki u kojima su Hrvati zadužili hegemonijske sile Zapada koji sada ugnjetava njegovo nacionalno biće. Polemizirajući on nabraja i kulturne dosege znamenitih Hrvata koji su svojim djelovanjem zadužili i Talijane te se referira na Ruđera Boškovića i Julija Klovića. Kao kolosalni doseg hrvatske književnosti navodi slavnoga *Osmana*, po čemu prije ilirskoga pokreta svrstava Gundulića na pijedestal nacionalnoga književnog parnasa. S današnjega se aspekta taj Šporerov govor može protumačiti u svjetlu odmicanja Hrvatske od Balkana i njezinu svrstavanju u mediteranski i srednjoeuropski kulturni krug – što se na primjerima koje navodi nedvojbeno i potvrđuje. U tom je kontekstu nezaobilazno spomenuti kako je bečka carska knjižnica sadržavala primjerke Kačićeva *Razgovora ugodnoga*, Kanižlićeva *Kamena smutnje*, Bogdanićeve *Događaje svieta*, Došenove *Aždaje sedmoglave*, Palmotičeve *Kristijade* i Gundulićeva *Osmana* koje je on svakodnevno proučavao. To ga je navelo na pisanje petočinke *Edipos* koju je dao *jednome Slaveni* na čitanje, a on ju je procijenio preteškom za čitanje *našemu narodu* te mu savjetuje da se okrene pisanju pripovijesti, narodnih pjesama i povjestica. Upravo se tu pronalazi jedan od potencijalnih razloga Šporerove sustavne marginalizacije kao autora. U trenutku kada se počinje govoriti o jeziku kako o važnoj kategoriji unutar nacionalnoga života, uz pojavu prvih impulsa za stvaranjem jezične pismenosti koja se imala afirmirati pučkim kalendarima i poezijom usmjerenom na domoljubne i ljubavne motive, on se bavi pisanjem drame koja ne pronalazi svoju publiku. Promišljajući o jeziku u društvu svojih slovenskih sugovornika iznosi tezu kako Europa ne posjeduje narodnoga pisma jer su njemačko i staročeško zapravo iskrivljeno latinsko pismo, tursko je arapsko, a rusko i srpsko sastavljeno je od drugih jezika, pa zaključuje kako je jezik plod dogovora, napose umjetnosti. Upravo ta teza objašnjava njegovo zalaganje za uspostavom hrvatskoga jezika u smislu sinteze svih triju narječja s dubrovačkim jezikom književnosti. Jedan od Šporerovih monografa, Fran Ilešić, zaključuje kako je on bio u zabludi misleći da jezik oblikuju pjesnici, a ne narod pa se priklonio jezičnome historicizmu nasuprot prihvaćanju jedinstvene štokavštine.³⁹ Osim kulturnoga, Šporer ističe i gospodarski potencijal svoje domovine. Tako napominje kako su Hrvati nesvjesni svojega prirodnog bogatstva koje bi se moglo sjajno kapitalizirati turizmom. Kritizirajući vladajuće odaje kritiku cjelokupnoj društvenoj situaciji. Na koncu, dotiče se i važnosti slobode kao preduvjeta kvalitetnoga života. Kaže kako je narod bez slobodne volje nezreo: „Sila je nemili gospodar, komu mogu odolijeti samo krepke duše“⁴⁰. S obzirom na sve navedeno, razvidno je kako se Šporer svojom autobiografijom, dokumentirajući događaje te razmišljanja iz djetinjstva i mladosti,

³⁹ Usp. M. Tomasović, 398.

⁴⁰ Ibid., 114.

potvrđuje kao zagovaratelj hrvatske nacionalne misli i čovjek s nepresušnom vizijom o načinima stvaranja modernoga građanskog društva koje će Hrvatsku izvesti na put samostalnosti te je afirmirati kao sastavni dio zapadnoeuropskoga kulturnog kruga. Senzibilitet koji osjeća za vjekovnu potlačenost hrvatskoga naroda generira njegovo istinsko domoljublje te ga motivira na kasnije aktivno pridonošenje ostvarivanju ideja hrvatskoga preporoda.

5. Zaključak

Iako kao autor osporavan, Juraj Matija Šporer jedna je od ključnih osobnosti hrvatskoga devetnaestostoljetnog književnog i kulturnoga života. U svojim je promišljanjima često bio ispred svojega vremena, što se ogledava u ideji za stvaranjem prvoga hrvatskog časopisa. Kasnije objavljivanim *Almanahom ilirskim* prema strukturi prethodi Vrazovu *Kolu*, a referiranjem na Gundulića, i Gajevoj *Danici*. Valja napomenuti kako svojim autorskim pjesmama, u kojima posvaja nacionalne pjesnike iz renesanse i baroka, već dvadesetih godina uspostavlja ono što će biti činjenicom preporodnih nastojanja. Inovativan odnos prema lirici ogleda se i u refleksivnim temama i motivima, kao i u uvođenju jamskoga jedanaesterca. Komentari o odgoju i obrazovanju koje iznosi u svojoj autobiografiji na kritički se način odnose prema patrijarhalnim uzusima karakterističnim za nukleusne ruralne obitelji te sadrže stremljenja za uspostavom građanskoga društva kojemu je i sam pripadao. Svoje je vizionarstvo potvrdio i tijekom liječničke karijere zalažući se za napredna medicinska stajališta. Jedno od njih je i važnost prirodnih resursa u okviru brige za zdravlje. Taj segment medicine on nastoji interdisciplinarno povezati s razvojem gospodarstva pa se zahvaljujući njegovim zalaganjima Opatija afirmirala kao oaza lječilišnoga turizma i ostala simbol hrvatske turističke prepoznatljivosti do danas.

Izvori

- Šporer, Juraj, Matija. 1997. Odziv iz prošlosti. U: *Autobiografija hrvatskih pisaca* (ur. Vinko Brešić). Agram: Zagreb.
- Lorković, Blaž. Ispovijesti. Pavletić, Vlatko, ur. 2002. *Blaž Lorković – Ferdo Becić Izabrana djela*. Zagreb: Matica hrvatska.

Literatura

- Antić, Vinko. 1965. *Pisci, Rijeka, Zavičaj*. Rijeka: Matica hrvatska.
- Barac, Antun. 1964. *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knjiga I, Književnost ilirizma. Zagreb.

- Blažević, Ivan. Prilog boljem poznavanju Jurja Matije Šporera – jednog od pionira turizma u Opatiji. *Tour. Hosp. Manag.* 1994. God. 1, Br. 1.
- Brešić, Vinko. 1997. *Autobiografije hrvatskih pisaca*. (ur. Vinko Brešić). Agram: Zagreb.
- Cvitanović, Hrvoje; Jančić, Ervin; Bauer, Vladimir, Salopek, Igor. Juraj Matija Šporer, znameniti liječnik i domoljub. *Medicina fluminensis*, 2017. Vol. 53, No. 2, str. 119.
- Hooper, C., Zbar, V., Brown, D., Bereznicki, B. (ur.). 2003. *Values education study: Literature review. Values education study – Final report*, str. 168 –212. Curriculum Corporation: Melbourne.
- Lukežić, Irvin. 2019. *U Terpsihorinu hramu*. Gradska knjižnica Rijeka: Rijeka.
- Ott, Ivan. 2008. *Karlovački leksikon*. Školska knjiga. Naklada leksikon: Zagreb.
- Strohal Rudolf. 1992. *Karlovac opisan i orisan*. Ogranak Matice hrvatske Karlovac: Karlovac.
- Šicel, Miroslav. 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe*. Knjiga I. Naklada Ljevak: Zagreb.
- Vukasović, Ante. 2000. „Svrha i zadaće odgoja i obrazovanja” u: Mijatović, Antun (ur.), *Osnove suvremene pedagogije*, Hrvatski pedagoškknjiževni zbor: Zagreb, str. 129–148.
- Tomasović, Mirko. 1997. Šporerovi stihovi u „Almanahu ilirskom”. *Dani hvarskog kazališta. Hrvatska književnost uoči preporoda*. (ur. Nikola Batušić i sur.), Književni krug: Split.

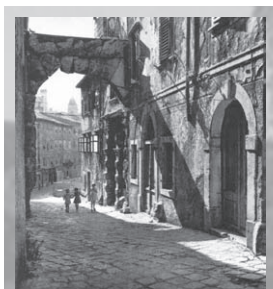
SUMMARY

Ivona Smolčić

JURAJ MATIJA ŠPORER – A PROMINENT REPRESENTATIVE OF CROATIAN CIVIL SOCIETY

The nineteenth century in Croatia was marked by aspirations for the establishment of a national state. In that sense, a significant role belonged to the civil society, which aimed to contribute to the linguistic standardization and cultural classification of Croatia in the circle of the European West. One of the key figures in such aspirations was Juraj Matija Šporer (1795 – 1884). His literary work encompassed all periods of the nineteenth century, confirming him as an author and his involvement in the creation of the Croatian literary nation. Because of his ideas in the field of cultural activity, he was remembered as the forerunner of the Illyrian movement. Besides that, by synthesizing a medical call with a concern for the well-being of the community, he was trying to enrich the Croatian tourist offer, thus contributing to the growth of the Croatian economy.

Key words: Juraj Matija Šporer; Rijeka; literature; civil society; tourism

TRAGOV GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

TEA PERINČIĆ

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka

REVOLUCIONARNA 1848. U RIJECI

izvorni znanstveni članak

UDK: 94(497.5 Rijeka)''1848''

U radu se daje pregled zbivanja u Rijeci tijekom revolucionarne 1848. godine. Revolucija koja je brzo zahvatila gotovo cijelu Europu, značajno prodrmala osnove Habsburške Monarhije tj. Austrijskoga Carstva, u Rijeci je označila početak nacionalnih i nacionalističkih procesa koji će bitno utjecati na sudbinu toga grada tek pola stoljeća kasnije. Iako bez značajnih promjena u samome političkom i društvenome korpusu grada, ta je revolucionarna godina ipak značajno prodrmala Rijeku i uznemirila začete nacionalne i nacionalističke duhove. Gradski oci, skloni do tada mađarskoj upravi, naposljetku ipak prihvaćaju hrvatsku upravu nakon dolaska banskog poslanika Josipa Bunjevca. Time Rijeka po prvi put i službeno politički postaje hrvatska što je potrajalo sljedećih dvadeset godina. Izlaganje na skupu „Tragovi građanske tradicije: Riječka građanska kultura 19. stoljeća” bilo je sažimanje sadržaja izložbe „Revolucionarna 1848. u Rijeci”¹ i istoimenoga kataloga koje je autorica predstavila u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskoga primorja u Rijeci 2009. godine.

Ključne riječi:

revolucija 1848.; pravno-politička pripadnost Rijeke; riječki gubernij; Josip Bunjevac; hrvatska uprava u Rijeci

¹ Tea MAYHEW, *Revolucionarna 1848. u Rijeci*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, 2009.

1. Revolucionarna 1848. – kontekst

Dostignuća industrijske revolucije i njihova primjena u svakodnevnome životu promijenili su način života gradova, ali i sela 19. stoljeća. Velik broj ljudi u skućenim gradovima, od kojih mnogi još uvijek žive unutar ranonovo-vjekovnih zidina, dovodi do zaraza i cikličkih epidemija kolere, koja se tada još ne povezuje sa zagađenjem vode. Nekoliko gospodarskih kriza četrdesetih godina 19. stoljeća te osobito slaba žetva i bolest krumpira rezultirali su velikom glađu 1846. Ta je kriza pogodila seljake, radnike i gradsku sirotinju te ih natjerala na velike proteste. Usporedo s povećanjem broja ljudi u gradovima, kako onih najsiromašnijih – proletera, tako i onih bogatih, ne nužno plemićkog porijekla, rađaju se i nove ideje liberalizma, demokracije, socijalizma i komunizma. Širenjem pismenosti i povećanjem broja tiskovina, naročito novina, šire se takve političke ideje koje će sve imati svoj odjek u revolucijama 1848./49. godine. Upravo u veljači 1848. godine Karl Marx izdaje Komunistički manifest. Osim nezadovoljstva najsiromašnijih, raste i nezadovoljstvo bogatih, čija je politička moć ograničena apsolutističkim vladanjem pojedinih europskih monarha, pa rastu njihovi zahtjevi za udjelom u vlasti i većim slobodama. Revolucionarna previranja koja su 1848. iz različitih razloga i na razne načine obuhvatila cijelu Europu, prelila su se i na teritorij Austrijskog tj. Habsburškog Carstva. Nemiri koji su 13. ožujka 1848. buknuili na ulicama Beča rezultirali rušenjem policijsko-apsolutističkoga režima koji je u ime cara Ferdinanda I. (V.) provodio kancelar princ Klemens von Metternich. Osim rušenja toga sustava koji je godinama zatirao sve oblike građanskih prava i zemlju doveo na rub bankrota, u pitanje dolaze i vjekovni politički privilegij plemićkoga sloja te se uvodi parlamentarni sustav iako je taj proces u praksi zahtijevao puno više vremena².

Usporedo s pobunom građana Beča, narodi su Monarhije uznemireni i traže svoja nacionalna prava, neki vidjevši rješenje u odcjepljenju njihovih nacionalnih teritorija od Monarhije (Talijani), a neki u zahtjevima za većim stupnjem političke samostalnosti (Mađari, Nijemci, Česi, Hrvati, Poljaci, Srbi, Rumunji)³.

Hrvatska je u to doba jedno od najnerazvijenijih područja Monarhije, slabo dotaknuto procesima modernizacije i socijalnim kretanjima, gdje osnovu gospodarstva još uvijek čini poljoprivreda zasnovana na feudalnim odnosima, a industrijalizacija je u samome začetku. Nacionalne političke ideje koje je oblikovala Narodna stranka obojene su liberalnim stavovima i suglasne s

² Jaroslav ŠIDAK: *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb, 1979., str. 18–20.

³ Nikša STANČIĆ: *Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća: epohalni proboj, dometi, ograničenja*, Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001., str. 15.

ukidanjem feudalizma i umjerenim uvođenjem građanskih prava i sloboda, no nedostaju protagonisti koji bi jače prodrмали ustaljene feudalne predodžbe⁴. Osnova hrvatske revolucionarne 1848. postaje borba za očuvanje nacionalnoga identiteta i ujedinjenje povijesnih teritorija Trojedne Kraljevine pred jačajućim mađarskim hegemonizmom. Mađari, politički daleko jači, bore se za autonomiju teritorija zemalja krune sv. Stjepana, odnosno zamjenu dotadašnje realne s personalnom unijom tako da bi habsburški car bio jedina poveznica s Austrijom. Mađarski revolucionari osnivaju samostalnu vladu koja donosi niz reformi koje čine temelj modernizacije i demokratizacije mađarskoga društva, kao i razvoja gospodarstva. Bečki dvor balansira, stiješnjen zahtjevima sa svih strana, isprva prihvaća mađarsku revolucionarnu vladu, ali samo do reorganizacije vlastitih snaga, a onda igra na kartu hrvatsko-ugarskih sukoba. Novoizabrani hrvatski ban Josip Jelačić otvoreno se sukobio s vladom u Pešti u ljeto 1848. te je sa svojim postrojbama krenuo preko Drave, isprva bez ovlasti bečkoga dvora, započevši tako rat protiv Mađara. Ubrzo dobiva i službenu carsku potporu⁵.

To su ukratko okviri u koje smještamo „riječku priču”. U isto vrijeme Rijeka je grad u kojemu se razvijaju različite poduzetničke inicijative usmjerene prema manufakturnoj proizvodnji i prekomorskoj trgovini. Gradi se luka ispred grada, iako je još uvijek u upotrebi stara luka na Fiumari (ušću Rječine), a rade se i planovi za željeznicu („strada ferrata”) koja bi povezivala Budimpeštu s tom važnom lukom za izvoz ugarskih poljoprivrednih proizvoda. Upravo zbog revolucionarnih zbivanja u Mađarskoj, ti su planovi zapostavljeni i trebalo je proteći gotovo trideset godina da bi se ostvarili. Gradom u ime ugarske vlade upravlja guverner izabran među mađarskim plemićima. Od srpnja 1837. na toj je dužnosti Pál Kiss Nemeskér⁶ koji Rijeku napušta upravo 1848. kako bi se priključio mađarskim revolucionarima. Njega u svibnju zamjenjuje varaždinski plemić Janos Nepomuk Erdödy⁷. Guverner je ujedno i kapetan grada, odgovoran za širi teritorij gubernija, ali i za funkcioniranje same gradske komune⁸.

⁴ N. STANČIĆ, *Hrvatski pokret*, n. dj., str. 11–12. Također o Hrvatskoj u tom razdoblju: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom 19. stoljeću*, ur. Vlasta ŠVOGER i Jasna TURKALJ, Zagreb, Matica hrvatska (Biblioteka Povijest Hrvata, sv. VI., 2016.

⁵ O hrvatsko-mađarski odnosima 1848./49. više u: J. Šidak, *Studije iz hrvatske*, n.dj., str. 197–247; Imre RESS, *Uzroci mađarsko-hrvatskog sukoba 1848. godine*, Hrvatska 1848. i 1849., str. 101–107; Anđelko MIJATOVIĆ, *Hrvatsko-mađarski rat g. 1848/1849.*, Hrvatska 1848. i 1849., str. 135–144.

⁶ Danilo KLEN, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848. Od ponovne austrijske okupacije do Bunjevcčeva zauzeća*, Rad JAZU, knj. 417. Zagreb, str. 69–198.

⁷ DAR, *Libro di consiglio*, 1848 (199), str. 157. Prva sjednica gradskog vijeća pod predsjedanjem novog guvernera Erdödyja održana je 30. svibnja.

⁸ *Povijest Rijeke*, ur. Danilo KLEN, Petar STRČIĆ, Rijeka, 1988., str. 211–230.

2. Riječka 1848.

U proljeće 1848. u Rijeci mirno dolazi do usvajanja promjena koje je izvojevala mađarska revolucija. Te se promijene, uglavnom odnose na ukidanje političkih privilegija gradskih plemića i izbor gradskih vijećnika. Sve do 11. travnja 1848. o konkretnim pitanjima gradske komune odlučuje patricijsko vijeće, ali je u skladu s ukidanjem plemićkih privilegija na području cijeloga carstva i riječko patricijsko vijeće zamijenjeno s predstavničkim vijećem u kojega su, na osnovu ograničenoga prava glasa, izabrani predstavnici iz grada i iz okolnih općina (Plase, Kozala i Drenova)⁹. Stanovnici s građanskim pravom, uglavnom trgovci i obrtnici bez plemićkoga statusa, tada su mogli biti birani u gradsko vijeće, koje je brojilo 85 predstavnika (66 predstavnika iz grada i 19 iz okolnih općina). Žene se u dokumentima ne spominju jer nisu imale političkih prava, iako su pojedine imućnije građanke imale udjela u riječkoj trgovini i vlasništvu brodova. Među njima vodeću ulogu imaju suci rektori: Antonio Celebrini, Giovanni Kobler, Giovanni Martini, Francesco Kukatzkay i Giuseppe Emilij. Vijeće je izabralo plemenitoga Josipa Suzanića kao svoga predstavnika u Ugarskome saboru. Upravo time gradsko vijeće potvrđuje kontinuitet pripadnosti Ugarskome Kraljevstvu. Kraljevski ugarski palatin imenovao je 27. lipnja Agostina Giuseppea Tosnija za potkapetana grada i njegova teritorija. Ta je funkcija bila ključna u stvarnome vođenju municipija jer je potkapetan praktično u ime guvernera i kapetana upravljao gradskim vijećem¹⁰.

Odnos se, dakle prema središnjoj, ugarskoj vlasti, nije promijenio iako je došlo do ustroja nove revolucionarne vlade. Štoviše riječki vijećnici priključuju se novčanoj pomoći i kada je u pitanju inicijativa za podizanje spomenika u Budimpešti u slavu 15. ožujka 1848. kada je započeta mađarska revolucija. Gradske je vijećnike, prema zapisima u Knjizi protokola gradskoga vijeća, preplavio domoljubni osjećaj zajednički cijelome Ugarskom Kraljevstvu. Prema tome riječki se vijećnici osjećaju ugarskim domoljubima¹¹ iako to ne podrazumijeva i mađarski nacionalni identitet kao što bi isprva moglo izgledati.¹²

Glavna preokupacija Riječana i dalje ostaje očuvanje gradske autonomije. Riječki vijećnici ignoriraju događaje u Zagrebu i „Zahtijevanja naroda” od 25. ožujka prema kojima se i od Rijeke traži priključenje hrvatskome teritoriju. Prema upisima Knjige protokola, obavijest o imenovanju Josipa Jelačića hrvatskim banom, stigla je u Rijeku službeno tek u svibnju iako se događaj

⁹ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 166.

¹⁰ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 184

¹¹ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 193, upis br. 169

¹² Više o usložnjavanju nacionalnih odnosa i netrpeljivosti u široj okolici grada Rijeke vidi u Petar STRČIĆ, *Prilog povijesti 1848./1849. godine u Istri*, Vjesnik Istarskog arhiva 2-3, br. (1992.-1993.) (1994.): 83-91.

dogodio mjesec dana ranije¹³. Znači, gradsko je vijeće službeno informirano, iako možda sa zakašnjenjem, o događanjima u Hrvatskoj. Ubrzo dolazi službeni poziv bana i Hrvatskoga sabora da se Rijeka priključi Trojednoj Kraljevini¹⁴. O tome je u gradskome vijeću 19. svibnja povedena rasprava te zauzet službeni stav da je Rijeka uvijek bila u pravnome i administrativnome pogledu neovisna u odnosu na susjednu Hrvatsku, a prema Diplomati iz 1779. prema kojoj je kao autonomno tijelo pridružena ugarskoj kruni za razliku od Bakarskoga okružja koje je pridruženo Hrvatskome kraljevstvu. Vijeće prihvaća izabrati dva poslanika u Hrvatski sabor kako bi i dalje održavalo dobrosusjedске odnose s Hrvatskom.¹⁵

Očigledno je iz navedene izjave upućene Saboru da oni jedino žele očuvati dobrosusjedске odnose s Hrvatskom tim više što je neposredno riječko zaleđe hrvatski teritorij. Pripadnost koju gradski municipij javno iznosi odnosi se na pripadnost Ugarskome Kraljevstvu u kojemu je Rijeci zajamčena autonomija na osnovu pravno-političke slijednosti. Međutim veze prema Hrvatskoj su ipak čvršće od samo dobrosusjedskih s obzirom na to da Rijeka redovito šalje svoje predstavnike u Sabor¹⁶, pa tako, bez obzira na možda netaktični izostanak riječkih predstavnika na svečanosti imenovanja bana, municipij imenuje svoje delegate koji će grad predstavljati u Saboru. Izbor tih predstavnika, znači da Rijeka ipak smatra da ima neku ulogu u Hrvatskoj. U suprotnome, da je grad doista smatrao da ga s Hrvatskom ne veže ništa drugo do susjedstva, ne bi trebao prihvatiti političku ulogu u konstitutivnome tijelu te države sastavnice Habsburške Monarhije.

Taj je koncept mogao funkcionirati da nije bilo rata između Mađarske i Hrvatske. U takvoj situaciji, obje suprotstavljene strane definiraju svoje teritorijalne granice, pri čemu sporan postaje i teritorij riječkoga gubernija koji, ako nije hrvatski, onda je mađarski, a tada što se hrvatske strane tiče i neprijateljski. Zato je pritisak na Rijeku pojačan, a riječki municipij teško će izdržati balansiranje. U srpnju 1848. stvari se zaoštavaju, a riječki municipij osjeća se dužnim ponoviti svoje stavove s obzirom na to da je politički pritisak sve jači.

Gradsko vijeće dalo si je truda proučiti dokumente koji su gradu pravno-politički jamčili njegov autonomni status te su u njihovim tumačenjima tražili potporu za pripadnost Ugarskoj kruni i na taj se legalitet neprekidno pozivaju. U tome je smislu oformljena i posebna komisija koju su, prema navedenome

¹³ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 210, upis br. 200

¹⁴ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 214, upis br. 209

¹⁵ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 214-216, upis br. 209.

¹⁶ Hrvatski državni sabor 1848., sv. 1-4, ur. Josip KOLANOVIĆ, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 2001.-2008.; Ivo PERIĆ, Hrvatski državni sabor 1848.-2000., sv. 1 (1848.-1867.), Zagreb, Hrvatski institut za povijest – Hrvatski državni sabor – Dom i svijet, 2000.

citatu, sačinjavali gradski vijećnici L. G. Cimiotti, Girolamo Fabris, Giovanni Kobler i Pietro Rinaldi¹⁷. Međutim kad je Hrvatski sabor donio odluku o prekidu odnosa s Ugarskom s kojom je u otvorenome ratu, tada se i cijeli teritorij Trojedne Kraljevine, u skladu s tom odlukom izdvaja iz izravne uprave zajedničkoga Ugarskog sabora sve dok se odnosi između hrvatske i mađarske strane ne riješe. Ta se odluka odnosi i na područje tzv. Ugarskoga primorja koje je uključivalo područje od Senja do Voloskoga, a na tu se odluku poziva Hrvatski sabor pri zahtjevima za priključenjem riječkoga gubernija¹⁸. Rijeka se ubrzo našla u neprijateljskome okruženju inzistirajući na svojoj pripadnosti Ugarskoj kruni, dok su gradovi Senj, Bakar i Vinodol javno izjavili svoju pripadnost Banskoj Hrvatskoj. Osobito problematično postaje vjekovno rivalstvo s Bakrom tim više što je teritorij s lijeve strane Rječine gdje se razvija naselje Sušak pripadao bakarskome municipiju. Krajem srpnja situacija je sve napetija, a zahuktavaju je i sitni međusobni sukobi i provokacije građana s obje strane Rječine. Dana 27. srpnja riječki municipij zaprima zahtjev bakarskoga municipija da im se izruči riječki građanin Fabio Frank koji je na Sušaku skinuo bakarsku zastavu i odnio je na drugu stranu Rječine. Međutim riječki municipij ne želi udovoljiti tim zahtjevima, pozivajući se na vlastitu pravnu kompetentnost u provođenju istrage nad vlastitim građanima¹⁹.

U međuvremenu se situacija po Rijeku, koja i nadalje održava državno-pravne veze s vladom u Budimpešti, dramatično pogoršava. U neposrednome gradskom zaleđu – Grobniku – u tijeku je pobuna seljaka, do koje je najvećim dijelom došlo zbog nedorečenosti odluke o ukidanju feudalnih tj. urbarijalnih obveza. Kako se radi o teritoriju zagrebačke županije, karlovački plemić Josip Bunjevac, zagrebački podžupan, zadužen je za rješavanje situacije s grobničkim pobunjenicima kojima su se pridružili i seljaci iz Gorskoga kotara. Rješavajući situaciju u neposrednome riječkom zaleđu, Bunjevac je zainteresiran konačno riješiti i pitanje Rijeke²⁰. Prednost koju ima okupljena je vojska, kojoj se dodatno, na njegov poziv upravo zbog zauzimanja Rijeke, odazivaju i seljaci iz Vinodola i narodna straža iz Bakra. Te se vojne skupine okupljaju s lijeve strane mosta na Rječini 30. kolovoza²¹, stvarajući psihološki pritisak dok Bunjevac riječkome municipiju šalje ultimatum.

¹⁷ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 293, upis br. 349

¹⁸ Ferdo HAUPTMAN, *Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma*, Rijeka, zbornika, Zagreb, 1953., str. 203.

¹⁹ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 303, upis br. 388.

²⁰ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Josip. Pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine*, Hrvatska 1848. i 1849., str. 304–307.

²¹ Vesna MUNIĆ, *Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)*, u *Godišnje izvješće Prve riječke hrvatske gimnazije u Rijeci (1998/1999)*, rijeka 1999., str. 193–202; isto i u *Radovi znanstvnog skupa „150 godina ustoličenja bana Jelačića”*, Zagreb, 25.IV.1998. te

Gradski potkapetan Agostino Tosoni saziva opću sjednicu gradskoga vijeća i to u dvorani kazališta jer municipij nije raspolagao s dovoljno velikim prostorijama gdje bi se moglo okupiti sve vijećnike²². Sjednica započinje 30. kolovoza u deset i trideset sati. Tosoni obavještava prisutne o glasinama o mogućoj invaziji susjednih Hrvata, kao i da su tu vijest već prosljedili mađarskome ministru vanjskih poslova Pálu Eszterházyu i predsjedniku vlade Lajosu Batthyányu. Zatim je javno pročitao dopis zagrebačkoga podžupana Josipa Bunjevca koji od Riječke traži podređivanje banskoj vlasti, javno obznanjenje hrvatske pripadnosti putem zastava s banskim oznakama na javnim mjestima te odricanje od priznavanja ugarske vlade. Riječko gradsko vijeće trebalo je o toj „provokaciji” odgovoriti do 14 sati.

U 17 sati Bunjevčev poslanik Matija Matković donosi riječkom municipiju poruku u kojoj traže da se grad preda u hrvatske ruke²³. Razmotrivši okolnosti, riječki su vijećnici shvatili da nema svrhe organizirati ikakav otpor sa šačicom gradske narodne garde kojom je zapovijedao Pietro Scarpa, dok je Bunjevac sa sušačke strane Rječine imao društvo od gotovo 1000 naoružanih pojedinaca, sastavljeno dijelom od redovitih postrojba graničara, financijske straže i većma od serežana iz obližnjih općina Grobnika, Broda, Gerova, kao i pripadnika bakarske narodne garde pod zapovjedništvom Jakova Tadejevića. Navedenim hrvatskim snagama preko noći su se pridružili i seljaci iz Vinodola. Riječki vijećnici, međutim, u svoj odgovor Bunjercu sastavljaju u obliku zahtjeva – „condizioni”²⁴. Tim se uvjetima nastoji osigurati kontinuitet riječke autonomije i u okviru hrvatske vlasti. Zanimljiv sadržaj, prilično moderan u nekoliko svojih točaka, u slobodnome prijevodu na hrvatski jezik glasilo bi ovako:

1. Vlast i gradski službenici Rijeke i njenoga okružja ostat će obavljati svoje dužnosti, ali od sad nadalje bez službene korespondencije s mađarskim ministarstvima i vladom;
2. Cjelokupni municipij kakav je trenutačno, sa svim propisima i odredbama ostaje u punoj snazi;
3. Svi kraljevski zaposlenici na teritoriju slobodnoga okružja Rijeke koji su prihvatili novi poredak stvari, pod banskom vlašću zadržat će svoju službu i plaću. Kraljevski zaposlenici u bakarskome okružju i Vinodolu, rodnom iz Rijeke, koji zbog potpore vlastitome rodnom kraju bijahu napustili službu, ako hoće mogu se vratiti i primati plaću. Ako, međutim, to ne žele, imaju

Rijeka, časopis Povijesnog društva Rijeka, 8 (2003) 2, str. 115–130.

²² DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 289, upis br. 345.

²³ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 363.

²⁴ Izvorni rukopis ovih uvjeta čuva se u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka, PPMHP KPO-PZ 16208.

pravo ostati u Rijeci, a svima ostaje pravo slobodnog boravka u ovom okrugu, zajamčen život i neophodna sredstva, pod propisanim nadgledništvom;

4. S obzirom na to da je stanovništvo Rijeke i njenoga okruga znalo oduvijek i pod najtežim uvjetima očuvati mir i dostojanstvo što ga toliko rese tako da nije bilo razdoblja, bez obzira na nesreće u kojima bi se pokazala potreba za sredstvima strahovlade, da se nije održao red i javni mir, zbog čega se ustanovilo da se bez traženja suglasnosti lokalne vlasti ne može dirati u statutarne odredbe;
5. Zajamčena je sloboda političkoga mišljenja i prema tome nitko ne može biti zlostavljan i proganjan zbog vlastitoga političkog mišljenja i viđenja, i nadalje ukoliko nije ustanovljeno da je netko kriv zbog nekoga zločina i ukoliko ne zadire u javni red. U slučaju da bi neki stranac bio zlostavljan zbog svoga političkog stajališta, bit će otposan u domovinu bez isporučenja banskim vlastima;
6. Održavanje javnoga reda i mira ostaje nadalje povjereno Narodnoj gardi;
7. Ostaje zajamčena isključenost od vojne obveze, osim u slučaju izvanrednih obveza u slučaju rata, s tim da se očuva dosadašnja vojna organizacija;
8. Bit će poštovane već provedene ministarske odredbe radi nastavka radova u luci, zadržani ugovori, te će se iz ovoga kraljevskog ureda određivati davanje od soli i tridesetina onako kako je već određeno;
9. Ostaje sačuvana službena uporaba talijanskoga jezika kao do sada;
10. Zbog očekivanoga položaja ovoga pomorsko-trgovačkog Grada, bit će jednako poštivane sve nacionalnosti;
11. Zastava koja će se podignuti na gradsko postolje bit će nacionalna;
12. S obzirom na glasove koji su prethodili ovoj invaziji, dana 29. ovoga mjeseca poslana je u Beč deputacija s molbom Njegovom Presvijetlom Visočanstvu da izda rezoluciju kojom se garantira mir i spokoj kao i osobna sigurnost i sigurnost robe ovih stanovnika, u tome obliku kao suverena rezolucija i kao takva trebala bi biti povezana s ovom Konvencijom u svakoj njezinoj ekstenziji;
13. Predstavljena Konvencija ima namjeru biti važeća samo za vrijeme u kojemu traje sadašnje stanje rata između Hrvatske i Mađarske, ili dok Njegovo Vladarsko Visočanstvo prema kojemu su zahtjevi ograničeni, i prema kojemu hoće da bude podređen kao uvijek ovaj odani narod, nakon čega će Rijeka biti slobodna ustanoviti svoj javno-politički položaj.

Josip Bunjevac ulazi u Rijeku sa svojim postrojbama 31. kolovoza 1848. oko 8 sati i trideset minuta. Dok su se njegovi vojnici razmili po riječkom Korzu, posve disciplinirani, bez izazivanja sukoba i pljački čega su se riječki građani najviše bojali, Bunjevac se pridružio gradskim vijećnicima u kazališnoj

dvorani i obratio im se odgovarajući uglavnom na njihove zahtjeve da će hrvatska vlast poštovati dosadašnji ustroj gradske vlasti priznavši ujedno Tosonija kao potkapetana i zatraživši da se održava red i mir, a ako treba u tome će pomoći i postrojbe hrvatske vojske²⁵.

Bunjevac je ovu akciju zauzimanja Rijeke poduzeo a da nije pričekao posebno odobrenje bana Jelačića u čije ime je nastupao. Bez obzira na to, Jelačić je već sljedećeg dana, 1. rujna, javno pohvalio Bunjevca za zauzeće Rijeke uputivši i javni proglas građanima Rijeke, tiskanome u riječkoj tiskari braće Karletzky na hrvatskome i talijanskome jeziku²⁶ čime je potvrdio sva Bunjevčeva obećanja. Bunjevac ostaje u Rijeci kao banski povjerenik, organizirajući vlast vrlo diplomatski, poštujući postojeću gradsku upravu s gradskim potkapetanom Tosonijem. Dana 5. rujna i službeno je imenovan opunomoćnim banskim povjerenikom za Rijeku. Oskudni zapisi iz rokovnika Giuseppea Agostina Tosonija ukazuju na to da su on i Bunjevac prilično surađivali u daljnjemu vođenju grada iako je Bunjevac imao stalnih prigovora upravo od riječkih patricija koji nisu maknuli iz gradske uprave i stalno traže načina da se Rijeka vrati pod izravnu mađarsku upravu²⁷. Takva atmosfera vladat će gradom sljedećih dvadeset godina sve do Ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. i uspostave mađarskoga provizorija u Rijeci.

Popis literature

- Ferdo HAUPTMAN, *Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma*, Rijeka, zbornika, Zagreb, 1953.
- Bosiljka JANJATOVIĆ, *Josip. Pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine*, Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001.
- Danilo KLEN, *Gospodarske prilike u rijeci od 1813. do 1848. Od ponovne austrijske okupacije do Bunjevčeva zauzeća*, Rad JAZU, knj. 417, Zagreb, 1986.
- Andelko MIJATOVIĆ, *Hrvatsko-mađarski rat g. 1848/1849.*, Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001.

²⁵ DAR, Libro di consiglio, 1848. (199), str. 373. Bunjevac je dao tiskati ovaj proglas na talijanskom i hrvatskom jeziku, a primjerak tog letka čuva su u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeke, PPMHP KPO-PZ 17849.

²⁶ Taj je dokument pohranjen u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeke, PPMHP KPO-PZ 17852.

²⁷ Maja POLIĆ, *Prilog poznavanju prilika u Rijeci i njezinu zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe te njihov utjecaj na hrvatski čitaonički pokret*, Historijski zbornik 62, br. 2 (2009), str. 391–410.

- Vesna MUNIĆ, **Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)**, Rijeka, 8 (2003) 2.
- Vesna MUNIĆ, **Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)**, Godišnje izvješće Prve riječke hrvatske gimnazije u Rijeci (1998/1999), Rijeka, 1999. /Radovi Znanstvenog skupa „150-obljetnica ustoličenja bana Jelačića“, Zagreb, 25. IV. 1998.
- Maja POLIĆ, **Prilog poznavanju prilika u rijeci i njezinu zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe te njihov utjecaj na hrvatski čitaonički pokret**, Historijski zbornik 62, 2 (2009).
- Imre RESS, **Uzroci mađarsko-hrvatskog sukoba 1848. godine**, Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001.
- Nikša STANČIĆ: **Hrvatski pokret i godina 1848. u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća: epohalni proboj, dometi, ograničenja**, Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001.
- Petar STRČIĆ, **Prilog povijesti 1848./1849. godine u Istri**, Vjesnik Istarskog arhiva 2-3, (1992.-1993.) (1994).
- Jaroslav ŠIDAK: **Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.**, Zagreb, 1979.
- Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću**, ur. Vlasta ŠVOGER i Jasna TURKALJ, Zagreb, 2016.

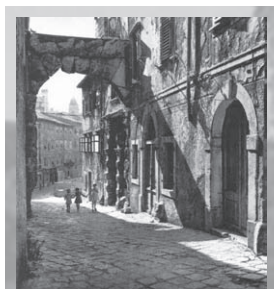
SUMMARY

Tea Perinčić

REVOLUTIONARY 1848 IN RIJEKA

In this paper has been presented a range of events occurred in Rijeka during revolutionary year of 1848. The revolution that very fast encompassed almost the whole Europe and considerably shocked the basics of the Habsburg Monarchy i. e. Austrian Imperium, in Rijeka it can be considered as a beginning of national and nationalistic processes which will have more impacts on the destiny of this city a half of century later. Although without significant changes in political and social corpus of the city, this revolutionary year shocked the city in the way of stirring up national and nationalistic ghosts. City patrons who were inclined towards the Hungarian government at the end accepted Croatian government after arrival of the Ban's delegate – Josip Bunjevac. In that way Rijeka became officially a part of the Kingdom of Croatia which lasted for the next twenty years. The presentation of these events at the conference 'Traces of the urban tradition: Rijeka's urban culture in the 19th century' was a summary of the content from the exhibition and its catalogue organized by the same author back in 2009 in the Maritime and History Museum of the Croatian Littoral Rijeka.

Key words: revolution 1848; legal-political belonging of Rijeka; Rijeka's gubernium; Josip Bunjevac; Croatian government in Rijeka

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

IVA LUKEŽIĆ, prof. emeritus

Sveučilište u Rijeci

SANJA ZUBČIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

ČAKAVSKI TEKSTOVI RIJEČKOGA POSTANJA NASTALI U 19. STOLJEĆU

pregledni članak

UDK: 821.163.42'282-028.51(497.5Rijeka)“18“

U članku se detaljnije prikazuju, analiziraju i okvirno klasificiraju do sada istraženi anonimni rukopisni i tiskani književni tekstovi riječkoga postanja nastali u 19. stoljeću, izvedeni onodobnim lokalnim riječkim idiomom, pučkom čakavicom, i usmjereni onodobnom pismenom građanstvu. U prvom se dijelu ovoga članka prikazuju dobro istraženi nabožni i moralno-didaktički usmjereni književni tekstovi iz prve polovice 19. stoljeća. U drugom se dijelu ovoga članka prikazuju rezultati istraživanja svjetovnih književnih tekstova u 19. stoljeću. Ova su istraživanja započeta 1986. godine objavom jednoga anonimnoga riječkoga književnoga rukopisa iz 1837. godine, a u sljedeće su tri godine: 1. iznijela na vidjelo dokaze o postojanju pisane književnosti i žive književne produkcije u Rijeci kroz čitavo 19. stoljeće; 2. odredila specifične značajke te književnosti po kojima se razlikuju od ostale hrvatske književnosti toga vremena; 3. utvrdila kontinuitet te književnosti i u prvom desetljeću 20. stoljeća, i 4. dala naznake za njezino moguće utemeljenje u 17. i 18. stoljeću u kojima su nastala dva za Rijeku bitna djela pisana riječkom lokalnom čakavicom.

Ključne riječi:

Rijeka; 19. stoljeće; riječka književnost; lokalna riječka čakavština/čakavica; liburnijska/čakavica; nabožna tematika; svjetovna tematika; anonimna književnost

1. Uvod

1.1. U ovom se radu¹ na temelju postojeće literature o istraživanjima obavljenim u dvama zadnjim desetljećima 20. i prvim dvama desetljećima 21. stoljeća prikazuju čakavski tekstovi riječke provenijencije, pod čime se podrazumijevaju tekstovi jezično, tematski ili mjestom nastanka povezani uz Rijeku i danas šire riječko područje.

Ovi tekstovi pružaju dokaze da je čakavština kao jezik pisanoga stvaralaštva bila živa u Rijeci tijekom čitavoga 19. stoljeća, što se kosi s tradicionalnom periodizacijom povijesti hrvatskoga književnoga jezika po kojoj je sredina 18. stoljeća obilježena kao vrijeme u kojem „praktički nestaje čakavštine iz književnosti” (Vince 1978: 28), što je tvrdnja uglavnom utemeljena na utvrđivanju jezičnih tendencija iščitanih iz korpusa visoko stiliziranih, kanonskih književnih djela. Činjenica da takvih djela visoke književne vrijednosti na čakavskom književnom jeziku nakon 18. stoljeća doista nije bilo, ne može umanjiti važnost činjenice da je književno stvaralaštvo anonimnih autora na lokalnoj riječkoj čakavštini potvrđeno i cijelo stoljeće kasnije. Štoviše, dokazano postojanje tih tekstova s riječkoga područja kroz cijelo 19. stoljeće unatragno pomiče međaš u povijesti nove hrvatske književnosti čakavskoga izraza s Nazorovim čakavskim pjesmama iz kastavskoga razdoblja s početka 20. st., na početak 19. st. s anonimnim pisanim, a kasnije i tiskanim tekstovima koji izlaze u javnost i početkom 20. st. i u vrijeme Nazorova službovanja u Kastvu.

1.2. Rijeka je u 19. stoljeću bila višejezičan grad u kojem se pisalo, govorilo, prevodilo i stvaralo na talijanskom, njemačkom, mađarskom, latinskom, slovenskom i hrvatskom jeziku (Lukežić, Ir. 1993). No pri uporabi termina *hrvatski jezik* i *talijanski jezik* u riječkom kontekstu 19. stoljeća valja imati na umu da su stanovnici Rijeke u 19. st. Hrvati koji svoj grad zovu *Reka/Rika*, sebe *Recani/Ričani*, a svoj lokalni govor *hrvaski/hrvacki*, te Talijani koji taj isti svoj grad zovu *Fiume*, sebe *Fiumani*, a svoj lokalni govor *dialetto fiumano*. Odnosno, u govoru o Rijeci u 19. st. valja imati na umu dvojako značenje pojmova *hrvatski jezik* i *talijanski jezik*: pod pojmom *hrvatski* misli se s jedne strane na stilizaciju književnoga jezika utemeljenu na štokavštini koja se kroz cijelo 19. stoljeće neprekidno brusila i dotjerivala, a s druge strane na lokalnu gradsku čakavštinu i čakavštinu okolnih mjesta, koja u dijalekatskoj klasifikaciji pripada liburnijskim mjesnim govorima sjeveroistočnoga poddijalekta ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja hrvatskoga jezika (Vranić 2000). U načelu je isto i s pojmom *talijanski* u Rijeci u 19. st., koji može značiti talijanski

¹ U ovom je članku Sanja Zubčić autorica tekstova u odsječcima 2., 3.1., 3.2.1., 3.2.3.1., 3.2.2.4. III., a Iva Lukežić u odsječcima 3.2.2., 3.2.2.1., 3.2.2.2., 3.2.2.3., 3.2.2.4. I., 3.2.2.4. II., 3.2.3. Ostale dijelove članka pisale su zajednički.

književni jezik toga vremena, ali i lokalni *fijumanski*, jedan mjesni govor iz skupine venetskih dijalekata talijanskog jezika (Lukežić, Iv. 1993; Fijumanski idiom 1999). Naime, „Rijeka je u 19. stoljeću multilingvalan grad. Jezik je trgovine, uprave i pomorstva, a po tome i jezik viših, obrazovanih slojeva stanovništva, talijanski jezik. Do sredine je stoljeća jezik bogoštovlja i škola još i latinski. Od sredine stoljeća talijanskom se jeziku za iste svrhe pridružuje još i hrvatski književni jezik, preuzevši i funkciju školskog jezika (u riječkoj gimnaziji akademske 1848/49. godine, zalaganjem profesora Frana Kurelca), a oboma se u zadnjoj četvrtini stoljeća pridružuje još i mađarski jezik. Istodobno slojevi niži ekonomski, socijalno i kulturno, komuniciraju pučkim jezicima: manjinskim fijumanskim koji genetički pripada romanskim jezicima, i većinskom čakavštinom koja je po svojim lingvističkim svojstvima jedan od sustava sjeverozapadne čakavštine, liburnijski sustav. U zadnjoj četvrtini 19. stoljeća u lingvističkom mozaiku u Rijeci u stanovitoj mjeri participiraju i drugi slavenski i neslavenski jezici koji se rabe u Dvojnoj Monarhiji, a posljedica je to širenja industrije i tržišta radne snage, što u ovaj grad privlači radništvo” (Lukežić, Iv. 1988: 215).

1.3. Glavninu korpusa za ovo istraživanje predstavljaju otisnuti tekstovi anonimnih autora, te jedan rukopis nepoznata autora i nekoliko njegovih tiskanih inačica, po kojima je očito da su neki od tih tekstova godinama u rukopisnom obliku kolali među riječkim građanskim pukom čineći važnu sastavnicu onodobne riječke književnosti/književnosti Rijeke². U korpus ovoga istraživanja nije uključena usmena književnost, koja je nedvojbeno bila i čakavska, ali se zbog osebnih pravila kreiranja, kolanja i prenošenja ne uklapa u pisanu književnost o kojoj je ovdje riječ.

1.4. Riječke književnosti 19. stoljeća ne bi bilo da joj nije prethodilo stvaralaštvo u ranijim razdobljima iz kojih su sačuvana samo dva ključna čakavska teksta: *Brašno duhovno* riječkoga isusovca Nikole Hermona iz 1693. godine³ i *Pobožnost križnoga puta* iz 1798. godine, oba pisana riječkom čakavicom (Lukežić, Iv. 1989b, 1990; Fučić 1993; Zekulić-Stolac 1989; Holjevac 2007). Oba teksta potvrđuju težnju sastavljača da tekst oblikuje književnim jezikom bliskim organskim govorima kraja iz kojega potječu korisnici kojima su tekstovi namijenjeni. Stoga im osnovicu čine jezične značajke svojstvene onodobnom čakavskom govoru Rijeke i riječke okolice, a nadgradnja je uvjetovana potrebama nabožnoga teksta i potvrđuje višestoljetni kontinuitet jezičnoga oblikovanja tih tekstova, i na sintaktičkoj i na leksičkoj razini. Bez

² O problematici tih naziva vidjeti u Stojević (2000: 417–419).

³ *Brašno duhovno* (u prijevodu na suvremeni hrvatski standard *Duhovna hrana*) priručnik je i svojevrсни katedralni brevijar namijenjen osobnoj pobožnosti bratima brašćine Svetoga križa osnovane u 17. st. pri katedrali svetoga Vida u Rijeci.

obzira na to što lokalne značajke nisu jedini jezični sloj u tekstu, neupitno je da je lokalna organska jezična osnovica tekst činila puku i intelektualno i emocionalno bliskim i razumljivim, što je svakako bio jedan od načina širenja i čuvanja pučkih pobožnosti i legendi (Holjevac 2007: 188). Na takvim se temeljima razvijala i riječka književnost 19. stoljeća.

1.5. Temeljna je istraživanja jezika čakavskih riječkih tekstova 19. stoljeća provela Iva Lukežić (1986; 1988; 1989a; 1989b; 1990), a u svojim su ih prilogima na različitim razinama analizirali i M. Turk (1989), S. Vranić (2000) i S. Holjevac (2007; 2012), dok su se V. Antić (1953), M. Stojević (1988; 1996; 1997; 2000) i M. Crnković (1986) bavili književnim tekstovima koji su nastajali u Rijeci i na širem riječkom području, uključujući i čakavske.

2. Nabožni tekstovi

U prvom razdoblju⁴ razvoja riječke književnosti/književnosti Rijeke najveći su broj tekstova „pragmatične tvorevine, a to je nabožna i didaktička literatura, primijenjeni tekstovi za osobitu primjenu i namjenu, itd. (...). Opća je značajka svih tih tiskovina, uključujući i onih nekoliko stranica izvornijeg teksta, kompendijsko-pučka, odnosno kompendijska i pučka, ovisno i tome koliko ta određenja interferiraju, ili se pak pojavljuju u čistim oblicima” (Stojević 2000: 421). Postupkom kompilacije i oblikovanjem u utvrđenu strukturu nastaju i katekizamske knjige.

U Rijeci su u 19. stoljeću nastala tri katekizma koja su bila namijenjena uporabi na ovom području (Holjevac 2010: 70): *Mali Katekismus* iz 1815.; *Sridnji Ilti Pokratcheni Katekismus* iz 1818. i *Mali katekismus s pitanji i odgovori* iz 1824.⁵ Oni su bili namijenjeni širem riječkom području pa iako su pisani štokavštinom, u njih su, iz metodičkih razloga umetnuti i elementi čakavskoga (Holjevac 2010: 71). Prema istraživanjima S. Holjevac (2012: 300) djela nabožnoga i poučnoga tipa pisana su „i na sjevernojadranskome prostoru proširenim štokavskim ikavskim književnim jezikom (npr. crkvene pjesme, katekizmi, lekcionar, obrednik, propovjedna literatura, medicinsko-poučna knjižica)”. Katekizmi su namijenjeni poučavanju temeljnim pitanjima katoličke

⁴ M. Stojević je ponudio periodizaciju riječke tiskane produkcije na hrvatskom jeziku na dva razdoblja: 1. od 1790. do 1840. i 2. od 1848. do 1913., a razmeđa im je objavljivanje Bogovićeve pjesničke zbirke nakon čega se zapaža „opsežniji, življi i kvalitetniji rad s autorskim potpisima i, donekle, autorskim značajkama” (2000: 420).

⁵ S. Holjevac (2010: 71) bilježi da je podatak o postojanju trećega katekizma preuzela iz bibliografije T. Blažeković te da joj za njezina istraživanja o jeziku djela pisanih na hrvatskom otisnutih u tiskari Karletzky nije bio dostupan.

vjere i njihov je cilj bio učiniti učenje što učinkovitijim i za djecu⁶ prijemčivijim. S obzirom na brojne ovjerene čakavske značajke u dvama katekizamskim izdanjima, S. Holjevac pretpostavlja da su one „vjerojatno svjesno uključene u izdanja namijenjena djeci mlađega školskoga uzrasta na užemu i širem riječkome području” (2010: 161).

Znatnije naslojavanje lokalne čakavštine potvrđeno je u tekstovima namijenjenim puku s izrazitom didaktičkom namjenom, prije svega u poučavanju o vjerskim istinama. Takva tendencija upućuje na snažnu međuovisnost namjene teksta i probira jezičnih sredstava, odnosno odabir lokalne čakavštine u tim je slučajevima bio uvjetovan nastojanjem da se uporabom jezičnih elemenata govorne čakavštine smanji nerazumljivost visoko stiliziranih liturgijskih sadržaja i postigne viši stupanj receptivnosti. Budući da je riječ o nabožnim tekstovima koji imaju specifičnu terminologiju, apstraktan leksik i višestoljetnu nadgradnju nepostojeću u organskim idiomima, taj je sloj štokavski, a sam je jezik katekizama, iako s elementima čakavskoga, u osnovi hibridnoga tipa.

3. Svjetovni tekstovi

3.1. Didaktički tekstovi

Knjixica-imên za hafan felfskih Skol u Cefarsko-Kraljevskih Darxavah (dalje *Knjižica imen*) dvojezična je hrvatsko-njemačka početnica pisana goticom i latinicom otisnuta 1819. godine u tiskari Karletzky. U sadržajnom smislu ona je također kompendijskoga tipa i predstavlja priručnik za poučavanje čitanju i pisanju, ali i nekim drugim praktičnim znanjima, oplemenjena moralizatorskim i odgojnim porukama. Ova je knjižica za povijest riječkoga tiskarstva važna jer je prva tiskana latinička početnica na hrvatskom jeziku. Bila je namijenjena učenicima seoskih škola u dijelu riječkoga prigrada s ikavsko-ekavskom čakavicom, što je razvidno po značajkama njezina čakavskoga sloja poput zamjenice *ča* i njezinih kompozita, primjera čakavske jake vokalnosti, *a*-refleksa prednjega nazala ispred palatala, slabljenja napetosti u rubnim zonama sloga i dr. Da je tekst namijenjen poučavanju na ikavsko-ekavskom terenu upućuje gotovo sustavna ikavsko-ekavska refleksacija jata Holjevac (2012: 303). Uz brojne čakavske značajke, u *Knjižici imen* potvrđeni su i elementi tada pretežita štokavskoga ikavskoga književnoga jezika (Holjevac 2012: 303).

⁶ *Mali Katekismus* bio je namijenjen „za najmlađe ucsenike narodnih shkol”, a *Sridnji* „za ocsito i posebno naucsenje poveche ditce sejsnske, i modrushke biskupie” Holjevac (2010: 71).

Iako svjetovnoga karaktera, ova je *Knjižica imen* tipom, namjenom i svrhom istovjetna prethodno spomenutim katekizmima. Zajednički im je cilj u konačnici isti, a to je poučavanje. Kako bi ono bilo što učinkovitije, predmetna se građa čitateljima nudi na jeziku koji im je najbliži i najrazumljiviji. Iako važan segment, čakavski sloj u analiziranim kompendijsko-didaktičnim priručnicima nije jedini, tj. tekstovi nisu jezično homogeni. Elementi književnojezične nadgradnje poput terminologije, apstraktnoga leksika pa i složenih sintaktičkih konstrukcija preuzeti su iz štokavske književne ikavice pa je jezik analiziranih didaktičkih priručnika preciznije odrediti kao svojevrsni hibrid. Budući da nabožni tekstovi, s obzirom na višestoljetnu tradiciju na kojoj su građeni, imaju složeniju nadgradnju i viši stilski registar, u jeziku je dvaju katekizama broj štokavskih značajki ipak pretežit nad čakavskima.

Zaključno, u svrhu postizanja što veće razumljivosti tekstova, a time i podizanja razine prijemčivosti, njihovi još uvijek anonimni autori pribjegavaju metodi koju su slavenski naučitelji, a potom i njihovi sljedbenici hrvatski popovi glagoljaši primjenjivali stoljećima unoseći u tekstove elemente svoga, govornoga jezika. Kao i onda, i u 19. stoljeću toj su tendenciji lakše izloženi tekstovi niže stilističke vrijednosti kakvi su oni didaktičkoga tipa, neovisno o tom jesu li svjetovni ili su nabožni.

3.2. Književni tekstovi

3.2.1. Letak *Sipak i diraka alli glogovina. Smislenka chiudoredna za mladost / la rosa, e lo spino. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventu*, ili, kako ga naziva M. Stojević (1988) – „prvi riječki letak”, najstariji je dosad nađeni književni tekst na čakavštini koji se povezuje uz Rijeku 19. stoljeća. Dvojezični je to letak pisan čakavštinom i talijanskim jezikom, otisnut 1836. godine u tiskari Karletzky (Stojević 1997: 7–9). Forma letka bila je poznata u hrvatskoj književnosti no u riječkoj književnosti/književnosti Rijeke ona je dominirala te se zahvaljujući svojoj popularnosti vremenom razvila u zaseban pučkknjiževni žanr. Najbrojniji su bili letci na talijanskom, ali i na latinskom i njemačkom jeziku te na štokavskoj stilizaciji hrvatskoga. Letci se razvijaju u okvirima razvoja građanske kulture koja se temeljila na okupljanju gradske elite te na komentiranju suvremenih događaja. Njima su se u stiho-vanoj formi obilježavali važni događaji i slavile važne osobe, a određuje ih i autorska anonimnost. Letak *Sipak i diraka*⁷ ulazi u skupinu smislenki, favola u kojoj se nečem neljudskom pridaju ljudske osobine kako bi se snažnije istaknula čudoredna poruka. M. Stojević (1997: 74–80) pretpostavio je da se radi o prijevodnoj literaturi, a za ovoga je istraživanja utvrđeno da je riječ o

⁷ U prijevodu na suvremeni hrvatski književni jezik *Ruža i drač ili glogovina*, inačica čudoredne basne o životnoj uzajamnosti ljepote i ružnoće.

prepjevu pjesme iz zbirke *Favole e novelle* talijanskoga pjesnika Lorenza Pignottija (1739. – 1812.).⁸ Iako nije ostavio znatnoga traga u „visokoj” talijanskoj književnosti, ova je njegova zbirka bila otisnuta u velikom broju izdanja što svjedoči o njezinoj iznimnoj popularnosti diljem Italije. Prema podacima prikupljenim s relevantnih mrežnih izvora, čini se da je prvo izdanje ove knjige otisnuto 1782. godine u Pisi, a već je iste godine objavljeno i drugo dopunjeno izdanje. Za ovoga smo istraživanja na relevantnim mrežnim stranicama pronašli podatke o izdanjima otisnutim u sljedećim gradovima: Lucca 1785.; Bassano 1785., 1792., 1816.; Pavia 1787.; Livorno 1788.; Pisa 1789.; Venecija 1808., 1834.; Milano 1807., 1820.; Firenze 1823.; Padova 1832.; Napulj 1850.; Torino 1852. i dr. Djelo je bilo toliko popularno da su objavljivana regionalna izdanja.⁹ Brojnost izdanja i teritorijalna distribucija tiska diljem Italije svjedoče o golemoj popularnosti Pignottijeva djela te o prijemčivosti forme koja je svojom didaktičnošću i jezičnom jednostavnošću bila bliska puku. Tako popularno djelo moralo je biti dostupno i Hrvatima koji su se obrazovali u Italiji i koji su tu popularnu formu željeli prenijeti u Hrvatsku. Budući da je velik broj Riječana studirao u to vrijeme u Padovi, na što će se nadovezati i sljedeći redci ovoga rada, moguće je da su se s tekstom susreli ondje, tim više što je padovansko izdanje otisnuto četiri godine prije riječkoga letka.

Tekst je ovoga letka temeljito istražen kao književni i kulturološki fenomen (Stojević 1997), a njegova je cjelovita jezična analiza provedena u doktorskoj disertaciji S. Holjevac (2010). Ona je utvrdila da letak ima brojna i višeznačna grafijska rješenja, uključujući i ona nastala po talijanskom uzoru, poput načina bilježenja fonema /l/ i trigrafom *gli*, a fonema /n/ i grafemima *gn* i *gni*, po čemu se letak znatno izdvaja „od ostalih izdanja u načelu ujednačene grafijske slike” tiskovina tiskare Karletzky (Holjevac 2010: 140, 141). Brojnost talijanskih grafijskih rješenja potvrđuje i vezu s talijanskim izvornikom teksta. Na fonološkoj razini „uz ikavske su zamjene *jata* (npr. *Divoiciça*, *lipotu*, *pridragu*, *riči*, *lipo*, *vrime*, *virnom*, *misto*) u većoj mjeri ovjereni i primjeri s ekavskim (npr. *s' bodgliatem*, *kitastem*, *sigurneji*, *ostremi*, *liutemi*, *ovde*, *preprosto*, *vetar*, *bleda*), ali ne po jezičnom pravilu Jakubinskoga i Meyera. U navedenim primjerima ekavskoga refleksa *jata*, s potvrdama za korijenske, i tvorbene, a osobito i gramatičke morfeme iščitavamo prisutnost elemenata čakavskoga ekavskog sustava, kojemu je pripadao i riječki idiom” (Holjevac 2010: 161, 162). Od ostalih općečakavskih značajki¹⁰ izdvaja se neizmijenjeno dočetno slogovno *-l* (*pokrival*, *mogal*, *stal*, *rasal*), refleks jotacije skupine **dj* je i

⁸ Na pomoći pri utvrđivanju talijanskoga izvornika zahvaljujemo dr. sc. Gianni Mazzieri Sanković i dr. sc. Corinni Gerbaz Giuliano.

⁹ Tako primjerice u izdanju iz Bassana iz 1792. godine stoji napomena *terza edizione veneza*, a u izdanju iz Napulja 1850. *sesta edizione napoletana*.

¹⁰ Općečakavske značajke i njihova oprimjerenja citirana su iz: Holjevac (2010: 159–180).

štokavski /ǰ/ (*nevidjen, Obgradiena*), ali i čakavski /j/ (*meju*); zabilježena je skupina *-jd-* u prezentskoj osnovi prefigiranoga glagola *ići* (*doide*). Zbog neuređene grafije metodološki je teško razlučiti kako su se čitali primjeri važni za potvrđivanje čakavizma kao najmarkatnije značajke govora užega centra grada Rijeke. Stoga će se ovdje krenuti putem obrnutim od metodološki prihvatljiva puta utvrđivanja grafijskih značajki pojedinoga glasa pa se neće poći od fonema, jer ovdje ne znamo pouzdano o kojem se fonemu radi, i utvrđivati njegove grafijske realizacije već će se poći obrnuto, od grafema te će se ispisivati realizacije etimoloških ili u čakavskom uobičajenih ostvaraja kako bi se na koncu na temelju grafičkih podudaranja moglo uputiti na promjene u odnosima sibilanata /c/, /z/ i /s/ i palatala /č/, /ž/ i /š/. Analizom je utvrđeno sljedeće:

- grafemom *c* se bilježe /c/ (*povetarce*) i /č/ (*Divoićica, sunceni, cinechi, istuce, sasice* ‘sasiječe’);
- grafemom *ç* bilježe se etimološki /č/ (*Začne, divoićica; reççe*) i češće /c/ (*grasiça, kitiçe, sinçim* ‘sincima, sinovima’);¹¹
- grafemom *s* bilježe se etimološki /s/ (*svoiga, stalje* ‘stao je’, *mladosti*) i /š/ (*ostar, tesk* ‘teško’, *Sipak*), rjeđe /z/ (*rasrussi* ‘razruši’, *Srak* ‘zraka’, *nesahvalni*) i u jednom, ali učestalom leksemu /ž/ (*Rosiça* ‘rožica’¹²). Potvrđen je i grafem *ss* (*rasrussi* ‘razruši’);
- grafemom *z* najčešće se bilježi etimološki /z/ (*plazi, zabledeje*), a rijetko i /s/ (*bruzi* ‘brusi’);
- grafemom *x* bilježe se /z/ (*xubi* ‘zubi’, *berzo* ‘brzo’) i /ž/ (*Boxe, xivljenju*), a rijetko i /s/ (*vexelo* ‘veselo’, *exelja* ‘veselja’);
- ispred stražnjih vokala etimološki je /č/, prema talijanskom modelu, bilježen digrafom *ci* (*Ciuvara* ‘čuvara’, *ciassi* ‘čija si’).

Sumarno, može se izvesti ovakva tablica, polazeći pritom od etimoloških fonema:¹³

Fonem			
/c/	<i>c</i>	<i>ç</i>	<i>z</i>
/č/	<i>c</i>	<i>ç / çç</i>	<i>ci</i>
/z/	<i>z</i>	<i>x</i>	<i>(s)</i>
/ž/		<i>x</i>	<i>(s)</i>

¹¹ Rezultati analize grafijskoga sustava i opimljenja citirana su iz Holjevac (2010: 104, 105).

¹² *Rožica* je vrlo čest sjevernočakavski leksem u značenju *cvijet*. Tako je primjerice u grobničkom (Lukežić – Zubčić 2007: 576), kastavskom (Miletić 2019: 549) i drugim govorima.

¹³ U oblim su zagrađama ostvaraji koji su najrjeđi. Grafemi se ne bilježe po čestotnosti već se grupiraju po načelu istosti kako bi bila evidentnija podudarnost.

Fonem			
/s/	(z)	<i>x</i>	<i>s</i>
/š/			<i>s/ss</i>

Ova tablica pokazuje, osim grafijske nesustavnosti, koja nam je ovdje manje bitna, da je fonološka distinktivnost među sibilantima i palatalima /c/ : /č/, /z/ : /ž/, /s/ : /š/ narušena. Naime, bilježenje obaju fonema iz spomenutoga odnosa istim, i uz druga rješenja pretežitim grafemom ili grafemima (*c* i *ç* za /c/ i /č/; *x* za /z/ i /ž/; *s* za /s/ i /š/), ostavlja visok stupanj vjerojatnosti u to da je među tim fonemima neutralizirana artikulacijska razlika, tj. da su se izgovarali, kao *z* ili *ž*, *s* ili *š* i *c*.¹⁴ Leksemi u kojima se različiti fonemi pišu različitim grafemima, poput *divojciçe*, mogli bi biti protuargument postavljenoj tezi. No, oni ne remete sveukupnu sliku jer nije utvrđen niti jedan riječki čakavski tekst u kojem bi čakavizam bio sustavno proveden (Lukežić, Iv. 1993; Zubčić 2014) uz izuzeće Kurelčeva zapisa riječkoga Razgovora u *Runjama* i *pahuljicama*, koji je vjerojatno jezično redigiran i usustavljen.

Na temelju ovdje prikazanih odabranih jezičnih značajki, lako je utvrditi da je letak *Sipak i diraka* pisan čakavskim, i to njegovom riječkom inačicom. Da je riječ o popularnom i među riječkim pukom hrvatskoga i romanskoga podrijetla rado čitanom tekstu svjedoči forma letka koja je omogućavala brzu distribuciju velikoga broja primjeraka nevelike cijene. M. Stojević (1997: 27–30), među ostalim značajkama letka kao književnoga žanra, ističe njegovu manipulativnost određenim idejama, od čudorednih preko političkih, religijskih i sl. Bez pretenzija za konfabuliranje, postavi li se sadržaj teksta u onodobnu riječku zbilju, moguće je da se njime željelo upozoriti riječke djevojke i žene da će njihov uzmak od proskribiranih čudorednih normi biti stigmatiziran i penaliziran te će same, ne slušaju li svoje čuvatelje/roditelje doživjeti sudbinu obijesne *Rozice*. U gradu s malim brojem stanovnika bila je dovoljna tek jedna konkretna nesretna (ili nezgodna) obiteljska situacija ili grupni socijalni događaj koji bi ostalima poslužio kao primjer. Zabilježi li se taj slučaj na idiomu kojim su govorile te iste riječke žene slavenskoga podrijetla (čakavskom) ili romanskoga (talijanskom),¹⁵ pouka je to razumljivija i snažnija, broj recipijenata

¹⁴ R. Strohal (1895: 121) bilježi u Rijeci dva tipa čakavizma. Prvi je onaj u kojem se palatali /č/, /ž/ i /š/ zamjenjuju sibilantima /c/, /z/ i /s/ i taj je tip opservirao u najužem centru grada, u povijesnom toponimu imenom Gomila. Na Mlaki, koja je danas gradska četvrt, a nekoć je bila njegov prigrad zabilježio je tip čakavizma u kojem se još dodatno etimološki sibilanti *s* i *z* zamjenjuju palatalima *š* i *ž* (*covek*, *zena*, ali i *žub*, *šubota*). M. Moguš (1977: 66) opisuje i drugi tip čakavizma u kojem dolazi do fonološke neutralizacije između /z/ i /ž/ te /s/ i /š/, a na njihovim se mjestima ostvaruju glasovi srednje artikulacije [ž] i [š].

¹⁵ Riječki Talijani u svakodnevnoj međusobnoj komunikaciji govorili su i danas još govore fijumanskim idiomom, a talijanski im jezik zadržava funkciju književnoga.

to veći, a time i mogućnost opsežnijega terapijskoga zahvata u ogriješenu sredinu. Neovisno o pretpostavkama, tekst je i zbog svoga moralizatorskoga sadržaja zasigurno bio rado čitan. Ostaje još na koncu vidjeti ima li tekst „smislenke” *Sipak i diraka* književne vrijednosti. Jasno je da tekst neće ući u antologije hrvatske književnosti no kontekstualizacijom u okvire riječke književnosti/književnosti Rijeke steći će se slika o njegovu mjestu u njoj. M. Stojević kao najbolji poznavatelj riječke književnosti ističe da tekst „čak ima stanovite kvalitete, i književne i izvanknjiževne, koje tako *obzirno* i često nisu nazočne u izričajnoj umješnosti unutar hrvatske književnosti” (1997: 65), a posebno ističe njegovu vrijednost u okviru žanra letka. Tekst dobiva na književnoj vrijednosti i kada ga se kontekstualizira u vrijeme njegova nastanka i osvijesti činjenica da se u 1836. godini u kojoj je letak objavljen, i u godinama „okolo nje u čisto beletrističkome smislu ne događa bogzna što kapitalno ni u hrvatskoj književnosti” (Stojević 1997: 17), a da je ono što postoji obilježeno hrvatskim preporodnim kretanjima. Ovaj tekst i tematski i žanrovski posve izlazi iz toga okvira i pokazuje u kojoj mjeri riječke tiskovine nisu dodirnete hrvatskim preporodnim temama te „kao da su naprosto nastale izvan vremena i općega prostora” (Stojević 1997: 19).

3.2.2. Književnojezični fenomen poznat pod nazivima *Razgovor med Bonticum i Čavicum* i *Riječki „Razgovor”* drugi je po vremenu nastanka riječki čakavski književni tekst koji je istraživao koncem osamdesetih godina 20. stoljeća. Istraživanja fenomena potaknuta su najprije otkrićem dotad nepoznata rukopisa iz 1837. godine, a ubrzo nakon toga i spoznajom da je riječ o već poznatom tekstu tiskanom u nekoliko inačica u drugoj polovici 19. stoljeća.

3.2.2.1. Cjelovit je rukopisni tekst pod naslovom „Riječki čakavski razgovor” objavljen u *Domestima* (4/1986: 7–11)¹⁶. Prethodi mu faksimil prve stranice pronađenog rukopisa i ova urednička obavijest: „Početkom 1983. godine Naučna biblioteka u Rijeci primila je na dar rukopis koji je ranije bio slučajno pronađen u jednom primjerku knjige *Memorie per una storia della liburnica citta di Fiume*, Giovannija Koblera.¹⁷ Uredništvo se je zainteresiralo za otkrivanje autentičnosti i vrijednosti teksta te se obratilo Ivi Lukežić i Milanu Crnkoviću da ga, svaki sa stanovišta svoje struke, obrade i prirede za objavljivanje. Tekst je ispisan na nepunih sedam stranica formata 13 x 21

¹⁶ *Domesti* su ondašnji ugledni riječki časopis za kulturu i društvena pitanja.

¹⁷ Uredništvo ne navodi ime nalaznika rukopisa u primjerku Koblerova djela ni ime donatora toga rukopisa Naučnoj biblioteci, danas Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci. Najvjerojatnije je riječ o istoj osobi, povjesničaru Danilu Klenu, dobrom poznavatelju riječke povijesti i kolekcionar, koji je njegovao dobre osobne veze s uredništvom *Dometa* i Naučnom bibliotekom.

lijepim, vješt看 rukopisom.” Iza ove uredničke objave na str. 7–11 slijedi transkript teksta, potom članak Ive Lukežić „Ca se je zgodilo” (str. 13–23), faksimil zadnje stranice rukopisa na 24. stranici, te članak Milana Crnkovića „Mali razgovor uz riječki čakavski ‘Razgovor’” (str. 25–28). Kako se to dvoje od Uredništva pozvanih autora u navedenim (a i kasnijim) osvrtima bavilo isključivo onim što je uredništvo od njih tražilo¹⁸, čitateljstvo je ostalo zakinuto za osnovne podatke o sadržaju i obliku djela, tim više što je sljedećih godina o tom rukopisu vođeno i objavljeno još nekoliko rasprava koje zadiru u detalje iz sadržaja. Stoga ovom prigodom prije prikaza rezultata istraživanja dvoje autora iz *Dometa* 4/1988 smatramo prikladnim detaljnije prikazati tekst po odrednicama kojima se identificiraju literarna djela.

Rukopisni tekst *Razgovora med Bonticum i Ćavicum* ima dvojaku formu, dramsku i versifikacijsku: sastoji se od dijaloga između dviju sugrađanki, a dijalozi su oblikovani u dvanaesticima s rimom na kraju. Sve su radnje i događanja (naracija) i svi opisi (uključujući karakterizaciju likova i prikaz ambijenta) sadržani u dijalogizima. Dramskoj formi odgovara i jedinstvo radnje, mjesta i vremena. Sva se radnja prikazana u dijalogizima dviju riječkih kućanica vrti oko sastanka jedne od njih, majke neposlušna gimnazijalca, s gimnazijskim profesorom Srokom. Razgovori se vode u dramski propisanom vremenskom i prostornom kontinuitetu, ali s dvama prekidima, što je u tekstu prikazano u obliku tri sekvencije, koje bi formalno odgovarale činovima, slikama ili prizorima u dramskom tekstu: prva sekvencija s podnaslovom *Razgovor Ivi* (prvi) *med Bont. i Ćavicum* odvija se ujutro u Ćavičinu stanu, druga sekvencija s podnaslovom *Razgovor drugi* odvija se predvečer istoga dana na ulici, a treća sekvencija s podnaslovom *Razgovor treći* odvija se sljedećega dana poslije objeda u Bontičinoj kući. Sastanak s profesorom Srokom koji je glavni predmet *Razgovora*, o kojemu se podrobno pripovijeda u drugom i trećem razgovoru, odigrao se u Srokovu stanu poslije podne prvoga dana razgovora.

Na prvi se pogled pri analizi teksta stječe dojam da je tematika *Razgovora med Bonticum i Ćavicum* uzeta iz svakodnevice ženskoga dijela gradske populacije, odnosno da se sve rečeno u tekstu vrti oko brige kućanica, osobito onih s neposlušnim školarcima u adolescentskoj dobi, a kao glavni motivi i radnje nameću se pri prvom čitanju manevri i dogodovštine jedne izmučene majke čvrste u odluci da svoga muškoga potomka gimnazijalca odvрати od dangubljenja za biljarskim stolovima u opskurnim gradskim lokalima, te da ga vrati knjizi i školi. Ona, naime, u očaju odlučuje posjetiti poznatoga gimna-

¹⁸ Tražila se ocjena autentičnosti i vrijednosti teksta sa stručnog stajališta riječkih sveučilišnih profesora: jednoga dijalektologa (čakavologa) i jednoga profesora hrvatske književnosti koji je i sam pjesnik.

zijskoga profesora, povjeriti mu se i potužiti na sina, te zatražiti da ga kazni zbog lošega vladanja i neposluha. Premda profesora poznaje iz viđenja, ne zna gdje bi ga mogla naći pa se za pomoć obraća svojoj bolje upućenoj poznanici koja joj daje upute o gradskim lokalitetima gdje se profesor tijekom dana može naći. No tu tek počinje u dijaloge utkana naracija o tijeku susreta očajne majke s profesorom Srokom, sa živopisnom deskripcijom likova i ambijenta, ispričana u trima dijalozima. Tek kad se djelo cjelovito sagleda po svim odrednicama, izlazi na vidjelo da je glavni motiv riječkoga *Razgovora* šaljivo, ali dobroćudno peckavo portretiranje svima poznatoga uglednoga gimnazijskoga profesora gospodina Sroka kao jednostavne, susretljive i srdačne privatne osobe.

Lica koja vode dijaloge su dvije građanke kućanice, dobre poznanice Kata(rina) Bontica i Nadal(in)a Čavica koje se pri susretima i rastancima, po uzusima starinske uljudbe u građanskom primorskom društvu 19. stoljeća, jedna drugoj obraćaju u drugom licu množine (*vi*), ali prisnost iskazuju riječima: *draga, kuma, kumice, sestro*. One posredno u pripovijedanju navode i komentiraju postupke i replike gimnazijskoga profesora Sroka, kojega Bontica i Čavica oslovljavaju u trećem licu množine (*oni*) i uvijek ga navodeći s respektabilnim epitetima *gospodina profesora* Sroka. Paradoksalno je pritom da su Bontica i Čavica koje vode dijalog, u *Razgovoru* sporedna lica, a da je glavno lice oko kojega se sve pokreće i vrti – profesor Srok.

Sadržaj *Razgovora prvoga*: Čavica iznenađeno pozdravlja Bonticu pitanjem što ju je dovelo k njoj rano ujutro, tako uzrujanu i raščupanih pletenica, i je li se možda posvadila s kojim od ukućana. Bontica odgovara da se nije porječkala ni s mužem ni s kćerima, nego da je izbezumljuje neposlušni sin, svima poznati gimnazijalac Andrić, kojega je odlučila tužiti profesoru Sroku, pa pita Čavicu zna li gdje bi dotičnoga mogla nasamo naći. Čavica joj savjetuje da ga potraži u zgradi gimnazije, gore kod katedrale sv. Vida, gdje predaje četvrtoškolcima, ili u njegovu stanu u oronuloj tvrđavi (*Fortici*) poviše gimnazije. Bodri je da se ne treba bojati gospodina Sroka, niti se pred njim sramiti zbog svoje skromne vanjštine, jer on, iako je *gospodin profesor*, nije u privatnosti nikakva *peršona odi komplimenti* nego samac koji živi skromno i bez posluge, da pred njim može i treba govoriti slobodno i bez straha, da je gostoljubiv i susretljiv pa će sve riješiti na njezino zadovoljstvo. Bontica se, okuražena ovim informacijama, odlučuje da će ga svakako potražiti na rečenim adresama, a ako ga tamo ne zatekne, potražiti će ga *za stolom*, tamo gdje objедуje. Čavica joj na to daje uputu da se profesora može vidjeti oko podne kod Frane Lazarice, udovice koja kuha objede samcima, ili kod postolara Kvarantine na obližnjem *muliću*, jer da bi to dvoje moglo znati više potankosti o kretanju i dnevnim aktivnostima gospodina profesora Sroka. Bontica se živo zaklinje da će profesora pronaći i razgovarati s njim istoga dana. Susjede se ljubazno pozdravljaju i žurno razilaze zbog kućanskih obaveza i poslova koji ih čekaju.

Sadržaj *Razgovora drugoga*: na ulici predvečer istoga dana Čavica dočekuje Bonticu pred njenom kućom, radoznala je li se našla i razgovarala s gospodinom Srokom. Bontica još sva uzbuđena kazuje da ga je po završetku nastave u četiri sata popodne čekala pred školom i slijedila ga neupadljivo do zgrade u kojoj stanuje, malo porazgovarala sa susjedom u istoj zgradi, dok se gromkim i oštrim glasom odozgo oglasio sam profesor i pozvao onoga tko ga traži da se uspne k njemu na drugi kat. Od straha i treme Bontica je izgubila glas, ispustila pletivo iz ruku i jedva se uspela do drugoga kata škripavim stubama posutim prosom i ptičjim izmetom, no profesor Srok ju je kod stola na vrhu stubišta dočekao srdačno kao staru znanicu, bodreći je da se razvedri i ne boji reći mu što je muči. Ona mu je povjerila svoju tešku muku majke triju djevojčica koje je odgojila u veselju i radosti, ali i jednoga sina, *klateža Andrića*, koji je dobro poznat i profesoru. To muško dijete je žalosti i dotjerat će je do groba jer se nakon škole samo skiće svuda po gradu, a uvečer trati vrijeme i novac za biljarskim stolovima u onim opskurnim lokalima *na Školjću*. Čuvši ove njezine tužbe *Gospodin* je bijesno skočio na noge i zakleo se da će Andrića već sutradan dati kazniti s dvadeset i pet udaraca šibom po golom mjestu. Kad se malo smirio, ponudio je svoju gošću pjenušcem, smotuljkom duhana za šmrkanje, komadićem paprenjaka i dvama oguljenim kestenima, nutkao je i oraščićima, ponavljajući joj da se opusti i prestane misliti na nevolje sa sinom. Čak joj je ponudio domaći liker *rožulinac*, što je sa snebivanjem odbila jer žestoka pića nisu za pristojne građanke. Čavica je bila vrlo radoznala što je dalje bilo, koliko je trajao sastanak i kako izgleda profesorova *gajba*, no Bontica prekida razgovor jer se boji da će joj muž na sav glas huliti i vikati ako mu žena po zalasku sunca ne bude u kući. Bontica i Čavica se u žurbi opraštaju dogovorom da se opet vide i porazgovaraju sutra nakon objeda.

Sadržaj *Razgovora trećega*: Čavica ubrzo poslije objeda ulazi k Bontici s tradicionalnim pozdravom *Hvaljen budi Isus i sveta Marija*. Bontica odzdravlja *Vazda budi hvaljen, i Sveta Lucija!* te je pita što joj je bio razlog tako brzom dizanju od stola i objeda da bi došla k njoj. Čavica odgovara da joj nije prijaao grah, da je jedva progutala par žlica. Bontica se pohvali da su oni imali baš dobar objed, brudet i palentu od domaćega mljevenoga kukuruza, pa nudi svoju gošću ribicama koje su preostale od objeda i poziva svoju kćer šiparicu da se makne s toga prozora na kojemu stalno visi i donese pred gošću košaricu s kruhom i natoči joj piće. Čavica zahvaljuje na gostoljubivosti, ali odbija ponuđeno jer ne želi prekršiti post. Bontica i dalje odugovlači s ostatkom priče o jučerašnjem susretu s profesorom Srokom, pa inzistira na susjedinom iskrenom odgovoru na pitanje zašto je doista došla k njoj po ovakvom nevremenu. Čavica kaže da se i inače nimalo ne boji ni juga ni bure, ali da će biti iskrena i reći da ju je k Bontici tako rano popodne po nevremenu natjerala vlastita svojeglavost i radoznalost da sazna ostatak priče o jučerašnjem susretu Bontice s gospodinom profesorom Srokom. Bontica pristaje sve ispričati

potanko kao na ispovijedi. Priču o sastanku nastavlja od mjesta gdje ju je sinoć u predvečerje prekinula. Dakle, kad su jučer profesor Srok i ona, uzbuđena i malo pripita, nakon razgovora ustali od stola, ponudio joj je pokazati svoj stan (u kući *Kumarića*) i potkrovlje zgrade odakle puca prekrasan vidik na okolicu. Pokazao joj je kuhinjicu zakrcanu starudijom, u kojoj bi po njezinoj stručnoj ocjeni bilo posla za tri čistačice i nosačice, a u kojoj si profesor svako jutro po povratku s tržnice skuha lončić čokolade. Tu su zgurani ormar i police s namirnicama, noćna posuda, butelje s pićem, tu profesor čisti svoje *škornje* (cipeletine). Nekoliko koraka dalje je sobica u kojoj spava on i njegova kujica. U njoj profesor običava pisati pisamca *badessi*, krpati si hlače, od starih si košulja krojiti noćne kapice i krpati (*štopati*) čarape mrežastim bodom. Čavica je zapanjena time što čuje o profesoru: *Draga, hote z Bogom, to ni (nije) verovati!* I ispipava dalje čini li se vjerojatnim i ono što se o profesoru govorka (aludira na spomenuta pisma nadstojnici samostana). Bontica diplomatski odgovara da ona samo govori ono što joj je sam profesor rekao: da se stalno vrzma oko svoga pisaćega stola i žvrlja nešto po papirima. Brzo prelazi s nezgodne teme i nastavlja dalje priču o usponu u sablasno potkrovlje gdje se u mraku čuje mišje struganje. Na Čavičino pitanje vidi li se išta s te visine, Bontica zadivljeno odgovara: *Odi nje se vidi Lovran, Mošćenice, // Fratri s Glavotoka, Tersat, Podvezice, // Lipa Fiumera, zvoniki od grada, // Brajda i prek Mlake, gdi sunce zapada.* Kad je *slaba oka ovdı nadičila*, pozlilo joj je od visine, obuzela ju je vrtoglavica i težina u grudima, pa je zavapila gospodinu da se brzo spuste dolje. Gospodin se na to samo smijao i zadirkivao je, nudeći je i na odlasku pićem. Odbila je pristojno i zahvalila mu jer i od već ranije popijene dvije čaše osjeća da joj je glava kao bačva, da joj se muti vid, a i sunce je zapalo pa mora biti u kući jer će u protivnom muž Mate opet dignuti viku. Profesor ju je i dalje zadirkivao i nudio joj piće za rastanak u zdravlje barem njezinu *Matiću*. Ona odlučno odbija pravdajući se da mora voditi računa o svom ugledu, o tome što bi rekla njezina obitelj i ljudi kad bi je vidjeli da tetura ulicom: valjda bi i za njom dobacivali prostote kao za pijandurama. Profesor inzistira da onda popije barem zadnju kaplju za ljubav njega, *Franića*, i pri tome joj nešto došaptava na uho. Ona silazeći zbunjeno dobacuje talijanski otmjeno *grazie*, spuštajući se stubama mrmlja sama sebi da se ove proklete stube pod njezinim nogama ljuljaju, i da su još i skliske od prosa kojim se hrane ptice iz potkrovlja. Gospodin koji se grohotom smijao držeći se za trbuh, također joj je otmjeno na talijanskom zaželio laku noć (*bona notte* su mi *augurali*). Čavica se nakon toga oprašta od Bontice zaključkom da je Bontičin posjet profesoru Sroku sjajno izveden i da Bontica od sada može biti posve sretna i zadovoljna. Žene se srdačno opraštaju želeći jedna drugoj laku noć te dug, dobar i okrepljujući san.

3.2.2.2. Članak dijalektologinje Ive Lukežić „Ca se je zgodilo” (*Dometi* 4/1986: 13–23), pisan nešto ležernijim stilom primjerenim čitateljstvu časopisa

za kulturu i društvena pitanja¹⁹, donosi stručne autoričine prosudbe o autentičnosti teksta vezane za vrijeme, prostor i milje u kojima se radnja odvija, te prosudbe o autentičnosti osoba koje se opisuju ili spominju u tekstu. Donosimo bez pojedinosti samo zaključke o pojedinim sekvencijama autoričine iscrpne i obilato u tekstu potvrđene prosudbe.

A) Slike grada i gradskoga miljea koje autorica gradi na podacima koje pruža rukopisni tekst, odgovaraju slici grada Rijeke iz prve polovice 19. stoljeća.

B) Portret glavne osobe u rukopisnom *Razgovoru*, koji autorica gradi na podacima koje pruža tekst, odgovara identitetu stvarne osobe zapisane u registarskim knjigama i maticama pod imenom Franjo Srok (Franciscus Sroh/ Francus Sroch), rođen u Rijeci 1783. umro 1869. u dobi od 86 godina od staračke iscrpljenosti i pokopan u Rijeci. U registarskim knjigama je navedeno da je bio jedan od prvaka Općinskog kaptola. Njegov se vlastoručni potpis (Franciscus Srock) s kraticom titule (Senior lat. dok/grand Senior gram./Prof. Senior) nalazi u godišnjim izvještajima među članovima profesorskoga zbora 1833. i 1836. Identitet ostalih osoba koje se poimence spominju nije bilo moguće utvrditi zbog nejasna prezimena.²⁰

C) U analizi jezika radi utvrđivanja njegove autentičnosti autorica polazi od teze da je jezik kojim je izveden rukopisni riječki *Razgovor* literarni (književni) jezik kojemu je osnovica lokalna ekavska čakavština hrvatskoga stanovništva, opisana u raspravi Rudolfa Strohal „Osobine današnjega riječkoga narječja” iz 1895. godine.

a) Iz teksta *Razgovora* izdvaja i prikazuje sve pronađene primjere za gramatičke značajke riječkoga govora, koje je opisao R. Strohal, a koje bi se bez poznavanja te rasprave mogle pripisati pravopisnim rješenjima ili omaškama. To su cakavizam, (gubljenje palatalnih suglasnika č, ž, š (= c, z, s), gubljenje silabičnog r (= er), gubljenje lj (= j), promjena dočelnoga nastavačnoga -m (= -n), dosljedan ekavizam uz nešto ikavizama, unificiran oblik 3. l. plurala prezenta (= -u), krnji infinitiv (= -t).

¹⁹ Za naslov je autorica uzela prvi stih pjesme koju je svojevremeno čula u izvođenju krčkih pjevača uz pratnju svirača sopela, a odnosi se na Rijeku. Početni stihovi uvode u neki banalni događaj u Rijeci: *Ca se je zgodilo// ma, dušo moja// v Riki, belen grade// srdanajce moje?*

²⁰ *Bontica*, *Čavica*, *Lazarica* vjerojatno su lokalni nadimci (*prićoki*) žena prema prezimenu ili nadimku supruga. Za sintagmu *puli Kvarantine* (‘kod Kvarantine’) nije jasno je li Kvarantina postolarevo prezime ili naziv za neku građevinu blizu mola u postolarevu susjedstvu. U slučaju Bontice i Čavice možda se i ne radi o imenima stvarnih osoba nego o fiktivnim imenima dviju stalnih osoba koje vode dijalog u uhodanim dijaloškim tekstovima u kojima se iz humorističke perspektive komentiraju aktualni događaji ili lica na javnoj sceni.

b) Iz teksta *Razgovora* izdvaja i prikazuje primjere koji pokazuju da u pravopisu *Razgovora*, kao i u drugim onodobnim tekstovima kancelarijskoga tipa supostoje i preklapaju se morfološka i fonološka načela, utvrđuje interpunkcije u tekstu, utvrđuje pravila i donosi primjere za pisanje velikoga slova u nazivlju.

c) Pod naslovom *Tumačenje riječi iz teksta* donosi se iscrpan rječnik s tumačenjem svih riječi i izraza koji pripadaju riječkoj lokalnoj čakavici.²¹

d) Autorica se u ovom članku ne bavi istraživanjem stvarnoga autorstva izvornoga teksta, ni prijepisa, ali ta pitanja otvara na tri mjesta. Na mjestu gdje iznosi argumente o profesoru Sroku kao stvarnoj osobi: „Profesor Srok je bio jedna od ključnih osoba u životu svakog riječkog školarca tog vremena, i o njemu su morali ispredati anegdote i pošalice. Stoga se ne čini nevjerojatnom pretpostavka da je jedan od tih dječaka na svom kasnijem školovanju u Padovi napisao nedužnu šalu na račun famoznog profesora (nedužnu toliko da ju je mogao čuti i tada još aktivni profesor Srok)” (16. str.); u bilješci br. 6. na 17. str.: „Autor je mogao biti i neki od profesorovih prijatelja i znanaca, netko iz riječkoga kulturnoga kruga. U biografijama mnogih istaknutih ljudi tog vremena Padova se spominje tako često, da bi relacije Rijeka – Padova – Zagreb trebalo istražiti”; na 20. str. gdje se osvrće na autentičnost rukopisa s obzirom na gotovo preklapanje godine službenih uvođenja Gajevih grafema č, ž, š, ć (1835.) u Hrvatskoj, s godinom nastanka rukopisa (1837.) navedenom ispod teksta, i to u Padovi: „Pronađeni tekst pisan je Gajevim slovima, prema dataciji, 22. prosinca 1837. godine u Padovi, rukom koja ne griješi, ali koja poznaje i drugačiju (orto)grafiju, pa, čini se, ne ostavlja slučajno: *Chiav., kamariere, dritto, Quarantine, fiumeru, anzi, grazie, Maria, Lucia, botiglie*, (ali i: *botilja*), a zanimljiv je i ortografski hibrid *šćetto*. Ta je ruka pripadala jednom od Srokovih bivših učenika, padovanskih studenata, možda. Ili nekome iz tog kruga ljudi na relaciji Rijeka – Padova – Zagreb”.

e) Autorica je dokazala da osnovicu jezika čini riječka čakavica, ali sa znatnim naslojavanjima književne čakavštine i kancelarijske prakse kojoj baza nije neki određen govor. Kroz taj se viši jezični registar anonimni autor razotkriva kao školovana osoba, vjerojatno student u Padovi. Osim odabranih fonoloških i morfoloških značajki, među kojima kao „riječka” prednjači čakavizam,²² iz govorne je svakodnevice Riječana preuzet i određen broj romanizama.

²¹ U dijalektološkoj klasifikaciji riječ je o mjesnom govoru (organskom idiomu najnižega ranga) iz skupine govora unutar sjeveroistočnoga poddijalekta ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja.

²² O tome vidjeti više u Lukežić, Iv. (1986: 17–19).

3.2.2.3. Članak sveučilišnoga profesora književnosti i pjesnika Milana Crnkovića „Mali razgovor uz riječki čakavski ‘Razgovor’” (*Dometi* 4/1986: 25–28), pisan u izrazitoj esejističkoj maniri, sadrži autorove ocjene o literarnoj vrijednosti pronađenoga rukopisnoga *Razgovora* i o važnosti njegova pronalaska za povijest hrvatske književnosti, osobito njezine dijalektalne, čakavske inačice.²³

a) Pronađeni rukopisni tekst predstavlja višestruko iznenađenje za poznavatelje hrvatske književnosti: „Čitanje rukopisnog književnog teksta nepoznatog autora iz prve polovine 19. stoljeća iznenađuje i ne iznenađuje. Višestruko je iznenađenje dobiti u ruke tekst makar i skromne književne vrijednosti izrazito lokalno obojen, natopljen atmosferom života i pisan na lijepom čakavskom domaćem govoru i u otmjenom stilu u vremenu koje na književnoj karti prekriva bjelina. Taj tekst sasvim odudara od moralističkog ili propovjedničkog štiva, od ‘katekizmus’, ‘epistola i evanđel’ja, ‘razgovora za sve nedil’je kroz godinu’, ‘smislenki chiudorednih za mladost’ i sličnih tekstova tiskanih u tadašnjoj riječkoj tiskari ‘Brat’je Karletzky’, vrlo važnih u pretpreporodnom gibanju. U njemu općenito čudoredne pouke zamjenjuje humor a mjesto nosilaca idealnih vrlina defiliraju sitne ljudske slabosti običnoga domaćega svijeta. I dok su tiskane knjižice najčešće iz stranih jezika ‘u jezik slovinski prenesene’, ili im je građa na tuđim poljima napabirčena, u ovom tekstu iznosi se nekoliko likova iz suvremenoga riječkog života: čudak profesor i razgovorljive domaćice. Ono što ne iznenađuje – ali samo u smislu što nam je poznato iz kasnijih ostvarenja – to su karakteristike likova, opis domaćega života, sličice s ulice i iz doma, određena evokacija djetinjstva, forma razgovora i lokalni govor gradskog sloja s određenim postotkom talijanizama. Naime: pričanja Nadale i Katine iz ovog ‘Razgovora’ podsjećaju na tolike razgovore Franine i Jurine i ujedno i na Gervaisove nonice i simpatične brbljavice iz pjesama pjesnika Gervaisova kruga; profesor Srok je na svoj način Gervaisov ‘stari mladić’; u pogledu s Fortice na Rijeku i okolinu prepoznatljiva je zavičajna i boja i toplina suvremene čakavske lirike... Sasvim je bliz i oblik dijaloške pjesme, kakav je čest u istarskoj književnosti 19. st. ... i sasvim je prirodno kad se pojavljuje u dvije od ukupno osam Nazorovih čakavskih pjesama, kojima se, prema općem uvjerenju, uspostavlja nova čakavska lirika. Jednom riječi, toliko nam je toga u ‘Razgovoru’ poznato, i ljudi, i govor, i situacije, i način govora, da u njemu možemo sasvim jasno zapaziti korijene onoga procvata čakavske moderne poezije s Nazorom,

²³ Članak M. Crnkovića pisan je vrlo hermetičnim beletrističkim stilom pa se autorica prikaza umjesto dekodiranja i prebacivanja (*prepjevavanja*) sadržaja članka na novinarsko-publicistički stil radije odlučila na citiranje čitavih pasaža autorova članka. Slično je postupila i kod prikaza svojih tekstova, u kojima se prepliću akademski i beletristički stil, pa je citirala dijelove teksta koje nije bilo moguće sažeti na štetu sadržaja.

Gervaisom i tolikim drugim pjesnicima i pratiti neprekinutu crvenu nit tradicije čakavskog pjesničkog govorenja od davnih dana do danas. Bojim se velikih riječi uz ovakav skromni tekst, ali možda bi trebalo reći da je 'Razgovor' karika koja je nedostajala da se ta tradicija osvijetli."

b) Razmatra se pitanje autorstva i okolnosti u kojima je nastao tekst *Razgovora*: „Ime autora zasad nije utvrđeno, a dataciju može dovesti u pitanje dosljedna upotreba dijakritičkih znakova. Ostaje otvoreno pitanje je li pronađeni rukopis original napisan u Padovi ili gdje drugdje 1837. Pravopis prepisivača mogao bi biti drukčiji nego autorov. Sama činjenica da je spjev ili nastao u Padovi ili prepisan u Padovi inače sasvim odgovara fenomenu dijalektalne zavičajne poezije: nostalgija za zavičajem i slike djetinjstva evociraju u autorovoj duši zavičajnu pozornicu, izvode na nju zapamćene likove i progovaraju autentičnim govorom. Pretpostavke o autoru mogle bi polaziti od nekih uvjerenja za koja u tekstu nalazimo osnovicu: da je vjerojatno Riječanin, ili da je dio djetinjstva doživio u Rijeci; da mu je čakavski riječki govor dobro poznat i drag kao jezik djetinjstva ili, ako nije jezik djetinjstva, tada vrlo bliz kao jezik sredine s kojom je srastao, da pripada kulturnom, školovanom krugu, i poznaje hrvatsku književnu tradiciju pa tako njegov govor nije čist pučki govor nego jezik školovanog, kulturnog sloja s jakim osloncem na lokalni govor, kao možda Domjanićev kajkavski; da je vjerojatno bio u uskoj vezi s profesorom Srokom ili kao njegov kolega po struci, svećenik ili profesor, ili Srokov đak, koji kasnije studira u Padovi, pa se, pišući o Sroku, sjeća mlađih dana i zavičajne atmosfere; da mu ovo vjerojatno nije prvi pisani tekst jer mu stihovi teku lako i glatko. Kako u to vrijeme živi u Padovi Josip Završnik (1769. – 1842.), rođeni Riječanin, pravopisni reformator, koji se i prije Gajeve reforme bori za novi pravopis na osnovi dijakritičkih znakova, ne bi bilo nemoguće da autor, ako je u bilo kakvoj vezi sa Završnikom, prihvati njegovo oduševljenje za novi način pisanja. Kako god bilo, čini se da nema razloga sumnjati da je 'Razgovor' pisan 1837. bez obzira je li sačuvani rukopis original ili prijepis. Tome u prilog govori nekoliko činjenica. Opisani profesor Srok ima 1837. pedeset i četiri godine i još uvijek odgovara onome kako je prikazan u tekstu, dok se to za kasnije razdoblje ne bi moglo reći. Kako je 'Razgovor' po žanru mali igrokaz, zapravo svojevrsni 'skeč', u kojemu se spominje ime aktivnog profesora, tada važnog i uglednog građanina, nije vjerojatno da je tekst namijenjen javnom prikazivanju. Vjerojatnije je da je pisan za internu priredbu na kakvoj zabavi Srokovih kolega ili možda studenata u Padovi kojima je Srok prije nekoliko godina predavao. Poslije 1850. kad Srok ima više od šezdeset sedam godina, ova 'novela od Sroka' ne bi bila ni aktualna ni prikladna. Osim toga u godinama neposredno nakon 1848, pune velikih događaja, ne bismo očekivali ovakav nepolitizirani tekst, pogotovo kad imamo na pameti da je na cijelu generaciju tadašnjih učenika i kasnijih kulturnih radnika snažno djelovao profesor Fran Kurelac koji u

riječkoj gimnaziji predaje od 1849. do 1854. oduševljavajući svoje učenike za drukčije poglede u jeziku i kulturi.”

c) O literarnim odlikama rukopisnoga *Razgovora*: „Iako je ‘Razgovor’ pisan u dramskoj formi i makar mu je svrha vjerojatno bila zadirkivanje profesora Sroka, malo je ili ništa dramskog kako u osnovi tako i u provedbi. Ukupno sadrži 165 dvanaesterčkih stihova podijeljenih u tri nejednaka dijela (34 + 60 + 71 stih), koji se ne bi mogli nazvati ni činovima ni prizorima ni slikama. Vrlo malo dramskog bilo bi u onom pitanju ‘ca se je zgodilo’ kad je Katina posjetila starog momka profesora Skoka u njegovu stanu i pritom malo popila. Osim slutnje o mogućnosti nečeg tako griješnog a primamljivog ničeg drugog nema, a pravi doživljaji teksta sazdanog od pričanja dviju dobrih a brbljanju sklonih prijateljica svode se na nešto drugo. ‘Razgovor’ je zapravo dijaloška pjesma, u pravom smislu riječi razgovor, pa mu svaki od tri dijela i započinje pozdravom (‘Dobro jutro, kuma’, ‘Dobar večer, Kate’, ‘Hvaljen budi Isus’) a završava opraštanjem jer vrijedne domaćice čeka kućni posao. U razgovoru ima opisa rodnog grada, slikanja svakodnevnice atmosfere kao što je pričanje na ulici, ogovaranje, pretresanje kućnih problema, sukob generacija, roditelja i djece, opis kućnih poslova, opis mjesnih ‘čudaka’ koji privlače pažnju svojim neobičnim ponašanjem. U svemu nabrojenom nije teško otkriti opća mjesta, ako se to smije tako zvati, čakavske dijalektalne poezije. ‘Razgovor’ je sastavljen od lirskih sličica ili lirskih trenutaka što se nenametljivo i prisno izvijaju iz pričanja dviju prijateljica. Zadirkujući tobože profesora Sroka ili karikirajući u simpatičnom tonu dvije riječke ‘paronice’, autor zapravo vodi sama sebe u nostalgičnu šetnju pozornicom zavičaja i djetinjstva.”

d) O književnom jeziku i versifikaciji: „Ako smo prihvatili mišljenje dijalektologa Ive Lukežić da jezik ‘Razgovora’ odstupa u mnogo čemu od čisto čakavskog riječkog govora, da se u njemu pokazuju osobine tzv. književne čakavštine, jezika skriptorija ili administracije i jezika tiskanih čakavskih tekstova, onda tome u prilog govori i doduše umjerena ali pitoreskna upotreba talijanizama²⁴... Takvih riječi nema više od otprilike šest posto od ukupno upotrijebljenih svih riječi. Učenost i poznavanje književne tradicije potvrđuje i upotreba dvanaesteraca trohejske kadence, doduše bez dvostruke rime, stiha stare književnosti od ‘Judite’ pa nadalje, stiha starih epova i poema. Zanimljivo je da će i Nazor od osam svojih primorskih čakavskih pjesama dvije ispjevati u dvanaestercu (‘Žena zapušćena’, ‘Invalid’). Međutim, učeni Nazor, prilazeći s ljubavlju čakavskom govoru, traži u čakavskoj poeziji ritmove koje ne može ostvariti u štokavštini pa će u nedostižnoj pjesmi ‘Žena zapušćena’ ostvariti igru jambima ... a u ‘Invalidu’ anapestima ... naglašavajući tako čakavske

²⁴ Autor u nastavku navodi primjere koji su dijelom vjerojatno *fijumanizmi* preuzeti iz lokalnoga govora domaćega talijanskoga stanovništva u Rijeci.

posebnosti. Autor riječkog 'Razgovora' kreće se zapravo drugim pravcem. Sklon 'književnom' u čakavštini, sklon književnoj tradiciji, on u domaćem govoru, koji mu se u doživljaju nameće, ne traži posebnosti koje bi stršile nego meki, ležerni ritam govora što teče 'Dobro jutro, kuma! Ča vas semo nosi?';²⁵ pa u svoje čakavske rimovane dvanaesterce unosi trohej. „Svjesnost i promišljenost autorove odluke za dvanaesterac pokazuje njegov postupak prema narodnoj pjesmi 'Ki to tapa ki to gre// Ča ste vi, suseda?// Ča ste mi tak žalosni// došli od obeda'. Ugrađujući ih u 'Razgovor' i potvrđujući time lokalnu boju, autor ih usklađuje sa svojim tipom dvanaesterca te ih mijenja: Ki to gore stapa? Ča ste vi, suseda?// Ste se tako berzo digli od obeda?'".

e) Zaključno: „Novootkriveni 'Razgovor' otvara i zaslužuje dalja istraživanja i samog teksta i vremena u kojem je nastao. No mislim da se za taj nepretenciozni tekst može ustvrditi da ga je pisao autor koji nije bez talenta, da potkrepljuje mišljenje o kontinuitetu pisanja na čakavštini bez pretenzija da čakavština zauzme mjesto književnog jezika, da ispunja veliku prazninu, da pomiče početke čakavske dijalektalne poezije daleko naprijed, da upozorava na mogućnost postojanja nepoznatih čakavskih 'dijalektalnih začinjavaca' i da sadrži nekoliko autentičnih riječkih lirskih sličica." Stoga autor prilaže još devet ulomaka iz rukopisnoga *Razgovora* i poziva čitatelja „da dijelove ovog čakavskog 'Razgovora' pročita još jedanput kao ciklus pjesama u kojima je preinačen samo slog, dodani naslovi i do određene mjere moderniziran pravopis”.

3.2.2.4. Tiskane inačice riječkoga *Razgovora*

Ubrzo je nakon objave rukopisnoga teksta riječkoga *Razgovora* i dviju rasprava o njima u *Dometima* 4/1986 izašlo na vidjelo i postojanje tiskanih inačica teksta pod naslovom *Razgovor med Bonticum i Čavicum* u knjizi Frana Kurelca *Runje i pahuljice* (1866. – 1868.), potom i u knjizi Rudolfa Strohala *Narodne pripovijetke iz grada Rijeke...* (1904.), te u riječkom *Novom listu* (1929.).

Na upozorenje o postojanju tiskane inačice *Razgovora* u Kurelčevim *Runjama i pahuljicama*²⁶ Iva Lukežić se prihvatila istraživanja podudarnosti i razlika između Kurelčeve tiskane inačice i prethodno objavljene i komentirane rukopisne inačice. Rezultate svoga istraživanja objavila je u članku pod naslovom „Razlike u jeziku rukopisne varijante riječkog 'Razgovora' iz 1837. godine

²⁵ Slogovi su u navedenom stihu označeni znakovima za ritmičku jedinicu trohej.

²⁶ Na Kurelčevu tiskanu inačicu upozorio ju je u privatnom pismu pjesnik i erudit Tonko Maroević, inačicu tiskanu u *Novom listu* 1929. zamijetio je Irvin Lukežić pretražujući stare brojeve *Novoga lista* u riječkoj Sveučilišnoj knjižnici, Strohalaovu je inačicu pronašla baveći se njegovom studijom o riječkom govoru i narodnim pripovijetkama koje je prikupio u Rijeci sedamdesetih godina 19. stoljeća.

prema jeziku Kurelčeve tiskane varijante istoga teksta”²⁷, uz napomenu da je članak već bio napisan kad su do nje stigle vijesti o još dvjema tiskanim varijantama mlađima od Kurelčeve, što je dalo uporište novim i širim prosudbama koje je dodala svome već zaokruženu članku, iznijevši ih dijelom u uvodnom dijelu i u bilješkama, a dijelom i u raspravi.²⁸

I.

U uvodnom dijelu članka „Razlike u jeziku rukopisne varijante riječkog ‘Razgovora’ iz 1837. godine prema jeziku Kurelčeve tiskane varijante istoga teksta” autorica navodi da u članku iznosi „svoje viđenje usporedbe rukopisne varijante ‘Razgovora’ iz 1837. godine, objavljene i opremljene komentarima u Dometima 4/1986. s Kurelčevom varijantom tiskanom gotovo tri desetljeća nakon nastanka teksta, u ‘Runjama i pahuljicama’”, zaključuje da „analiza obiju varijanti ‘Razgovora’ potkrepljuje pretpostavku da je rukopis objavljen u Dometima izvornik ili jedan od njegovih ranih prijepisa, a varijanta koju je tiskao Kurelac u ‘Runjama i pahuljicama’ jedna od recentnijih verzija istoga teksta”, te ističe: „Za tezu o kontinuitetu čakavštine pisane literarnom formom značajnom mi se čini Kurelčeva opaska da ‘Razgovor’ koji on donosi ‘šilice i krajačice Rêčke napamet umêdu’... Kurelac izričito ne kazuje je li tekst on čuo pa zapisao, ili mu je u ruke prispio pisani primjerak. Da je ipak riječ o pisanom tekstu a ne o usmenoj verziji koja kola gradom, dalo bi se zaključiti posredno. Kurelac, naime, na XIV. stranici taj tekst zove rukopisom, a na XV. stranici, govoreći o knjizi riječkoj, ima na umu tiskana djela: u fusnoti, navodeći prethodnike ovom rukopisu, spominje Kožičićeva djela tiskana u Rijeci, i jedno djelo pisano riječkom čakavštinom, a izdano u Ljubljani koncem 17. stoljeća. Da je tekst ‘Razgovora’ doista pisan, te da ga ‘šilice i krajačice Rêčke’ nisu morale učiti samo slušanjem nego i čitajući, potvrđuje i Završnikov podatak o obrazovanju djevojaka u Rijeci koncem 18. i početkom 19. stoljeća, pa je sasvim vjerojatno da je tako i u Kurelčevo riječko vrijeme.”

Glavni dio članka čini autoričina jezična analiza utemeljena na postavci da je „Čakavština ... apstraktni jezični sistem potencijalnih jezičnih znakova koji se kao usustavljen izbor mogao realizirati u konkretnim čakavskim sustavima koji služe različito omeđenim komunikacijama. U tom su smislu

²⁷ *Dometi* 5–6/1988: 211–222.

²⁸ Sam članak je tim dodatnim intervencijama podosta izgubio na konzistentnosti i čitljivosti. Prvobitno je napisan u formatu znanstvenoga rada te nešto mekšim akademskim diskursom i stručnim metajezikom u glavnome dijelu rada u kojem se prikazuju razlike u jeziku rukopisne i tiskane varijante. Na taj i takav tekst dodane su naknadne spoznaje pisane ležernijim esejističkim stilom. Zbog toga je članak teško prohodan eventualnim zainteresiranim filozofima kroatistima, ali i onim manje upućenim čitateljima časopisa za kulturu i društvena pitanja.

varijante 'Razgovora' ostvarene čakavskim jezikom, č a k a v š t i n o m , ali svaka drugačijim sustavom/sustavima njezinih konkretnih realizacija. Upravo: u obje je riječ o interferiranju dvaju ili više konkretnih sustava: u rukopisu prevladava uzualni kancelarijski tip čakavštine s početka 19. stoljeća, koji funkcionira kao nadmjesni književnojezični tip, a manjim je brojem jezičnih jedinica i manjom njihovom frekvencijom zastupljen konkretni organski sustav mjesnog govora Rijeke 19. stoljeća. U tiskanoj je varijanti odnos, i brojem jedinica i izborom, izmijenjen u korist konkretnog riječkog govora, ali je prisutan i treći sloj, koji se ima pripisati intervenciji Frana Kurelca kao izdavača teksta. Drugim je riječima Kurelčeva varijanta jezično bliža mjesnoj riječkoj čakavštini 19. stoljeća a time i ostalim čakavskim sustavima koji se i danas rabe na sjeverozapadu čakavskog prostora, liburnijskim čakavskim sustavima. Kurelac, naime, objelodanjuje mlađu varijantu teksta koji je tridesetogodišnjom kontinuiranom uporabom prošao kroz proces reinterpretacije izvornih govornika, odnosno jezične r e d a k c i j e , koja se u rezultatu očituje kao pomak prema sinkronom konkretnom organskom sustavu, te u postojanju varijantnih dionica unutar teksta, koje, međutim, ne predstavljaju uvođenje drugog jezičnog tipa, nego su jezične varijante unutar istoga tipa. Zasebnu skupinu u jeziku tiskane varijante čine osobine koje nisu svojstvene čakavštini sinkrone razine, pa ni čakavštini uopće. Unio ih je Fran Kurelac, jezikoslovac rigoroznih stavova o jeziku kakvim valja pisati i govoriti, pa su posljedica Kurelčeve r e c e n z i j e usmjerene prema jezičnoj dijakroniji ili prema sinkroniji drugih jezičnih sistema unutar dijasistema. Redakcijske se izmjene u tiskanoj varijanti iskazuju kao spontano prilagođavanje jezika rukopisnog predloška organskom dijakronijskom sustavu pučke riječke čakavštine, te kao uvođenje jezičnih i sadržajnih varijacija."

U članku se dalje izdvajaju primjeri redakcija (jezičnoga prilagođavanja) u tiskanoj varijanti u odnosu na rukopisnu varijantu, popraćeni detaljnijim stručnim komentarima u bilješkama. To su: a) dosljedni čakavizam 1. tipa u odnosu na pretežni cakavizam u izvorniku; b) dosljednija zamjena jata vokalom *e* u nastavničkim morfemima, i u primjerima leksičkih ikavizama u izvorniku; c) dosljedna čakavska vokalizacija 'slaboga šva' u osnovi zamjenice *mən-* u *man-*: *D mane*, *I s manun*; d) redukcija inicijalnoga sonanta u skupinama *vs*, *vč*, *vz*: *se* (od *vāse*), *čera* (od *vāčera*), *zeti* (od *vāzeti*); e) dosljednije unificiranje nastavčnoga morfema za 3. lice plurala prezenta kao *-u/-ju*: *zacudu*, *krojiju*; f) veći broj oblika infinitiva s apokopiranim nastavničkim vokalom i dočekom *-t*, *-ć*: *reć*, *najt*; g) dosljedan oblik nastavčnoga morfema *-un* u I sg. ženskoga roda: *za cetertun urun*; h) dosljednije registrirano gubljenje morfološke posebnosti V sg. (odnosno: V sg. = N sg.); i) dosljednije unificiranje nastavaka pridjevske deklinacije muškoga i srednjega roda: *od onega*, *praznemu*; k) zamjena nestegnutoga oblika zamjenice 'koja' stegnutim oblikom N sg. *ka*, L sg. *va koj*; l) oblik *ćete* za 2. l. plurala prezenta

glagola *otet* ('htjeti'); m) oblik *četire* za N A V pl. ženskoga roda: *četire sardele*; n) izricanje posvojnosti bližim objektom u genitivu umjesto posvojnim pridjevom: *profesora stanak*; o) prijedlog *z* na mjestu starijih *sə, izə* (*z miron*; *z kamarice, spijte, spod krova*); p) primjeri utjecaja redakcije na sintaktičku razinu: *ako ni ih : ako ih nij*; r) primjeri utjecaja redakcije na leksičku razinu: *grdo : ružno*; s) primjeri utjecaja redakcije na preciznost iskaza uvođenjem novoga leksema ili ispravljanjem očitih omašaka: *na vašu obuću : za vašu obuću; postavim noge : postavim nogu*.

Kurelčeve *rečenice* dvovrsne intervencije vidljive u tiskanom tekstu: A) Uvođenje u diskurs prijedloga *k, s, v* koji su u riječkoj mjesnoj čakavštini reducirani: *hote k njim; hote njin; smo se stali s stolića : smo se stali stolića; v jutro : jutro*; B) Uvođenje čestice *li/ l'* koja izostaje u riječkoj čakavštini, kao i u ostalim liburnijskim govorima: *je l' vam piazala : je vam se dopala?*; C) Uvođenje oblika *je* za 3. l. sg. prez. u položajima u kojima se u riječkoj i liburnijskoj čakavštini steže: *vidite da je sunce za goru zapalo : vidite daj sunce za goru zapalo*; D) Uopćavanje nastavaka pridjevske i zamjeničke deklinacije: *prokljetej butige; ob ovej ure : prokljetoj butige; ob ovoj ure*; E) Krivo grafijsko interveniranje u primjerima *prijdu, navaj'ni, hodmo, hodte* koji u sjeverno-čakavskim govorima imaju oblike kao u rukopisnoj inačici: *pridu, navajni, homo, hote*; F) Krivo gramatičko i leksičko etimologiziranje i nedovoljno redaktorovo poznavanje u tančine riječkoga govora u primjerima: *ni vele ni malo* (= *ni velo ni malo*), *prvlje* (= *prvo*), *pred poldnem* (= *opolnu*), *mazu* (= *snažu*), *izpod Mlake* (= *i prek Mlake*), *kde* (= *gdi*), *vgoru* (= *zgoru*), *kad smo se ustali* (= *kada smo se stali*), *stopa, stopajući* (= *stapa, stapajući*), *glih* (= *vlih*), *ptići* (= *tići*), *čerun, dčere* (= *kčerun, kčere*), *ne vreu* (= *ne redu*), *vesela ... majka* (= *veselo ... majka*), *jedinca sina* (= *četrtina sina*), *do domu* (= *do domi*).

Iako autorica ima na umu da je otkrićem tiskanih inačica *Razgovora* pitanje autorstva izvornoga teksta postalo deplasiranim, ipak se polemizirajući s Kurelcem²⁹ vraća i toj temi, ističući da je autor *Razgovora* preuzeo pravopisna rješenja Riječanina Josipa Završnika koji je imao gotovu grafijsku reformu zasnovanu na uporabi dijakritika, nadslovnih i podslovnih znakova, a to je moguće i stoga što je J. Završnik tih godina živio u Padovi. U cjelini potvrđuje svoje ranije mišljenje o autorstvu: iako nepotpisano, djelo je to nedvojbeno domaćega autora, onoga koji je dobro poznao toponimiju grada, imena ljudi i njihove značajke, događanja u gradu, ali i jezik kojim se govorilo u Rijeci.

²⁹ F. Kurelac u *Runjama i pahuljicama* pripisuje ovo djelo izvjesnom fra Celigoju, Rječaninu (Lukežić Iv. 1988: 217–219).

II.

Nakon objave članka Ive Lukežić, pravopisnim se razlikama između rukopisne i prve tiskane inačice *Razgovora* podrobnije pozabavila i sveučilišna profesorica, jezikoslovka Marija Turk u članku „O potencijalnim (orto)-grafijskim rješenjima i nekim realizacijama u tekstovima riječkog ‘Razgovora’” (*Dometi* 6/1989: 479–486), iz kojega prenosimo završni dio: „Na temelju ortografske i grafijske analize tekstova ‘Razgovora med Bonticom i Čavicom’ može se zaključiti: 1. U rukopisnoj i tiskanoj varijanti istog teksta vidljiva je provedba više ortografskih načela koja se rabe usporedno ili preklapajući se, ali se ni jedno ne provodi dosljedno; 2. U obje se varijante provodi fonološko, morfonološko i morfološko-leksičko, a u rukopisu još i fonološko-morfološko ortografsko načelo; 3. Fonološko ortografsko načelo odgovara transparentnom idiomu na kojemu se realizira tekst i zato se potvrđuje u obje varijante; 4. U rukopisnoj varijanti pretežu fonološko i fonološko-morfološko načelo (nad morfonološkim). To su načela u kojima se reflektira govor. Izbor i provedba tih načela jasni su kad se ima u vidu da je rukopisna varijanta posljedica procesa spontane jezične redakcije izvornih govornika organskoga idioma; 5. U tiskanoj varijanti nadmoćno prevladava morfonološko nad fonološkim, a potom slijedi morfološko-leksičko načelo. Izbor takva postupka postaje jasnim kad se ima u vidu da je Fran Kurelac jezikoslovac strogih jezičnih nazora čija je recenzija upućena na dijakroniju (morfonološko načelo) ili na sinkroniju prema etalonu (morfološko-leksičko načelo).”

III.

Osim ovoga riječkoga *Razgovora*, u povijesti su riječke književnosti/književnosti Rijeke dosad pronađena još dva tiskana *razgovora*, oba oblikovana dijaloški i autorski anonimna. Analizirala ih je riječka dijalektologinja Silvana Vranić u članku pod naslovom „Čakavština riječkoga prigrada u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju” (Vranić 2000). Stariji *Razgovor*, otisnut je 1874. godine na Drenovi,³⁰ a bilježi svakodnevnu životnu situaciju u kojoj *Fran od Plase*, *Žvan z Drenove* i *Karlo Ribar z Reke* komentiraju aktualne događaje na *peskariji* (ribarnici). Ovi su likovi u vremenu složenih političkih prilika i političke razdijeljenosti građana Rijeke izrazito protumađarski orijentirani. Jednako kao i *Razgovor med Bonticum i Čavicum*, i ovaj tematizira aktualne događaje, na *peskariji* (ribarnici) kao metafori antičke *agore* ili rimskoga *foruma*, s gledišta malih ljudi, jezikom koji im je blizak. Silvana Vranić svojim je istraživanjem dvaju riječkih razgovora potvrdila da su „zapisi

³⁰ Intrigantna je činjenica da je 1874. na Drenovi, danas prigradskom riječkom naselju, a nekoć selu u zaleđu Rijeke postojala tiskara. To je činjenica koju bi svakako valjalo dodatno istražiti.

govorenja Riječana, a onda i (...) govornika iz riječkoga prigrada, autentični” (Vranić 2000: 497). Kako aktualnost generira prijemчивost, ovaj je „drenovski” razgovor u tek ponešto izmijenjenoj inačici objavljen 6. ožujka 1881. u pravaški orijentiranu sušačkom listu *Sloboda*. Iako je tematski i politički okvir isti, izmijenjeno je mjesto radnje koje je ovdje pomaknuto na *stacion* (željezničku stanicu) kao lokalitet s urbanijim obilježjem pa je, sukladno tome i *Karlo Ribar z Reke* zamijenjen *Matetom s’ Reke*, ali oba govore riječkom čakavicom. *Zvan/Žvan s Drenove* i *Fran s Plase* govornici su ekavskoga čakavskoga dijalekta i govorno se ne razlikuju od današnjih izvornih govornika drenovskoga idioma (Vranić 2000: 503). Svi govornici u svom diskursu imaju brojne romanizme, posve uobičajene za onodobni urbani govor. U osnovi, riječ je o dvjema inačicama istoga teksta.

3.2.3. Novinski podlistak

U 19. stoljeću u Rijeci je bila snažna produkcija novina koje su izlazile na više jezika. Novine su zbog dostupnosti, brzine izlaženja, aktualnosti i rasprostranjenosti bile izvrstan posrednički medij u književno-komunikacijskom lancu te su snažno promovirale književno stvaralaštvo i bile njegovim zamašnjakom. O važnosti i produktivnosti književnoga stvaralaštva u novinama i časopisima svjedoči podatak da je od 1866. do konca 19. stoljeća u njima otisnuto čak 75 čakavskih tekstova riječke ili Rijeci bliske provenijencije (Lukežić, Iv. 1989). U tom se odsječku vremena povijesti hrvatske književnosti, njezin razvoj u Rijeci i na širem riječkom području, za razliku od prijašnjih razdoblja (usp. npr. Stojević 1997: 19), uskladio s istovjetnim tendencijama u ostatku zemlje³¹ u kojoj su časopisi bilo koje vrste, i prije toga vremena, bili središnji medij za prezentaciju književnih djela (Brešić 2019).

3.2.3.1. Čakavski tekstovi tiskani u novinama u zadnjoj četvrtini 19. i prvom desetljeću 20. stoljeća

Ubrzo su nakon otkrića Kurelčeve i Strohalove tiskane inačice „Razgovora med Bonticum i Čavicum” stigle i informacije da je u zagrebačkim pravaškim listovima *Biču* i *Trijesu* osamdesetih godina 19. stoljeća tiskano nekoliko čakavskih tekstova pisanih u formi dijaloga³². To je motiviralo Ivu Lukežić na detaljnije istraživanje čakavskih tekstova objavljenih u dnevnim ili periodičnim publikacijama, o čemu je objavila pregledni članak pod naslovom

³¹ I ne samo to, Rijeka je pedesetih godina 19. stoljeća bila važno mjesto jer je u njoj tijekom 1858. godine tiskan *Neven* (urednici su J. Vranjicani Dobrinović i V. Pacel), a po njegovu ugasnuću V. Pacel pokreće novi časopis *Jadranske vile* kojem je objavljen samo jedan svezak. Oba ta važna književna časopisa tiskana su u poznatoj riječkoj tiskari Ercola Rezze.

³² Informaciju je obznanio Aleksandar Flaker u svom predavanju polaznicima *Žminjskih susreta* 1987. godine.

„Čakavski tekstovi riječke provenijencije tiskani u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća” (*Dometi* 6/1989: 469–477).

U uvodu članka autorica navodi da je do spoznaje o postojanju pisane čakavske produkcije starije od Nazorovih tekstova s početka 20. stoljeća došla sustavnijim istraživanjem periodike u fundusima ondašnje Naučne biblioteke u Rijeci i Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu u razdoblju od studenoga 1987. do konca travnja 1988. U sažetku najavljuje da će u tom pregledu prezentirati tiskanu čakavsku produkciju u riječkom ili Rijeci bliskom području u 19. stoljeću i prvim godinama 20. stoljeća. Riječ je o 285 anonimnih tekstova pretežno literarne forme, sadržajno okrenutih onovremenoj tekućoj svakodnevici, tiskanih u razdoblju od 1866. do 1908. godine. U prikazu toga korpusa držat će se ovih odrednica: 1. kronologija, mjesto i vrijeme tiskanja, kvantitativni podatci i autorstvo, 2. forme i vrste, 3. sadržaj, 4. jezik, 5. problemi koji se otvaraju spoznajom korpusa.

1.a) Od ukupno identificiranih 285 tiskanih tekstova iz prikaza se izuzimaju se samo tri o kojima je već bilo riječi: Kurelčeva i Strohalova inačica „Razgovora med Bonticum i Čavicum” koje su donesene u njihovim knjigama, te „Drenovski razgovor” tiskan kao zaseban otisak (izvanredno izdanje sušačkoga lista *Sloboda*) 1874. godine. „Preostala 282 teksta imaju redovan domicil u novinama i listovima, najčešće u podlistku ili kao redovan prilog, rjeđe kao zaseban prilog u gradskoj rubrici. U sušačkim novinama ‘Slobodi’ tiskano je 1878. i 1880. godine 11 tekstova. U zagrebačkim humoristično-satiričnim listovima izišlo je 20 tekstova: u ‘Biču’ 1883–1885. godine 8, a u ‘Trijesu’ 1885. i 1886. godine 12 tekstova. U sušačkom ‘Kvarneru’ izišla su 1892. godine 3 teksta, a u ‘Hrvatskoj slozi’, također sušačkom listu pravaške orijentacije, tiskano je 1899. 37 tekstova. Ukupno su do kraja 19. stoljeća objavljena 73 teksta. U ‘Novom listu’ je od 1. siječnja 1900. godine do 6. kolovoza 1906. objavljeno daljnjih 207 tekstova. 1907. izlazi samo jedan, a 1908. dva teksta. Nakon toga slijedi sedmogodišnji muk.” b) „Od ukupno 285 tekstova samo dva nose potpise svojih autora³³... Desetak je tekstova potpisano pseudonimima: T.Onka s Trsata, Svedraš, Ive Karabanja z Mlake, Poldo Kimalo, Gomilar, Stari Gomilar, Fran Rečan z Maršee, Funtipol, Recan. Jedan nosi potpise tobožnjeg suca Jusića, i njegove stranke Zaneta Košte, a jedan je potpisan inicijalom S. Ostali su tekstovi listom anonimni” (str. 470).

2.a) „Načinom su izvedbe ti tekstovi trojaki: ima ih u dijaloškoj formi, vezanih stihom i u proznom obliku” (str. 470). „U čitavu su korpusu najbrojniji *dijaloški* tekstovi: ukupno ih je 206. Među njima su pak brojčano premoćni dijalozi s proznim replikama u kojima imenom označena lica raspredaju o

³³ Ta dva teksta, kako se može zaključiti iz podataka navedenih o njima, ne pripadaju korpusu anonimnih čakavskih tekstova koji se prikazuje u ovom radu.

gospodarskoj, društvenoj i političkoj situaciji u gradu ili zemlji, i to s motrišta ljudi iz puka. Samo ih je 7 u stihovima. Dijalozi neimenovanih lica javljaju se tek u 20. stoljeću, ali su i tada u manjini. Isto su tako rijetki razgovori s isključivo privatnim ili obiteljskim temama.”; „U dijalozima je ukupan sadržaj iskazan replikama. Mjesto se razgovora ponekad navodi u podnaslovu, pokatkad se razabire iz dijaloga. Razgovor obično počinje kraćom standardiziranom inicijalnom formulom: pozdravom, uljudnom kurtoaznom frazom s nekoliko riječi o ukućanima, poslu, razlozima trenutačnom dobrom ili lošem raspoloženju, no nerijetko krene i n m e d i a s r e s . Razgovor se najčešće okončava manje ili više stereotipnom odjavnom formulom s razlozima za prekid razgovora, ili samo pozdravom. Didaskalija u načelu nema. U šturim su naznakama vidljivi tek u pokojem recentnijem tekstu iz 1905. i 1906. godine. Riječ r a z g o v o r ili njezin sjevernočakavski korelat p o g o v o r često je istaknuta već u naslovu, no još su češći naslovi u kojima su samo navedena imena lica. A ta su lica pučani, riječki građani i građanke, skroman svijet iz prizemlja i prizemnica: domaćice, pralje, dvorkinje, d e v i c e , g a r z o n e , s a r t o r e l e , lučki delafci, stari reski molnari, tabakine, mestri i skolani, talijanaška p o p e r d i l a , terdi Hervati, Fijumani, svet z Gomile (riječkoga Staroga Grada), iz suburbija: z M l a k e , z M a r š e ć e , z B r a j d e , Z a b i c e , S k u r i n j e , P l a s e (sjeverozapadnoga riječkoga područja), sa Sušaka, ponekad iz riječke ‘vanjšćine’: Drenove, Halubja, Zvoneće, kasnije iz Opatije. U jednom su dijalogu Fijuman i Trijestin, a u drugom čak 11 Gorana. Ponekad se u takav razgovor dvaju lica umiješaju i prolaznici, kakav m u l a c , gospodin s gospodom i g o s p o j i c o m , turisti, kakav Nijemac ili M a j e r (Mađar), ulični prodavač Kranjac. U trima su razgovorima iz 1905. u dijaloškoj orkestraciji čitave političke ili socijalne skupine i tipovi: lica i grupe na dočeku novog guvernera, kartaši na parobrodu, osoblje i klijenti jednog l a v o r a t o r i j a . U zadnjem dijalogu iz ovoga korpusa iz 1907. godine osobe su čak opatijski komunalni objekti: opatijska Cestarska cesta, Paralelna cesta, vila Pepina i opatijski Mul. Jednom razgovor vode dvije a k i l e (orlovi) na grbu na riječkom gradskom tornju. Lica nose samo osobna imena. Registrirala sam ih četrdesetak parova. Neka se javljaju jednom ili dvared pa nestaju, neka dominiraju čitavim razdobljem, neka traju pa se zagube i neočekivano opet izrone kao fantomi. Mjesta na kojima teku ti razgovori riječka su trsatska topika i danas prepoznatljiva stanovnicima i poznavaoacima ovoga grada: kuhinje, p r e d v r a t i , ulice, trgovi, p l a c e i p l a c e t e , p e s k a r i j e , m e r k a t i , o s t a r i j e , j a r d i n i , r i v e , bulevari, Trsatske stube, prostori ispred javnih ustanova i tvornica, poznati k a n t u n i , K o r z o p o d o r l o j o n , pred popularnim trgovinama, ispred crkava, v a p o r t u n e h , ispred parobroda, na M o l u , na R i v e b o d u l s k o j , u radionicama, v a l i b r a r i j e , ponekad na ‘vanjšćini’: na Drenovi, u

Bakru, negdje na putu između Halubja i Zvoneća, nad Delnicama, u Opatiji. Neodoljiv šarm c o l e u r l o c a l - a zrači iz nazivlja tih prostora” (str. 470–471). b) „Tekstovi sročeni u *stihovima*, u *formi pjesme*, malobrojniji su od dijaloških. Izuzet ću nekoliko popularnih pučkih pjesmica i pjesmuljaka ugođenih na pučku što ih pjevuše lica u različitim tekstovima ... i desetak pučkih pjesmica prerađenih u kalambure ili opremljenih zajedljivim komentarama ... i opsežan spjev Ivana Žica-Kancelerića ‘Med i pelin’ u šest dijelova s rimovanim desetercima, jer ni poznatim autorstvom ni sadržajem ni obradom ni jezikom ne pripada vrsti anonimnih tekstova o kojima govorim. Prikazat ću formalne osobine 27 pjesmotvora od čega je 7 dijaloga u stihovima i 20 originalnih autorskih radova. Od toga 11 tekstova potječe iz 19. a preostalih 16 iz 20. stoljeća” (str. 471).

„Najzastupljeniji je metrički oblik osmerac sa susjednim rimama, nevezan u strofe: u tri ‘razgovora’ i četiri pjesmotvora s ukupno 381 stihom. Tri originalna pjesmotvora iz 19. stoljeća i jedan razgovor iz 1906. oblikovani su u katrenima u kojima su neparni stihovi sedmerci bez rime a parni stihovi šesterici vezani rimom... Jedan razgovor i jedan originalni pjesmotvor s ukupno 84 stiha oblikovani su u katrenima s rimom u neparnim stihovima. Ostali su versifikacijski obrasci zastupljeni s po jednim radom, dijalogom ili originalnim pjesmotvorom: – osmerci vezani u katrene s unakrsnom rimom; – osmerci vezani u katrene sa susjednim rimama; – osmerci u strofama od po šest stihova sa susjednom rimom u prva četiri stiha, a sa stalnom (prijenosnom) rimom u petom i šestom stihu svih sestina; – sedmerci vezani u katrene s rimom u neparnim stihovima; – strofe od šest stihova, s petercima u prva četiri stiha i susjednom rimom u njima, te četvercima u 5. i 6. stihu, s istom rimom u tim dvama posljednjim stihovima u svakoj strofi; – katreni s nerimovanim osmercima u neparnim i rimovanim sedmercima u parnim stihovima; sedmerci i šesterici u dosta nepravilnom i ležernom izmjenjivanju, sa susjednom, ne uvijek korektnom i uspjelom rimom; petnaesterci i trinaesterci sa susjednom rimom; dvanaesterci sa susjednim rimama” (str. 472).

„Deset originalnih pjesmotvora tretira iz satiričnoga rakursa opće društvene teme, ponajčešće gospodarske, društvene kulturne i političke prilike u tadašnjoj Rijeci. Jedna je izravno upućena poznatom talijanaškom ugledniku s p i c i j e r u i kvazipoetu. Preostalih devet u rasponu od humoristično-peckava do zajedljiva tona oslikava socijalne tipove onog vremena: proračunate udavače, licemjerje i snobovske navade visokog društva u metropoli, lakomost pojedinaca, par uoči vjenčanja i nakon njega, lamentacije stare pralje, jadicovke liječnika, zidara, m i š t r i c e (učiteljice), babice (primalje), ponašanje pijanaca i razularene gradske dječurlije” (str. 472).

„*Tekstove u prozi* pokušala sam klasificirati kao: aforizme, tekst u formi sudskog zapisnika, tekstove epistolarne forme, anegdote, sličice i komentare, novelete i humoreske”; „U korpusu je petnaestak aforizama pod naslovom

m i s l i .”; „Jedan je tekst datiran (tobožnjom?) 1867. godinom, objavljen u ‘Biču’ 1883., izveden u formi sudskog zapisnika. U tom je humoristično intoniranom tekstu akcent na nakaradnu jeziku i tričavu povodu nekom sporu u krčmi.”; „Četiri epistolarna teksta iz 19. stoljeća ... autori su im anonimni. Jedno satirički izvještava o gospodarskim i političkim (ne)prilikama u Delnicama 1884. godine, a preostala tri s dobrodušnim humorom komentiraju preokupacije i poteze nekih osoba.”; „U aforizmima, zapisniku i epistolama prevladava humoristično motrište na građu, a u anegdotama, sličicama i komentarima dominira satiričan pristup. Sadržaj je anegdota, sličica i komentara odabran iz konkretnih javnih zbivanja u gradu i zemlji i njihova odraza na život grada i njegovih žitelja. Stoga su ti oblici izravnije u službi dnevne političke pragme i odraz su uvjerenja ljudi koji nose i stvaraju novine i oblikuju javno mnijenje. Komentari su kvantitativno premoćniji: njih je 23 a raspon im se kreće od 3-94 novinarska retka. Anegdota i sličica je svega desetak. Novelete i humoreske javljaju se znatno kasnije, 1905. i 1906. godine s novom koncepcijom subotnje rubrike i s novim agilnim urednikom” (str. 472–473).

„Tekstove ovog korpusa identificirala sam po jezičnom kriteriju. Svi su pisani čakavštinom, no ne jednoobraznom nego različitih sjevernočakavskih tipova. Najzastupljenija je riječka ekavica liburnijskoga tipa, poznata iz Strohalove rasprave iz 1895. i ‘pošpurena’ leksičkim i sintaktičkim fijumanizmima i talijanizmima s intarzijama i drugih jezika kojima se u Rijeci toga vremena komuniciralo. Zastupljena su oba riječka podtipa koja je u to vrijeme registrirao i Strohal: cakavizam prvoga tipa bez palatala č, ž, š (tip: *ca, zena, maska, muski*) i cakavizam drugog tipa s palataliziranim ž, š i odsutnošću č (tip: *ca, žena, maška, muški*) kakvim se govorilo na gradskim periferijama. Drugi je po zastupljenosti trsatski ekavski tip s vrlo pokolebanim i u to vrijeme nedosljednim cakavizmom. Karakterizira ga prisutnost određenoga broja leksičkih i manjega broja morfoloških ikavizama Ikavsko-ekavski čakavski obalni tip zastupljen je u trima originalnim dugim pjesmotvorima iz 19. stoljeća, a njime zapravo piše (ili ispravlja lektor?) u ‘Riečkoj suboti’ 1905. i 1906. godine. Upravo: on u svemu nastoji pisati riječkom cakavštinom, ali mu izmiče upravo refleks jata, a ne razlikuje ni č i ć, pa bih po svemu tome pretpostavila da je Senjanin. U nekoliko se tekstova javlja ekavica liburnijskoga tipa, čisti cakavizam a ne cakavizam. U te su čakavske tekstove interpolirani u različitom opsegu i drugi jezični tipovi, *Sprachmischung* i komunikacijske varijante: hibrid između cakavskog fijumanskog ..., čakavštine i književne činovničke štokavštine. Lica se nerijetko diferenciraju jezikom.”; „Ima i drugih nečakavskih jezičnih tipova. U jednom razgovoru iz 1884. jedanaest Gorana izgovara po jednu repliku: postignuta je duhovita ilustracija jedanaest jezičnih tipova što kajkavskih, što čakavskih, što štokavskih. Čitavi su pasaži u pojedinim tekstovima pisani onovremenom književnojezičnom štokavštinom

protkanom fijumanskim, talijanskim, pa i njemačkim i mađarskim frazama. Riječju, ti tekstovi oslikavaju pitoreskni riječki jezični babilon s kraja druge polovine 19. i početka 20. stoljeća.” „Spoznajom zaokružena korpusa ovih čakavskih tekstova otvaraju se brojna pitanja. U ovom bih trenutku izdvojila samo neka” (str. 473).

„1. Tekstovi ove relativno brojne čakavske produkcije u pravilu su strasno angažirani, zaronjeni bez ostatka cijelim svojim volumenom u društvenu, političku, gospodarsku svakodnevicu užeg i šireg kolektiva, u javni život i sudbinu grada, prigrada i cijele zemlje. U službi su konkretnih dnevnih interesa, moralistični, moralizatorski, žarko politički osjenčani, usmjeravajući, pragmatični i trijezni. Nisu produkt ni tragičnog ni individualnog, ni unikatnog ni ekscentričnog nego praktičnog, sasvim prizemljenog farsično-ironičnog duha i mentaliteta formirana u sasvim određenu podneblju i prilikama, a takvu su mentalitetu namijenjeni i upućeni. To je glas kolektivnog mišljenja (i usmjeravanja kolektivnog mišljenja), glas mase *v o x p o p u l i*, *v o x u r b i*, *v o x s u b u r b i*. To je malo pučko kazalište prepoznatljivih općih tipova i mentaliteta na sceni prepoznatljive prostorne topike određena grada u sasvim određenu povijesnom vremenu. Nije stvarao cima tog štiva do literarne slave, i ne pada im na um da svoje proizvode i sami smatraju literaturom, ne računaju na svoje mjesto u njoj niti očekuju da to štivo drugi literaturom drže: ono je samo sredstvom višim principima i ciljevima, kako ih autori vide. Dovoljno je samo neko (i ne bogzna kako ugledno i istaknuto) mjesto u novinama, da se i taj glas čuje s vremena na vrijeme. I u novinama se zadovoljavaju podlistkom: tretiraju se kao svojevrstan bastard žurnalističke produkcije. Da stvarao cima tog štiva nije do osobnih poena bjelodano je iz činjenice da su u pravilu anonimni: autor se čak rijetko maskira pseudonimom, a kada to i čini, hoće da je jedinka iz mase. Pa ipak: je li to literatura? Formom, bez sumnje, jest: predstavljena je, kako se moglo vidjeti, brojnim literarnim formama. Ima li u tim tvorevinama neophodne kreativne transpozicije sirovih realija? Ma koliko paradoksalno zvučalo, ima li se u vidu prizemna razina sadržaja, usudila bih se ustvrditi da u tim tvorevinama postoji specifična transpozicija stvarnosti. No nije to transpozicija osobna, unikatna, svojstvena samo jednoj ljudskoj jedinki.”; „Ove tekstove pišu veoma politizirani intelektualci, a među njima je i takvih da bi svojim darom i kreativnim potencijalom mogli sebi osigurati neko mjesto u literaturi da su to smatrali važnijim od formiranja javnog mišljenja, od društvenog i političkog djelovanja. Oni su svoj kreativni potencijal usmjerili produkciji koja se obraća slojevima socijalno i obrazovanjem nižim od sebe; sadržaj su transponirali u ravan koja im je inferiornija, u modele kolektivnoga mišljenja i senzibiliteta. To jest transformacija. S druge strane, to štivo uzima iz stvarnosti efemerije a ne motive trajne, nepotrošne, koji odolijevaju vremenu i prostoru. Stoga tim tvorevinama nedostaje univerzalna komponenta” (str. 473–474).

„2. Ima li ova relativno brojna četrdesetogodišnja tiskana produkcija prethodnika? Stanoviti dosada poznati podaci posvjedočuju da i dijaloška forma i rimovani dvanaesterci imaju na ovom području neposredne predšasnike. a) Prije tri godine otkrivena je u Rijeci rukopisna varijanta onog 'Razgovora med Bonticun i Čavicun' koju je u 'Runjama i pahuljicama' objavio Fran Kurelac, dodajući joj u podnaslovu tvrdnju: 'Spěvao fra Celigoj Rěčanin'. Pronađena je rukopisna varijanta, ustvrdila sam, ili izvornik ili njegov rani prijepis, ali sa značajnom datacijom 'Va Padove na 3. jenara 1837.' Taj je tekst, čini se, bio veoma poznat i popularan u gradu. Kurelac, naime, tvrdi da ga 'šilice i krajačice rěčke napamet umědu'. Prenosio se, bit će, rukopisnim primjercima, čitao se i tako napamet učio. U gradu je u to vrijeme pismen i običan puk: u nedavno otkrivenim rukopisima Josip Završnik svjedoči o školama i za djevojke pućanke na koncu 18. stoljeća. Popularnost tog teksta o kojoj govori Kurelac, objašnjiva je njegovim sadržajem i njegovom formom. Sadržaj mu je dvosmislena dogodovština vezana za poznatu riječku javnu figuru s početka 19. stoljeća, profesora i kanonika Franju Sroka, prikazana s dobroćudnim peckanjem. Vjerojatno je i metrička forma, simetrični dvanaesterac, sa susjednom rimom, u tadašnjoj Rijeci općenito dobro poznata. Dobro je znano iz koje se vremenske daljine tradira taj metrički kalup, pa nije moguće prikriti iznenađenje zbog njegove vitalnosti. No tim je uputnije ponovno istaknuti taj podatak, želimo li tragati za kontinuitetom. Iste je starine i dijaloška forma: korijen joj je u popularnim srednjovjekovnim dijaloškim prikazanjima. U taj je popularni formalni kalup uliven samo posvjetovljen sadržaj. Pitanje je samo: kada je to počelo? Konačno, i anonimnost, zašućivanje autorstva kao činjenica koja se podrazumijeva za ovakvu vrstu tekstova, također je tradirana iz istih vremenskih dubina.”; „Postoje i podaci koji ukazuju i na tradiciju kraćeg stiha i strofa: katrena s rimovanim osmercima s rimovanim osmercima. Fran Kurelac, pišući o Celigoju, otkriva da je on autor još dviju izgubljenih pjesama: jedne rugalice na račun istog onog profesora Sroka prigodom njegova imenovanja kanonikom, i druge, također podrugljive, spjevane u povodu probijanja nekog puta od Lovrana, gdje je Celigoj jedno vrijeme bio svećenikom. Matko Laginja u svojim 'Istarskim pričicama' uz tekst o Lovranu objavljuje ovu drugu pjesmu pod naslovom 'Dan Lovranske radosti 1839', uvjeren da je to ona izgubljena Celigojeva pjesma za kojom žali Kurelac. Pjesma ima 36 katrena sa 144 osmerca vezana rimom u parnim stihovima: upozoravam na to da je takav metrički obrazac registriran u kasnijoj tiskanoj produkciji. Simetrični rimovani osmerac, jednako kao i simetrični rimovani dvanaesterac metrički su obrasci duge tradicije, zastupljeni u stvaralaštvu prethodnih razdoblja, religioznom i svjetovnom.”; „I u proznoj je formi, doduše zasad škrto, moguće nazreti predšasnike. U ovom trenutku moguće je govoriti o djelima dvojice riječkih autora koji su pisali prozom. 'Brašno duhovno' Nikole Hermona, tiskano u Ljubljani 1693. oblikovano riječkom čakavštinom (op. a.: Tekst, razumije se, nije

originalan, namijenjen je religioznoj praksi. Uvod je, međutim, originalan i vrlo emotivno intoniran. I uvod i tekstovi molitava pisani su riječkom čakavštinom.), izravna je veza prethodnih razdoblja s proznim tekstovima tiskane produkcije s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Drugi je autor Josip Završnik, barokna figura s razmeđa 18. i 19. stoljeća, o kojoj još vrlo malo znamo, a još slabije poznajemo njegovo djelo, no i ono što je nedavno objavljeno sadrži šarmantnih pasaža Rijekom 18. stoljeća.” „Riječju, čakavski su tekstovi svjetovnog sadržaja i literarne forme postojali u Rijeci i prije tiskane produkcije a među pučanstvom su bili vrlo popularni i dobro uvedeni. S tom činjenicom računaju i tvorci kasnijih tiskanih tekstova: oni postojeću tradiciju samo prilagođavaju potrebama svog vremena (točnije: svojoj pravaškoj orijentaciji i djelovanjem na puk formom koja je puku bliska) i samo tu formu s aktualnim sadržajem prenose u noviji tehnološki medij: u novinski tisak, svjesni dometa tog medija na pismenu publiku” (str. 474–475).

„4. Vrh u svega je uputno upitati se vrijedi li i dalje bez ograda kanonizirana tvrdnja da je Vladimir Nazor uskrnuo čakavsku literarnu riječ nakon njezina višestoljetna prekida i šutnje, ili bi se ta konstatacija, bez krajnjih primisli o demontiranju Nazorovih zasluga i veličine morala ponešto korigirati? Čini se, naime, da je Nazor dolaskom u Istru i u Kastav, u riječko ozračje, kročio na tlo i u okružje u kojem je literarna produkcija imala dugu i čvrstu tradiciju. Pjesnika Nazora je ta sredina stimulirala da, potaknut i svojim osobnim motivima, propjeva i sam dotad mu nepoznatom sjeverozapadnom čakavštinom, dakako, uz obilatu pomoć jezičnih redaktora, kojima i samima nije bilo strano pisanje čakavštinom, dakako – anonimno. Uostalom, nije li Nazor tu čakavštinu izvan te klime zaboravio? Dovoljno je i ovlaš pogledati njegove ‘Pastirske popijevke’, spjevane mnogo kasnije, u Zagrebu 1936. godine. Iscrpnija bi analiza Nazorovih čakavskih pjesama pokazala da je nasljedovao i oblike uobičajene na ovom terenu. Primjerice, ‘Žena zapušćena’ oblikovana je dijaloškom formom u simetričnim dvanaesticima sa susjednim rimama, upravo kao i ‘Razgovor med Bonticum i Ćavicum’, a ‘Invalid’ je dijaloška pjesma u desetercima sa susjednim rimama, obliku koji se javlja i u tiskanoj novinskoj produkciji. Vjerojatnije je da je Vladimir Nazor, u relaciji prema čakavštini tek pjesnik s neospornom zaslugom za drugačije usmjerenje čakavskoga pjesništva. Usmjerio ga je na višu, moderniju, individualnu transformacijsku ravan, dajući prvi tom pjesništvu elevaciju i dimenziju univerzalnosti koju do njega nije imalo. Zasluga je Nazorova u impulsu, smjeru i uzletu nove čakavske poezije modernijeg senzibiliteta i u tome što je čakavskoj pjesmi prvi dao potpis.”

Kako na ovaj članak, objavljen prije više od tri desetljeća (*Dometi* 6/1989) nije bilo odjeka,³⁴ a i sama ga je autorica ponovno pročitala tek 31 godinu

³⁴ Nakon objave članka na početku i sredinom *devedesetih*, nikome u našem ratom zahvaćenom društvu nije bilo ni u primisli baviti se minornim temama poput otkrića

kasnije, pripremajući ga za ovaj članak, odustala je od uobičajenoga zaključnoga pasusa o njegovu prinosu istraživanjima te odlučila spoznaje koje je taj članak 1989. donio uvrstiti u zajednički zaključni odsječak koji slijedi.

3.2.4. Zaključak³⁵

Objavljivanje 1986. godine u riječkim *Dometima* slučajno otkrivena rukopisa jednoga literarnoga teksta s početka 19. stoljeća motiviralo je troje sveučilišnih profesora s tadašnje riječke kroatistike na istraživanje toga fenomena. Njihovi su nalazi objavljeni u *Dometima* (4/1986, 5/1988 i 6/1989). Od devedesetih godina 20. stoljeća do današnjih dvadesetih godina 21. stoljeća nije bilo novih istraživanja na tu temu, a ona s kraja osamdesetih prošloga stoljeća pala su u zaborav.

Prilika za reanimaciju teme i poticaj riječkim kroatistima za daljnja istraživanja ukazala se pozivom profesorima s riječke kroatistike za sudjelovanje na znanstveno-stručnom kolokviju „Tragovi građanske tradicije: Riječka građanska kultura 19. stoljeća”, održanu u Gradskoj vijećnici 6. ožujka 2020. godine. Kako je najavljena mogućnost objave članaka s toga kolokvija u zborničkom formatu, napisale smo ovaj članak pod naslovom „Čakavski tekstovi riječkoga postanja nastali u 19. stoljeću”. Zaključit ćemo ga ovako:

Istraživanja riječke čakavske književne produkcije iz kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća donijela su važna otkrića i spoznaje.

A) Otkrića i spoznaje u domeni povijesti hrvatske književnosti

a) Sva istraživanja riječke čakavske književne produkcije svjetovnoga sadržaja potvrđuju njezin kontinuitet u Rijeci od početka do kraja 19. stoljeća. To je svakako najveće otkriće u domeni povijesti hrvatske književnosti. Stručna javnost prije objave rukopisnoga riječkog *Razgovora* nije baratala dokazima o bilo kakvoj književnoj djelatnosti na riječkom području u 18. i 19.

čakavske književnosti u Rijeci u 19. stoljeću. U opuštenijoj društvenoj klimi pod kraj *devedesetih* na temi se riječke književnosti 19. stoljeća aktivira riječki sveučilišni profesor i književnik Milorad Stojević ponajprije vlastitim originalnim otkrićima jednoga teksta na letku otisnutu 1836. godine u riječkoj tiskari Karletzky (Stojević 1996; 1997), ali i riječkom književnom scenom (Stojević 2000). Naše teme dotiče se istraživanje Silvine Vranić (Vranić 2000), ali ne donosi nove nalaze, niti oponira ranije objavljenima, nego stručnom analizom potvrđuje ono što je već ranije bilo postavljeno kao teza. Kad su u povijest otišle *devedesete*, a s njima i 20. stoljeće i 2. tisućljeće, nastupilo je u svakom pogledu novo doba. U prvom i drugom desetljeću 21. stoljeća cijelo je društvo bilo izloženo dodatnom preslagivanju svih društvenih paradigmi na kojima je dotad počivalo. Istraživanja o našim temama u to vrijeme preuzima Sanja Holjevac. Rezultate njezina istraživanja (Holjevac 2007; 2010; 2012) prikazala je Sanja Zubčić u ovom članku u odsječcima 2., 3.1. i 3.2.1.

³⁵ Odsječak 3.2.4. Zaključak odnosi se samo na radove koje je prethodno u članku prikazala Iva Lukežić (v. bilješku 1. u ovome članku).

stoljeću (M. Crnković pri susretu s rukopisnim *Razgovorom* iz 1837. izražava veliko i ugodno iznenađenje što mu je u ruke dospio pravi i nepatvoreni književni tekst podrijetlom iz vremena i s prostora koji je dotad *na književnoj karti Hrvatske prekrivala bjelina*).

b) Osim što je ovim istraživanjima potvrđen kontinuitet te novopronađene književnosti kroz cijelo 19. stoljeće, potvrđen je i njezin kontinuitet i u prvom desetljeću 20. stoljeća, kad se ta dotad nepoznata književnost anonimnih autora susreće i preklapa s novonastajućim čakavskim ogrankom hrvatske dijalektalne književnosti poznatih (potpisanih) autora. To je također važan podatak za povijest književnosti.

c) Što se tiče unatražne „bjeline na književnoj karti”, ona se odnosi na 17. i 18. stoljeće iz kojih za sad znamo samo za dva značajna tiskana naslova: *Brašno duhovno* riječkoga isusovca Nikole Hermona iz 1693. godine i *Pobožnost križnoga puta* iz 1798. godine, oba pisana riječkom čakavicom. Pitanje „bjeline” na književnoj karti 17. i 18. stoljeća do daljnjega ostaje u sferi traganja³⁶ i nagađanja.

B) Otkrića i spoznaje u domeni književne teorije i književne povijesti

a) Pronađeni se riječki književni tekstovi u odnosu na ostalu hrvatsku književnu produkciju toga vremena odlikuju ovim posebnostima:

- svi su književni tekstovi nađeni u pisanom obliku (rukopisnom ili tiskanom), koji pretpostavlja pismenu publiku, čitatelje, a autor im je imenom i prezimenom nepoznat;
- tematika i izvedbeni jezik su im lokalni: u ovom slučaju tematika je tadašnja riječka svakodnevnica, a jezik tadašnja riječka gradska čakavica ili prigradska čakavica;
- oblikovani su zahtjevnim literarnim obrascima naslijeđenim iz starijih razdoblja hrvatske književnosti koje je mogao poznavati samo visoko-obrazovani intelektualac koji nije lišen književnoga dara, a poznaje povijesne literarne obrasce u koje je bio kadar pretočiti lokalne riječke aktualne sadržaje i lokalni riječki govor.

b) Po gornjim se odrednicama otkrivena književnost u Rijeci u cijelom 19. stoljeću razlikuje od književnosti u ostalim dijelovima Hrvatske u 19. stoljeću, pa je otkrićem te književnosti otkriven do sada nepoznati rukavac hrvatske književnosti 19. stoljeća.

³⁶ Ponekad je riječ o zastarjelosti ili nedostupnosti izvora na temelju kojih se u datom trenutku donosi zaključak. Usp. npr. natuknicu PRIKAZANJA (skazanja, mirakuli, misteriji) u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* 5 iz 1969. godine kad je pisan članak „Čakavski tekstovi riječke provenijencije” i natuknicu prikazanje na mrežnom izdanju *Hrvatske enciklopedije*, u kolovozu 2020. kad se piše ovaj članak. Danas je sve digitalizirano i dostupno kao na pladnju.

c) Po tim se odrednicama, koje su konstanta u otkrivenoj književnosti u Rijeci u cijelom 19. stoljeću, može pretpostaviti da ta književnost nije nastala u 19. nego u 18. stoljeću koje i danas, dok ovo pišemo, prekriva Crnkovićeva „bjelina“, a da su joj korijeni u 17. stoljeću. U tom je stoljeću u Rijeci tiskano *Brašno duhovno* 1693. godine, u tom su stoljeću u Rijeci aktivno djelovale bratovštine i Družba Isusova, koja je 1627. u ovom gradu otvorila gimnaziju, buduće „trajno žarište kulture i prosvjete kako u gradu, tako izvan njegova područja“ (Szabo 2017: 1). Po svemu se gore iznesenome može pretpostaviti da će daljnja istraživanja u ovom novom vremenu iznijeti na vidjelo nove izvore i argumente za potvrdu ove pretpostavke.

4. Umjesto zaključka

Rijeka 2020. nije isto što je bila *Rijeka kasnih osamdesetih 20. stoljeća*.

Za nastavak ovoga značajnoga istraživanja *Rijeka 2020.* ima potencijale i resurse o kakvima se *kasnih osamdesetih 20. stoljeća* nije moglo ni sanjati: visokokvalificiran znanstveni kadar u svim strukama pa i u kroatistici, visokoškolsku nastavu organiziranu po stupnjevima tako što se niži stupanj završava diplomom kojoj temom može biti jedan segment istraživanja, a viši doktoratom kojemu temom može biti veće ili veliko istraživanje; u *Rijeci 2020.* na riječkom je Sveučilištu moguće apliciranje za potporu znanstveno-istraživačkim projektima; u *Rijeci 2020.* moguća je objava znanstvenih radova u znanstveno kategoriziranim časopisima; riječka je kroatistika još 1989. pokrenula *Fluminensiju*, vlastiti časopis za filologiju, kasnije kategoriziran kao znanstveni časopis najvišega ugleda, u kojemu se objavljuju znanstveni radovi s međunarodnim recenzijama.

Arheološko nalazište, dakle, već trideset godina čeka raskopano. Valja nastaviti iskanjanja prije nego ga ponovno prekriju naslage.

Literatura

- Antić, Vinko. 1953. Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX. i početkom XX. stoljeća. *Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Ur. Jakša Ravlić. Zagreb: Matica hrvatska, 479–514.
- Brešić, Vinko. 2019. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Crnković, Milan. 1986. Mali razgovor uz riječki čakavski „Razgovor“ iz 1837. *Dometi* 4: 25–28.
- Fijumanski idiom. Zbornik tekstova*. 1999. Ur. Iva Lukežić. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

- Hermon, Nikola. 1693. *Brašno duhovno* (1654–1731) [pretisak ur. B. Fučić]. Rijeka: Katedrala u Rijeci, 1993.
- Holjevac, Sanja. 2007. Čakavština “Pobožnosti križnoga puta” iz 1798. godine. *U službi jezika. Zbornik u čast Ivi Lukežić*. Ur. Silvana Vranić. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku, 175–191.
- Holjevac, Sanja. 2010. *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*. Doktorski rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Holjevac, Sanja. 2012. Čakavske značajke u riječkoj “Knjixici-imên za hafan felfkih Skol” iz 1819. godine. *Peti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Rijeci od 7. do 10. rujna 2010*. Ur. Marija Turk i Ines Srdoč-Konestra. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, knj. 1: 299–308.
- Kurelac, Fran. 1866. – 1868. *Runje i pahuljice. Pesni porugljive i pastirske ponajveć*. Zagreb: Pismeni Dragutina Albrechta.
- Lukežić, Irvin. 1993. Riječki bibliopolis. *Dometi* 5/6: 65–84.
- Lukežić, Irvin. 2019. *U Terpsihorinu hramu. Iz povijesti riječke Narodne čitaonice*. Rijeka: Gradska knjižnica Rijeka.
- Lukežić, Iva. 1986. »Ca se je zgodilo...«. *Dometi* 4: 13–25.
- Lukežić, Iva. 1988. Razlike u jeziku rukopisne varijante riječkog »Razgovora« iz 1837. godine prema jeziku Kurelčeve tiskane varijante istoga teksta. *Dometi* 5-6: 211–222.
- Lukežić, Iva. 1989a. Čakavski tekstovi riječke provenijencije tiskani u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. *Dometi* 6: 469–477.
- Lukežić, Iva. 1989b. Prva »riječka« knjiga (I). *Fluminensia* 1: 73–83.
- Lukežić, Iva. 1990. Prva »riječka« knjiga (II). *Fluminensia* 2/3/4: 117–134.
- Lukežić, Iva. 1993. O dvama riječkim pučkim jezicima. *Fluminensia* 1-2: 25–38.
- Lukežić, Iva; Zubčić, Sanja. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Miletić, Cvjetana. 2019. *Slovník kastafskoga govora*. Kastav: Udruga Čakavski senjali.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Prikazanja (skazanja, mirakuli, misteriji); 1969. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 5*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Stojević, Milorad. 1987. *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Stojević, Milorad. 1988. Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled). *Rival* 1-2/I: 142–155.
- Stojević, Milorad. 1996. Prvi riječki letak. *Fluminensia* 1-2: 1–17.

- Stojević, Milorad. 1997. *Sipak i diraka, alli glogovina. Smislenka chiudoredna za mladost. La rosa, e lo spino. Favola, che in se racchiude bella morale per la gioventu*. Crikvenica: Libellus.
- Stojević, Milorad. 2000. Riječka hrvatska tiskana riječ i književnost XIX. stoljeća. *Riječki filološki dani*. Ur. Diana Stolac. Rijeka: Filozofski fakultet, knj. 3: 417–424.
- Strohal, Rudolf. 1895. Osobine današnjega riječkoga narječja. *Rad JAZU* 124: 3–88.
- Strohal, Rudolf. 1904. *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga III: narodne pripovijetke iz grada Rijeke, Trgovišta Mrkopolja i Ravne Gore, te sela Broda na Kupi i Oštarija*. Karlovac.
- Szabo, Agneza. 2017. Prva riječka hrvatska gimnazija. Uz obljetnicu osnivanja (1627.-1773.-2017). Rijeka: Prva riječka hrvatska gimnazija.
- Turk, Marija. 1989. O potencijalnim (orto)grafijskim rješenjima i nekim relacijama u tekstovima riječkog „Razgovora”. *Dometi* 6: 479–486.
- Vigato, Ivica. 2012. Čakavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika*. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Ur. Radoslav Katičić i Josip Lisac. Zagreb: Croatica, 263–298.
- Vince, Zlatko. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Vranić, Silvana. 2000. Čakavština riječkoga prigrada u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju. *Riječki filološki dani*. Ur. Diana Stolac. Rijeka: Filozofski fakultet, knj. 3: 495–504.
- Zekulić-Stolac, Diana. 1989. Grafijska rješenja „Pobožnosti križnoga puta” iz 1798. godine. *Fluminensia* 1: 93–99.
- Zubčić, Sanja. 2014. Čakavizam u Rijeci (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). *Studia Borysiana – etymologica, diachronica, slavica: w 75. rocznice urodzin profesora Wiesława Borysia*. Ur. Mariola Jakubowicz i Beata Raszewska-Żurek. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, 459–474.

Mrežni izvori

- Pignioti, Lorenzo 1826. https://archive.org/stream/bub_gb_UZ62sKrljXIC/bub_gb_UZ62sKrljXIC_djvu.txt (pristupljeno u veljači 2020.)
- Pignioti, Lorenzo, *Favole E Novelle*. <https://amazon.com> (pristupljeno u veljači 2020.) Pignioti, Lorenzo. http://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-pignotti_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (pristupljeno u veljači 2020.)
- Pignioti, Lorenzo, *Favole e Novelle*. https://www.google.hr/search?q=Favole+e+novelle+Pignotti+1782&sxsrf=ALeKk00TB2m6f1YanA6g__a0vSBuJbW

RBw:1593851604097&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwiLiL_1l7PqAhVphosKHeceA6MQ_AUoAXoECagQAw&biw=1366&bih=657#imgrc=Om-ntY0AQydS_M (pristupljeno u veljači 2020.)

prikazanje. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50354> (pristupljeno 17. kolovoza 2020.)

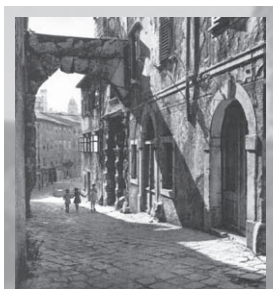
SUMMARY

Iva Lukežić, Sanja Zubčić

19TH-CENTURY CHAKAVIAN TEXTS FROM RIJEKA

This paper presents, analyses, and roughly classifies anonymous handwritten and printed literary 19th-century texts originating from Rijeka, written in the local idiom of Rijeka of that time, vernacular Chakavian, for the literate population. The first part presents well researched liturgical and morally didactic literary texts from the first half of the 19th century. The second part presents the results of research on secular literary 19th-century texts. This line of research began in 1986 with the publication of one anonymous literary manuscript from Rijeka in 1837, and in the next three years it: 1. brought to light the existence of written literature and vibrant literary production in Rijeka throughout the 19th century; 2. determined particular features that separate it from Croatian literature of that time, 3. established its continuity in the first decade of the 20th century; and 4. pointed to the possibility of it being established in 17th and 18th century, when two works were printed in Rijeka in the local Chakavian dialect.

Key words: Rijeka; 19th century; literature of Rijeka; local Chakavian of Rijeka; Chakavian; Liburnian Chakavian; liturgical themes; secular themes; anonymous literature

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

DIANA STOLAC

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

FILOLOŠKA STRUJANJA
U RIJECI U 19. STOLJEĆU*

prethodno priopćenje

UDK: 811.163.42(497.5Rijeka)“18“

U radu se daje pregled filološkoga djelovanja u Rijeci u 19. stoljeću. Osim rada Frana Kurelca i riječke filološke škole Rijeku su obilježila i drukčija filološka promišljanja. Stoga se zaključuje da je filološko djelovanje u Rijeci bilo slojevito i razvijalo se u više raznih pravaca, a unutar riječkoga filološkoga kruga.

Ključne riječi:

*hrvatski jezik; filologija; filološka škola; filološki krug;
19. stoljeće*

* Ovaj rad je financiralo Sveučilište u Rijeci projektom uniri-human-18-285. Rad je dio projekata EPK2020 – 27 susjedstava *Riječka pisana baština u 19. st.*

Rijeka je u hrvatskoj filološkoj povijesti 19. stoljeća upisana velikim zlatnim slovima – riječkom filološkom školom i njezinim predvodnikom Franom Kurelcem.

To je ono što se vidi na prvi pogled i dio je opće hrvatske kulturne baštine. Ali malo manjim slovima upisan je niz filoloških pregalaca koji su stalno ili povremeno djelovali u Rijeci i koji su svoj trag ostavili u povijesti grada na Rječini, ali i u povijesti hrvatskoga jezika. Dio ih je pripadao riječkoj filološkoj školi, dok je dio bio skloniji postavkama drugih filoloških škola, od zagrebačke i zadarske sredinom stoljeća do hrvatske vukovske krajem stoljeća.

A ni početak 19. stoljeća nije zaobišao Rijeku.

Jedan je Riječanin u to pretpreporodno vrijeme promišljao o neriješenim temama bitnima za hrvatsku pismenost – o slovopisu. **Josip Završnik** (1769. – poslije 1843.) široj je javnosti gotovo nepoznat preteča Ljudevita Gaja (Twardzik 1985; Nosić 1997). Njegovo je viđenje latinične slovopisne reforme ostalo u rukopisu: *Iskustvo uvedenja u pravogovorenje pravoštenje i pravopisanje latinskima slovima, iliričkome, oli slaveničkome jazyku, najprikladnije složeno* (rkp. 1815.).

Završnik je raspravio moguća rješenja višestoljetnih slovopisnih dvojbi prvenstveno vezanih uz pisanje palatala, koje latinski jezik nema te ih u izvornoj latinici stoga i ne nudi. Svi su slavenski jezici u prilagođavanju latinice svojim fonološkim sustavima nailazili na prepreke i trebalo je vrijeme za pronalaženje najboljih rješenja. Svaki je od jezika nalazio svoja te se danas značajno razlikuju npr. rješenja za palatale u poljskom, češkom i hrvatskom slovopisu. Završnik se okreće slovopisnim rješenjima u poljskome jeziku, dok će se kasnije reformator latinice Ljudevit Gaj okrenuti češkome.

U Završnikovu će se tako prijedlogu naći podslovni (npr. ą, ę) i nadslovni (npr. ć, ż) dijakritički znakovi. Zapravo, više je imao podslovnih znakova, a koji su već bili u tradiciji hrvatskoga slovopisa (npr. č).

I premda prijedlozi Riječanina Josipa Završnika nisu zaživjeli, on je 15 godina prije Gajeve *Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (1830.) pokazao da je put u rješavanju hrvatskoga slovopisa u uporabi dijakritičkih znakova.

Osim slovopisnih prijedloga u Završnikovu djelu nalazimo i zahtjev da se uspostavi zajednički jezik za cijeli slavenski jug te da on bude na štokavskoj osnovici. Dodamo li i njegovu želju da se objavi Gundulićev *Osman*, vidi se kako je ovaj Riječanin zaista preteča ilirizma te nepravедно zaboravljen.

Za boravka u Padovi Završnik se sprijateljio s Antunom Mihanovićem, jednim od najznačajnijih preporoditelja.

Kako je pak on bio povezan s Rijkom?

Antun Mihanović (1796. – 1861.) ostavio je duboki trag u ilirskome pokretu svojom knjižicom *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku*, programatskim tekstom pisanim kajkavskim hrvatskim književnim jezikom, a kojim se 1815. godine najavljuju ilirske ideje (Bičanić i sur. 2015: 637).

Toga Zagrepčanina rodom i dijelom školovanja, a dijelom u Beču, život i posao vodili su mahom izvan Hrvatske (Venecija, Padova, Budim, Beograd, Solun, Trapezunt, Smirna, Carigrad, Bukurešt). Za slavensku je filologiju značajno njegovo buđenje zanimanja za crkvenoslavenske tekstove te je s nekima od onih koje je pronašao (ćirilskim i glagoljskim rukopisima, npr. *Zografskim evanđeljem*) upoznao tadašnju kulturnu javnost.

Za našu je temu značajno da je jedino duže vrijeme u Hrvatskoj proveo upravo u Rijeci. Ovdje je bio između 1823. i 1836. godine gubernijalni tajnik, a bio je izabran i za riječkoga poslanika na Požunski sabor. U tome je vremenu bio i suradnikom *Novina horvatskih*, odnosno tjednoga kulturnog priloga *Danice horvatske, slavonske i dalmatinske*. Novine je u Zagrebu izdavao Ljudevit Gaj. Upravo je u *Danici* 1835. godine, točnije 14. *sušca* (danas se taj mjesec naziva ožujkom) u br. 10. objavio domoljubnu pjesmu *Horvatska domovina*.

S filološke je strane ovaj broj *Danice* posebno značajan. Naime, to je posljednji broj *Danice* uređen starim kajkavskim slovopisom s tekstovima na hrvatskom kajkavskom književnom jeziku. Ipak, dva su teksta najavila novu etapu u standardizaciji hrvatskoga jezika: Mihanovićeva *Horvatska domovina*, pisana književnom štokavštinom i tiskana novim slovopisom, i programatski slovopisni tekst Ljudevita Gaja *Pravopis*, pisan starim slovopisom, ali koji je najavio novi, kasnije nazvan *gajicom*. Od 25. srpnja 1935. i broja 29 uvedena je štokavština u *Novine* i *Danicu*.

Toliko o filološkome aspektu.

Ali, još je značajnija ova pjesma postala u identitetskome smislu kao hrvatska himna.

Vinkovčanin Josip Runjanin sastavio je 1848. godine napjev, a 1861. glazbeni pedagog Vatroslav Lichtenegger harmonizirao ju je za muški zbor i objavio, te se u 19. i 20. stoljeću pjevala kao svečana pjesma. Ubrzo je uza se vezala nacionalne emocije te od kraja 19. stoljeća bila poznatija po prvome stihu *Lijepa naša domovino* nego po izvornome naslovu *Horvatska domovina*. Višekratno se predlagalo da se njezin status svečane pjesme zamijeni statusom himne. Tek je ustavnim amandmanom 29. veljače 1972. proglašena službenom hrvatskom himnom. U *Ustavu Republike Hrvatske* iz 1990., čl. 11, navodi se s naslovom *Lijepa naša domovino*, a sintagma *Lijepa Naša* postala je metaforičan naziv za Hrvatsku.

Među privremenim stanovnicima Rijeke u 19. stoljeću, a u čijem se djelovanju mogu iščitavati i filološka promišljanja, bilo je i nekoliko znanih pravaša:

osnivač stranke **Ante Starčević** (1823. – 1896.), pjesnik **August Harambašić** (1861. – 1911.) i književnik **Eugen Kumičić** (1850. – 1904.). Dok se u Harambašićevu i Kumičićevu radu vidi primjena filoloških stavova, u Starčeviću se radu vide i jasnija promišljanja o jeziku.

Ante Starčević je od 1861. do 1862. godine bio veliki bilježnik Riječke županije te zastupnik Kotara Hreljin-Grobnik u Hrvatskom saboru do raspuštanja 1861., a potom je opet biran 1865. kao zastupnik Zagreba i 1878. godine kao zastupnik Rijeke. Za svoga je kratkoga riječkoga boravka sastavio program i te 1861. godine s Eugenom Kvaternikom i Perom Vrdoljakom osnovao Stranku prava, čiji je bio dugogodišnji prvak. Kao političar bio je simbol hrvatske antinagodbenačke opozicije te dobio epitet Otac Domovine. Sedamnaest godina kasnije, 1878., na Sušaku je pokrenut pravaški list *Sloboda*, utjecajno političko glasilo, koje nakon prvih pet godina nastavlja izlaziti u Zagrebu. Premda kratak, riječki je Starčević boravak bio posebno značajan za hrvatsku političku povijest.

Ali, Ante Starčević je bio i književnik, prevoditelj i publicist te nije neočekivano da je ostavio traga i u filološkim promišljanjima u 19. stoljeću. Spomenimo iz ranijega perioda Starčevićeva života jednu možda manje poznatu činjenicu: značajan srednjovjekovni pravni tekst *Razvod istarski* upravo je Ante Starčević prvi objavio te s njom upoznao javnost 1852. godine, naglasivši da je hrvatski jezik već tada bio diplomatski jezik. *Tada* se odnosi na vrijeme nastanka (u središnjoj Istri između 1275. i 1395. kompilacijom i preradbom na temelju još starijih isprava), ne samo na vrijeme sačuvana prijepisa iz 16. stoljeća.

Ali, više je traga ostavio taj rodom Ličanin i ikavac, kada se svojim svjesnim izborom ekavskoga refleksa jata izdvojio iz općega filološkog toka šaljući nedvosmislenu poruku. Naime, izborom ekavice kao govora Hrvata kajkavaca i dijela čakavaca jasno je pokazao odmicanje od filoloških stavova Vuka Stefanovića Karadžića, koji je promovirao jekavicu. Ovakva posebnost Ante Starčevića podsjeća na posebnost u filologiji 19. stoljeća njegova strica Šime Starčevića, gramatičara kojemu ćemo se vratiti pretkraj ovoga članka (Stolac – Grahovac-Pražić 2015).

Spomenuli smo zadarsku filološku školu. **Đuro Augustinović** (1816. – 1870.) bio je podržavatelj tih filoloških stavova, a jedno je vrijeme boravio u Rijeci. Bio je liječnik, ali je ostavio traga i u filologiji. Dio je te djelatnosti vezan uz medicinsku struku, onaj na liječničkome nazivlju, a dio nije, onaj o latiničnim grafijskim rješenjima i izdavaštvu.

Augustinović je kao vojni liječnik 1844. godine započeo prikupljati anatomske nazivlje, na koje je reagirao autor prvoga hrvatskoga medicinskog rječnika – *Rječnika lēčničkoga nazivlja* iz 1868. godine Ivan Dežman komentarom da nije ni sve kosti dobro izbrojio, tako da u svoj rječnik nije unio Augustinovićeve anatomske nazive.

Augustinovićev prinos rješavanju grafijskih problema bio je posebno zanimljiv (Baković 2011). On je 1846. godine objavio djelo *Misli o ilirskom pravopisu*, u kojemu opisuje fonetski pravopis („blagoglasje”), čija bi primjena dovela do izrazitoga „fonetičkog” pravopisa, jer je predlagao da se u pismu bilježi jednačenje suglasnika i između riječi. Također je uključio neka ćirilčna slova u hrvatsku latiničnu abecedu. Ta i neka druga rješenja (npr. o ukidanju velikih slova i na početku rečenice i u pisanju vlastitih imena, po ugledanju na glagoljičku tradiciju, sl.) bila su radikalna i time nisu bila prihvatljiva, a tako je bilo i sa sljedećim djelom *Glasovi i pismo slovinskoga jezika* iz 1850. godine. Njegov pokušaj uređivanja slovopisnih i pravopisnih pitanja nije mogao uroditi plodom. Zapravo, model je primijenjen samo u autorovim djelima, što se npr. dobro vidi na naslovnici knjižice *Misli o lirskome pravopisu*, gdje su neke riječi pisane latinicom, a neke ćirilicom.

Burne 1848. godine u Zadru je objavio *Poziv Dalmatincima na poslovanje u materinskom jeziku*, a ne na uobičajenije talijanskom.

Uređivao je dva časopisa. Prvi je ostavio traga kao prvi hrvatski zdravstveni časopis – *Slovinski prvenici o naravi i zdravlju*, s popularnim pristupom temama, s nekoliko brojeva 1860. godine u Beču, a 1861. i 1862. godine u Rijeci u tiskari Ercola Rezze pod nazivom *Rvacki prvenici o naravi i zdravlju*. Pokrenuo je u Beču 1860., a nastavio objavljivati u Rijeci 1861. godine još jedan časopis, *Vilu sinjega morja*, ali taj književni, poučni i zabavni list, premda se s prekidima objavljivao do 1868. godine, nije ostavio dubljega traga u hrvatskoj ni književnoj ni časopisnoj povijesti.

Pogledamo li sada samo ovih nekoliko javnih radnika koji su kratko boravili u Rijeci, vidi se da je Rijeka bila otvorena za različita promišljanja, od jezika do politike.

Usmjerimo se sada na jezik.

Cijelo je 19. stoljeće moguće propitivati status i uporabu hrvatskoga jezika te filološke pregaoce kroz djelovanje u riječkome školstvu i tiskarama, a u drugoj polovici stoljeća i u riječkoj čitaonici.

Premda školovanje u Rijeci vezujemo uz isusovački kolegij još od 17. stoljeća (pa se tu svakako ne smije zaboraviti slavnoga leksikografa Jurja Habdelića koji je u Rijeci predavao 1632. godine), malo je povezanosti s hrvatskim jezikom prije 19. stoljeća.

Nekoliko je nastavnika i učenika riječke gimnazije u 19. stoljeću (Rački 1928) ostavilo traga u hrvatskoj povijesti, a dio njihova rada vezujemo i uz filologiju u širem smislu, premda su se neki od njih bavili nefilološkim poslovima u okviru prirodnih, medicinskih ili društvenih znanosti (Vince 1978, RFD 1996; RFD 1998; Lukežić 1991; Lukežić 2006; Stolac 2006; Bičanić i sur. 2015).

Valja izdvojiti **Antuna Mažuranića** (1805. – 1888.), učenika, a puno godina kasnije, od 1861. do umirovljenja 1868., i ravnatelja gimnazije u Rijeci (Moguš 1978). U povijesti hrvatskoga jezika ostao je zapamćen kao plodan jezikoslovac. Autor je nekoliko gramatika: *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (1839., 1842) i *Slovnica hèrvatska* (1859., 1869). Priredio je i nekoliko rječnika: uz *Zakon vinodolski* (1843) objavio je opis novljanskoga govora i rječnik, s bratom Ivanom Mažuranićem rječnik uz izdanje Gundulićeva *Osmana* (1844), a s Vjekoslavom Babukićem radio je od slova O na *Ilirsko-němačko-talianskom malom rěčniku* Josipa Drobnića (1846. – 1849.). Zastanimo na *Osmanu*: osim autorstva rječnika, uz brata **Ivana Mažuranića** (kasnije, od 1873. do 1880. hrvatskoga bana, a također učenika riječke gimnazije) bio je i jedan od autora dopuna kojima se javnosti htjelo predati cjelovito Gundulićevo djelo, s jasnom oznakom da su autorova izgubljena dva pjevanja moderna rekonstrukcija. Podsjetimo se, Riječanin Josip Završnik već je početkom 19. stoljeća predlagao da se *Osman* objavi, a o tome je promišljao i Antun Mihanović.

Filološka je misao Antuna Mažuranića ilirska i kasnije se razvija u okviru zagrebačke filološke škole. Upravo njegov rad najbolje pokazuje kako u Rijeci nisu svi bili uz riječku filološku školu, odnosno da je filološko djelovanje u Rijeci bilo slojevito i razvijalo se u više raznih pravaca, od kojih su neki imali svoje suputnike i nasljednike, a neki bili slijepe ulice kojima drugi potom nisu više kročili.

Ipak, kada se govori o filolozima u Rijeci, svi odmah s pravom pomisle na **Frana Kurelca** (1811. – 1874.) (Vince 1978; Lukežić 1991; Turk 1993; RFD 1996; Stolac 2018). U riječkoj je gimnaziji predavao ilirski (hrvatski) jezik, a potpisivao se kao učitelj narodnoga jezika, kao tek treći nastavnik jer se hrvatski kao obvezni nastavni predmet počeo predavati tek 1848. godine. Mirko Jerko i Simo Hrzić kratko su predavali, a onda pred učenike izlazi Fran Kurelac 1849. godine i svojim domoljubljem i ljubavi prema hrvatskome jeziku obilježava njihove živote.

Fran Kurelac je bio začetnik, voditelj i jedini dosljedni sljedbenik riječke filološke škole. Svoje je radove nastale u Rijeci prikupio i objavio u Zagrebu 1862. godine u knjizi *Fluminensia ili koječega na Rěci Izgovorena, spěvana, prevedena i nasnovana*. Suvremene analize pokazuju koliko je bio dosljedan u primjeni proklamiranih gramatičkih obilježja hrvatskoga jezika, a revalorizacija njegova djela (Turk 1993; RFD 1996; Stolac 2018) pokazuje da ranije iznesene tvrdnje o arhaičnosti Kurelčeva jezika valja propitati u širem kontekstu od ranijega, samo unutar standardnoga jezika. Naime, bez pomaka u poimanju hrvatskoga jezika kao širega sustava od standardnoga jezika nije moguće razumjeti sve Kurelčeve postupke. Ovaj nam teorijskojezični pomak omogućava razlikovanje prave i neprave arhaičnosti. S takvim širim teorijskim polazištem može se utvrditi koja su jezična obilježja Kurelčeva jezika zaista arhaična, a koja su uključena u njegov model književnoga jezika na tragu više-

narječne biti hrvatskoga jezika (Stolac 2018). Time je Fran Kurelac nastojao čuvati vrijednosti koje je smatrao značajnima za hrvatski jezik kao jezik višestoljetne pismenosti, ne jezik na počecima standardizacije.

Za cjelovitu sliku riječke filologije u 19. stoljeću valja se podsjetiti i drugih filoloških pregalaca, a kako se krećemo među nastavnicima riječke gimnazije, svakako valja spomenuti Kurelčeve kolege književnika **Ivana Fiamina** i Vinka Pacela.

Više je traga u filologiji u užem smislu ostavio **Vinko Pacel** (1825. – 1869.), nastavnik prirodnih predmeta, koji je nakon Kurelčeva otkaza 1854. godine i odlaska iz Rijeke preuzeo njegovu nastavu hrvatskoga jezika (Stolac 2006). Prvi je objavio rad pisan jezikom riječke filološke škole (prijevod Humboldtove pripovijesti 1855. godine), ali je u svom kasnijem radu, kao i većina riječkih filologa, prihvatio smjernice zagrebačke filološke škole te njegove gramatike valja propitivati u tom kontekstu. A napisao je više gramatika, od kojih se prva – *Slovnica jezika hrvatskoga i srbskoga, I dio, Nauka o prieslovu u jeziku hrvatskom ili srbskom* – najčešće spominje kao prva gramatika u čijem je naslovu uporabljen dvojni naziv jezika: *hrvatski i srbski*, odnosno *hrvatski ili srbski*. Nakon nje objavio je više jezikoslovnih djela: *Naše potrebe* i *Nješto o našem glagolu* 1862., *Naglas u rieči hrvatskoga jezika* 1863., a posebno su značajni: gramatika *Oblici književne hrvaštine* 1865. i članci *Iz hrvatske sinonimike* 1867. Nažalost, izgubljen je rukopis *Hrvatske stilistike*.

Pacel se bavio stručnim nazivljem, pa je za vrijeme rada u Rijeci objavio kratak, ali značajan tekst o hrvatskom prirodnoznanstvenom nazivlju *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah* (1853). Sljedeće je 1854. godine u Beču objavio prijevod češkoga udžbenika iz mineralogije *Rudoslovlje za gimnazije i realne škole*, a u Zagrebu mu je 1857. objavljen *Nauk o dudarstvu, bubarstvu i svilarstvu*. Dodajmo i udžbenik iz 1868. godine *Logiku ili misloslovje*, kojim nudi nazovlje iz područja logike i filozofije. U svom nazivoslovnom pristupu blizak je Bogoslavu Šuleku.

A istim su gimnazijskim hodnicima prolazili kao nastavnici i drugi poznati hrvatski kulturni djelatnici (Rački 1928), koji bi zaslužili predstavljanje u ovome pregledu, ali zastajemo na trojici: Šimi Ljubiću, Janezu Trdini i Antunu Pasku Kazaliju.

Za vrijeme Mažuranićeva ravnateljskoga djelovanja u gimnaziji je od 1863. do 1867. godine predavao i Hvaranin **Šime Ljubić** (1822. – 1896.) (Stolac 2009). Taj poznati preporoditelj i sakupljač književne građe u Dalmaciji predavao je povijest, staroslavenski i talijanski jezik. Bio je aktivan u Riječkoj narodnoj čitaonici. U Rijeci je u tiskari Emidija Mohovića objavio 1864. godine svoju knjigu *Ogledalo književne povijesti jugoslavenske na podučavanje mladeži*, a usprkos zapljeni i brojnim problemima, 1869. godine i njezin drugi svezak s analizom političke povijesti. Premda se uz knjigu vežu i pozitivne i

negativne značajke, valja reći da je to bila prva knjiga takve vrste u povijesti hrvatske književnosti.

Život ga je ubrzo donio iz Rijeke, ali Rijeku nije zaboravio: kao ravnatelj Narodnoga muzeja u Zagrebu vodio je prva moderna istraživanja arheološkoga nalazišta Grobišće podno Grada Grobnika u riječkoj okolici.

Janez Trdina (1830. – 1905.), tada još mlad i na početku dugoga stvaralačkoga puta, kasnije je izrastao u jednoga od najpoznatijih slovenskih književnika 19. stoljeća. Bio je i priznati etnolog. Za Rijeku je značajno da je bio autor brojnih tekstova o riječkoj gimnaziji, gimnazijskim nastavnicima te njihovu kulturnom i političkom okruženju. U gimnaziji je predavao povijest i zemljopis. Zbog svojega velikoga prijateljevanja s hrvatskim nastavnicima bio je na udaru svih onih protuhrvatskih struja, često nazivanih kroatofobnima, kojih je u Rijeci bivalo, bez obzira je li njihov predznak bio talijanaški, mađaronski ili proaustrijski. Disciplinska istraga nakon jedne školske priredbe Trdini je priskrbila oznaku kvaritelja mladeži (Lukežić 2006).

Antun Pasko Kazali (1815. – 1894.) predavao je latinski, talijanski i propedeutiku (od 1861. do 1886. godine). Bio je poznati dubrovački književnik (*Lopudska sirotica*, *Zlatka*, *Ćoso...*), koji je za rada u riječkoj gimnaziji objavio povijesni ep *Grobnik* (1863. godine). Bio je i prevoditelj, zapravo jedan je od prvih prevoditelja Shakespearea, Byrona i Milтона na hrvatski (Lukežić 2006). Ostao je zabilježen i njegov značajan filološki prinos kao sakupljača hrvatskoga pomorskog nazivlja, koje je poznao i kao potomak poznate dubrovačke pomorske porodice. Upravo za vrijeme boravka u Rijeci ostvario je i kontakt s pomorskim leksikografom Božom Babićem, kasnije ravnateljem bakarske pomorske škole, koji u svoje rječnike unosi i pomorsko nazivlje koje je skupljao Kazali (Stolac 1998).

Osim ovih uspješnih književnika među nastavnicima je bilo i onih koji su se ne baš uspješno okušali u književnome radu, kao **Antun Karlo Bakotić** (1831. – 1887.), pa ga je bolje pamtiti kao dobrog predavača matematike i fizike.

Osim nastavnika filološki su trag ostavili i učenici riječke gimnazije, uz već spomenutu braću Mažuranić tu je istraživač glagoljice **Ivan Crnčić**, Bakranin **Adolfo Veber Tkalčević**, kasnije jedan od najznačajnijih pripadnika zagrebačke filološke škole, potom povjesničar i političar **Franjo Rački**, pravnik **Marijan Derenčin**, književnik **Eugen Kumičić**, pjesnik **Rikard Katalinić**... Neki se nisu ogledali u filologiji, ali su ostavili traga u hrvatskoj kulturnoj svijesti kao skladatelj **Ivan Zajc**, ili u svojoj struci postali poznati u svijetu, kao meteorolog i seizmolog **Andrija Mohorovičić** ili prirodoslovac **Josip Pančić**... Veći je broj kasnijih političara različitih pogleda na društveno uređenje i status Hrvatske u monarhiji pohađalo riječku gimnaziju: **Eugen Kvaternik**, **Mate Laginja**, **Vjekoslav Spinčić**, **Matko Mandić**...

U ovome ćemo pregledu zastati na dvama učenicima Frana Kurelca u čijemu se radu vidi jak utjecaj poznatoga učitelja: Ivanu Dežmanu i Budi Budisavljeviću. Utjecaja na početku nalazimo i u djelu **Marijana Derenčina** (1836. – 1908.), koji potom pristupa zagrebačkoj filološkoj školi.

Kurelčev se utjecaj jasno vidi u počecima stvaranja Riječanina **Ivana Dežmana** (1841. – 1873.), liječnika, književnika i leksikografa (Stolac 2006).

Dežman je 1868. godine u Zagrebu objavio dva značajna djela zdravstvene tematike: *Rječnik lčničkoga nazivlja* i *Liječnička izvješća (visa reperta) za praktičnu porabu liječnika*, a 1871. godine i treće, popularnijega tona *Čovjek prema ljepoti i zdravlju*.

Činjenicu da je mladi liječnik prikupljao zdravstveno nazivlje valja zahvaliti učitelju Kurelcu, koji je kod svojega učenika pobudio ljubav za hrvatski jezik i potakao ga na filološki rad. Dapače, predao mu je svoju rukopisnu građu, koju je Dežman uključio u svoj rječnik. Dežmanova se širina pogleda na strukovno nazivlje u nastajanju vidi u tome da je u svoj hrvatsko-njemački i njemačko-hrvatski rječnik unio nazivlje tadašnjih prvaka filologije Frana Kurelca i Bogoslava Šuleka, prvaka riječke i zagrebačke filološke škole i svo ono nazivlje (uključujući i dijalektno) koje su mu liječnici i ostali suradnici-sakupljači predali, a sam je ekscerpirao iz nekoliko starijih hrvatskih rječnika (navodi: *Vrančić, Mikalja, Della Bella, Habdelić, Belostenec, Jambrešić, Stulli, Voltiggi*). Cilj mu je bio ponuditi što više naziva, ne odlučujući koji je bolji, prihvatljiviji... Naime, svoj je rječnik sastavio kao prijedlog za izbor koji se ima kasnije učiniti na temelju uporabe. Nažalost, umro je mlad i nije napravio taj izbor, nije sveo ponuđene istoznačnice na jedan obvezujući naziv, što bi zadovoljilo temeljna nazivoslovna pravila i omogućilo nedvosmislenu zdravstvenu komunikaciju.

Dežman je u svojem književnom djelu (prozi, poeziji, drami, libretu) odstupio od Kurelčevih jezičnih stavova i riječke filološke škole te se približio zagrebačkoj.

Dežman je bio i jedan od osnivača i urednika časopisa *Vijenac* (pokrenut 1869.), značajnoga hrvatskoga kulturnog glasila.

Poseban je odnos Kurelac imao s **Budom Budisavljevićem** (1843. – 1919.), o čemu doznajemo iz brojnih sačuvanih pisama. U pismima su razmjenjivali misli i o filološkim stavovima. Budisavljević je ostao zapamćen kao književnik vezan uz regionalne ličke teme, dok je manje poznat njegov filološki rad. Bio je u vojnoj službi i sakupio je vojno nazivlje, koje tek treba istražiti i valorizirati.

Mnogi su gimnazijski nastavnici uz druge kulturne djelatnike u Rijeci djelovali u okviru Narodne čitaonice riječke, značajne kulturne i prosvjetne ustanove osnovane 21. listopada 1849. „*Narodna čitaonica riečka* osnovana je s ciljem poticanja i omogućavanja razgovora, čitanja na narodnom jeziku te međusobnoga druženja njenih članova” (Lukežić 2019: 46). Prvi je njezin

predsjednik bio Sigismund pl. Farkaš (Lukežić 2019: 9-110). Tijekom svojega djelovanja bila je središte hrvatske misli i hrvatskoga identiteta, a time i hrvatskoga jezika u Rijeci. Članovi su bili nastavnici (Fran Kurelac, Antun Kazali, Šime Ljubić, Vinko Pacel, Janez Trdina, Antun Mažuranić, Tadija Smičiklas, Fran Kresnik...) i bivši učenici riječke gimnazije (Marijan Derenčin, Erazmo Barčić, Ivan Fiamin, Fran Pilepić, Franjo Rački, Matko Laginja...) te druga poznata imena riječkoga školstva (Jakov Antum Mikoč, Narcis Damin, Jakov Randić, Josip Martinolić, Mirko Divković, Fran Franković, Rudolf Strohal, Ivan Milčetić, Josip Beyer...), uključujući i učiteljice (Marija Mavrović, Julka Trdenić, Eugenija Molnar). Među članovima su brojni značajni javni i kulturni djelatnici (Juraj Matija Šporer, Đuro Augustinović, Mate Givović, Ante Starčević, Milutin Barać). A najduži bi popis bio danas mahom anonimnih riječkih rodoljuba raznih zanimanja: trgovaca, brodovlasnika, veleposjednika, kapetana, časnika, liječnika, odvjetnika i državnih činovnika. Počasni je član i pokrovitelj biskup Josip Juraj Strossmayer, a među pokroviteljima nalazimo i biskupa Mirka Ožegovića. Zbog opsega rada ovdje smo samo naveli neka imena članova te upućujemo na literaturu (Spomeknjiga 1901; Lukežić 1991; Lukežić 1996; Lukežić 2006; Lukežić 2019; Stolac 2006).

Filološku se sliku Rijeke može iščitavati i kroz djelatnost tiskara, kojih je tijekom 19. stoljeća u Rijeci bilo više. Najpoznatija je i najdugovječnija bila tiskara Karletzky, koja je započela radom 1779. godine i djelovala kroz cijelo 19. stoljeće (Holjevac 2010). Objavljivala je tiskovine na hrvatskom, talijanskom, mađarskom, njemačkom i latinskom jeziku. Zastanimo na tiskovinama na hrvatskom jeziku. Još 1790. godine objavljene su *Pisme koje se pivaju pod svetom misom zajedno s misom prid pridiku*, slijede značajna djela nabožne literature (svojom vrijednošću izdvajaju se *Epistole i evanjelja iz 1824.*), školski priručnici i školska izvješća (npr. *Pervo-godišnje izvjestje c. k. gimnazie rečke za školsku godinu 1851-52*, za kojim slijede kasnija izvješća), medicinsko-poučna djela (npr. *Varhu navlačenja kravokozica: dvi, u kratko, beside za probuditi sve kolike otce i majke*, iz 1804.), zatim pravni tekstovi, oglasi, proglasi, govori i književna djela.

Od sredine 19. stoljeća uz tiskare iz obitelji Karletzky pojavljuje se novi značajan tiskar – Ercole Rezza i njegova Tipografia Rezza (Lukežić 1999; Lukežić 2006). U nizu značajnih tiskovina posebno se izdvaja polemična brošura riječkoga odvjetnika Erazma Barčića *La voce di un patriotta – Glas rodoljuba* (1860.) te veliki broj hrvatskih časopisa: *Neven* (1858.), *Jadranska vila* (1859.), *Vila sinjega morja* (1861.), *Slovinski prvenci* (1861.-1862.) te *Pravnik* (1862.), uz zavidan niz periodičkih glasila na talijanskom jeziku.

Nastavak rada Rezzove tiskare vezuje se uz ime Emidija Mohovića (Mohovicha), koji osniva Riječki tiskarski zavod (Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano) (Lukežić 1999; Lukežić 2006). Za razliku od tiskare Karletzky koja je dala značajan doprinos tiskarstvu na hrvatskom jeziku, rad Mohovićeve tiskare

usmjeren je na izdanja na talijanskom jeziku, premda ima i vrijednih tiskovina na hrvatskom jeziku (npr. nekoliko literarnih prijevoda Riječanina svećenika Ivana Fiamina, dva sveska knjige Šime Ljubića *Ogledalo književne povijesti jugoslavenske na podučavanje mladeži* te izdanje *šćaveta* 1882. godine u preradi Matije Ivčevića). Talijanski kao primarni jezik tiska možemo razumjeti i iz vlasnikova političkoga opredjeljenja za pripojenje Rijeke Mađarskoj. Tiskara je sudjelovala u oblikovanju riječkoga višejezičnog identiteta, pa izdvajamo riječki politički dnevnik na talijanskom jeziku *La Bilancia*, koji izlazi od 1867. godine do konca Prvoga svjetskog rata, te u drugoj polovici 19. stoljeća značajno obilježava riječku političku, gospodarsku i kulturnu stvarnost.

Osim na riječkoj i na sušačkoj se strani tiskaju knjige i novine. Prva je tiskara na lijevoj obali Rječine bila Primorska tiskara. U njoj se od 1878. do 1883. godine tiskao već spomenuti pravaški list *Sloboda*. Mijenja naziv u Narodna tiskara, te se uz nju vezuju prvi brojevi Supilova *Novog lista* 1900. godine, koji kasnije prelazi u Riječku dioničku tiskaru.

Da se iz djelatnosti tiskara mogu dobivati filološki relevantne informacije, najbolje pokazuje dubinska analiza hrvatskih djela objavljenih u tiskari Karletzky (Holjevac 2010). Naime, jezični su pokazatelji konzistentnosti tiskarskih odluka o pojedinim pitanjima vezanima uz grafiju i gramatiku poljuljani samo dvama autorskim veličinama koje nisu pristajale na plivanje niz zajedničku maticu, a koja odgovara ilirskim postavkama, a potom postavkama zagrebačke filološke škole. To su Fran Kurelac i Šime Starčević.

Obojica su autora objavila svoje radove u ovoj tiskari uz traženje da se zadrže grafijske i gramatičke značajke njihova jezika, što je tiskara prihvatila.

Fran Kurelac objavio je 1849. godine prijevod *Govori iz rimskih pisac*, a 1852. u godišnjemu izvješću riječke gimnazije svoju poznatu raspravu *Greške Hrvatskih pisac gledè sklonovanja samostavnih riečij osobito 2-a padeža množine od Frane Kurelca, učitelja narodnog jezika na latinskih školah Rečkih*. Ova je rasprava iste godine otisnuta i kao zasebno izdanje s nešto izmijenjenim naslovom: *Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac gledè sklonovanja osobito 2-a padeža množine*. U tim se djelima očituju obilježja riječke filološke škole, kojoj je upravo Kurelac bio predvodnik i najdosljedniji provoditelj (Turk 1993; Stolac 2018).

Kanonik, karlobaški župnik i autor nekoliko gramatika Šime Starčević objavio je u tiskari Karletzky katehetsko djelo *Katoličansko pitalo* (1849.) i knjižicu s nabožnim stihovima *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Dívce Marie koje se csini na gori Kalvarii u Karlobagu* (1855.). U djelima Šime Starčevića očituju se obilježja zadarske filološke škole, a posebno je vidljiv njegov otpor ilirskoj grafiji (Stolac – Grahovac-Pražić 2015).

U tome kontekstu – ne plivaju u Rijeci svi niz istu filološku maticu – podsjećamo i na pomorske leksikografe koji su djelovali u Rijeci i Bakru, a koji

nisu pripadnici riječke filološke škole nego prema svojem izboru nasljeđuju načela zagrebačke filološke škole i leksikografsku koncepciju Bogoslava Šuleka: Jakov Antun Mikoč i Božo Babić.

Jakov Antun Mikoč (1797. – 1854.) predavao je u riječkoj pomorskoj školi, a u rukopisu je ostavio pomorski rječnik (Stolac 1998; Stolac 2006). Pomorska je leksikografija više sreće imala s drugim pomorskim leksikografom, **Božom Babićem** (1840. – 1912.) jer su njegovi rječnici i putopis s rječnikom tiskani i utjecali su na razvoj hrvatskoga pomorskog nazivlja. Bio je nastavnik i ravnatelj bakarske pomorske škole, koja je prva uveli hrvatski jezik u nastavu (Stolac 1998; Stolac 2006). Oba su pomorska leksikografa djelovala u kulturnom i javnom životu u Rijeci, možemo ih smatrati aktivnim članovima riječkoga filološkoga kruga, ali su djelovali unutar zagrebačke filološke koncepcije.

Pretkraj 19. stoljeća mijenjaju se filološka načela u standardizaciji hrvatskoga jezika te razvoj standardnoga jezika usmjerava mlada generacija jezikoslovaca nazvana hrvatski vukovci (Vince 1978).

Većina tiskane građe prilagođava se tim načelima te svjedočimo o značajnom zaokretu u normativnoj sferi. Dapače, svjedočimo i o falsificiranju ranije napisane i objavljene građe. Naime, djela nastala u 19. stoljeću i objavljena prije nastupa hrvatskih vukovaca po njihovu se nastupu više ne objavljuju u obliku u kojemu ih je pripremio i odobrio autor, što je temeljno tekstološko načelo (Vončina 1999: 22), nego se osuvremenjuju, odnosno lektoriraju u skladu s novim normativnim načelima (npr. nesinkretizirane oblike dativa, lokativa i instrumentala množine imenica zamjenjuje se sinkretiziranim, i sl.) i tako pripremljena ponovno tiska. Ne treba dugo tražiti potvrde, one su vidljive već u naslovima djela: Ksaver Šandor Đalski je napisao *Pod starimi krovovi*, a danas tu zbirku poznajemo pod naslovom *Pod starim krovovima*, Ante Kovačić je svoje djelo naslovio *Među žabari*, a objavljeno je pod naslovom *Među žabarima...* Kada su se lektori drznuli mijenjati naslove, koliko su tek promjena radili unutar korica. Evo jednoga primjera iz Šenoina *Zlatarova zlata*: „Štajerci pod svojim gvozdenimi kapami i teškim luntami” osuvremenjeno je u „Štajerci pod svojim gvozdenim kapama i teškim luntama”. Na tako objavljenim djelima nije više moguće obavljati filološka, stilistička i slična istraživanja jer ona više ne bi bila istraživanja autorova stila nego bi bila zapravo istraživanja stila pojedinoga lektora. O tome Josip Vončina izriječno govori: „Jezično preinačivanje novijih hrvatskih književnih tekstova iz druge polovice XIX. st. postalo je općim postupkom koji se primjenjivao do naših dana” (Vončina 1999: 85).

Vratimo se u 19. stoljeće. Samo u radovima manjega broja autora nalazimo otpora novoblikovanim filološkim načelima, a među njima je jedan vezan uz Rijeku i Primorje – **Dragutin Antun Parčić** (1831. – 1902.), čiji gramatičarsko i leksikografski rad pokazuje ostajanje na tragu zagrebačke filološke škole i izrazitu samobitnost (Morić-Mohorovićić 2015).

Reakciju na nova filološka rješenja jasno je iznio učenik Frana Kurelca i bliski školski kolega Ivana Dežmana pravnik **Fran Pilepić** (1838. – 1890.). Bio je uvaženi riječki odvjetnik i saborski zastupnik kao član Stranke prava. Njegova detaljna analiza Akademijina rječnika objavljena 1880. godine odmah po objavi prvoga sveska pokazuje mnoge metodološke, filološke i činjenične propuste u sastavljanju rječnika (Stolac 2006). Urednik Đuro Daničić ih ne prihvaća i rječnik nastavlja uređivati na isti način. Pokrenuta polemika u prvi plan je postavila sukob strossmayerovaca i pravaša, dakle, političke razlike dviju strana, a ne filološke teme. A danas, s odmakom dužem od stoljeća, može se s pravom zaključiti da su sve Pilepićeve primjedbe i savjeti bili opravdani te da bi već ozbiljno razmišljanje o njima skratilo rad na rječniku i iznjedrilo kvalitetnije djelo.

Ovaj pregled filološke djelatnosti u Rijeci u 19. stoljeću pokazuje da je u prvome planu u hrvatskoj kulturnoj povijesti zabilježena riječka filološka škola i njezin predvodnik Fran Kurelac, ali da je u gradu na Rječini bilo i onih koji su započeli, a odustali od ove filološke misli i pronašli rješenja u zasadama zagrebačke filološke škole, te da je veliki broj kulturnih djelatnika bio u cjelovitome svome filološkom radu vezan uz zagrebačku školu. Rad nekih pripadnika zadarskoga filološkoga kruga također je vezan uz Rijeku.

Uza sve uočene razlike više je onoga što ih je povezivalo. Možemo ih smatrati pripadnicima riječkoga filološkog kruga jer su svi bili dio traženja najboljih putova u standardizaciji hrvatskoga jezika, uvažavajući višestoljetni razvoj hrvatske pismenosti. Valjalo je u tome teškome prijelomnome vremenu za hrvatsko jezikoslovlje oblikovati normu, ali i dokazati kako hrvatski jezik zadovoljava sve funkcije standardnoga jezika, ili da je bar na najboljem putu da to ostvari.

U Rijeci i vezano uz Rijeku napisane su ponajbolje stranice tih filoloških traganja.

Literatura

- Baković, Matijas (2011) Pokušaj grafijske reforme Đure Augustinovića, *Fluminensia*, god. 23, br. 1, 39-52.
- Bičanić, Ante i sur. (2015) *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, knj. 4, 19. stoljeće. Zagreb: Croatica.
- Holjevac, Sanja (2010) *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet (rkp.)
- Lukežić, Irvin (1991) *Fijumanske priče*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Irvin (1999) *Liburnijski torzo*, Crikvenica: Libellus.

- Lukežić, Irvin (2006) *Ogledalo baščinsko – O starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama i neostavrenim časopisima*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Irvin (2019) *U Terpsihorinu hramu. Iz povijesti riječke Narodne čitaonice*, Rijeka: Gradska knjižnica.
- Moguš, Milan (1978) *Antun Mažuranić*, Kritički portreti hrvatskih slavista, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber.
- Morić-Mohorovičić, Borana (2015) *Gramatičar Dragutin Parčić*, doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet (rkp.)
- Nosić, Milan (1997) *Gajev preteča: Josip Završnik i njegovo djelo*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
- Rački, Andrija (1928) *Iz povijesti sušačke gimnazije prigodom tristogodišnjice (1627.-1927.)*, Sušak: Primorski Štamparski Zavod (pretisak: Adamić, Rijeka 2007.)
- RFD (1996 – 2018) *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 1-11. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Spomenknjiga* (1901) *Spomenknjiga koju je prigodom petdesetgodišnjice Narodne Čitaonice Riečke izdao Odbor*, Sušak: Tisak Narodne Tiskare G. Kraljeta. (Pretisak: Adamić i Gradska knjižnica Rijeka, Rijeka 2000.)
- Stolac, Diana (1998) *Hrvatsko pomorsko nazivlje (Božo Babić, njegovi prethodnici i nastavljači)*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Stolac, Diana (2006) *Riječki filološki portreti*, Biblioteka časopisa Fluminensia, Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka.
- Stolac, Diana (2009) Riječke godine Šime Ljubića, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa o Šimi Ljubiću*, ur. Tihomil Maštrović, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 447-458.
- Stolac, Diana – Grahovac-Pražić, Vesna (2015) *Šime Starčević – od riči do Ričoslovja*, Gospić: Državni arhiv u Gospiću.
- Stolac, Diana (2018) Fran Kurelac i Fluminensia, *Fluminensia*, god. 30, br. 1, 17-40.
- Turk, Marija (1993) Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole, *Croatica*, sv. 37/38/39, 377-386.
- Twardzik, Waclaw (1985) Malo poznati preteča Ljudevita Gaja, *Croatica*, sv. 22-23, 7-22.
- Vince, Zlatko (1978). *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske (²1990, ³2002)
- Vončina, Josip (1999). *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza. Posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.

SUMMARY

Diana Stolac

PHILOLOGICAL TRENDS IN RIJEKA DURING THE 19TH CENTURY

The paper gives an overview of philological activities in Rijeka in the 19th century. Apart from the work of Fran Kurelac and the Rijeka Philological School, Rijeka was also marked by different philological considerations. Therefore, it can be concluded that the philological activity in Rijeka was layered and developed in several different directions inside Rijeka Philological Circle.

Key words: *Croatian language; philology; philological school; philological circle; 19th century*

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

MILORAD STOJEVIĆ

sveučilišni profesor u miru

RIJEČKA HRVATSKA POKUŠENJA, ILI SLUČAJNO RIJEČKO KNJIŽENSTVO U CIJELOM XIX. STOLJEĆU

izlaganje na skupu

UDK: 82.09(497.5Rijeka)“18“

Uporaba staromodnih riječi *pokušenja* i *knjiženstvo* iz naslova imala bi asocirati ironičan odnos prema temi. S druge strane te dvije riječi mogu izmaknuti ironiji pa označiti književne pokušaje u Rijeci u tijeku XIX. stoljeća, ali i to kreće prema ironičnom – oni su polučili estetske dosege tek u tragovima.

Dvadesetak stranica književno zanimljiva teksta doima se kao *slučajnost*. Zato *pokušenja* ne podsjećaju na programsko obraćanje Dimirija Demetra čitatelju u predgovoru *Dramatičkih pokušanja*, a ni *knjiženstvo*, na ukus, slogu i kritiku u tekstu *Tri stvari knjiženstva* Ljudevita Vukotinovića. Riječ *pokušenja* danas ima tek rijetku stilističku vrijednost, a *knjiženstvo* osim takve uporabe stilitvornost je pronašlo u rodnom određenju književnosti (i kulture), pa nema uvijek samo arhaični pejorativ, nego vrijednu upotrebu u suvremenim tekstualnim istraživanjima. Što se koincidencije tiče *slučajnost* i dalje ima isto značenje: svojstvo onoga što je slučajno, u riječkim *pokušenjima knjiženstva* to je značenje postojano.

Već nasumično nabranje tiskanih tekstovnih žanrova/žanrova, i u relativno malom broju tiskovina, mogu se iščitati njihove osobine, namjene, pretenzije, *povremenost*, stanovita '*prisila*' *nastajanja*, institucionalnost, diletantizam, ali i vidljiva ambicioznost, profesionalnost, te amaterska megalomanija. Evo tih tekstovnih vrsta nasumice poredanih: obraćanja, katekizmi, litanije, lekcionari, pomagala za škole, izvješća, otvorena pisma, pravila, slavonspjesi uglednicima ('jednosmjerni' i 'dvosmjerni' žanr: udvornica, udvorništva i praznoslavlja/praznoslovlja), udžbenici/pomagala (za brodare, vinare, fiziologe, ribolovce), rječnici, upute, sanktorali (Ljud. Slamnik, 1863.), slova/govori, nabožne pjesme, kalendar, rasprave o jeziku, naputci, programi, povijest, priopćenja, razređenja, proglaš, zakoni, zbirka narodnih pjesama i pripovijedaka [*Slavuj*, pjesme 1878. (postoji samo podatak o tome); pripovijesti *Hrvatskih narodnih pripoviedaka*. Knjiga I., sabrao R. Strohal, 1886.], kompilacije, možda i još ponešto slično.

Mnoge tiskovine nisu precizno 'vrsno' određene, pa se mogu svrstati u dvije, ali i više tipova. Budući da sam o izrazitije književnim već pisao, ovaj je tekst stanoviti sažetak s, frazetinom rečeno, naglaskom na opće stanje. *Opće stanje* podrazumijevalo bi zajedničke, uglavnom izvanknjiževne, značajke, ponešto socioloških naznaka, i poneka politička. Ono što je književno zanimljivo, a zanimljivost najčešće proizlazi iz nedostatka konkurencije, kratkoga je daha, tiskano kao letak ili nešto više stranica.

Političke prilike doista Rijeku u XIX. stoljeću čine nesigurnom u pripadanju sad ovom sad onom državnom nazivu. Iz te nesigurnosti mogu se tumačiti tzv. nepovoljne prilike za umjetničko izražavanje, ali baš zato što su umjetničke djelatnosti, osim kazališta i sličnih institucija koje novčano ovise o prevrljivoj državi, uglavnom individualni čin, pa bi se mogli očekivati plodniji i bolji rezultati. Cinično promatrano, neprekidna politička nestabilnost kroz duže vrijeme polučuje osjećaj *navike na to stanje*, što potvrđuju tiskovine koje se tome 'odupiru'. Najbolji su primjer publikacije namijenjene školama, izvješća i razni tipovi priručnika.

Sociološki gledano, dojam stabilna, relativno uređena školstva, odražava *naviku* na političku nestabilnost. Ona za sobom povlači i onu ekonomsku, ali tiskovine s tog područja također pokazuju istovrsnu naviku. Nadalje, građanska riječka struktura u tome stoljeću ne pokazuje bitne razlike od ostalih teritorija gdje se piše hrvatskim jezikom. Doduše ima razlika, ali ne toliko bitnih da *djevice na grebenima*, kako D'Annunzio tepa Rijeci, ne ostavi koji zapaženiji književni trag.

U prvoj polovici XIX. stoljeća, doduše, ni u matičnoj književnosti ne cvjetaju ruže. O tome govori i valorizacija jedne knjige s kraja prethodnog stoljeća, koja mnogo znači tom razdoblju do 30-ih godina XIX. st., a na nama je da ukažemo na kaskanje za europskim književnostima. Cijeli naslov

glasi: *Temely xitne / tergovine / polag / narave y dogacsajev / razborito / po / Joseff Sipus / horvatsanu karlovacskom. / Vu Zagrebu, / pritiszkano vu cses. kralyevsz. / szlob. biskupsz. stamparii. / 1796.* Gospodin Josip Šipuš u toj knjizi promiče gospodarske ideje Adama Smitha, zamisli o trgovačkom poslovanju i sl., ali u svemu tome, kaže on, valja urediti jezik, standardizirati ga kako bi trgovina tekla nesmetano. Tridesetak godina poslije njegove javljaju se prve relevantne novovjeke hrvatske knjige, jezični i književni problemi.

Dok je g. Šipuš ljut što se na raznim stranama ne može trgovati i tržiti na istom hrvatskom jeziku, nego njegovim terminološki, a i na druge načine, neusklađenim narječjima, u Europi se pojam lijepih književnosti urušava, pa povijest, filozofija, govornništvo, dramska umjetnost, poezija i roman, nisu više u istom košu. Književnost se odvaja, autorstvo se shvaća čak u današnjem smislu, pisci se profesionaliziraju i žive od pisanja, njihove udruge štite im prava. Pojava čitateljstva ide ukorak s tim procesima pa se s tim u vezi reorganizira i poimanje izdavaštva.

U Rijeci se ne vidi nikakav vidljiv kontakt s matičnom književnošću, osim u donekle u Bogovića, Šporera i još pokojeg pisca. Još su slabije veze s europskim književnostima, osim nešto u prijevodima stranih suvremenika. Tako Ivan Fiamin prevodi tada aktualnog talijanskog književnika Cesarea Cantùa, a A. Kačić-Peko satiričara Giuseppea Giustija, a ni oni nisu kapitalci svoje matične književnosti.

Sve su riječke knjige i slične tiskovine u XIX. stoljeću – s povodom, ali najmanji je književni poticaj, ili je tako skriven da ga mi ne razaznajemo. Doima se kako je književni učinak *slučajnost*, da i nije toliko važan koliko cilj kome knjiga teži, uglavnom pragmatiski, sadržajni. To je glavni razlog ostalim značajkama.

Takva književnost po svojim (ne)osobinama uglavnom ne pripada *ičemu* u stilskom pogledu, a pretenciozno ju je nazvati kakvim izdvojenim 'rukavcem' čega, recimo matične hrvatske književnosti. Nema neke specifičnosti e da bi se reklo kako je nešto *riječko* u toj produkciji, osim u neznatnim tematskim naznakama da se što odnosi na grad, recimo u udvorničkim stihovima u povodu dolaska Bana Jelačića u Rijeku, ili u 'specifikacijama', također ulizičkim, crkvenih dostojanstvenika.

Osim tih prigodnih letčanih stihoklepina, ili dvostraničnog letka *Sipak i diraka*, te Bogovićevih *Domorodnih glasa*, samo djelomično ovdje spada i Kazalijev spjev *Grobnik*, donekle *Sa grobova mladosti (uspomene, slike i crtice)* H. Mandela-Bademića i živahan sedmostranični *Razgovor na Peskarije: Fran od Plase, Žvan s Drenove i Karlo Ribar s Reke*.

Östälö što ima pretenzija biti i književno – retrogradno je, diletantsko u svakom pogledu, ali nadasve ozbiljno ambiciozno poput Šporerovih dviju

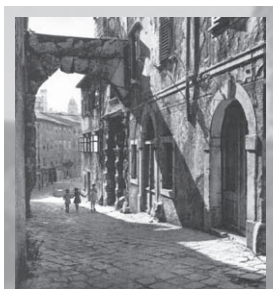
drama i jedne tragedije, ili Zorinih nekoliko knjiga zamornih stihova s naslovom *Objavljenje*.

U riječkim knjigama XIX. stoljeća nema ni stilističkog kontinuiteta, zapravo se može pronaći, ali se 'ponaša' kao krivulja u amplitudi, *malo-ovoga-malo-onoga*, iz raznih vremenskih razdoblja i stilsko-estetskih koncepcija. Nema nikakvih stilskih markacija književnosti i umjetnosti stoljeća u kojima tekstovi nastaju, vidljiva je nezainteresiranost za suvremenu europsku i hrvatsku književnost, za suvremenost uopće.

Žanrovi su anakroni – ako uopće i jesu književni žanrovi, nego su im nalik u porabnoj modifikaciji. Znači da gotovo i nema književnih proizvoda, a i oni koji daju kakve književno-stilističke signale da to jesu – pripadaju vremenima prošlim, anakroni su i funkcionalni samo u odluci da ih se oživi jer su nekakav doseg u intelektualnom obzoru odabirača.

Problematično je i autorstvo, ne zato što je u više primjera ono skriveno, pa se očituje kakva-takva *kompandijaška* savjest, a i svijet o neizvornosti uknjiženog proizvoda. Takve su knjige didaktične, edukativne, pragmatične u svakom pogledu, osim književnom. Naznake imena priređivača, uređivača i pokrovitelja te institucija koje knjigu odobravaju ili im je namijenjena, na tragu su otkrivanja kompilatora i njihovih mecena, namjera i namjene.

Na kraju valja istaknuti i jednu od prvih povijesti književnosti Šime Ljubića s naslovom *Ogledalo književne poviesti Jugoslavjanske na podučavanjem mladeži*, a to dvoknjižje (1864. i 1869.) ostavilo je traga u proučavanju hrvatske književnosti. U tu povijesti spadaju i dva časopisa koja su izlazila u Rijeci, *Jadranska vila* (ur. V. Pacel) i legendarni *Neven*.

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

BORIS PETKOVIĆ

Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci

IZ POVIJESTI RIJEČKE (SUŠAČKE) HRVATSKE GIMNAZIJE I O NJEZINU UTJECAJU NA GRAĐANSKU KULTURU RIJEKE U 19. STOLJEĆU

stručni članak

UDK: 373.5-05(497.5Rijeka)“18“

U radu se opisuje osnutak riječke hrvatske gimnazije te se daje kraći pregled njezina djelovanja do preseljenja u Sušak. Također, u korelaciju se dovodi obrazovna djelatnost gimnazije s nastankom riječke građanske kulture. Posebno se analizira utjecaj škole na riječku građansku kulturu tijekom 19. stoljeća i to kroz aktivnosti i postignuća istaknutih učenika i profesora riječke hrvatske gimnazije.

Ključne riječi:

povijest riječke/sušačke hrvatske gimnazije; isusovci; obrazovanje; građanska kultura; istaknuti učenici i profesori

Riječka gimnazija je, uz crkvu i gradsku upravu, jedna od najstarijih institucija u gradu na Rječini. To posebno naglašavamo jer su institucije temelj uređenoga društva, odnosno njegova pretpostavka, a prema definiciji institucija ili ustanova je pravna osoba namijenjena trajnomu obavljanju neprofitnih djelatnosti (npr. zdravstvo, socijalna skrb, kultura, prosvjeta, znanost). Institucije zadovoljavaju temeljne potrebe društva i njegovih članova te su osnova kulture i civilizacije, ali i zalog njihove stabilnosti i kontinuiteta. Pet je osnovnih institucija ili institucionalnih sfera u društvu (institucija obitelji, institucije za izobrazbu, ekonomske institucije, političke i kulturne institucije). Ovdje nas zanimaju obrazovanje i kultura budući da je gimnazija kroz svoja gotovo četiri stoljeća postojanja nepobitno utjecala na ta dva segmenta života. Institucije za *obrazovanje* posvećene su sekundarnoj socijalizaciji djece i prenošenju kulturnoga naslijeđa društva s jednoga naraštaja na drugi, a *kulturne* su institucije posvećene stvaranju, održavanju i raspodjeli kulturnih (vjerskih, znanstvenih, umjetničkih) dobara u društvu.¹

Dakle, već iz same naravi ove školske institucije, riječke hrvatske gimnazije, možemo zaključiti da je ona svojim dugim trajanjem i djelatnošću neosporno utjecala na riječku građansku kulturu, tijekom svih godina svojega rada, a posebice tijekom 19. stoljeća. Štoviše, tragovi građanske tradicije i kulture u Rijeci nezamislivi su bez gimnazije koja je njezin dio, odnosno njezino ishodište.

No, sve dosad rečeno bile bi tek pretpostavke, teze, špekulacije, teorijska razmatranja ili tek lijepe želje da nije događaja, ljudi i postignuća koji to dokazuju. Da bismo to pokazali, moramo se vratiti u prošlost. Od početka.

Iako priča o osnivanju gimnazije nema direktne veze s njezinim doprinosom riječkoj građanskoj kulturi, ipak ćemo je, radi određenoga povijesnog šarma koji ta priča ima, ovdje iznijeti. Dakle, riječka je gimnazija svoj put započela prije gotovo četiri stotine godine, odnosno 1627. godine. Bila je to tada na prostoru hrvatskih zemalja tek treća gimnazija. Naime, u Lepoglavi su pavlini osnovali gimnaziju 1503. godine,² a u Zagrebu, kao i u Rijeci, to su učinili isusovci 1607. godine.³

Dakle, priča o osnivanju riječke gimnazije počinje nešto prije samoga čina njezina otvaranja 1627. godine. Točnije, počinje 1623. godine u korizmeno vrijeme kada jedan isusovac na putu u Senj zastaje u Rijeci. Točne razloge

¹ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno 28. travnja 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27550>.

² Mirko Lukaš, Davor Buljan, Dalibor Tominac, Gimnazijsko obrazovanje Hrvata u organizaciji crkvenih redova tijekom 16. i 17. stoljeća, *Život i škola*, br. 19, 2008. str. 95.

³ Hrvoje Petrić, O katoličkoj obnovi i obrazovanju na prostorima senjske, modruške i zagrebačke biskupije u 17. stoljeću, *Podravina*, Volumen 4, broj 8, Koprivnica 2005, str. 153.

njegova zaustavljanja ne znamo, a možemo pretpostaviti da je to bio počinak, jer su tada putovanja bila znatno napornija nego danas, kao i posjet mjesnoj crkvi. Štogod bilo, priliku za susret s njim iskoristili su i tadašnji riječki gradski oci koji putujućega isusovca koji ide u Senj propovijedati tijekom korizme mole da njegov red i njegova braća organiziraju obrazovnu djelatnost u Rijeci.⁴ Znali su Riječani da ova molba na oca Lovra Grizogona,⁵ iako je tada već bio utjecajan isusovac, neće biti dovoljna pa podršku za svoj naum traže i od senjskoga biskupa Ivana Agatića⁶ Riječanina, a molbu za učiteljem šalju i na provincijala isusovačkoga reda u Beču.⁷ Čak štoviše isusovačkomu provincijalu šalju i drugo pismo u kojemu su proširili svoje želje te mole i osnivanje jezuitskoga samostana.⁸

Otvaranje škole i samostana bio je materijalno zahtjevan projekt, no riječki su ga gradski oci bili voljni podržati, a pomogao je i car Ferdinand II. koji je budućim riječkim isusovcima 1625. godine poklonio polovicu desetine od vina, janjadi i žita, a grad Rijeka sa svoje strane crkvu sv. Roka i 200 forinti godišnje.⁹ U tome su trenutku stvari bile prilično konkretne pa izaslanici

⁴ Franjo Emanuel Hoško, Crkveno školstvo u Hrvata kroz vjekove, *Napredak*, 144(3), Zagreb 2003, str. 352.

⁵ Grisogono, Lovro, hrvatski mariolog (Split, 18. IV. 1590. – Trst, 24. III. 1650.). Isusovac, studirao u Olomoucu u Moravskoj i Grazu, predavao u Zagrebu i Rijeci te bio rektor Ilirskoga kolegija u Loretu. Napisao *Marijin svijet* (*Mundus Marianus*, I–III, 1646. – posmrtno 1712.). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno 28. travnja 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23428>.

⁶ Agatić, Ivan Krstitelj, senjsko-modruški biskup (Rijeka, 1570. – Rijeka, 30. X. 1640.). Augustinac, studirao u Urbinu u Italiji, prior samostana u Rijeci (1604., 1609./10., 1615.). Godine 1616. stekao je naslov doktora teologije; 1617. godine imenovan je senjskim biskupom i administratorom Modruške biskupije, a ujedno je tih godina obavljao službu provincijala za slavonske pokrajine. Godine 1620. saziva biskupsku sinodu u Bribiru, gdje su doneseni zaključci o vjerskoj i stegovnoj obnovi te o tiskanju glagoljskih knjiga. Nastojao je nabaviti glagoljička slova protestantske tiskare iz Uracha, ali su slova poslana u Kongregaciju za širenje vjere u Rim (gdje je 1631. tiskan glagoljski misal Rafaela Levakovića). U doba Agatićeva biskupovanja osnovani su isusovački kolegij u Rijeci (1623.) i pavlinska gimnazija u Senju (1634.). Prvi je u svojoj biskupiji ozbiljno provodio zaključke Tridentskoga sabora. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristupljeno 28. travnja 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=752>. Vidi još u: *Hrvatski biografski leksikon*, Grisogono Lovre, autor natuknice Miro Juretić, LZMK. Maja Vehovec, Davor Juretić, Miro Juretić, Lovro Grisogono – osnivač i prvi rektor isusovačkog kolegija u Rijeci, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, Vol. 6, No. 1–2, Rijeka 1994. str. 15–22.

⁷ Miroslav Vanino, Isusovci i hrvatski narod, Vol. II, Zagreb 1987, str. 134.

⁸ Andrija Rački, Iz prošlosti sušačke gimnazije. Prigodom tristogodišnjice (1627–1927), Rijeka 2007, str. 10.

⁹ Isto, str. 11.

isusovačkoga provincijala, oci Rampelio i Grizogono, dolaze u Rijeku 27. travnja 1627. godine kako bi dogovorili sve pojedinosti za dolazak isusovaca i preuzimanje škole (stanuju u kući Agatića na Trgu sv. Barbare). Stvari su oko osnivanja škole i samostana tekle dobro te 1. listopada 1627. godine dolazi u Rijeku o. Lovro Grizogono kao rektor/upravitelj, a za desetak dana dolazi i o. Ivan Besali.¹⁰ Sredinom listopada 1627. godine isusovci ulaze u posjed crkve sv. Roka i zgrade za nastavu (tzv. toranj/kula Sokol).¹¹ Taj je događaj bio popraćen svečanom povorkom do crkve uz zvonjavu zvona i pucnje gradskih topova,¹² a na misi je propovijedao biskup Agatić na hrvatskom jeziku. Kada je u Rijeku stigao i treći brat, isusovac o. Franjo Baselo, sve je bilo spremno te je nastava započela 23. studenoga 1627., a školu sa 150 đaka otvorio je biskup Agatić.¹³

Materijalna sigurnost otvorenih zavoda dodatno je poboljšana 1636. godine kada isusovci od cara dobivaju oprost od poreza na izvoz i uvoz te na nekretnine; pravo sječe u carskim šumama; godišnju donaciju od 400 forinti i imunitet od gradskih vlasti.¹⁴ Tome je dodana i izdašna privatna donacija Uršule Thonhausen koja im daruje gospoštiju Veprinac, Kastav i Mošćenice,¹⁵ te znatna financijska sredstva (za samostan 14.000 for., crkvu 17.000 for., konvikt (đački dom, internat) 30.000 for.). Time su ispunjeni svi uvjeti – od kadrovskih do materijalnih – da bi jedna obrazovna institucija, riječka, a danas sušačka gimnazija, započela s radom u neprekinutu tijeku do danas.

Isusovačka je gimnazija imala šest razreda, a nastavni jezik i osnovni predmet bio je latinski.¹⁶ Zbog toga je za upis u gimnaziju učenik-kandidat trebao položiti pripremni tečaj iz latinskoga jezika koji je obuhvaćao poznavanje gramatike i propisanoga vokabulara, kako bi mogao pratiti nastavu.¹⁷ Riječki su đaci polazili, današnjim pedagoškim terminima rečeno tzv. *kombinirana odjeljenja*, odnosno dva su razreda imala nastavu zajedno, a jedan im je učitelj predavao sve predmete. U riječkoj se isusovačkoj gimnaziji mnogo pozornosti posvećivalo lektiri. Đaci su čitali klasična djela poput Fedrovih basni, Ciceronovih poslanica, *Commentarii de bello Gallico* Julija Cezara,

¹⁰ Isto, str. 11.

¹¹ Vesna Rapo, *Gimnazija u Rijeci, Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, Hrvatski školski muzej, Zagreb 2007.

¹² Valentin Miklobušec, *Isusovci u Rijeci 1627.-1773. Školsko, pastoralno i odgojno djelovanje, Riječki teološki časopis*, Vol. 52, No. 2, Rijeka 2018, str. 186.

¹³ Andrija Rački, nav. dj., str. 11.

¹⁴ Isto, str. 11.

¹⁵ Franjo Emanuel Hoško, nav. dj., str. 352.

¹⁶ Valentin Miklobušec, nav. dj., str. 188.

¹⁷ Andrija Rački, nav. dj., str. 14.

Ovidijeva i Vergilijeva djela i dr. Bila je važna i povijest te su đaci imali obvezu slušati i proučavati biblijsku povijest Staroga i Novoga zavjeta, zatim asirsku, perzijsku, grčku i rimsku povijest te naravno crkvenu i europsku. Proučavala se i geografija, a napose Palestine, Grčke i Italije.¹⁸ Primjećujemo da je onodobna gimnazija u znatnoj mjeri usmjerena prema humanističkom i društvenom području, a od uvjetno rečeno „prirodnoga” područja poučavala se aritmetika i matematika. Osim stjecanja znanja, njegovalo se i učeničko stvaralaštvo što se ogledalo kroz javno čitanje ponajboljih ostvarenja učeničke proze i poezije.¹⁹ Poseban vid odgojnoga i prosvjetnoga djelovanja imalo je školsko kazalište koje je počelo djelovati odmah nakon otvaranja gimnazije.²⁰ Nadalje, učenike se potiče na usvajanje i razvijanje govorničkih vještina pa su organizirane debate. Potiče se i osnivanje učeničkih znanstvenih udruga, postavljaju se predstave religiozne i moralne tematike, održavaju recitacije, a posebna se pažnja posvećuje pjevanju i glazbi.²¹

Upravo iznijeto navodi na zaključak kako je riječka isusovačka gimnazija tijekom 17. i 18. stoljeća omogućila osnove za razvoj riječke građanske kulture koja će tijekom 19. stoljeća doći do svoga punog izražaja. Naime, nesumnjivo je da su navedene prosvjetne djelatnosti pozitivno utjecale na razvoj estetskih, umjetničkih i moralnih vrijednosti polaznika gimnazije odnosno budućih intelektualnih elita kako grada Rijeke tako i okolice.

Krajem 18. stoljeća riječka će gimnazija doživjeti veliku promjenu koja nasreću neće rezultirati prekidom obrazovne djelatnosti u gradu. Naime, red isusovaca, osnivača gimnazije, ukinut je 1773. godine.²² Njihova je imovina prodana, a od prodajom prikupljena novca osnovane su dvije zaklade: jedna za uzdržavanje internata, a druga za gimnaziju. Upravu nad dotadašnjom riječkom isusovačkom gimnazijom preuzet će ugarsko namjesničko vijeće, a grad Rijeka pomaže pri uzdržavanju ove školske ustanove.²³ Od toga će vremena početi turbulentnije razdoblje u povijesti gimnazije koje će se očitovati ne samo na obrazovnom i kulturnom planu već i na političkom. Nedugo nakon ukinuća isusovačkoga reda, riječki je svijet obrazovanja doživio i drugi udarac ukidanjem studija teologije 1778. godine i studija filozofije 1779. te time gimnazija ostaje jedina obrazovna institucija u gradu na Rječini.²⁴

¹⁸ Isto, str. 15.

¹⁹ Valentin Miklobušec, nav. dj., str. 188.

²⁰ Isto, str. 189.

²¹ Andrija Rački, nav. dj., str. 17.

²² Valentin Miklobušec, nav. dj., str. 190.

²³ Andrija Rački, nav. dj., str. 27.

²⁴ Studij moralne teologije uveden je u Rijeci 1632., a studij filozofije 1725. godine. Valentin Miklobušec, nav. dj., str. 190.

Bivši isusovci i augustinci te svećenici i nadalje su većinom profesori, ali se u sljedećem razdoblju kao nastavnici sve više pojavljuju i svjetovnjaci koji će tijekom 19. stoljeća i prevladati.

U povijesti gimnazije 19. stoljeće bilo je burno, česte su promjene uprava nad školom, a sve će kulminirati premještanjem gimnazije na Sušak krajem stoljeća. Tako je od 1809. do 1813. za vrijeme francuske uprave škola bila podložna intendaturi u Ljubljani, no sama uprava škole i profesori neće se mijenjati. Porazom Napoleona i vraćanjem ovih područja u sklop Habsburške Monarhije škola u razdoblju od 1814. do 1821. (Kraljevina Ilirija) biva podložna namjesništvu u Trstu.²⁵ Od 1825. godine opet slijedi promjena te upravu nad školom preuzima grad, što se mijenja krajem 1840-ih godina kada gimnazija postaje vladina institucija, a grad Rijeka pomaže u uzdržavanju škole.

Ozbiljniji problemi za gimnaziju početak 1848. godine kada ona potpada pod bansku vlast u Zagrebu. Tada hrvatski jezik postaje obvezan, a nešto kasnije i nastavni jezik.²⁶ Od tada će riječka gradska vlast pokazivati mećehinski odnos prema svojoj staroj gimnaziji, uskratit će joj svaku pomoć i potporu, čak štoviše 1871. godine bit će jedan od glavnih čimbenika pri otvaranju nove gimnazije (talijanaško-mađaronske) o kojoj će preuzeti skrb.²⁷ Tadašnja riječka vlast traži preseljenje gimnazije²⁸ pa 1881. godine ona nastavlja djelovanje u kući Dionizija Jakovčića na Fiumari.²⁹ No ni to nije bilo dovoljno te riječka Bilancia iste godine piše da će gimnazija „milom ili silom, prijeći na drugu obalu Rječine.”³⁰ Ovi su nasrtaji dobili podršku od bana Khuena te ona 1896. godine biva preseljena na Sušak gdje nastavlja svoje stoljetno djelovanje.³¹ Tako, u Izvješću Kraljevske velike gimnazije u Sušaku za 1895./1896. stoji bilješka: „*Koncem ožujka 1896. preselila se je Kr. velika gimnazija riječka iz grada Rijeke u novu gimnazijsku zgradu u Sušaku pošto je ovdje postojala od 1. listopada 1627. sve do 31. ožujka 1896. ili u svemu 268*

²⁵ Andrija Rački, nav. dj., str. 40–42.

²⁶ Višnja Šeta, Dajana Radović, Programm-Izvestje-Izvešće-Izveštaj, *Izveštaj – posebno izdanje povodom 360. obljetnice gimnazije prve srednje škole u Rijeci i 40. obljetnice osnutka srednje škole za medicinske sestre*, Rijeka 1987, str. 29.

²⁷ Andrija Rački, nav. dj., str. 53.

²⁸ Vinko Antić, Nacionalno-kulturno značenje riječko-sušačke gimnazije, *Izveštaj – posebno izdanje povodom 360. obljetnice gimnazije prve srednje škole u Rijeci i 40. obljetnice osnutka srednje škole za medicinske sestre*, Rijeka 1987, str. 47.

²⁹ Andrija Rački, nav. dj., str. 53.

³⁰ Milivoj Mezorana, Borba hrvatske gimnazije u Rijeci, *Rijeka*, zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1953, str. 529, 523, 530.

³¹ Petar Strčić, O povijesti Prve sušačke hrvatske gimnazije u Rijeci, *Leksikon istaknutih učenika gimnazije*, Sušak – Rijeka 2017, str. 10.

godina i 6 mjeseci.”³² Riječka hrvatska gimnazija preseljena je s kompletnim nastavničkim zborom i učenicima od 1. do 8. razreda, svom opremom, učiteljskom i učeničkom knjižnicom, zbirkama i učilima, arhivom i dokumentacijom te je nastavila rad na Sušaku. Postupak preseljenja organiziran je za vrijeme uskršnjih praznika, od 28. ožujka do 8. travnja 1896. godine.³³

Sumirajući riječko razdoblje gimnazije (1627. – 1896.) možemo u njemu prepoznati dvije faze (1627. – 1848. i 1848. – 1896.). U prvoj fazi (1627. – 1848.) to je škola s latinskim kao nastavnim jezikom (kao i drugdje), a u drugoj se fazi ona transformira u nacionalnu ustanovu. Riječka gimnazija u 19. stoljeću predstavlja, uz Čitaonicu, kulturno žarište riječkih, ali i primorskih, Hrvata te stup obrane od prisilnoga odnarođivanja i otuđivanja Rijeke. Upravo će u tom vremenu gimnazijski profesori i učenici dati obol građanskoj kulturi Rijeke,³⁴ širega područja, pa i Hrvatske te biti izvorom hrvatstva u Rijeci. Nemali je broj profesora i učenika koji su se istaknuli kao pisci i javni djelatnici te su imali zapaženu ulogu u političkom, društvenom ili kulturno-prosvjetnom-znanstvenom životu grada, zemlje i naroda.

Neke od tih njih spomenut ćemo u sljedećim retcima. Fran Kurelac postavljen je za profesora riječke gimnazije 1849. g. i njegovo djelovanje u Rijeci prožeto je nacionalnim duhom te je među istaknutijim osobama narodnoga preporoda u Hrvatskom primorju. Kurelac je hrvatski književnik i filolog, gimnaziju je polazio u Karlovcu, a predavanja iz talijanskoga i francuskoga na sveučilištima u Pragu, Beču, Pešti i Bratislavi. Postavljen je za privremenoga namjesnog učitelja *narodnoga jezika* na Kraljevskoj višoj gimnaziji u Rijeci i u Nautičkoj školi (1849. – 1853.). Za Bachova je apsolutizma zbog domoljubnih stajališta otpušten iz službe (1853.). Proučavao je hrvatski jezik i književnost, izdavao stare tekstove i bavio se etimologijom, a osnivač je riječke filološke škole te je bio član JAZU (HAZU).³⁵

Ivan Zajc je hrvatski skladatelj, dirigent i pedagog rođen u Rijeci. Nakon završene šestorazredne Kr. više gimnazije i glazbene škole u Rijeci, položio je prijamni ispit i završio studij kompozicije na Konzervatoriju u Milanu.

³² Vilko Grbac, Sedamdeset godina rada gimnazije u Sušaku (1896-1966), *Izveštaj-jubilarna edicija*, Rijeka 1966, str. 13.

³³ Petar Strčić, nav. dj., str. 10.

³⁴ Pojam kulture, pa tako i građanske kulture, odnosi se na cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine, u ovome slučaju grada Rijeke. Pojmovi kulture i građanske kulture odnose se na znanje, vjeru, umjetnost, moral, zakone i običaje. U tom smislu jasno je da su profesori i učenici riječke (sušačke) gimnazije, djelujući upravo na navedenim područjima, dali snažan doprinos razvoju riječke građanske kulture. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 17. 6. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34552>>.

³⁵ Vinko Antić, nav. dj., str. 47.; Krešimir Nemec, *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb 2000.

Okončao je studij kompozicije s odličnim uspjehom te se vratio u Rijeku gdje ga je čekalo mjesto nastavnika gudačkih glazbala i kazališnoga dirigenta. Uz to, sustavno je skladao ne samo komornu i orkestralnu glazbu već i opere. S obitelji odlazi u Beč gdje je uz pomoć F. von Suppea započeo karijeru kao skladatelj u žanru bečke operete. U sedam bečkih godina skladao je, izveo i djelomice objavio sedamdesetak skladbi. S velikim je uspjehom 1866. g. izvedena skladba *U boj!*, ukomponirana u operu *Nikola Šubić Zrinski*. Nakon imenovanja počasnim članom Hrvatskoga glazbenog zavoda, postao je ravnateljem opere HNK i HGZ u Zagrebu. Kao najznačajniji hrvatski glazbenik u Hrvatskoj u posljednjoj trećini 19. stoljeća uglazbio je mnoge opere i operete. Skladao je 19 misa, 50-ak duhovnih i svjetovnih oratorija i kantata, 170 popijevki, 300 zborova, oko 80 orkestralnih djela i 22 scenske glazbe.³⁶

Erazmo Barčić bio je odvjetnik i poznati političar pravaške orijentacije. Potječe iz riječke patricijske obitelji, a završio je šestorazrednu Kr. višu gimnaziju u Rijeci i Pravoslavnu akademiju u Zagrebu. Još 1848. g. bio je za priključenje Rijeke Hrvatskoj, a protiv riječkoga talijanaštva i autonomaštva. Podupirući ideologiju Ante Starčevića o nužnosti uspostave samostalne hrvatske države postao je najugledniji pravaš među riječkim odvjetnicima koji su zastupali interese hrvatskoga građanstva u Rijeci i Hrvatskom primorju. Godine 1865. izabran je za zastupnika Bribirskoga kotara u Hrvatski sabor te jedan od obnovitelja Stranke prava poslije 1871. godine. Poticao je suradnju Stranke prava i Strossmayerove Neovisne narodne stranke protiv režima bana Khuena-Héderváryja. Njegovi politički članci, polemike, pisma i govori u Saboru objavljeni su u ondašnjoj periodici diljem Hrvatske.³⁷

Adolf Veber Tkalčević bio je hrvatski filolog, književnik i putopisac rođen u Bakru.³⁸ Završio je Kr. višu gimnaziju u Rijeci, filozofiju je studirao u Zagrebu, bogosloviju u Pešti, a slavistiku u Beču. Bio je profesor i ravnatelj zagrebačke Klasične gimnazije. Nastavio je zasade Gajeva ilirizma, V. Babukića i A. Mažuranića te postao predvodnik zagrebačke filološke škole. Važan je kao jedan od pripovjedača koji sredinom 19. stoljeća uvodi realističke značajke u hrvatsku književnost. Njegovi estetski nazori s klasicističkom pozadinom utjecali su na njegove filološke radove i mnoga rješenja u normiranju hrvatskoga književnog jezika. Autor je prve sintakse književnoga jezika u Hrvata *Skladnja ilirskoga jezika* (Beč, 1859.), a njegova je *Slovnica hrvatska* (1871.) služila kao srednjoškolski udžbenik te kao priručnik za normiranje i

³⁶ Ratko Dušević, *Leksikon istaknutih učenika gimnazije*, Sušak – Rijeka 2017, str. 249.

³⁷ Irvin Lukežić, *Književnopovijesne vedute*, Pula 2010.

³⁸ Irvin Lukežić, Sigismund pl. Kopajtić Bakarski – pomorski privrednik, domoljub i vizionar. Prilog poznavanju privredne elite sjeverozapadne Hrvatske, *Bakarski zbornik*, br. 16, Bakar 2017, str. 29.

kodifikaciju tadašnjega književnog jezika. Priredio je nekoliko školskih čitanki i pisao gramatike hrvatskoga i latinskoga jezika za srednje škole. Bio je član JAZU (HAZU) i kanonik zagrebačke prvostolne crkve.³⁹

Franjo Rački bio je svećenik, političar, povjesničar i akademik. Pučku je školu završio u Fužinama, prvi i drugi razred gimnazije u Rijeci, a četiri razreda gimnazije u Varaždinu. Nastavio je studij filozofije i teologije u Senju te teologije i povijesti u Beču, a potom je zaređen za svećenika. Od 1857. g. u Rimu je studirao pomoćne povijesne znanosti. Bio je teolog po struci, ali se bavio poviješću. U mladosti je prihvatio ideje ilirskoga pokreta i zastupao ih do kraja života. Osim povijesti, bavio se i politikom, bio je prijatelj s J. J. Strossmayerom te ugledni predstavnik njegove Narodne stranke. Zastupao je ideje solidarnosti među Slavenima i zalagao se za federalno uređenje Austrije. Kao protivnik Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) povlači se iz politike. Jedan je od osnivača JAZU (danas HAZU) i njezin prvi predsjednik (1868. – 1886.). Po znanstvenim postignućima bio je najveći hrvatski povjesničar 19. stoljeća. Uredio je 26 svezaka *Starina JAZU*, gdje je objavljivana izvorna građa te veći broj njegovih radova.⁴⁰

Antun Mažuranić bio je profesor i ravnatelj te učenik riječke gimnazije. Završio je šestorazrednu Kr. gimnaziju riječku, a potom i Pravoslavnu akademiju u Zagrebu. Imenovan je za namjesnoga učitelja na Kr. višu gimnaziji u Zagrebu i od 1836. godine dvaput tjedno predavao je učenicima viših razreda gimnazije hrvatski jezik i književnost. Nakon šest godina taj mu je rad zabranjen pod izlikom da kvari i zbunjuje mladež. U Bansko vijeće pozvan je 1848. i imenovan banskim povjerenikom na Primorju. Na tom mjestu ostaje do lipnja 1850. g., zatim ponovno djeluje kao profesor na zagrebačkoj gimnaziji, a potom i kao ravnatelj riječke gimnazije (1860. – 1868.), do umirovljenja. Suradivao je u *Novinama i Danici*, kojoj je bio i urednikom, pišući članke s ciljem poticanja ljubavi za domovinu. Objavio je udžbenik *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* te rasprave u sklopu Izvješća zagrebačke gimnazije *Kratak pregled povjestnice gimnazije zagrebačke*, *Kratak pregled stare literature hrvatske* i *O važnosti accenta hrvatskoga za historiu Slavjanah*. U suradnji s Veberom i Mesićem napisao je *Čitanku ilirsku za više gimnazije*, gramatički udžbenik *Slovnica hrvatska za gimnazije i realne škole*, *Dio I. Rečoslovje*. Društveno aktivan i nacionalno svjestan bio je i među osnivačima Matice hrvatske.⁴¹

³⁹ *Zaslужni i znameniti Hrvati 925.-1925.*, Zagreb 1925.

⁴⁰ Ratko Dušević, nav. dj., str. 198.

⁴¹ Ratko Dušević, nav. dj., str. 164.

Matko Laginja bio je odvjetnik, političar i preporoditelj, maturirao je na Kr. višoj gimnaziji u Rijeci. Pravo je studirao u Zagrebu i doktorirao u Grazu, te trgovačko pravo u Trstu. U mladosti prihvaća politički program Ante Starčevića te je oštro istupao protiv talijanskoga nacionalizma u političkom životu Istre. Već 1883. g. u Pokrajinskom saboru u Poreču uz negodovanje i bojkot talijanskih poslanika pokušava održati govor na hrvatskom jeziku. Redovito je biran za zastupnika u Istarski pokrajinski sabor i u bečko Carevinsko vijeće. Tijekom rata zalagao se za politiku Jugoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću. Nakon smrti M. Starčevića predsjednik je Starčevićeve stranke prava. Neposredno nakon rata član je privremenoga ratnog predstavništva, poslanik u Konstituenti i zakonodavnoj Narodnoj skupštini, ban Hrvatske i Slavonije.⁴² Podosta je pisao o povijesnim, književnim i etnološkim temama te cjelokupnim svojim djelovanjem stekao poštovanje i ugled diljem Istre i Hrvatske.

Svim ovdje spomenutim osobama zajedničko je to da su u nekom dijelu svoga života bili vezani za riječku hrvatsku gimnaziju, bilo kao njeni učenici ili nastavnici. Ta činjenica dokazuje kako je gimnazija neosporno bila obrazovno, znanstveno i kuturno žarište čiji se utjecaj najviše osjetio u Rijeci, a zatim se u koncentričnim krugovima širio do nacionalnoga hrvatskoga nivoa. Popis istaknutih učenika i profesora riječke hrvatske gimnazije tijekom 19. st. ovime nije dovršen, naprotiv tek je ilustrativan i u funkciji podupiranja teze o riječkoj hrvatskoj gimnaziji kao žarištu građanske kulture Rijeke u 19. stoljeću.

Da je tomu tako svjedoči niz, kulturnoj i znanstvenoj javnosti poznatih osoba: Marijan Derenčin – političar, književnik i akademik; Edo Lovrić – pravnik, akademik i rektor zagrebačkoga sveučilišta; Andrija Mohorovićić – geofizičar, akademik; Josip Pančić – akademik, prvi predsjednik SANU; Ivan Crnčić – povjesničar i slavist, istraživač krčkoga glagoljštva; Eugen Kvaternik – pisac, političar, utemeljitelj pravaške ideologije; Ivan Mažuranić – pjesnik, političar, jezikoslovac, ban pučanin; Janez Trdina – pjesnik, prevodilac, profesor hrvatskoga jezika; Šime Ljubić – arheolog; Tadija Smičiklas – povjesničar.⁴³ Popis imena istaknutih učenika i profesora riječke hrvatske gimnazije ovim nije iscrpljen, no jasno i nedvosmisleno pokazuje njezin doprinos građanskoj kulturi grada na Rječini u 19. stoljeću.

Osnutak i djelovanje riječke gimnazije nesumnjivo je jedan od važnijih trenutaka u povijesti Rijeke, a gimnazija već gotovo četiri stoljeća gradu i okolici osigurava kontinuitet kvalitetne obrazovne djelatnosti. Drugi se važan trenutak u povijesti Rijeke, također vezan za ovu obrazovnu ustanovu, dogodio

⁴² Isto, str. 144.

⁴³ Životni i radni vijek navedenih osoba u najvećoj je mjeri vezan za 19. st., dok su tek poneki u tom smislu zakoračili i u 20. stoljeće.

sredinom 19. stoljeća kada ta institucija poprima karakter riječke hrvatske gimnazije. Naime, tada će riječka gimnazija kao nastavni jezik uvesti hrvatski jezik, a to će u ondašnjim okolnostima omogućiti njegovanje i očuvanje kako hrvatskoga jezika tako i hrvatskoga identiteta grada na Rječini. Za to su zaslužni mnogi profesori i učenici riječke hrvatske gimnazije koji su svojim radom i postignućima, dali pečat kulturnom, političkom, crkvenom i umjetničkom životu posebno grada Rijeke, a zatim i Hrvatskoga primorja, kao i cijele Hrvatske.

Literatura

- Antić, Vinko, Nacionalno-kulturno značenje riječko-sušačke gimnazije, *Izveštaj – posebno izdanje povodom 360. obljetnice gimnazije prve srednje škole u Rijeci i 40. obljetnice osnutka srednje škole za medicinske sestre*, Rijeka 1987.
- Dušević, Ratko, *Leksikon istaknutih učenika gimnazije*, Sušak – Rijeka 2017.
- Grbac, Vilko, Sedamdeset godina rada gimnazije u Sušaku (1896-1966), *Izveštaj-jubilarna edicija*, Rijeka 1966.
- Hoško, Franjo Emanuel, Crkveno školstvo u Hrvata kroz vjekove, *Napredak*, 144(3), Zagreb 2003.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2020.
- Lukaš, Mirko; Buljan, Davor; Tominac, Dalibor, Gimnazijsko obrazovanje Hrvata u organizaciji crkvenih redova tijekom 16. i 17. stoljeća, *Život i škola*, br. 19, 2008.
- Lukežić, Irvin, *Književnopovijesne vedute*, Pula 2010.
- Lukežić, Irvin, Sigismund pl. Kopajtić Bakarski – pomorski privrednik, domoljub i vizionar. Prilog poznavanju privredne elite sjeverozapadne Hrvatske, *Bakarski zbornik*, br. 16, Bakar 2017.
- Mezorana, Milivoj, Borba hrvatske gimnazije u Rijeci, *Rijeka*, zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1953.
- Nemec, Krešimir, *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb 2000.
- Miklobušec, Valentin, Isusovci u Rijeci 1627.-1773. Školsko, pastoralno i odgojno djelovanje, *Riječki teološki časopis*, Vol. 52 No. 2, Rijeka 2018.
- Petrić, Hrvoje, O katoličkoj obnovi i obrazovanju na prostorima senjske, modruške i zagrebačke biskupije u 17. stoljeću, *Podravina*, Volumen 4, broj 8, Koprivnica 2005.
- Rački, Andrija, Iz prošlosti sušačke gimnazije. Prigodom tristogodišnjice (1627-1927), Adamić, Rijeka 2007.

- Rapo, Vesna, Gimnazija u Rijeci, *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, Hrvatski školski muzej, Zagreb 2007.
- Strčić, Petar, O povijesti Prve sušačke hrvatske gimnazije u Rijeci, *Leksikon istaknutih učenika gimnazije*, Sušak – Rijeka 2017.
- Šeta, Višnja; Radović, Dajana, Programm-Izvestje-Izvješće-Izvještaj, *Izvještaj – posebno izdanje povodom 360. obljetnice gimnazije prve srednje škole u Rijeci i 40. obljetnice osnutka srednje škole za medicinske sestre*, Rijeka 1987.
- Vanino, Miroslav, *Isusovci i hrvatski narod*, Vol. II, Zagreb 1987.
- Vehovec, Maja; Juretić, Davor; Juretić, Miro, Lovro Grisogono – osnivač i prvi rektor isusovačkog kolegija u Rijeci, *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, Vol. 6 No. 1–2, Rijeka 1994.
- Zaslужni i znameniti Hrvati 925.-1925.*, Zagreb 1925.

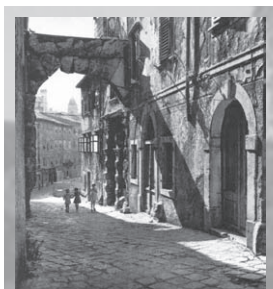
SUMMARY

Boris Petković

AN OUTLINE OF THE RIJEKA/SUŠAK CROATIAN HIGH SCHOOL HISTORY AND ITS IMPACT ONTO THE CIVIC CULTURE OF RIJEKA IN 19TH CENTURY

The paper deals with the foundation of the Rijeka Croatian High School and gives a brief overview of its performance until it was relocated to Sušak. It also correlates the High School activities to the origination of Rijeka civic culture. A particular emphasis has been placed on the Rijeka civic culture in 19th century by presenting activities and achievements of some distinguished Rijeka Croatian High School students and teachers.

Key words: *History of the Rijeka/Sušak Croatian High School; Jesuits; education; civic culture; distinguished students and teachers*

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća

TEA DIMNJAŠEVIĆ

NARODNA ČITAONICA
RIJEČKA

pregledni članak

UDK: 027.9(497.5Rijeka)''1850/...''

Narodne čitaonice odigrale su iznimno važnu ulogu u hrvatskoj povijesti u vrijeme Ilirskoga pokreta. Njihovim osnivanjem otvorio se prostor za buđenje i širenje nacionalnih rodoljubnih ideja u devetnaestome stoljeću, a koje su predvodili brojni istaknuti pojedinci poput Ljudevita Gaja, Erazma Barčića, Stanka Vraza, biskupa Strossmayera te brojnih drugih. Narodne čitaonice osnivane su diljem hrvatskoga teritorija, a prva je osnovana 1838. godine u Varaždinu, te potom u Zagrebu, Splitu, Zadru i Rijeci. Sve su one imale sličnu zadaću i cilj, poticanje i omogućavanje razgovora i čitanja na narodnome jeziku te međusobnome druženju članova različitih zanimanja. Sve narodne čitaonice osnivane su na europskome iskustvu čitaonica koje su osnivane diljem Engleske i Francuske u osamnaestome i devetnaestome stoljeću. Narodna čitaonica u Rijeci otvorena je 1850. godine, dvanaest godina nakon otvorene prve ilirske čitaonice u Varaždinu te je ista djelovala u ponešto drugačijim političkim, gospodarskim i društvenim okolnostima. Prvi predsjednik riječke čitaonice bio je mladi službenički namještenik Sigismund pl. Farkaš u čije je vrijeme Čitaonica doživjela veliki uzlet i razvoj.

Ključne riječi:

Ilirska čitaonica; rodoljubne ideje; Rijeka; Sigismund pl. Farkaš

Narodne čitaonice jedna su od najvažnijih institucija u vrijeme narodnoga preporoda, a koje su odigrale značajnu ulogu u širenju nacionalnih ideja i riječi tijekom devetnaestoga stoljeća na tadašnjemu hrvatskom teritoriju. Narodne čitaonice osnivane su s ciljem unaprjeđenja čitanja i pisanja na narodnome jeziku, ali i lakšega okupljanja rodoljuba u hrvatskim gradovima. Da bismo kvalitetno mogli pristupiti i analizirati ulogu narodnih čitaonica u vrijeme Ilirskoga preporoda moramo se osvrnuti na njihovu povijest osnivanja kao i na njihovu ulogu u nekim prijašnjim razdobljima kada su djelovale preteče čitaonica kakve su se pojavile u devetnaestome stoljeću.

1. Preteče prvih čitaonica na hrvatskome teritoriju

Osnivanje preteča ilirskih čitaonica zasigurno možemo promatrati kroz prizmu i tradiciju čitaonica koje su ponajprije osnivane na engleskome, a zatim i na francuskome teritoriju. „Book clubs”, „Gentlemen’s Libraries” ili „Reading Societies” nazivi su za prve čitaonice koje su osnovane na engleskome teritoriju. Kada razmišljamo o engleskim čitaonicama, a kasnije i o francuskim, ne smijemo zanemariti i druge zadaće koje su takvi prostori imali, veoma je važno da se o njima ne razmišlja samo kroz užu čitaoničku ulogu. Čitaonice u Engleskoj počele su se osnivati u sedamnaestome stoljeću, a kao što smo već i napomenuli one su bile više od samoga prostora gdje su se čitali razni književni naslovi, one su predstavljale društvene institucije u kojima su se primarno viši građanski slojevi družili i često raspravljali o tadašnjim aktualnim političkim temama: „One nisu bile samo tiho okruženje koje nas sada asocira na knjižnice već su one bile elegantni prostori ispunjeni ljudima koji se druže i raspravljaju”.¹ Važno je naglasiti da su se u čitaonicama diljem Europe sastajale osobe različitih zanimanja, od profesora, književnika, svećenika, časnika i činovnika, a većina čitaonica radila je prema svojim pravilima, odnosno statutima koji su propisivali uvjete za članstvo u čitaonicama i pravila ponašanja.

Prve čitaonice osamnaestoga stoljeća uistinu su imale zapažajuću ulogu u životu europskoga društva, a predstavljale su i neizostavnu političku ulogu u tadašnjoj Europi koja je bila zahvaćena raznim revolucijama diljem njezina tadašnjega teritorija. Kao takve, europske čitaonice ostavile su i velik trag na nekolicini naših ličnosti koje su studirale na europskim sveučilištima i koje su iskustvo i praksu europskih čitaonica donijele sa sobom u svoju domovinu. Ne smijemo zanemariti činjenicu da su prve čitaonice ipak bile namijenjene užemu krugu društva i nisu bile otvorene prema širim slojevima društva. Ipak, određenu razinu demokratizacije, odnosno otvaranje čitaonica i „običnome” puku možemo pronaći u devetnaestome stoljeću, a o čemu najbolje svjedoči i

¹ Abigail W. (2017) *The Social life of books*, Yale University Press, str. 98.

veći broj otvorenih čitaonica tijekom druge polovice osamnaestoga i početka devetnaestoga stoljeća.

2. Hrvatska tradicija narodnih čitaonica – od casina do ilirskih čitaonica

Tradiciju čitaonica na hrvatskome teritoriju možemo pratiti od sredine osamnaestoga stoljeća kada su se počele osnivati, a prva takva osnovana je u Zadru 1750. godine. Iako su i ranije osnivani različiti oblici i udruge za organizirano učenje, druženje i raspravu imućnih građana, one nisu službeno bile zavedene kao formalne čitaoničke udruge. Kao što je već spomenuto, prva čitaonica naziva „Casino nobile” osnovana je u Zadru, a tek nakon 24 godine od osnivanja u Zadru, osnovana je i druga čitaonička udruga „Societa del Casino” na hrvatskome teritoriju, 1754. u Šibeniku.² Kao i europske čitaoničke udruge, i one osnovane na tadašnjemu hrvatskom teritoriju imale su uređene Statute i pravila organiziranja i djelovanja. Pravila prvih hrvatskih „casina” su propisivala da samo imućni i ugledni građani mogu biti njihovi članovi, a isto tako u „casinima” uz čitalačke su se djelatnosti organizirale i različite druge aktivnosti poput plesa, zabave te različitih predavanja o društvenim i političkim aktualnostima. Koliko su prve čitaoničke udruge bile značajne i važne za cijelo tadašnje društvo (iako su bile namijenjene prvenstveno višim staležima i imućnijim građanima), govori i podatak kako se zadarski „Casino nobile” održao sve do 1888. godine, a to je posebno značajno ako znamo da se održao i u vrijeme francuske okupacije Dalmacije (iako u nešto smanjenijemu obimu rada, odnosno u jednome periodu su bile otkazane sve aktivnosti u čitaonici).³

Niti Rijeka nije zaostajala u osnivanju različitih organiziranih oblika druženja i učenja pa je tako u listopadu 1806. godine, Ljudevit Adamić osnovao „Casino” u Rijeci. Riječki „Casino” djelovao je sve do revolucionarne 1848. godine u zgradi Adamićeva kazališta, a njezini članovi bili su ugledni riječki poduzetnici, trgovci i gradska elita koja je na temelju godišnje članarine uživala brojne aktivnosti i pogodnosti riječkoga „casina”.

Godine 1807., Zadar je ponovno predvodnik te je otvorena prva hrvatska čitaonica „Družba od štenjal”, a zasigurno su određeni utjecaj na osnivanje spomenute čitaonice imale i prve novine na hrvatskome jeziku „Kraljski

² Čitaonica. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 20. 4. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13430>>.

³ Maštrović, T. (1997) 'Hrvatski preporodni nagovještaji u Zadru krajem XIX. i početkom XX. stoljeća', *Dani Hvarskoga kazališta*, 23(1), str. 45–60. Pristupljeno 25. 4. 2020. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/74224>.

Dalmatin” kojima je Zadar također bio „mjesto rođenja”.⁴ Najvažnija razlika između Casina i zadarske hrvatske čitaonice je primarno u aktivnostima kojima su se bavili. Zadarska hrvatska čitaonica iz devetnaestoga stoljeća primarno se posvetila zadaći da bude čitaonica, bez drugih popratnih aktivnosti koje su se odvijale u ranije osnovanim udruženjima Casina. Zadarska hrvatska čitaonica bila je mjesto gdje su se prvenstveno čitale i posuđivale knjige i različita periodika toga doba, a brojni naslovi koji su u čitaonici bili dostupni donacija su i pokloni imućnijih građana i obitelji.⁵ Stoga, možemo zaključiti da je 1807. godina, godina koja označava početak razvoja kulture čitanja u tadašnjemu hrvatskom društvu.

2.1. Ilirske čitaonice

Razvoj svijesti o širenju nacionalne ideje i poruka dovelo je do potrebe osnivanja udruženja koja će upravo imati zadaću okupljanja nacionalnih preporoditelja i rodoljuba koji su se između ostaloga zalagali za ujedinjenje hrvatskoga teritorija. Prve ilirske, narodne čitaonice počele su se osnivati u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća, ponajprije na kajkavskome području, ali veoma brzo će se proširiti i na druga područja hrvatskoga teritorija gdje će također odigrati zapaženu ulogu u doba narodnoga preporoda.

Veoma je zanimljivo proučavati na koji način su se osnivale čitaonice, a posebno ako znamo da su one u doba narodnoga preporoda imale političko obilježje koje je prvenstveno bilo usmjereno prema hrvatskoj narodnoj ideji, a samim time protiv Austro-Ugarske, pod čijom je jurisdikcijom bio tadašnji hrvatski teritorij. Naime, u devetnaestome stoljeću za osnivanje bilo kakvih političkih i društvenih ustanova bilo je potrebno tražiti dopuštenje Budima i Pešte, osim ako se iste nisu osnivale s ciljem učenja i zabave. Hrvatski preporoditelji i tadašnji intelektualci pokazali su svoju snalažljivost te su se sve narodne čitaonice osnivale sa svrhom pouke i zabave, a što je bilo i naznačeno u njihovim Statutima. Samim time, za osnivanje čitaonica bilo je potrebno dobiti samo odobrenje mjesnih vlasti, a ne i Budima ili Pešte te je time olakšano i bez većih poteškoća omogućeno širenje mreže čitaonica na cijelome hrvatskom teritoriju.

Prva ilirska čitaonica osnovana je 1838. godine u Varaždinu na poticaj M. Ožegovića, a osnivanje narodnih čitaonica nastavljeno je iste godine u gradu Karlovcu, „Čitateljstveno društvo slaveno-ilirsko”, te u Zagrebu osnivanjem „Ilirske čitaonice” kojom su upravljali istaknuti predstavnici narodnoga

⁴ Maštrović, T. (1997) 'Hrvatski preporodni nagovještaji u Zadru krajem XIX. i početkom XX. stoljeća', *Dani Hvarske kazališta*, 23(1), str. 45-60. Pristupljeno 25. 4. 2020. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/74224>.

⁵ Isto.

preporoda – J. Drašković, Lj. Gaj.⁶ Već se u to vrijeme može uočiti značaj i centralizam zagrebačkoga područja u odnosu na druge gradove te je Ilirska čitaonica bila pokretač i mjesto odakle su se širile ideje i poruke prema drugim narodnim čitaonicama. Za ovaj rad najvažnija čitaonica, ona riječka, osnovana je 21. listopada 1849. godine, a više o njezinome radu, aktivnostima te društvenome i političkome utjecaju reći ćemo u poglavljima koja slijede.

3. Narodna čitaonica Riečka

Narodna čitaonica Riečka mora se promatrati u duhu i tradiciji preporoditeljskoga doba, a njezina uloga bila je puno šira od samoga naziva „čitaonica” i onih aktivnosti koje možda vezujemo uz takvu vrstu ustanove. Riječka čitaonica osnovana je u listopadu 1849. godine, točnije 21. listopada, a na poticaj Josipa Bunjevca u jeku Ilirskog pokreta. Narodna čitaonica Riečka bila je nositelj kulturnoga i političkoga života tadašnje Rijeke, a predstavljala je središnje mjesto za širenje ideje o nacionalnome jedinstvu i hrvatskoj ideji u Rijeci.

Iako je riječka čitaonica formalno osnovana 1849. godine, tek se u studenome 1850. službeno otvorila za javnost i uselila u prostor koji je bio u vlasništvu slovenskoga veletrgovca Franje Jelovška starijega. Riječka čitaonica tako je djelovala na adresi Via del Moro br. 3 (danas Ulica Ignacija Henckea), nasuprot pravoslavne crkve sv. Nikole. Upravo se 1850. godine održala i prva glavna skupština narodne čitaonice, a na kojoj su između ostaloga prihvaćena i nova društvena pravila. Jedna od glavnih zadaća riječke čitaonice bila je „Promicanje više duševne naobrazbe u narodnom smislu, gajenje narodnoga slavenskoga duha, stvaranje i učvršćenje kola rodoljubne braće prijateljskim društvenim općenjem”.⁷ Svojim djelovanjem i različitim aktivnostima, čitaonica je postala značajan dio riječkoga društva i života, a njezini članovi bili su poznati i cijenjeni građani različitih zanimanja.

Prema popisu članova koji je napravljen povodom sto pedesete godišnjice osnutka riječke čitaonice, možemo vidjeti kako su njezini članovi bili pripadnici više klase, plemići, odvjetnici, svećenici te brojni drugi istaknuti pojedinci. Sam uvid u popis daje naslutiti kako je riječka čitaonica zaista imala veliki utjecaj u društvu te kako su se brojni pojedinci uključivali u njezin rad i doprinosili društvenome i političkome životu Rijeke. Dovoljno je pogledati spomenuti popis kako bi uočili i izdvojili neke doista istaknute članove društva: Franjo Kurelac, Marijan Derencina, Josip Juraj Strossmayer (od 1869.

⁶ Čitaonica. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 20. 4. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13430>>.

⁷ *Spomenknjiga Narodne Čitaonice Riečke* (2000) Pretisak, Rijeka, str. 26.

pokrovitelj Čitaonice), Franjo Rački, Petar Derenčina, Ivan Vončina, a za prvoga predsjednika Riečke čitaonice izabran je Šišman pl. Farkaš-Vukotinović o kojemu ćemo nešto više reći u sljedećemu poglavlju.

Ono što je veoma zanimljivo, a pogotovo ako znamo da su ilirske čitaonice osnivane u doba preporoda i u vrijeme jačanja nacionalne ideje i svijesti, članovi riječke čitaonice nisu bili samo Hrvati već i nekolicina stranaca. Zasigurno jedni od najpoznatijih stranih članova riječke čitaonice bili su ruski carski konzul Leonid Berezin te francuski konzul Du Regne.⁸ Unatoč što su se u Čitaonici okupljali pojedinci različitih nacionalnosti i političkih uvjerenja nikada nije zabilježen niti jedan incident te je u Čitaonici uvijek vladala dobra atmosfera, atmosfera tolerancije, uvažavanja i prijateljstva što je i jedna odlika bidermajerskoga tipa ozračja. U Pravilniku Čitaonice, među ostalim, stajalo je: „Svicolici članovi čitaonice imadu u smislu društvenih pravil jednaka prava i jednake dužnosti. Sloga i međusobno obćenje priateljsko bit će sveza, koja će društvo u jedno kolo domoljubne kratje spojiti, te medju njimi i život društveni učvrstiti.”⁹, a što je samo još jedan dokaz otvorenosti riječkoga društva u devetnaestome stoljeću.

3.1. Djelovanje i aktivnosti Narodne čitaonice Riečke

Narodna čitaonica Riečka trudila se organizacijom različitih vrsta aktivnosti doći do što većega broja ljudi i tako osigurati svoj utjecaj u vremenu kada je polako nastupalo doba apsolutizma. Čitaonica se opredijelila na organizaciju priredbe, kazališne predstave, proslave, koncerte, plesove te mnogobrojne akcije koje su imale za cilj pomoći određenoj skupini ljudi. Naravno da su veoma posjećene bile i rasprave koje je Odbor Čitaonice organizirao o aktualnim političkim i društvenim temama, ali posebno su se isticale već spomenute kazališne predstave koje su se održavale u prostorijama Čitaonice. U nedostatku nacionalnih kazališta, čitaonice su privremeno preuzele njihovu ulogu, a riječka čitaonica predvodila je malu kazališnu revoluciju na čijemu je čelu bila skupina diletantskih glumaca i zaljubljenika u glumu. Veliki značaj takvih predstava bio je i u tome što su se iste izvodile na narodnome jeziku, što je ustvari i bio jedan od zadataka čitaonica – razvoj svijesti rodoljuba i domoljubnih ideja i poruka, a takve predstave su ostavljale upečatljiv trag na svim gledateljima: „Sinoć imadosmo u Narodnoj čitaonici našoj prizor, koji nam najjasniji dokaz pruža za narodnost grada Rijeke. Po prastarom ovdašnjem običaju dodje zbor koledvačica, koje su obično tom prigodom pjesme pjevale.”¹⁰

⁸ Lukežić, I. (2019) Žiga pl. Farkaš – prvi predsjednik Hrvatske narodne čitaonice u Rijeci. *Hrvatska revija*. 2, 26–35.

⁹ *Spomenknjiga Narodne Čitaonice Riečke* (2000) Pretisak, Rijeka, str. 85.

¹⁰ *Narodne novine* (Zagreb), 1 (1852).

Osim već spomenutih aktivnosti i događaja, jedan od važnijih trenutaka u povijesti Narodne čitaonice Riečke bilo je preuzimanje obveze izdavanja i uređivanja beletrističkoga lista „Neven“. „Neven“ je do toga trenutka bio u izdavaštvu Matice Ilirske koja je zbog materijalnih poteškoća obustavila njegovo izlaženje i razmišljala je o potpunome ukidanju prvoga beletrističkog lista u Hrvatskoj. Godine 1857. Narodna čitaonica Riečka obavijestila je javnost o preuzimanju spomenutoga lista te je tim činom pokazala još veću inicijativu i izašla iz kruga ograničenoga čitaoničkog rada.¹¹ Časopis je izlazio pod uredništvom dr. Josipa Vranjicanija-Dobrinovića i riječkoga profesora Vinka Pacela, a tiskao se u nakladi riječkoga tiskara Ercola Rezze.¹² Nažalost, i riječka je čitaonica uskoro morala odustati od obveze uređivanja i izlaženje zabavno-poučnog lista, a iz istih, financijskih razloga zbog kojih je i Matica Ilirska odustala.

Sve aktivnosti koje su se organizirale pod ingerencijom riječke čitaonice održavale su se u njezinim službenim prostorijama. U prvim desetljećima djelovanja, sjedište se riječke čitaonice nekoliko puta selilo te je kao što smo već i napisali, prvo bilo na adresi Via del moro 3, zatim je preseljeno u kuću „Sablić“ u koju će se vratiti 80-ih godina devetnaestoga stoljeća, zatim 1875. godine u kuću „Justin“ i napokon 1890. u kuću br. 2 na Korzu.¹³ Posljednja adresa na Korzu i dan danas je mjesto gradske čitaonice i možemo reći kako je upravo 1890. godina bila godina u kojoj je Narodna čitaonica u Rijeci dobila zasluženi prostor za svoj rad. Na inicijativu Erazma Barčića Čitaonica je sastavila konzorcij koji je 1889. kupio zgradu Casina na Korzu (danas Radio Rijeka). Narodna čitaonica ušla je taj prostor 1890., a 1899. povodom 50 godina Čitaonice, počela je obnova zgrade. Uvedena je električna struja, sređeno stubište, a obnovu svojih starih fresaka preuzeo je Giovanni Fumi. Nabavljeno je i pokućstvo te je Narodna čitaonica Riečka postala najuređenija čitaonica u Hrvatskoj.

3.2. Političko djelovanje Narodne čitaonice

Devetnaesto stoljeće obilježila su brojna politička previranja na području europskoga kontinenta, a posebno je upečatljivo jačanje nacionalne svijesti u brojnim europskim zemljama koje je utjecalo i na politički razvoj društva. Niti hrvatski teritorij nisu zaobišle spomenute okolnosti, a čitaonice su u nemalome opsegu ispunjavale i određene političke zadatke. Riječka čitaonica okupljala je

¹¹ *Carsko kraljevske službene narodne novine* (Zagreb), 283 (1857).

¹² Lukežić, I. (2019) *U Terpsihorinu hramu: iz povijesti riječke Narodne čitaonice*. Rijeka, Gradska knjižnica Rijeka. str. 48.

¹³ Gervais, D. (1953) *Narodna čitaonica u Rijeci, Rijeka. Zbornik, geografija – etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*, Zagreb; str. 461.

kako smo već i napisali pojedince različitih zanimanja, a među njima je bilo odvjetnika, gradskih činovnika i zastupnika koje je u većoj mjeri zanimala politika i politička događanja. Veoma je zanimljivo da je političko djelovanje riječke čitaonice bilo karakteristično za ondašnje doba i podjele koje su vladale na riječkome području. S jedne strane često se isticalo slavenstvo i ilirska ideja, ali isto tako Riječani su bili svjesni važnosti da s vremena na vrijeme pošalju i neku izjavu lojalnosti Austriji, kako bi nastavili sa svojim radom sa što manje smetnji i prepreka.¹⁴

No nije uvijek sve bilo jednostavno niti je riječka čitaonica uvijek bila pozitivno predstavljana u javnosti. Ponukan organizacijom pomoći za ranjene Crnogorce koju je provodila riječka čitaonica, ban Levin Rauch uputio je riječkome guverneru, grofu Zichy da zabrani njezin rad s obrazloženjem da ista pod izlikom društvene svrhe organizira političke sastanke i akcije. U pismu koje je uputio tadašnjemu riječkom guverneru 1870. godine, ban Rauch ističe kako riječka čitaonica utječe i manipulira brojnim građanima, a da na svojim tjednim sastancima drži govore u ime carske Rusije i drugih Slavena.¹⁵

Slične optužbe Narodna čitaonica doživjela je i u novinama 1875. godine, a posebno se u tim navodima propitkiivala uloga čitaonice u promicanju nacionalnih ideja i hrvatstva. Naime, riječkoj Čitaonici zamjerala se pasivnost u promicanju i širenju domoljubnih misli, a kako se u samom dopisu zaključuje, Čitaonica je postala mjesto za zabavu određenih članova te nije imala niti jednu drugu ulogu u društvu. U dopisu se također ističe kako su Hrvati u Rijeci u nepovoljnome položaju jer ne postoji niti hrvatska učionica gdje bi učenici mogli učiti hrvatski jezik, a politička neslaganja unijela su dodatni razdor među one pojedince koji su se isticali rodoljubnim idejama. Također smatraju kako su Riječani ponekad pasivni oko spomenute tematike jer u Ugarskoj vide sposobna partnera koji će im osigurati gospodarski razvoj, a samim time i društveni prosperitet, nešto što im Hrvatska u tom trenutku nije mogla ponuditi. „Riečani volje Ugarsku s dvajuh razloga, što im ona, kako danas stvari stoje, može više pomoći nego li Hrvatska, i što im zajamčuje gospodstvo talijanskoga jezika i tamani hrvatstvo...”.¹⁶

Iako su pojedini članovi Čitaonice nemali broj puta isticali kako Čitaonica nije političko društvo i kako ne smije potpasti pod „političke igre”, ona je ipak u određenim trenucima predstavljala instituciju iz koje su se širile političke ideje i govori. Pitanje je može li se bilo koja javna ustanova u potpunosti promatrati neovisno od politike, a koja zasigurno utječe na društvene okolnosti pa samim time i na njezino funkcioniranje. Osim pobornika postojala je

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ *Primorac* (Kraljevica), 12 (1875).

i ona struja društva koja se nije slagala s politikom i ulogom Čitaonice te su njezini članovi često bili na meti napadaja opozicije. Jedan od najžešćih napada dogodio se 1881. godine,¹⁷ a s čime je bio upoznat i tadašnji gradonačelnik Rijeke Giovanni Ciotta, a to je samo još jedan dokaz kako se uloga Čitaonice ne može promatrati bez političkoga pogleda i perspektive.

4. Prvi predsjednik hrvatske Narodne čitaonice u Rijeci

Sigismund pl. Farkaš zasigurno je jedan od najaktivnijih i najpoznatijih predvoditelja hrvatskoga narodnog preporoda u Rijeci, a unatoč istaknutoj ulozi njegov život i djelo još uvijek su nepoznati većemu dijelu društva. Sigismund (Žiga, Šišman) Farkaš rođen je Zagrepčanin, najmlađi sin u obitelji Imbre pl. Farkaša, rođen 1819. godine. Brat je poznatoga Ljudevita Farkaša, književnika, političara, člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a s kojim je bio izuzetno povezan i koji mu je često bio podrška u privatnome i poslovnome životu. Uzoran građanski i plemićki odgoj, Sigismund i njegova braća i sestre stekli su od svojih roditelja, veleposjednika u križevačkoj županiji koji su se preselili u Zagreb početkom devetnaestoga stoljeća. U obitelji Farkaš uvijek je bila ugodna atmosfera i vodio se skladan život što je zasigurno utjecalo na oblikovanje Sigismundove osobnosti i njegov budući rad koji ćemo predstaviti kroz riječku čitaonicu.¹⁸

Sigismund je diplomirao na Pravnome studiju u Zagrebu, a ubrzo se posvetio državničkomu poslu i pravnoj inteligenciji koja je u to vrijeme bila iznimno brojna na hrvatskome teritoriju. Pod utjecajem starijega brata Ljudevita, Sigismund je od svojih najmlađih dana bio izložen preporodnim idejama i mislima koje su ostavile traga na njegovo buduće djelovanje te je i sam postao sljedbenik Ilirskoga pokreta.

4.1. Farkaš u Rijeci

Sigismundov dolazak u Rijeku usko je povezan s namještenjem koje je dobio u Rijeci kao „guberijalni konceptist” što je u ono vrijeme predstavljalo najniži službenički razred. Farkaš je svoju službu započeo u lipnju 1841. godine, a dužnost je obnašao punih 9 godina pri čemu je stekao povjerenje brojnih riječkih građana.

Za vrijeme službeničkoga namještenja Farkaš se kretao u različitim društvenim krugovima, a posebno je bio aktivan u društvu koje je njegovalo

¹⁷ *Spomenknjiga Narodne Čitaonice Riečke* (2000) Pretisak, Rijeka.

¹⁸ Lukežić, I. (2019) Žiga pl. Farkaš – prvi predsjednik Hrvatske narodne čitaonice u Rijeci. *Hrvatska revija*, 2, 26–35.

rodoljubne ideje i principe. Iako je imao tek 31 godinu, 1850. izabran je za prvoga predsjednika riječke Narodne čitaonice, a taj izbor nam potvrđuje da se radilo o izuzetno sposobnoj i cijenjenoj osobi koja je svojim radom već tada zadužila riječko građanstvo.

U prvim godinama djelovanja Čitaonice, a za vrijeme predsjedanja Sigismunda Farkaša, entuzijazam i iznimna želja obuzela je čitavo članstvo riječke čitaonice. Svi članovi trudili su se organizirati brojne aktivnosti kako bi se dokazali i opravdali postojanje riječke čitaonice, a kojoj je često spočitavan nedostatak domoljubnoga naboja. Farkaš je u prvim godinama svoga predsjedanja Čitaonicom osobno glumio u predstavama i priredbama, a one su bile posebno važne kao prve predstave u Rijeci koje su se izvodile na narodnome jeziku. Time je i sam predsjednik pokazao svoju ljubav prema hrvatskome jeziku i ilirskim idejama, a Čitaonica je u tome razdoblju doživjela nevjerojatan uzlet. Nakon nekoliko godina aktivnoga sudjelovanja u raznim aktivnostima, Farkaševo ime se prestaje spominjati u kazališnim priredbama te možemo zaključiti kako se više nije pojavljivao u predstavama i drugim čitaoničkim priredbama.¹⁹

Sigismund Farkaš proveo je trinaest godina u Rijeci, a osim svoga rada, prvo kao službenički namještenik, a potom i kao predsjednik Čitaonice, u Rijeci je upoznao i svoju buduću ženu Mariju s kojom je imao četvero djece.²⁰

Farkašev život u Rijeci završio je odlaskom s mjesta predsjednika Čitaonice, a ubrzo se počeo intenzivno baviti politikom te je 1865. izabran u Hrvatski sabor što je zasigurno bila kruna njegove političke karijere.

5. Zaključak

Iako je Narodna čitaonica neosporan i važan dio riječke povijesti devetnaestoga stoljeća kada se raspravljalo o autonomaštvu, hrvatskome pokretu i društvenome životu Riječana, ne možemo zanemariti činjenicu kako je i takva institucija ponajviše bila namijenjena višim građanskim i trgovačkim slojevima te često nije uspjela doprijeti do širih slojeva društva. Unatoč tomu ostavila je neizbrisiv trag u društvenome i političkome životu Rijeke u devetnaestome stoljeću, a svojim brojnim aktivnostima opravdala je svoju ulogu i zadaću ustanove koja je bila zadužena za razvoj rodoljubnih ideja.

¹⁹ Isto.

²⁰ Lukežić, I. (2019) *U Terpsihorinu hramu: iz povijesti riječke Narodne čitaonice*. Rijeka, Gradska knjižnica Rijeka. str. 70.

Literatura

- Abigail W. (2017) *The Social life of books*, Yale University Press.
- Gervais, D. (1953) Narodna čitaonica u Rijeci, Rijeka. *Zbornik, geografija – etnologija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura*, Zagreb; str. 461.
- Lukežić, I. (2019) Žiga pl. Farkaš – prvi predsjednik Hrvatske narodne čitaonice u Rijeci. *Hrvatska revija*, 2, 26–35.
- Lukežić, I. (2019) *U Terpsihorinu hramu: iz povijesti riječke Narodne čitaonice*. Rijeka, Gradska knjižnica Rijeka. str. 348.
- Maštrović, T. (1997) 'Hrvatski preporodni nagovještaji u Zadru krajem XIX. i početkom XX. stoljeća', *Dani Hvarskoga kazališta*, 23(1), str. 45–60. Pristupljeno 25. 4. 2020. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/74224>.
- Spomenknjiga Narodne Čitaonice Riečke* (2000) Pretisak, Rijeka.

Novinski članci

- Narodne novine* (Zagreb), 1 (1852).
- Carsko kraljevske službene narodne novine* (Zagreb), 283 (1857).
- Primorac* (Kraljevica), 12 (1875).

SUMMARY

Tea Dimnjašević

PUBLIC READING ROOM RIJEKA

Public reading rooms have played an immensely important role in Croatian history during the Illyrian movement. Their founding has fostered the potential for awakening and spreading national patriotic ideas in the 19th century. This initiative was led by multiple prominent individuals of that time such as Ljudevit Gaj, Erazmo Barčić, Stanko Vraz, bishop Strossmayer and others. Public reading rooms were founded all over the Croatian territory, with the first such institution opening in 1838 in Varaždin, and soon after this they were opened in Zagreb, Split, Zadar and Rijeka. All the public reading rooms had similar goals and tasks; to encourage and offer the possibility of reading and discussing using the national language and to foster interaction between members of different occupations. Public reading rooms in Croatia were based on the European experience of public reading rooms which had been founded all over England and France in 18th and 19th century. Public reading room in Rijeka was founded in 1850, twelve years after the first Illyrian reading room in Varaždin, in comparison to which the institution in Rijeka operated under somewhat different political, economic and social circumstances. The first president of the Public reading room in Rijeka was a young administrative officer, Sigismund Farkaš in whose time the Reading room enjoyed a strong prosperity and development.

Key words: *Illyrian reading room, patriotic ideas, Rijeka, Sigismund Farkaš*

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

CORINNA GERBAZ GIULIANO

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

POGLEDI NA RIJEKU U TALIJANSKOJ DIJALEKTALNOJ KNJIŽEVNOSTI S KRAJA 19. STOLJEĆA

prethodno priopćenje

UDK: 821.131.1'282(495.7Rijeka)"18"

U ovome se radu prikazuju kulturni resursi prisutni u pjesničkim prikazima talijanskih autora koji su živjeli krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća u Rijeci, kao što su Mario Schittar (koji je djelovao pod pseudonimom Zuane de la Marsecia), Arturo Caffieri (čiji je pseudonim de Rocambole), Gino Antony (pseudonim: Cavaliere di Garbo) i Oscarre Russi (pseudonim: Russeto). U radu su uzeti u obzir tekstovi pisani lokalnim idiomom, odnosno fijumanskim dijalektom. Iz njihovih stihova izvire Rijeka kao industrija-lizirani i užurbani grad.

Ključne riječi:

talijanska književnost u Rijeci s kraja 19. stoljeća; dijalektalno pjesništvo; privrženost prema rodnome kraju

1. Uvod

Književnu produkciju riječkoga područja s kraja devetnaestoga stoljeća obilježili su autori koji u svojim djelima opisuju jaku povezanost s rodnim mjestom i narodnom tradicijom. Odabirom tema oni oslikavaju stvarnost sačinjenu od osoba i stvari koje svjedoče događajima povezanim s poviješću Rijeke, njenim društveno-ekonomskim i kulturnim rastom. Obilježje Rijeke pod austrougarskom vlašću jest porast trgovačkih i industrijskih djelatnosti, kao lučko područje grad je od velikoga značaja za Carstvo, a otkriva jasne tragove urbanoga razvoja. Riječki multietnički prostor određen je kulturnom i jezičnom otvorenosti, tolerancijom i međusobnim poštovanjem. Književni korpus riječkoga područja sačinjavaju, stoga, mikrokozmosi nastanjeni likovima i karikaturama tipičnima za kvarnersko središte, mjesta okupljanja običnih ljudi, kao što su gostionice koje posjećuju lučki radnici nakon napornoga radnog dana, ali i gradski intelektualci, ulice povijesne jezgre koje su skrivale spletke, strasti i tračeve; sve to budi piščevu znatiželju i postaje razlogom njegova promišljanja. Veoma često gore navedeni autori u svojem izražavanju koriste dijalekt: „jezik [...] kojim se najbolje može opisati kako ljudi misle, govore i djeluju”.¹

U ovome će se radu prikazati kulturni resursi prisutni u tekstovima autora koji su živjeli krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća, kao što su Mario Schittar (koji je djelovao pod pseudonimom Zuane de la Marsecia), Arturo Caffieri (čiji je pseudonim de Rocambole), Gino Antony (pseudonim: Cavaliere di Garbo) i Oscarre Russi (pseudonim: Russeto). Iz njihovih pjesničkih prikaza izvire Rijeka kao industrijalizirani i užurbani grad. U radu će se posebice uzeti u obzir tekstovi pisani lokalnim idiomom, dijalektom utkanim u riječki genetski kod, koji se u narodu usvaja kao prvi oblik komunikacije pa, stoga, predstavlja jedinstveni glas antropološke i zajedničke istro-kvarnerske baštine². Fijumanski idiom predstavlja prirodni izričaj italofonoga stanovništva grada, a iako prisutan na relativno malome prostoru, odražava svijest naroda koji se njime služi i utjelovljuje duh njegova identiteta. Tijekom stoljeća, riječki je teritorij prošao kroz nagle promjene na političkome, gospodarskome i društvenome planu, što je dovelo do promjena i u dijalektalnome izričaju. Slijedom toga, lokalni je govor u izravnome doticaju s drugim jezicima poprimio neka nova obilježja.³ Iako fijumanski dijalekt dijeli neke

¹ Martina Sanković Ivančić, *Quel Zuane nato in Marsecia n. 20*, u *Rime de Fiume di Mario Schittar*, Rijeka, Edit, 2018., str. 11.

² Usp., Elis Deghenghi Olujić, *Il dialetto, voce inimitabile del patrimonio antropologico e comunitario istro-quarnerino*, u „La battana”, Fiume/Rijeka, Edit, 177, 2010., str. 9–38.

³ Kristina Blecich i Sandra Tamaro ističu kako se na talijanske dijalekte primorja odrazila i kulturna dominacija ili utjecaj Venecije, što ih je pretvorilo u julijsko-mletačke govore.

sličnosti s venetskim te se uvrštava u takozvane kolonijalne venetske dijalekte⁴, ne valja ga promatrati kao potproizvod potonjega.⁵ Napose, potrebno ga je razlikovati od ostalih sličnih dijalekata zbog njegova tona i izgovora. Talijanski idiom kojim se koristi stanovništvo Rijeke, iako nalikuje onima u uporabi u Trstu, Puli i dijelovima Dalmacije, izvježbano će uho moći razlikovati, već po naglasku govornika, od tršćanskoga ili pulskoga⁶. Danas fijumanski više nije isti kao onaj izvorni jezik, ali njegova se prisutnost izravno osjeća, iako je ograničena na određena područja – obitelj i institucije u kojima je talijanski uporabni jezik. No unatoč malome broju govornika, raste zanimanje istraživačke zajednice za njegovo proučavanje. Ne zaostaje ni književno stvaralaštvo koje je, iako prostorno ograničeno, ostavilo bogato nasljedstvo (još uvijek neistraženo) koje je moguće proučavati iz različitih aspekata. Od iznimne je važnosti očuvanje kulturne baštine toga pograničnog područja koje valja promatrati u širem spektru: njegovo tumačenje u terminima otvorenosti vodi k socio-kulturnome napretku teritorija.⁷

2. Dijalektalni autori s kraja devetnaestoga stoljeća

Dijalektalni pisac Mario Schittar⁸, čiji je pseudonim Zuane de la Marsecia (Rijeka, 1862. – 1890.)⁹, smatra se „utemeljiteljem antejske konvencije talijanske

Kada je riječ o Rijeci, ne treba zaboraviti da je grad bio najprije pod ingerencijom akvilejske, a zatim pulske biskupije, u kojima su se koristili mletački govori. Usto, i mnogi drugi faktori pridonijeli su formiranju fijumanskoga dijalekata. Među njima posebice utjecaj drugih jezika na njegov najstariji oblik, struktura stanovništva te, naposljetku, jezična kretanja. Taj je faktor možda i najznačajniji jer je pod njegovim utjecajem, slično kao i u slučaju drugih dijalekata, onaj fijumanski na različite načine asimilirao germanske elemente, preuzete iz jezika osvajačkih naroda”, usp. *Voci di origine romanza, slava e germanica nella terminologia gastronomica e culinaria del dialetto fiumano*, u Tabula, 13, 2015., str. 62.

⁴ Vidi kritički osvrt Mirjane Crnić Novosel i Nine Spicijarić Paškvan, *Il dialetto fiumano-parte integrante dell'identità fiumana*, u „La battana”, br. 198, 2015., Fiume/Rijeka, Edit, str. 62–83.

⁵ Usp., Gianna Mazzieri-Sanković, *La veneticità dei fiumani*, u Ettore Mazzieri. *Storie e ciacole de un fiumano patoco*, SAC „Fratellanza” – Comunità degli Italiani di Fiume, Fiume, EDIT, 2007., str. 17.

⁶ Ibid.

⁷ Usp., Corinna Gerbaz Giuliano, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, u *Studi e memorie dell'IRCI*, Trieste, iz. Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, 2018., str. 55.

⁸ Za više informacija vidi djelo Irvina Lukežića, *Mario Schittar*, Crikvenica, Libellus, 1995.

⁹ U vezi s odabirom Schittarovog pseudonima u svojoj knjizi *Fiume città della memoria (1868-1945) (Rijeka grad sjećanja)*, ističe da je poput svojih drugih kolega izabrao pseudonim „koji govori”, kad se prozvao Zuane de Marsecia (potonji je naziv jedne četvrti u Starom gradu), Udine, Del Bianco Editore, 2005., str. 184.

poezije u Rijeci”¹⁰. Taj riječki pisac kritički promatra stvarnost svoga rodnog grada i iznimno vjerno prikazuje njegove običaje i tradicije. Martina Sanković Ivančić¹¹ ističe koliko je snažna piščeva privrženost svom rodnom mjestu, posebice Starom gradu, zbog društva i tradicija. Stari grad, riječka žila kucavica, Schittarovo je omiljeno mjesto: on se unatoč tome što je posjedovao respektabilni životopis, koji je u to vrijeme bio ključan za definiranje društvenoga statusa pojedinca, volio družiti s iskrenim ljudima iz naroda, zalazeći u lokalne gostionice. Upravo će tim likovima i sredinama Zuane posvetiti svoja djela pokušavajući oslikati voljenu Rijeku¹². U iznimno vrijednome djelu, objavljenome daleke 1983. godine u izdanju Zajednice Talijana Rijeke, urednice Maria Schiavato i Graziella Srelz ističu autorov ekscentrični duh te njegov osjećaj bivanja sinom naroda.

U svome djelu „Inno Marseciano!”¹³ (Marsecijanska himna!), napisanome na dijalektu 1898. godine, autor vodi čitatelja ulicama gradske jezgre, a njezinim stanovnicima daje ulogu domoljuba: „Da bravi patrioti de Marsecia,/ Gomila, Ster opur de Barbacan,/ Voi che formè l’intera Zitavecchia,/ Onor e vanto dei Fiuman”.¹⁴ Jasna je Schittarova poruka: on želi slaviti svoj grad i naglasiti njegov ekonomski položaj, pa kaže: „Mostrè che come sempre avè in peto,/ L’amor de Fiume vostra,/ el suo progresso,/Mostrè che el vostro più grande diletto,/xe Fiume, Fiume e per sempre”.¹⁵ U sljedećim se stihovima iščitava želja koju autor gaji prema budućim generacijama, nadajući se da će i one nositi u srcu svoj lijepi grad: „Amela pur più de ogni altra cosa,/ Sta bela terra, Fiume deliziosa”.¹⁶ Schittar, u stihovima u nastavku, tvrdi da ćemo, ako se to ne dogodi i ako netko zaboravi osjećaj ljubavi prema rodnome gradu, tada moći govoriti o zvijerima, a ne ljudskim bićima: „Più non se fioi,/ ma bestie senza cor”.¹⁷ U komediji „El trionfo de San Micciel”¹⁸ (Trijumf Svetoga Mihaela) apsolutni su protagonisti neovisne i poduzetne Riječanke, vične

¹⁰ Martina Sanković Ivančić, *Quel Zuane nato in Marsecia n. 20*, u *Rime de Fiume di Mario Schittar*, Rijeka, Edit, 2018., str. 11.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Mario Schittar, *Inno marseciano!*, u *Città di carta/Papirnatı grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento/Talijanska književnost Rijeke u XIX. I XX. stoljeću*, uredio Aljoša Pužar, Rijeka, Edit/Izdavački Centar Rijeka, 1999., str. 52.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Mario Schitta – Zuane de la marsecchia, u *Rime de Fiume, El trionfo de San Micciel*, Rijeka, Edit, 2018., str. 29–119.

obavljanju svih kućanskih poslova dok im muževi plove morem. Piše autor: „Ma brave, brave – le nostre donete,/ che non le sa solo – gucciar le calzete,/ daver se potemo – noi tuti gloriar,/de aver del done – con questo bel far”.¹⁹ Taj duh sina naroda izvire i iz pjesme naslovljene „Leni tradita” u kojoj autor propituje lažnu moralnost žena, a kao pravi čovjek iz naroda sve nedoumice razrješuje kroz poslovicu: „Sve se vraća, sve se plaća!”. Činjenicu da je Leni prevarena, Schittar objašnjava na sljedeći način: „Leni, Leni, el tuo judizio/ In malora ti lo gà; / Perchè alfin ti piangerà./ Lassa star i scartozeti,/ Che nissun te sposarà,/ Non xe ben che ti ziveti/ Perchè dote non ti ga...[...] L'altro sera nel Scojeto/ Co' una serva e l t'ha tradi”.²⁰

Lik riječke žene, koja nije uvijek vjerna svome životnom partneru i u određenim je aspektima razuzdana, pojavljuje se i u stihovima Artura Caffierija.²¹ Među starijim *Fijumanina* sjećanje na Rocambola, rodnom iz Staroga grada, gdje je živio sve do smrti, bilo je prilično jasno: bio je visok, najčešće se oblačio u crno, s velikom mašnom vezanom „alla pittora”, bio je jedan od mnogih originalnih u gradu.²² Prema mišljenju Srelz i Schiavato, njegov je pjesnički izričaj bio osrednji, ali mu je prednost bila ta da je znao prikazati aktualna gradska zbivanja, događanja i godišnjice.²³

Pjesma „Ne la note dei morti”²⁴ (U noći mrtvih) odvija se na groblju na Kozali gdje jedan dobar čovjek počiva pored svoje nedavno preminule supruge. Autor prikazuje situaciju i ironičnim tonom naglašava:

„Dopo una vita infame e orenda/ e una moglie ben più tremenda/
che co la maschera de un santo amor/ la me ga fato de ogni color/
[...] mi son pasado in sta altra vita/. [...] quando da un mese la
pase mia/ xe diventada un'ironia./ E quel inferno che gavevo in
tera/ lo go denovo qua soto tera”.²⁵

¹⁹ Ibid: 48.

²⁰ Usp. Zuane de la Marsecia (Mario Schittar) – 1861.-1890., u Maria Schiavato, Graziella Srelz, ur., *El nostro dialeto. Raccolta di poesie in vernacolo fiumano*, iz. Comunità degli Italiani di Fiume, Fiume, 1983., str. 5–6.

²¹ Arturo Caffieri (pseudonim: de Rocambole) (Rijeka, 1867.-1941.), riječki autor, Schittarov suvremenik. Pužar smatra kako je potonji bio najomiljeniji među riječkim narodnim pjesnicima svoga vremena, a iako nije objavio nijednu knjigu, njegova se slava brzo proširila zahvaljujući usmenome prijenosu njegovih stihova.

²² Usp. Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 9.

²³ Ibid.

²⁴ Arturo Caffieri, *Ne la note dei morti* u Aljoša Pužar, uredio, op. cit., str. 89.

²⁵ Ibid.

Caffieri, ustvari, svjedoči o životu Riječanke koja se naučila baviti obiteljskim poslovima, ali je bila sklona živjeti užurbanim životom lučkoga grada u razvoju. U autorovim su tekstovima veoma često opjevane i detaljno prikazane nevjere kojima su svjedočile ulice Staroga grada. U pjesmi *Aventura...coniugal* Caffieri nas upoznaje s nesrećom koja je zadesila jednoga jadnog čovjeka, prijatelja Pepija. Potonji je, dok je šetao gradskim Korzom, susreo maskiranu ženu koja ga je pozvala na ples, da bi se na kraju ispostavilo da mu je to supruga koja je odlučila nevjernika uhvatiti na djelu. Prepričava autor:

„Finido el balo el vol menarla a casa/ Ela dise no per cortesia,/ Ma lui crede de averla za persuasa/ Mentre ela zerca de scamparghe via./ El se fa ardito. Ma la mascareta/ Cambia maniera, cava el volto, e forte/ la ziga: Ah sì, carogna maledeta!/ Era Maria, la sua gentil consorte.”²⁶

Gino Antony²⁷ (pseudonim: Cavaliere di Garbo), prema Iloni Fried, pravi je građanin Rijeke.²⁸ Autorica naglašava i ugled koji je potonji uživao na kulturnome planu zahvaljujući svojim satiričnim pjesmama pisanim dijalektom, nadahnutima svakodnevnim zbivanjima u gradu (radilo se o djelima, kao što su pjesme o tramvaju u Rijeci, koja su otkrivala autorovo jasno političko usmjerenje).²⁹ Zanimljivo je da autor koristi riječki dijalekt kao sredstvo izražavanja, iako Rijeka nije njegov rodni grad. Njegova se obitelj preselila u Rijeku dok je on još bio dijete, a u gradu je živio sve do 1923. Dolores Miškulin prikazuje pisca kao vrsna poznavaoца gradskoga života i uspješnoga pisca elzevira, ali navodi i njegov interes za kazalište i glazbu.³⁰ Motivi koji se javljaju u njegovome dijalektalnom stvaralaštvu predstavljaju svojevrzne skice kvarnerskoga grada. Njegov je dijalekt prilično „otmjn” i u njemu se jasno ocrtava snažan utjecaj talijanskoga književnog jezika.³¹

²⁶ Usp. Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 11–12.

²⁷ Aljoša Pužar navodi različite oblike njegovog prezimena, od Antonij do Antoni. Rođen u Trstu 1877., a umro u Casalecchiju 1941., bio je pravnik, političar i književnik.

²⁸ Usp., Ilona Fried, op. cit., str. 184.

²⁹ Ibid.

³⁰ Prema autoričnim riječima Antony je „napisao pet komedija na talijanskome jeziku: *Eroi senza gloria* (1904), *Poveri illusi* (1905), *La prima e l'ultima* (1905), *Aria nuova* (1905) i *Anime schiave* (1906). Također je napisao dvije dijalektalne komedije (*El ritorno* i *El zogo*) koje nažalost nisu nikada izdane. Antony je, međutim, bio poznatiji kao dijalektalni pjesnik”, Dolores Miškulin, *Pregled stvaralačkoga opusa riječkoga pisca Gina Antonyja (Cavaliere di Garbo) kroz presjek riječkoga tiska na talijanskome jeziku*, u *Fluminensia*, god. 25 (2013), br. 2, str. 7.

³¹ Usp. Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 13.

Iz pjesme „Soto l'Arco Roman”³² (Pod rimskim lukom) izvire ironični stav autora kada se ruga načinu na koji Austrijanci govore pa kaže: „Kvesto star dunche fostro Arco Romano?/ Sior si (Ma vara che pronunzia stitica)/ Chi averlo fatto, Avgusto o Ottafiano?/ Non me intrigo mi co la politica.”³³ Ne može se poreći da je Antony, iako rodom iz Trsta, privržen gradu u koji se doselio i prema kojemu gaji dubok osjećaj zahvalnosti i istinsku ljubav. Kroz svoje stihove na površinu iznosi dušu toga kvarnerskog grada. Taj osjećaj provire iz riječi pjesme „Al Quarnero” u kojoj autor kaže: „Quarnero mio, col mondo no me intrigo./ No ti me à ti impignido el cor de rose?/ Amar ti me è insegnà, ti caro amico./ Barche, patrie miserie, arte e morose.”³⁴ Iz pjesme „Laurana”, „bel muso de istriana”³⁵, također izvire ljubav prema obalnome gradiću u kojemu se autor ponovno osjeća kao dijete, „putel”, koje skakuće po stijenama. U „La strada che più me piase” pjesnik razmišlja dok šeće grobljem, odnosno po via del Belveder! kako ga naziva: „Penso che un zorno no ghe torno più/ Penso che in zimiter ben se starà/ Cuci, cuci, vizin de mio papà!”³⁶ Dijalektalna zbirka „Sonetti fiumani” koju Antony objavljuje kod tiskara Battare 1907. za Miškulin predstavlja njegov najznačajniji doprinos riječkoj književnosti.³⁷

U dijalektalnoj produkciji s kraja stoljeća u Rijeci se pojavljuje i ime Oscarrea Russija³⁸, koji umire vrlo rano (s 23 godine). Zbog oskudnih bibliografskih izvora nemoguće je dobiti uvid u cjelovitu sliku njegova djelovanja. Sačuvana je jedna njegova zbirka soneta na dijalektu pod naslovom „Cativerie!”³⁹ (Pakosti), u kojoj ne traži neki profinjeni književni izričaj, već daje oduška svojim osjećajima kroz uporabu „iskrena” jezika bez pretjeranih skrupula.⁴⁰ Russi nam je ostavio u nasljedstvo tekstove pisane na dijalektu iz kojih se može iščitati kritika društva toga vremena.

Antejska tradicija izvire iz stihova razigrane pjesme naslovljene „Candeloti”⁴¹ (Svijeće). Tim se izrazom označavaju ljudi koji se upliću ili oni

³² Usp. Carlo Cattalini, *Le poesie di Gino Antony*, u „Fiume. Rivista di studi Fiumani”, Nuova serie br. 11, travanj 1986., Padova, str. 107.

³³ Gino Antony, *Soto l'Arco Roman*, u ALJOŠA PUŽAR, op. cit., str. 96.

³⁴ Gino Antony, *Al Quarnero*, u Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 14.

³⁵ Gino Antony, *Laurana*, u Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 20.

³⁶ Gino Antony, *La strada che più me piase*, u Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 11–12.

³⁷ Dolores Miškulin, op. cit., str. 9.

³⁸ Oscarre Russi (pseudonim: Russeto ili RussEto), rođen u Rijeci 1887., gdje je i umro 1910.

³⁹ *Cativerie!* izdala izdavačka kuća Mohovich u Rijeci 1907.

⁴⁰ Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 21.

⁴¹ Aljoša Pužar, op. cit., str. 106.

koje uskogrudne majke šalju špijunirati zaljubljene mlade parove. Radi se o motivima iz narodne tradicije, veoma prisutnima u Rijeci. Autor primjećuje: „De babe vecie a fioi, che vien mandadi/ Aposta a far la guardia, per spiar/ Quel che i se dise in zito e po' contar/ Coss' che i ga fato e dove i xe stadi.”⁴² Jasno je uočljiv njegov osjećaj solidarnosti prema tim osobama – čuvarima. Pjesma koja možda više od svih oslikava riječko društvo toga vremena naslovljena je „La Cacia”, a bavi se temom braka ili, bolje rečeno, žudnjom da ga se sklopi. Kaže autor: „Le done a son de far le cascamorte/ Le va ala cacia per trovar mari,/ Senza badar se 'l ga le gambe storte/ Se 'l xe vecioto, furbo o imbambini/.”⁴³ Ali primjećuje da i muškarce preplavljuje taj isti nagon: „E i omini altretanto i fa la corte/ A un manigo de scova mal vesti,/ Ma se vizin ghe xe la cassaforte/ Con un mucieto de vegnir sparti.”⁴⁴ Naposljetku zaključuje da je brak: „Xe diventato un bel e bon mercato/ Dove se compra e vende anche 'l demonio.”⁴⁵

3. Zaključak

Kao nit vodilja, kroz obrađene se tekstove provlači ideja privrženosti i ljubavi obrađenih autora prema rodnome mjestu ili „usvojenome” gradu, koji se precizno prikazuje. Stihovi pisani fijumanskim dijalektom oslikavaju urbanu sredinu u kojoj živi stanovništvo koje pokazuje tipična obilježja užurbanoga života, s prednostima i nedostacima toga rastućeg lučkog područja.

U ovome se radu nastojala prikazati živost fijumanskoga idioma koji ujedinjuje pisce antejske tradicije i one suvremenije. Bez obzira na identitetske i društvene promjene kojima se svjedoči u književnosti riječkoga područja, u djelima obrađenih autora ostaju nepromijenjene privrženost i ljubav prema rodnome kraju koji je u njima potanko dokumentiran. Kao zaključak može se ustvrditi da je nužno očuvati tu produkciju jer ona s punim pravom ulazi u *koine* toga pograničnog područja, u kojemu je granice potrebno tumačiti ne samo u geografskome smislu nego i kao mjesta kulturnoga rasta te rušenja barijera. Temeljita istraživanja stvaralaštva na fijumanskome dijalektu doprinose shvaćanju kompleksne povijesti višejezičnoga i multikulturnoga riječkog kraja.

⁴² Ibid.

⁴³ Oscarre Russi, *La Cacia*, u Maria Schiavato, Graziella Srelz, op. cit., str. 24.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

Popis literature

- Berghoffer, Giuseppe, *Contributi allo studio del dialetto fiumano* Progr. d. r. ginnasio di Stato in Fiume, 1894.
- Blecich, Kristina; Tamaro, Sandra, *Voci di origine romanza, slava e germanica nella terminologia gastronomica e culinaria del dialetto fiumano*, u *Tabula*, 13, 2015, str. 61–79.
- Cattalini, Carlo, *Le poesie di Gino Antoni*, Fiume, VI, 1986, br. 11, str. 96–107.
- Crnić Novosel, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina, *Il dialetto fiumano-parte integrante dell'identità fiumana*, u «La battana», br. 198, Fiume/Rijeka, Edit, 2015, str. 62–83.
- Deghenghi Olujić, Elis, *Il dialetto, voce inimitabile del patrimonio antropologico e comunitario istro-quarnerino*, u «La battana», br. 177, Fiume/Rijeka, Edit, 2010, str. 9–38.
- Depoli, Attilio, *Bibliografia storica fiumana*, in «Fiume» rivista semestrale della Società di Studi Fiumani, Fiume, stabilimento tipografico Urania, 1924, str. 65–120.
- Fried, Ilona, *Fiume città della memoria (1868-1945) (Rijeka grad sjećanja)*, Udine, Del Bianco Editore, 2005.
- Gerbaz Giuliano, Corinna, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata*, u *Studi e memorie dell'IRCI*, Trieste, iz. Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, 2018, str. 55–66.
- Lukežić, Irvin, *Mario Schittar*, Crikvenica, Libellus, 1995.
- Mazzieri-Sanković, Gianna, *La veneticità dei fiumani*, u *Ettore Mazzieri. Storie e ciacole de un fuman patoco*, SAC „Fratellanza” – Comunità degli Italiani di Fiume, Fiume, EDIT, 2007, str. 15–19.
- Miškulin, Dolores, *La città di Fiume nei versi dialettali in rotativa (1900-1919)*, *Zbornik radova – Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana*, Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico / Zadar, 2010, str. 131–158.
- Miškulin, Dolores, *Pregled stvaralačkoga opusa riječkoga pisca Gina Antonyja (Cavaliere di Garbo) kroz presjek riječkoga tiska na talijanskome jeziku*, u *Fluminensia*, god. 25 (2013), br. 2, str. 7–20.
- Pužar, Aljoša (ur.), *Città di carta/Papirnati grad. La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento/Talijanska književnost Rijeke u XIX. I XX. stoljeću*, Rijeka, Edit/Izdavački Centar Rijeka, 1999.
- Sanković Ivančić, Martina, *Quel Zuane nato in Marsecia n. 20*, u *Rime de Fiume di Mario Schittar*, Rijeka, Edit, 2018, str. 9–22.

Schiavato, Maria; Srelz, Graziella (ur.), *El nostro dialeto. Raccolta di poesie in vernacolo fiumano*, iz. Comunità degli Italiani di Fiume, Fiume, 1983, str. 1–38.

Torcoletti, Luigi Maria, *Scrittori fiumani*, Fiume, E. Mohovich, 1911.

SOMMARIO

Corinna Gerbaz Giuliano

VISIONI DI FIUME NELLA LETTERATURA DIALETTALE ITALIANA DI FINE OTTOCENTO

Il contributo in questione si prefigge di rivisitare le risorse culturali presenti nei testi dialettali in verso di autori vissuti a Fiume nell'Ottocento o a cavallo tra Ottocento e Novecento. Tra questi emergono: Mario Schittar (pseudonimo Zuane de la Marsecia), Arturo Caffieri (pseudonimo de Rocambole), Gino Antony (pseudonimo Cavaliere di Garbo) e Oscarre Russi (pseudonimo Russetto). Dagli scritti della tradizione emerge un attaccamento al borgo natio e la visione di una città industrializzata e in fermento.

Parole chiave: letteratura italiana a Fiume alla fine del XIX secolo; poesia dialettale; attaccamento al borgo natio

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

NINA SPICIJARIĆ PAŠKVAN

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci

MAĐARSKI KULTURNI KRUG U RIJECI U 19. STOLJEĆU

pregledni članak

UDK: 930.85(497.5Rijeka=511.141)“18“

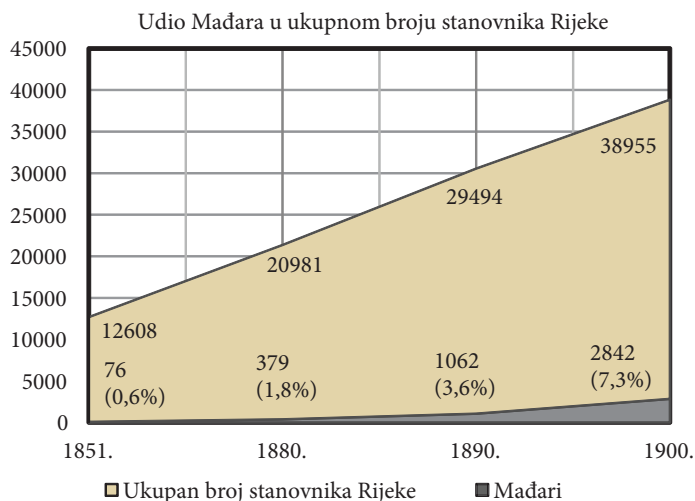
Cilj je ovog rada prikazati mađarski kulturni krug u nekadašnjoj Rijeci u 19. stoljeću. Ugarska vladavina u gradu Rijeci može se podijeliti na tri razdoblja: 1) 1776. – 1809.; 2) 1822. – 1848. i 3) 1868. – 1918., a sukladno tomu može se promatrati i postupan razvoj mađarskog kulturnog, jezičnog i javnog utjecaja u tom gradu. U ovom prilogu taj će se utjecaj pratiti kroz izdanja udžbenika za učenje mađarskog jezika, izdanja rječnika, zatim kroz književnost i prijevode književnih djela, izdavanje novina i periodičnih publikacija te kroz uključivanje Mađara u onodobna kulturna društva u gradu Rijeci.

Ključne riječi:

Mađari; Rijeka; 19. stoljeće; školstvo; književnost; periodika

1. Povijesne prilike u nekadašnjoj Rijeci

Godina 1776. u kojoj carica Marija Terezija proglašava inkorporaciju Rijeke ugarskoj kruni (koja je dotad bila dijelom Austrijskog primorja sa sjedištem u Trstu) posredno preko Hrvatskog kraljevskog namjesništva značajna je kao uvod u 19. st. i veći mađarski utjecaj na grad. Godine 1779. ta ista carica proglašava Rijeku slobodnim trgovačkim gradom i dalje pripojenom ugarskoj kruni čime je Ugarska dobila svoj izlaz na more (Lukežić 2004a: 229). Potom, od 1809. do 1813. slijedi francuska vladavina u okviru Ilirskih provincija nakon koje (1813. – 1822.) nastupa austrijska vlast, da bi 1822. Rijeka opet pripala ugarskoj kruni. Od 1848. pa do 1868. Rijeka pripada Banskoj Hrvatskoj. Budući da Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868., kojom je Rijeka kao izdvojeno tijelo došla pod izravnu upravu Ugarske, pitanje Rijeke nije riješeno, 1870. donesen je statut i proglašava se Provizorij, tj. privremena ugarska uprava nad Rijekom koja je trajala do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. U tom je razdoblju gradom i riječkim kotarom upravljao guverner Rijeke i Ugarskog primorja kojega je imenovao kralj na prijedlog predsjednika ugarske vlade. Pod njegovom su ovlašću bile javna uprava u gradu i pomorstvo u Ugarskom primorju. Zahvaljujući ugarskom ulaganju u lučku i općenito prometnu infrastrukturu, to je vrijeme naglog gospodarskog rasta grada. Usporedno uz gospodarski rast, brzo je rastao i broj stanovništva (Nagy 2014: 120). Primjerice, 1760. Rijeka broji 3.570 stanovnika, 1851. 12.588, 1869. s podopćinama Plase, Kozala i Drenova ima 17.884 stanovnika, a 1900. dolazi do 38.955.¹

¹ O demografiji Rijeke usp. Stražićić 1994.

Krajem 18. st. u Rijeci gotovo nije bilo rođenih Mađara, a njihovo doseljavanje vezano je za političke i društvene okolnosti u gradu tijekom 19. stoljeća. Godine 1851. Rijeka broji 76 Mađara, dok taj broj 1900. raste do 2.842 (Stražičić 1994: 121; Nagy 2014: 120).

Razvoj mađarskog kulturnog kruga, tj. afirmacije mađarske kulture i jezika na području nekadašnje Rijeke može se promatrati u skladu s trima razdobljima ugarske uprave nad Rijekom: 1) 1776. – 1809.; 2) 1822. – 1848.; 3) 1868. – 1918.).²

2. Mađarski jezik i kultura u prvim dvama razdobljima ugarske uprave

Prva dva razdoblja ugarske uprave (1776. – 1809. i 1822. – 1848.) zapravo su uvod u jače kulturne i političke dodire između Rijeke i Mađara, odnosno uvod u kulturne dodire s Mađarima i mađarskim jezikom i kulturom na području nekadašnje Rijeke. Mogućnost razvoja određene kulture na jednom području u uskoj je vezi s jezičnim prožimanjem domicilnog i novodoseljenog stanovništva. Za usvajanje pojedinog jezika i kulture osnovnu ulogu imaju obrazovne ustanove, što se može promatrati i u slučaju mađarskog jezika koji se postupno uvodio u škole i javni život Rijeke.

U prvom razdoblju ugarske vladavine Rijekom u osnovnim školama i pomorskoj školi nastavni je jezik bio talijanski, dok se u gimnaziji nastava odvijala na latinskom (Pelles 2001: 172). Za predavanje mađarskog kao izbornog predmeta raspisan je natječaj za profesora još 1791. godine. Uvjet za profesorsko mjesto bilo je poznavanje talijanskog i hrvatskog jezika, a prvi je nastavnik bio Franjo (Francesco) Hofman (? – 1805.) i držao je početni i napredni tečaj mađarskog jezika. Nakon njega na to mjesto dolazi Stjepan Racz. Mađarski se prestao poučavati u vrijeme francuske uprave (Lukežić 2004: 40; Antić 1965: 62, 63).

Drugo razdoblje ugarske vladavine Rijekom (1822. – 1848.) karakterizirano je intenzivnijim kulturnim dodirima s Mađarima, izraženima u liku i djelu Ferenc Császára (1807. – 1858.). Završio je pravo u Pešti i Zagrebu, a u Rijeci je boravio od 1830. do 1840. Bio je zaposlen u riječkoj gimnaziji kao profesor mađarskog jezika i književnosti; 1833. dobiva počasnu titulu patricija Bakra i Rijeke, a iste godine nakon polaganja pravosudnog ispita postaje i odvjetnikom. Za vrijeme boravka u Rijeci bavio se književnošću³ i prevođenjem

² Ovaj rad posvećujem dugogodišnjem voditelju Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci, akademiku Petru Strčiću, koji me od početka mogega rada poticao na istraživanje mađarskog kulturnog kruga u nekadašnjoj Rijeci.

³ Objavio je zbirku pjesama *Szonettkoszorú* (*Sonetni vijenac*, 1831) u tiskari braće Karletzky.

talijanskih književnih djela na mađarski. Značajan je i po ulozi profesora mađarskog Ivanu Mažuraniću, na kojega je djelovao vrlo motivirajuće što se vidi u ranijoj Mažuranićevoj lirici (Lókös 2004: 87; Lukežić 2004a: 41–43), ali i po tome što je Ivan Mažuranić 1832. upravo na mađarskom objavio *Búcsúdal* (*Oproštajnu pjesmu*) (Tiskara Karletzky, Rijeka) povodom odlaska riječkog guvernera Ferencza Űrményija u požunski sabor.

Császár je sastavio i priručnik za učenje mađarskog jezika namijenjen za govornike talijanskog, *Grammatica ungherese* (1833), koji se sastoji od gramatičkog dijela s vježbama za prevođenje i konverzaciju, pregleda mađarske književnosti 19. stoljeća i malog talijansko-mađarskog i mađarsko-talijanskog rječnika. Riječ je o izdanju koje talijanske govornike uvodi u mađarski jezik i književnost.⁴ Nakon odlaska u Peštu, u dvama je svescima prikazao povijest grada Rijeke te potencijale za razvoj njezine luke, željeznice, ali i drugih mogućnosti toga grada kao potencijale za unapređenje ugarske privrede (*Fiumei kikötő*, 1842., 1843.) (Lukežić 2002b: 2). U svoje je vrijeme bio poznata i cijenjena ličnost u Ugarskoj, što dokazuje činjenica da je 1832. izabran za dopisnog člana Mađarske akademije znanosti. Dakle, riječ je o intelektualcu i svestranoj ličnosti (pjesnik, prevoditelj, urednik, pravnik, pisac, pjesnik) te posredniku između talijanske i mađarske kulture koji je otvorio put mađarskom jeziku, kulturi i književnosti u Rijeci.⁵

U ovo razdoblje spada i tisak ugarskih novina pisanih na talijanskom jeziku koje su smatrane prvim modernim riječkim novinama. Riječ je o listu *Eco del Litorale Ungarico*, koji je izlazio od 1843. do 1846. u tiskari Karletzky. Tiskanje ovog polutjednika podupirao je Kraljevski riječki gubernij s guvernerom Pálom Kissom de Nemeskérom na čelu. Prvi urednik bio je Giovanni Spagnolo do 1845., a na njegovo je mjesto došao Vincenzo Solitro. Novine su pokrenute kako bi se Riječanima na poznatom jeziku približilo stanje u Ugarskoj te mađarski jezik i kultura. Glavni suradnici i izdavači bili su pripadnici riječke građanske elite. U listu su se, uz meteorološki izvještaj, donosile vijesti o pomorstvu, trgovini, politici, privredi, ali i podaci o umrlima, kazališnim predstavama te prikazi knjiga, nekrolozi, oglasi itd. (Škrbec 1995: 263–266; Lukežić 2002b).

⁴ Prvi mađarski gramatički priručnik na talijanskom *Grammatica ungherese ad uso degli italiani* izašao je 1827. u Rimu, autora Zsigmonda Deákija (Varga 2004: 139).

⁵ Više o njemu v.: Császár, *Magyar írók élete*; Lukežić (2004a: 40–43); Éder (1992: 23–27).

3. Mađari u Rijeci u razdoblju Riječkog provizorija

Za širenje mađarske kulture u Rijeci najplodnije je treće razdoblje (1870. – 1918.). Grad se ubrzano gradi i razvija te u njega dolaze brojni Mađari. Rijeka se spaja s Budimpeštom 1873. otvaranjem odvojka željezničke pruge od Karlovca do Rijeke čime grad na Rječini postaje jedina ugarska izvozna luka. Osnivaju se parobrodarska društva *Adria* (1882.) i *Ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo* (1891.) te banke *Riječka banka* (1871.) i *Pučka štedionica* (1873.) u kojima je uložen mađarski kapital i kapital riječkih bogataša (Matejčić 2007: 236). Uz to, organiziraju se školske ustanove kao temelj širenja mađarskog jezika i kulture. Nositelj je svega toga mađarski kapital što ulazi u sve pore riječkog društva. Također, to je razdoblje tiskarskog eldorada Rijeke⁶ na talijanskom jeziku, ali isto tako i sutona hrvatskih tiskovina i knjiga.

Dakle, grad se ubrzano razvija u prometno, trgovačko i industrijsko središte. Ugarska država za pojedine projekte javnih zgrada upošljava i ugarske arhitekte (Matejčić 2007: 236, 237). Primjerice, današnja Guvernerova palača napravljena je prema projektu Alajosa Hauszmana (1847. – 1926.),⁷ jednog od vodećih mađarskih arhitekata dvojne vladavine specijaliziranog za reprezentativne palače. Gradnja Palače trajala je od 1893. do 1896. za vrijeme riječkog guvernera grofa Lajosa Batthyányija, koji nije doživio kraj izgradnje.

Kako su škole bile polazna točka za mađarizaciju Rijeke, od velikog je značaja bila njihova izgradnja, za što su zaslužni također mađarski arhitekti. U programu je bilo izgraditi trgovačku akademiju, kraljevsku nautičku školu, žensku osnovnu i višu školu te građansku i industrijsku školu (Matejčić 2007: 269). Tako je 1897. izgrađena ženska osnovna i viša škola (današnja Prva riječka hrvatska gimnazija) prema projektu Győzőa Cziglera (1850. – 1905.). Za projekt zgrade Trgovačke akademije, u kojoj su bile smještene Kraljevska ugarska muška osnovna i građanska škola, zaslužan je mađarski arhitekt, predstavnik eklekticizma i Hauszmanov učenik, Ignaz Alpár (1855. – 1928.). Zgrada je završena 1899., a danas je u njoj smješten Pomorski fakultet (Matejčić 2007: 270).⁸

Mađarska je vlast uložila napore i za izgradnju željeznice pa se 1873. otvara odvojak Karlovac – Rijeka čime je Budimpešta povezana s Rijekom. Tada u Rijeku dolazi i željezničko činovništvo i stručnjaci. U početku je kao kolodvor služila drvena baraka, a gradnja nove željezničke stanice završena je

⁶ U Rijeci 1870. ima čak 18 tiskara (v. Škrbec 1995: 285–290).

⁷ Više o palači i njezinoj gradnji te o njezinu arhitektu v. u: *Svjedočanstva* 2004.

⁸ Prema projektima mađarskih arhitekata sagrađena je i Nautička akademija te zgrade nekih drugih škola, ali se to odvijalo u 20. stoljeću.

1890. uz zalaganje ministra Barossa, a prema projektu Ferenc Pfaffa (1851. – 1913.), glavnog inženjera Državnih ugarskih željeznica.⁹

Također valja istaknuti i projekt proširenja riječke luke koji se sastojao od izgradnje lučkih gatova, lukobrana, lučkih skladišta i ostale infrastrukture. Za izvedbu, ali i izradu dijela projekta zaslužan je mađarski arhitekt Antal Hajnal, a graditelj je bio Francuz Hilarion Pascal. Gradnja je trajala od 1872. god. pa do početka 20. st. (Magaš 2002: 80–82; Matejčić 2007: 208; Zucconi 2008).

Radi se o vremenu u kojem grad kroz gradnju novih monumentalnijih gradskih četvrti gubi izgled sredozemnog lučkog grada, a poprima izgled srednjoeuropskog *kozmpopolisa*, odnosno trgovačkog i pomorskog središta. Upravo izgradnja i razvoj Rijeke u nju dovodi Mađare u većem broju. Mađari dolaze u Rijeku kao predstavnici ugarske krune i njezinih institucija, tj. kao državni službenici, radnici na željeznici, industrijalci, nastavnici, ali i trgovci i privatnici. Neki se nastanjuju trajno u Rijeci, dok je nekima to samo usputna postaja ili odskočna daska za njihov osobni profesionalni razvoj.¹⁰ Brojnim Mađarima Rijeka je bila polazna točka za emigraciju u Ameriku, dok su drugi samo turistički posjetili Rijeku. Ovim potonjima odredište je uglavnom bila Opatija, a kasnije u 20. stoljeću i Crikvenica.

Mađarska je elita međusobno bila povezana obiteljskim i prijateljskim vezama te s matičnom državom. Mađari su sa sobom u Rijeku doveli i domaće kontakte. Oni su se, s jedne strane družili u okviru obiteljskih okupljanja, a s druge strane su djelovali kao integralni dio riječkog stanovništva. Primjerice, mnogi su Mađari bili članovi lokalnih kulturnih društava u Rijeci: *Casino Patriottico*, *Hrvatska narodna čitaonica* i *Società Filarmonico-drammatica*, a središta njihova društvenog života bili su i *A fumei tisztviselők egyesülete* (Udruga riječkih službenika), zatim *Fiumei Magyar Daloskör* (Riječki mađarski pjevački zbor) i *Fiumei Lloyd* (Riječki Lloyd) (Körösi 1900; Fried 2005: 149). Riječki intelektualci nisu bili opterećeni nacionalnim, a usporedno se u komunikaciji rabilo više jezika: talijanski, hrvatski, mađarski, njemački itd. Mađari nisu svoj jezik mogli nametnuti ostalim sugrađanima, već su ga postupno uvodili u živote Riječana putem škola. Tako se od početka ugarske uprave u Rijeci mađarski postupno uvodi u nastavu preko kvalitetnog profesorskog kadra, a tiskaju se i udžbenici za učenje mađarskog jezika. Uz to, za šire poimanje mađarske kulture važno je i prevođenje književnih djela s mađarskog (na talijanski jezik), a zanimljivo je i pisanje djela kojima inspiracija

⁹ On je sagradio i zagrebački Glavni kolodvor.

¹⁰ Zanimljiv je rad Anne Fábri u kojem kroz interpretaciju memoara Emilije Kánye (1828. – 1905., prva žena urednica u Austriji i Ugarskoj), koja je posljednje 22 godine svojega života provela u Rijeci, možemo dobiti slojevitu sliku o društvenom životu Mađara u Rijeci te o njihovu položaju (v. Fábri 2004: 39–46).

postaje Rijeka i Jadran. Također važnu ulogu ima i tiskanje periodike na mađarskom jeziku.

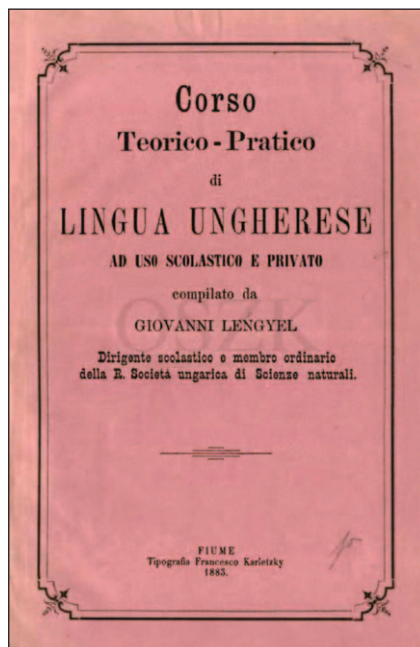
Dokaz velikog značaja Rijeke za Ugarsku i njezina posebnog položaja je i objava sveska *Fiume és a Magyar-Horvát Tengerpart (Rijeka i mađarsko-hrvatsko primorje)* 1910. godine. On je izašao u okviru serijskoga niza naslova *Magyarország vármegyéi és városai (Mađarske županije i gradovi)* pod uredništvom Jánosa Sziklaya i Samua Borovskog. Riječ je o ukupno 25 svezaka, od kojih je svaki posvećen pojedinoj županiji Ugarske, a od 1896. su objavljivani u Budimpešti.

3.1. Školstvo

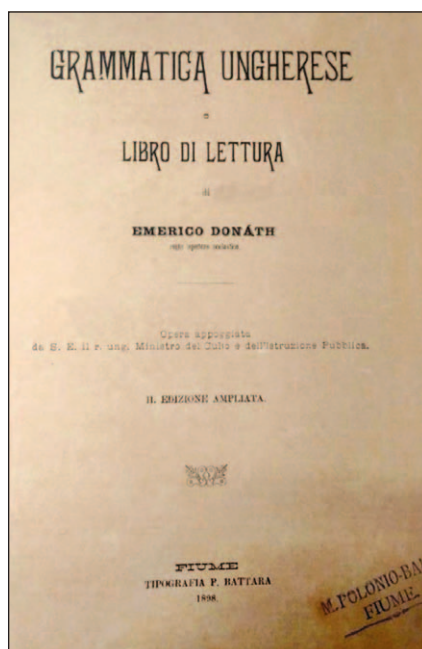
Kralj izdaje naredbu 28. srpnja 1870. da se sve škole u Rijeci izuzmu iz hrvatske uprave i stave pod ugarsku vlast. Unatoč tomu, u gradu Rijeci u to doba djeluje hrvatska Kraljevska gimnazija do njezina preseljenja na Sušak 1896. (Cuvaj 1911: 452; Čop 1988: 111, 240). Ona je bila pod neposrednom upravom hrvatskih vlasti iz Zagreba s hrvatskim kao nastavnim jezikom. Osim nje, od tada se riječki školski sustav dijeli na: sustav talijanskog općinskog školstva koje financira općina te sustav mađarskog državnog školstva na teret Ugarske. U općinskim školama jezik pouke je talijanski, dok su državne škole¹¹ ustrojene na temelju mađarskog školskog zakona i prilagođene riječkoj situaciji (jezik pouke isprva je bio talijanski uz obavezno učenje mađarskog) (Éder 1992: 27). U tom je razdoblju objavljeno i nekoliko udžbenika za učenje mađarskog pisanih na talijanskom jeziku.

Mađari 1876. otvaraju svoju prvu državnu osnovnu školu u Rijeci namijenjenu djeci mađarskih činovnika, ali i djeci kojima mađarski nije materinski jezik kako bi ga naučila. Riječ je o mješovitoj četverogodišnjoj školi *A fiumei állami elemi fiú és leányiskola (Riječka državna osnovna škola za dječake i djevojčice)*. Ta se škola reorganizira 1880. i iz nje se razvijaju muške, ženske i mješovite državne osnovne i državne građanske škole (Čop 1988: 171, 172). Njezin je prvi ravnatelj bio János Lengyel (1876. – 1884.) koji je 1883. u tiskari Karletzky objavio udžbenik za učenje mađarskog koji nije bio namijenjen isključivo učenicima *Corso teorico-pratico di lingua ungherese ad uso scolastico e privato*.

¹¹ Državna mađarska muška osnovna škola (1876. – 1918.); Državna mađarska ženska osnovna škola (1876. – 1919.); Državna mađarska viša djevojačka škola (1876. – 1919.); Državna mađarska muška građanska škola (1884. – 1918.); Mađarska državna viša gimnazija u Rijeci (1881. – 1918.); Mađarska državna viša trgovačka škola (1881. – 1918.); Državna mađarska pomorska akademija (1894. – 1918.) (Čop 1988: 241–250).

János Lengyel, *Corso teorico-pratico di lingua ungherese ad uso scolastico e privato*, 1883.

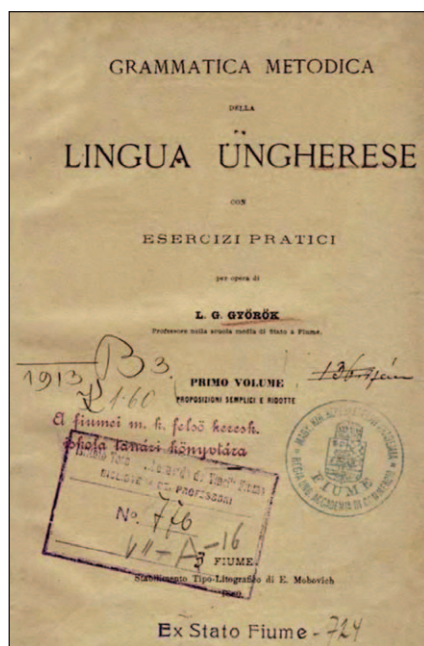

Imre Donáth, *Grammatica ungherese e libro di lettura*, 1898. (2. izdanje)

Zatim je 1892. objavljena *Grammatica ungherese e libro di lettura* u autorstvu Imrea Donátha, ravnatelja Mađarske državne građanske škole (1888. – 1898.), i to kao udžbenik za večernji tečaj mađarskog za odrasle koji sâm pokreće. Osim toga, u tiskari Mohovich 1884. u koautorstvu Jánosa Lengyela, Károlya Benkőa, Imrea Donátha, Györgya Kavulyáka, Zoltána Szígyártóa za školske potrebe izlazi mađarsko-talijanski rječnik (*Magyar és olasz szótár*) te 1887. od istih autora izuzev Lengyela i talijansko-mađarski rječnik (*Dizionario italiano-ungherese compilato sui migliori vocabolari*) (Zolnai 1965: 55, 56; Éder 1992: 27).

Reorganizacijom realne škole osnovane u vrijeme hrvatske uprave nastala je viša srednja škola – vrsta miješanog instituta (*Állami Felső Középtanoda – Scuola Media Superiore di Stato*). Nastava se odvijala na talijanskom, a mađarski, njemački i hrvatski bili su izborni predmeti (Pelles 2001: 175, 176).

U toj školi mađarski predaje i Miksa Gresits (1843. – 1903.). U skladu s potrebama za nastavom u godišnjaku škole 1877. objavljuje analizu *L'insegnamento della lingua ungherese al R. Ginnasio reale in Fiume* te 1879. udžbenik *Grammatica metodica della lingua ungherese* (Varga 2004: 140). Drugi učitelj mađarskog bio je Leó Györök koji sastavlja dva priručnika: *Elementi di grammatica ungherese* 1878. te *Grammatica metodica della lingua ungherese con esercizi pratici* 1880., oba objavljena u tiskari Mochovich (Éder 1992: 28).

Leó Györök, *Grammatica metodica della lingua ungherese con esercizi pratici*, 1880.

Leó Györök, crtež Rijeke iz knjige Otmára Szinnyeija, *Magyar lobogó alatt az Adrián*, 1892., str. 27.

Budući da spomenuti mješoviti institut nije zadobio odgovarajući društveni ugled i važnost, mađarske ga vlasti 1881. reorganiziraju i iz njega nastaje gimnazija, tj. *Magyar Királyi Állami Főgimnázium – Regio Ungarico Ginnasio Superiore dello Stato*¹² u koju se ulažu veliki naponi kako bi dobila visoku kvalitetu. Nastavni jezik ostaje talijanski, a poslije četvrte godine mađarski (usp. Čop 1988: 188, 189; Éder 1992: 28; Pelles 2001: 176).

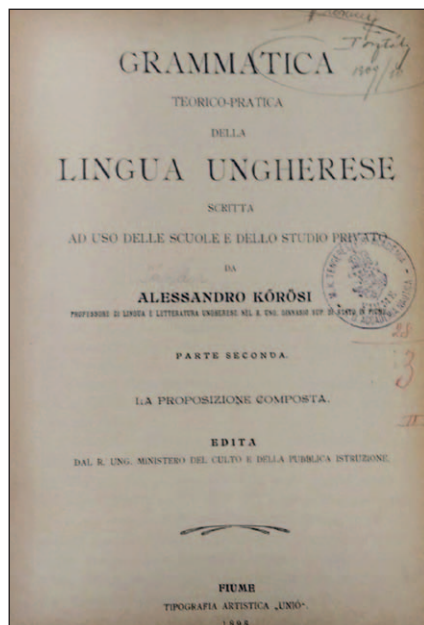
Ravnateljem te škole od 1882. do 1888./1889. bio je Béla Erődi (1846. – 1918.), a predavao je mađarski jezik i književnost. On je zaslužan za nagli razvoj gimnazije tako što je ojačao nastavno osoblje dovodeći nastavnike mađarskog koji dobro znaju talijanski, a povećao je i broj sati za učenje mađarskog jezika i književnosti. Profesori mađarskog materinskog jezika bili su poslani u Italiju na usavršavanje jezika, isto kao što su i italofoni profesori poslani u Mađarsku kako bi naučili mađarski. Oni, s učenicima koji odlaze na studije u obje zemlje, postaju medijatorima između talijanske i mađarske kulture (Éder 1992: 28–30; Pelles 2001:176; Srdoč-Konestra 2004: 131).

Nakon Erődija na čelo gimnazije dolazi József Berghoffer (1859. – 1896.). U gimnaziji je od 1882. držao katedru za njemački jezik i književnost te je predavao mađarski i povijest. Dopisnik je i suradnik novina *Magyar Tengerpart* (*Mađarsko primorje/Mađarska obala*) u kojima objavljuje članke o školstvu te književne i kazališne kritike (Lukežić 2004a: 44). Između ostalog, značajan je

¹² Iz tog se mješovitog instituta razvija i Mađarska državna viša trgovačka škola (Čop 1988: 196, 197).

njegov rad u kojem daje prvi sustavni opis fijumanskog dijalekta (*Contributi allo studio del dialetto fiumano. Saggio grammaticale*, 1894.).

Profesor mađarske književnosti, povijesti i njemačkog jezika u Mađarskoj višoj gimnaziji u Rijeci od 1884. do 1901. bio je Sándor Kőrösi (1857. – 1928).¹³ Na njegov je poticaj u okviru gimnazije školske godine 1890./1891. bio osnovan mađarski debatni krug, tj. Društvo mađarskih prijatelja. U njemu su se odvijale rasprave o mađarskim i talijanskim književnim i lingvističkim temama. Uz to, Kőrösi predlaže nove načine za pouku mađarskog jezika te u tu svrhu izdaje dvodijelnu gramatiku koja postaje udžbenikom u toj školi (*Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese scritta ad uso delle scuole e dello studio privato*, *La proposizione semplice* – 1891.; *La proposizione composta* – 1898.).

Sándor Kőrösi, *Grammatica teorico-pratica della lingua ungherese scritta ad uso delle scuole e dello studio privato*, 1898.

Objavljuje i razne radove o riječkim temama, mađarsko-talijanskim književnim i jezičnim dodirima, ali i književne uratke i dr. Bio je glavnim urednikom riječkog tjednika *Magyar Tengerpart* koji je osnovao 1893. s profesorom Aladárom Festom (Éder 1992: 31; Lukežić 2004a: 45).

¹³ Više o njemu v. Pallós Piroška, Simonné 2016; Fábián 2012.

Upravo je Fest (1855. – 1931.) bio Berghofferov nasljednik na mjestu ravnatelja od 1896. do 1912. U istoj je školi bio i profesor povijesti od 1881. do 1894. Objavljuje niz rasprava o riječkoj povijesti, a u svojim prilogima bavi se i školskom problematikom.

3.2. Književnost i prevodilačka djelatnost

Riječka intelektualna elita uglavnom je bila bilingvalna, nerijetko trilingvalna, ali i višejezična. To se odražava u književnim radovima koji su pisani na talijanskom, mađarskom, hrvatskom, njemačkom i drugim jezicima te u prijevodima s jednog jezika na drugi. Posljednja tri desetljeća 19. st. uglavnom izlaze knjige na mađarskom i talijanskom jeziku te prijevodi književnih djela s jednog na drugi jezik. Tako primjerice već spomenuti Béla Erődi svoje uratke objavljuje na mađarskom i talijanskom. Osamdesetih godina 19. st. u Rijeci se pojavljuju i prvi prijevodi mađarskih književnika na talijanski jezik (Lukežić 2000: 190). Prvi se na tom polju istaknuo profesor Kraljevske državne realne gimnazije i Nautičke škole u Rijeci, Prospero E. Bolla¹⁴ (? – 1895.) s prijevodom Petőfijevih pjesama *Liriche di Alessandro Petőfi* (Trst, 1880). Petőfijeve pjesme prevodio je i riječki književnik i slikar Mario Schittar (1862. – 1890.),¹⁵ a na hrvatski je nekoliko njegovih pjesmama preveo Draško S. Helvetić, od kojih su neke objavljene u sušačkoj *Slobodi* 1881.¹⁶ U 20. st. Petőfija su prevodili i Riječani Francesco Sirola, Edoardo Susmel i Antonio Widmar (Lukežić 2004b: 107, 108). Osim barda mađarske lirike Sándora Petőfija, vrlo prevodeći mađarski književnik bio je i Mór Jókai (1825. – 1904.) koji se isticao u pisanju romana, novela i drama. Prevoditelji njegovih djela na talijanski jezik u 19. st. bili su: riječki glavni gradski bilježnik Ernesto/Ernő Brelich (1844. – 1902), profesori Pietro Zambra (1857. – 1913.), Samu (Samuele de) Szabó (1859. – 1945.), Antonio Negovetich (1868. – 1946.) (Lukežić 2000: 191, 192; Lukežić 2002a: 220–222).¹⁷ Mór Jókai, osim kao jedan od najplodnijih književnika svojega doba, isticao se kao vrlo utjecajna ličnost na političkom i kulturnom planu. Bio je sudionik revolucije u Mađarskoj 1848. godine. Rijeku je posjećivao u nekoliko navrata, a prvi ju je put posjetio 1881. godine. Tada mu je bio organiziran svečani doček i bogat sadržaj tijekom

¹⁴ Bolla je preveo na talijanski i *Smrt Smail age Čengića* Ivana Mažuranića (*Morte di Ismajl Čengić-aga*, Mohovich, Rijeka, 1877. – NSK, sig. 57.352).

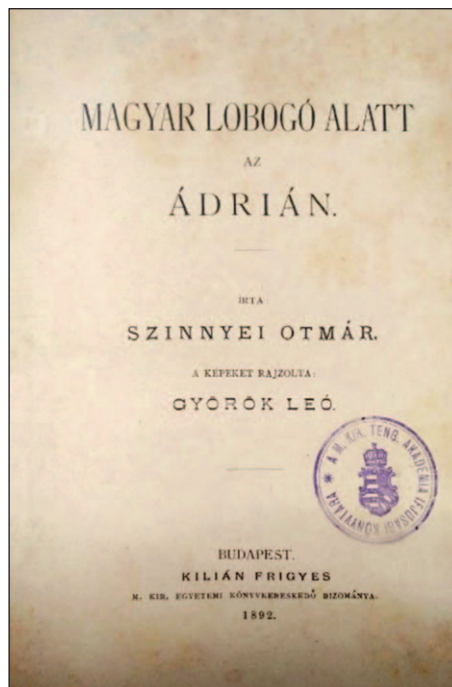
¹⁵ Više o Schittarovim prijevodima v: Lukežić 2004b.

¹⁶ Osim u *Slobodi*, Helvetićevi prijevodi pjesama objavljeni su i u *Zvezdi* (1881.), *Hrvatskoj vili* (1883.) i *Vijencu* (1883.) (Lukežić 2004b: 103; Póth 2006: 422).

¹⁷ Od prijevoda s mađarskoga na talijanski zanimljivo je istaknuti i jedan prijevod Riječanina Vittorija Gausa/Viktora Garádyja (1857. – 1932.). On je 1897. za talijansku kazališnu družinu Salvini preveo romantičnu povijesnu dramu *Bánk Ban* (1815.), autora Józsefa Katone koju su u tom prijevodu uprizorili u budimpeštanskom kazalištu Víg (Vígyszínház) i u kazalištu u Kečkemetu. (Više o njemu v. u: Garády, *Magyar életrajzi lexikon*; Fried 2005).

Géza Kenedi, *A Quarnero. Fiume és Abbazia*, 1884.

Otmár Szinnyei, *Magyar lobogó alatt az Adrián*, 1892.

trodnevnog boravka. Upravo su doživljaji s putovanja potakli Jókaija da radnju dijelova svojega romana *Egy játékos aki nyer* (*Igrač koji dobiva*)¹⁸ iz 1881. smjesti u Rijeku i njezinu okolicu (Lukežić 2002a: 218–220). On je zapravo bio prvi u nizu mađarskih književnika koji je svoju inspiraciju pronašao na obalama Jadranskog mora.

Približavanju Rijeke i okolice Mađarima pogoduje i otvaranje već navedene željezničke pruge Budimpešta – Rijeka 1873. Uz to, počinje se razvijati i Opatija kao turističko odredište za brojne Mađare, a postupno i Crikvenica i Selce postaju mađarske destinacije.¹⁹ Time Rijeka i okolica postaju sve češćim temama književnih djela. Primjerice, 1884. objavljen je turistički vodič Géze Kenedija (1853. – 1935.) pod naslovom *A Quarnero, Fiume és Abbázia* (*Kvarner, Rijeka i Opatija*) (Kiss 2004: 58, 63).

Godine 1892. objavljen je putopis Otmára Szinnyeija (1859. – 1904.) *Magyar lobogó alatt az Adrián* (*Na Jadranu pod mađarskom zastavom*) u kojem je, između ostalog, opisana riječka riva s palačama, luka, ulice i dr.²⁰

Trend putovanja na Jadran te pretakanja doživljaja i krajolika iz tog kraja u književna djela nastavlja se i u 20. stoljeću. To se vidi u pojedinim radovima Endre Adyija (1877. – 1919.), Ferenc Herczega (1862. – 1954.), Zsigmonda Sebőka (1861. – 1916.), Ferenc Molnára (1878. – 1952.), Viktora Cholnokyja (1868. – 1912.), Dezsőa Kosztolányija (1885. – 1936.) i drugih (Kiss 2004: 58–65).

Jadran za mađarskog čitatelja predstavljaju egzotičnu pozadinu za beletrističke uratke pa su u svojim djelima književnici nerijetko pružali idealiziranu sliku grada Rijeke i njezine okolice. No, Rijeka je za „obične” Mađare predstavljala luku ratne mornarice i početnu točku za prelazak u Ameriku (Ladányi 2004).

3.3. Mađarska periodika i kulturna društva

Budući da se sve više Mađara doseljava u Rijeku, oni nastoje očuvati svoj identitet kroz osnivanje pojedinih društava. Tako je 1891. osnovano već spomenuto društvo *Fiumei Magyar Daloskör* (*Riječko mađarsko pjevačko društvo*), a 1896. kulturni klub *Circolo Arpad* (*Društvo Arpad*). Ovom potonjem svrha je bila organiziranje dobrotvornih priredbi, predavanja, obiteljskih

¹⁸ Više o navedenom romanu v. Ćurković-Major 2007.

¹⁹ Više o tome v. Kósa 2004.

²⁰ Opisuje se vožnja jedrenjakom *Kurul* čiji je projektant bio već spomenuti Leó Györök (slikar, profesor i pisac jezičnih udžbenika) koji je navedeni putopis obogatio svojim crtežima. Kreće se iz riječke luke prema Dalmaciji (Kiss 2004: 60). Od putopisa kroz Dalmaciju iz 19. stoljeća, mogu se izdvojiti: serija putopisa Ottóa Hermana u listu *Vasárnapi Újság* 1877. pod naslovom *Adriai képek* (*Jadranske slike*) ili primjerice putopis *Tanulmányi kirándulásom Dalmáciában* (*Na studijskom izletu u Dalmaciji*) autora B. Erődija iz 1897. (Kiss 2015: 722).

svečanosti i društvenih zabava (Kőrösi 1900; Lukežić 2005: 215). Iako su u Rijeku svakodnevno dolazile sve važnije mađarske novine i časopisi, ipak se osjećala potreba da se pokrenu riječke mađarske novine koje bi izvještavale svoje čitatelje o lokalnim i svjetskim aktualnostima. Stoga se mađarski jezik, osim kroz škole, poslovni svijet i urede, u život Riječana uvodi kroz tiskovine.

Tako 1881. Zsigmond Mócs (1853. – 1892.) pokreće dvotjednik (zatim tjednik) *Fiume* čiji je urednik i vlasnik. Riječ je o dvojezičnoj tiskovini na mađarskom i talijanskom jeziku koja se bavila trgovačko-pomorsko-socijalnom tematikom, a tiskala se u riječkim tiskarskim zavodima Emidija Mohovicha i Pietra Battare. Od 1883. list izlazi isključivo na mađarskom, a godina prestanka izlaženja nije poznata. Ovaj je list donosio informacije o lučkom prometu, opsegu trgovačkih poslova, o tarifama, zatim izvještaje s burze i drugo. Zsigmond Mócs osim što je bio novinar bavio se i prevođenjem talijanskih pisaca na mađarski, a preko tih novina bio je branitelj mađarskih interesa (Despot 1953: 616; Cella 1957: 33, 51).

Uz subvencije peštanske vlade, u Rijeci 1884. četiri puta mjesečno počinje izlaziti list *Magyar Tenger mellék* (*Mađarsko primorje*). Njegovi su prilozi bili na mađarskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Bavio se privrednom i pomorskom problematikom, osobito industrijom i novčarstvom, a donosio je pojedine političke vijesti. Urednik ovog lista bio je Egidio L. Megy (Zolnai 1932: 94; Cella 1957: 33, 51).

Kratko izlazi i časopis o zdravlju čiji je vlasnik, izdavač i urednik Mor (Moritz) Richtman, specijalist za ženske bolesti, kirurgiju i okulistiku. Časopis nosi naslov *Jó egészség* (*Dobro zdravlje*), a izlazi od 1892. do 1983. god.

Već je spomenut časopis *Magyar Tengerpart* koji su pokrenuli gimnazijski profesori u Rijeci, Aladár Fest i Sándor Kőrösi 1892. (Despot 1953: 616; Cella 1957: 34, 52). Bio je tiskan u riječkim tiskarama Pietra Battare i Unió. Isprva je izlazio jednom tjedno, a zatim je postao dnevna novina. Izlazio je od 1893. do 1905. Prvi urednik i vlasnik bio je Kőrösi od 1893. do 1898., a nasljeđuje ga Jenő (Eugenio) Hegyi (1898. – 1903.), voditelj riječke tiskare *Unió* (s Emerikom Szammerom) (Lukežić 1999: 144). Na kraju vlasništvo preuzima E. Füzessery te one prestaju izlaziti. U novinama je bila obrađivana privredna, pomorska i književna tematika i novosti, a donošeni su članci iz gradske uprave, o umjetnosti, feljtoni te obavijesti o gospodarstvu, prometu uz vozne redove i oglase. U njemu, osim Kőrösija i njegovih uvodnika, feljtona i drugih priloga, publiciraju i Aladár Fest, Ödön Kemény koji mu je neko vrijeme bio i urednik, zatim grof Tivadar Batthyanyi, Kálmán Fest, Lajos Czink, Samu Szabó, József Berghoffer, Imre Dónath itd. Riječ je uglavnom o profesorima Mađarske državne gimnazije i Trgovačke akademije te vladinim službenicima na raznim funkcijama.²¹

²¹ O mađarskoj periodici u Rijeci v. Lukežić 2005: 212–221.

Od mađarske periodike još valja istaknuti dvojezični mađarski pomorski godišnjak, tj. *Magyar Tengerészeti Évkönyv/Annuario Marittimo Ungherese*, u izdanju *Mađarskog kraljevskog pomorskog društva (Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság)* koji je izlazio u riječkoj tiskari Mohovich od 1891. do 1918. (28 godišta). Donosi podatke o pomorstvu, pomorskom školstvu, bankama, raznim društvima, ugarskim plovilima itd.²² Osim toga, od 80-ih godina 19. st. pojedine mađarske državne škole izdaju godišnjake na kraju školskih godina, primjerice *A Fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője (Programma Del R. U. Ginnasio Superiore Di Stato Di Fiume)*, tj. *program Riječke mađarske kraljevske državne gimnazije*; *program Trgovačke akademije – A fiumei Magyar Királyi Állami kereskedelmi Akadémia Értesítője (Programma degli studi e notizie scolastiche della R. U. accademia di commercio di commercio di Fiume)*; *program muške osnovne i građanske škole – A fiumei Magyar Királyi Állami elemi és polgári fiúiskola Értesítője (Programma della R.U. scuola elementare e cittadina maschile di stato in Fiume)* (v. Zolnai 1932; Gráberné Bőzse, Léces 1997: 184–186).

Početak 20. st. izlazi još mađarskih časopisa koje subvencionira ugarska vlada. U skladu s tim, ti su časopisi zastupali mađarske nacionalne, gospodarske i političke interese što je bilo u suprotnosti s riječkim autonomaskim pokretom (Lukežić 2005: 219) te postupno dolazi do netrpeljivosti unutar riječke intelektualne elite.

4. Zaključak

Mađarski utjecaj u gradu Rijeci vezan je za tri povijesna razdoblja u kojima je Rijeka bila sastavnim dijelom ugarske krune. Za afirmaciju mađarskog kulturnog kruga najznačajnije je treće razdoblje, tj. doba od Ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. pa do kraja stoljeća. To je vrijeme kada se grad razvija na svim područjima, proširuje se luka (od 1870.), razvijaju se pomorske kompanije, gradi se pruga do Karlovca koja Rijeku spaja s Budimpeštom (1873.) te željeznički kolodvor (1890.), razvija se ekonomija, trgovina, industrija, a procvat doživljavaju i javne ustanove kao što su škole, kazališta, muzeji. Otvaraju se i hoteli. U grad dolazi sve veći broj Mađara čime se stvara mađarski kulturni krug u ovom gradu. Iako njihov udio u ukupnom broju riječkih stanovnika nije bio velik, zbog onodobne društveno-političke situacije oni su ostavili vrlo značajan trag u kulturi grada Rijeke koji možemo vidjeti i danas, uglavnom u arhitekturi i industrijskoj baštini grada. To je razdoblje u kojem grad dobiva kozmopolitski karakter te u njemu žive i djeluju ljudi različitog društvenog statusa i različitih nacija.

²² Pojedini brojevi dostupni su na: <https://epa.oszk.hu/02900/02977#>.

Literatura

- Antić, Vinko (1965) *Pisci, Rijeka, zavičaj*. Tipograf. Rijeka.
- Garády Viktor, Gauss (1990) *Magyar életrajzi lexikon*. Akadémiai kiadó. Budimpešta. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/garady-viktor-gauss-7586F/> (pristupljeno 11.3.2020.)
- Cella, Sergio (1957-1958) *Giornalismo e stampa periodica a Fiume (1813-1947)*. *Fiume* V/1-2. 26–62.
- Cuvaj, Antun (1911) *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 7. Zagreb.
- Császár, Ferenc (1891-1914) *Magyar írók élete és munkája*, ur. Szinnyei, József. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/c/c03009.htm> (pristupljeno 28.2.2020.)
- Čop, Milivoj (1988) *Riječko školstvo (1848-1918)*. ICR. Rijeka.
- Ćurković Major, Franciska (2007) Zbiljske osnove romantičnog krajolika. Književne vedute u romanu Igrač koji dobiva Móra Jókaija. *Studia Slavica Hungaricae* 52/1-2. 73–80.
- Despot, Miroslava (1953) Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843. – 1945. *Rijeka zbornik*. Ur. Ravlić, Jakša. Matica hrvatska. Zagreb. 611–638.
- Éder, Zoltán (1992) Talijansko-mađarska jezična i kulturna simbioza u Rijeci. *Fluminensia* IV/1. 23–37.
- Fábián, Zsuzsanna (2012) Cento anni: il primo grande dizionario italiano-ungherese. *Nuova Corvina* 24. 113–134. https://www.academia.edu/3190911/Il_cinema_di_Peter_Forgacs (pristupljeno 10.3.2020.)
- Fábri, Anna (2004) Jedna spisateljica 19. stoljeća o riječkim Mađarima. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 39–46.
- Fiume és a Magyar-Horvát Tengerpart* (1910) Ur. Sziklay, János; Borovsky, Samu. Apollo. Budimpešta. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/fiume-es-a-magyar-horvat-tengerpart-7515/> (pristupljeno 28.2.2020.)
- Fried, Illona (2005) *Fiume. Città della memoria (1868-1945)*. Del Bianco editore. Udine.
- Gráberné Bözse, Klára; Léces, Károly (ur.) (1997) *A Magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51 – 1948/49*, sv. 3. Országos Pedagógiai könyvtár és múzeum, Budimpešta. https://library.hungaricana.hu/hu/view/IskErtBibliogr_03_1850-1948/?pg=0&layout=s (pristupljeno 9.3.2020.)
- Kiss, Csaba Gy. (2004) Jedno poglavlje mađarskog književnog kulta Rijeke. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 57–66.

- Kiss, Csaba Gy. (2015) Hrvatski krajolici i Hrvati u mađarskim putopisima 19. stoljeća. *A Horvát-Magyar együttélés fordulópontjai/Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara*. Ur. Fodor, Pál; Šokčević, Dinko. Budimpešta. 720–725.
- Kőrösi, Sándor (1900) Fiume társadalma. *Fiume és a Magyar-Horvát Tengerpart*. Ur. Sziklay, János; Borovsky, Samu. Apollo. Budimpešta. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0007/16.html> (pristupljeno 28.2.2020.)
- Kósa, László (2004) Sjeverni Jadran kao odmaralište u Austro-Ugarskoj monarhiji. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 67–76.
- Ladányi, István (2004) Slika Rijeke u mađarskom narodnom sjećanju. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 77–86.
- Lőkös, István (2004) Recepcija mađarskog klasicizma u Rijeci (Ferenc Császár i Ivan Mažuranić). *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 87–97.
- Lukežić, Irvin (1999) Riječki bibliopolis. *Liburnijski torzo*. Libellus. Crikvenica. 126–151.
- Lukežić, Irvin (2000) Talijanski prijevodi mađarskih književnika u Rijeci. *Riječki filološki dani*, 3. Ur. Stolac, Diana. Rijeka. 189–195.
- Lukežić, Irvin (2002a) Mór Jókai u riječkoj kulturnoj tradiciji. *Riječki filološki dani*, 4. Ur. Stolac, Diana. Rijeka. 217–228.
- Lukežić, Irvin (2002b) Leco del litorale ungarico: Jeka talijanska primorja Ugarskoga – prve moderne riječke novine. *Fluminensia* XIV/2. 1–20.
- Lukežić, Irvin (2004a) *Riječke glose*. ICR. Rijeka.
- Lukežić, Irvin (2004b) Mario Schittar – riječki prevoditelj Sándora Petőfija. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 98–109.
- Lukežić, Irvin (2005) Mađarska periodika u Rijeci. *Nebo nad Kvarnerom*. ICR. Rijeka. 212–221.
- Magaš, Olga (2002) Urbani razvoj Rijeke/Urban Development of Rijeka. *Arhitektura historicizma u Rijeci/Architecture of Historicism in Rijeka*. Moderna galerija Rijeka – Muzej moderne i suvremene umjetnosti. Rijeka. 60–97.
- Matejčić, Radmila (2007) *Kako čitati grad*. Adamić. Rijeka.
- Nagy, Adrienn (2014), Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kivíteli Akadémia. *Korall* 56, 118–145.
- Pallós Piroška, Simonné (2016) Profesori znanstvenici u Rijeci – Sándor Kőrösi. *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* LVII/LVIII. 75–81.
- Pelles, Tamás (2001) A magyar nyelv Fiume közoktatásában. *Hungarologia Evkonyv* 2. 171–187. <http://web.t-online.hu/pellestamas/Tamas/fiumema.htm> (pristupljeno 28.2.2020.)

- Póth István (2006) Petőfi műveinek horvát fordításairól. *Irodalomtörténeti Közlemények* CX/3-4. 421–424.
- Srdoč-Konestra, Ines (2004) Mađarsko-talijansko prevodilaštvo u Rijeci. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 130–137.
- Stražičić, Nikola (1994) Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednja tri stoljeća. *Rijeka* I/1. 107–138.
- Svjedočanstva jednog zdanja* (2004) Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka.
- Škrbec, Stanislav (1995) *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*. Tiskara Rijeka. Rijeka.
- Varga, Csilla (2004) Jezični udžbenici u nastavi mađarskog jezika i Rijeci. *Rijeka i mađarska kultura*. Ur. Lukežić, Irvin. Rijeka. 138–147.
- Zolnai, Klára (1932) *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699-1918)/ Bibliografia della letteratura italiana d'Ungheria (1699-1918)*. Budimpešta.
- Zucconi, Guido (2008) *Una città cosmopolita. Fiume e il suo fronte-mare nell'età dualistica (1870-1914)*. Viella. Rim.

SUMMARY

Nina Spicijarić Paškvan

HUNGARIAN CULTURAL CIRCLE OF THE 19TH CENTURY RIJEKA

The aim of this paper is to present the Hungarian cultural circle in Rijeka in the 19th century. Hungarian rule in Rijeka can be divided into three periods: 1) 1776 – 1809; 2) 1822 – 1848 and 3) 1868 – 1918. Accordingly, the gradual development of Hungarian cultural, linguistic and public influence in that city can be observed. In this paper, the Hungarian influence will be tracked through education, literature, publishing and cultural activities of Hungarians in Rijeka at that time.

Key words: Hungarians; Rijeka; 19th century; education; literature; periodicals

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

PETRA ŽAGAR-ŠOŠTARIĆ
IRVIN LUKEŽIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

TRAGOVIMA KULTURE
NJEMAČKOG GOVORNOG
PODRUČJA U RIJECI

izvorni znanstveni članak

UDK: 930.85(497.5Rijeka=112.2)

U ovom ćemo se radu osvrnuti na nekoliko utjecajnih osoba iz kulturnog kruga njemačkoga govornog područja, a riječ je o autorici putopisa Therese von Artner, spisateljici i dobrotvorki Nataliji Ritter (Scarpa/Ciotta), profesoru, kapetanu i pjesniku Heinrichu von Littrowu te političaru, piscu i novinaru Edmundu Steinackeru, bratu poznatog Arthura Steinackera. Svi su oni, a svatko na svoj način, važni za grad Rijeku koji se nekoć nazivao Sankt Veit am Pflaum/Flaum (Sveti Vid na Rijeci). Neke su od gore navedenih osoba samo prolazile Rijekom, a neke su ostale, živjele i umrle u Rijeci. Bez obzira na to koliko bi boravili u Rijeci, ostavili su neizbrisiv trag u povijesti Hrvatske i Europe. Oni su Rijeku kroz svoje bilješke, stručne i znanstvene radove, kroz svoja književna djela (liriku, epiku i dramatiku), kroz javne nastupe i organizaciju balova, priredbi, čitanja i diskusija predstavili stranim kulturama, zemljama, jezicima i stanovnicima drugih krajeva Europe i svijeta.

Ključne riječi:

tragovi njemačko-austrijske kulture, književnosti i jezika u Rijeci/Hrvatskoj; Natalia Ritter; Therese von Artner; Heinrich von Littrow; Edmund Steinacker; životna sjećanja

1. Uvod

Sustavna istraživanja o tragovima njemačke kulture ili kulture njemačkoga govornog područja u Rijeci do sada nisu bila provedena, no mnogobrojni su znanstvenici tragove stvaralaštva Nijemaca spominjali u kontekstu drugih kultura u Rijeci. Zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima kultura, jezika i života grada Rijeke, uspjeli smo započeti istraživanje posvećeno tragovima Nijemaca i njemačke kulture, jezika i književnosti u Rijeci. U okviru znanstvenoistraživačkog projekta s kolegama sa Sveučilišta Justus Liebig u Gießenu/Njemačka te s kolegama sa Sveučilišta Josipa Jurja Strossmeyera u Osijeku, postavili smo temelje sustavnom istraživanju njemačke kulture na Kvarneru i okolici (te cijeloj Hrvatskoj). U zadnjih nekoliko godina istražujemo imena, odnosno utjecajne osobe iz njemačkoga kulturnog kruga koje su doprinijele razvoju Rijeke u pogledu umjetnosti, znanosti, jezika, kulture, industrijalizacije tijekom devetnaestoga stoljeća.¹

U ovom ćemo se radu osvrnuti tek na nekoliko osoba iz njemačkoga kulturnog kruga, a riječ je o autorici putopisa Theresi von Artner, spisateljici i dobrotvorki Nataliji Ritter (Scarpa/Ciotta), profesoru, kapetanu i pjesniku Heinrichu von Littrowu te političaru, piscu i novinaru Edmundu Steinackeru, bratu poznatog Arthura Steinackera. Svi su oni, a svatko na svoj način, važni za razvoj grada Rijeke koji se nekoć nazivao Sankt Veit am Pflaum/Flaum (*Sveti Vid na Rijeci*). Neke su, od gore navedenih osoba, samo prolazile Rijekom, a neke su ostale, živjele i umrle u Rijeci. Oni su Rijeku kroz svoje bilješke, stručne radove te književna djela predstavili stranim kulturama, zemljama, jezicima i stanovnicima drugih krajeva Europe i svijeta.

2. Therese von Artner

Therese von Artner rođena je 19. travnja 1772. godine u Šintavi, u Slovačkoj, a umrla je u Zagrebu, 25. studenog 1829. godine. Pisala je drame i pjesme. Poznat je prije svega njezin ep pod nazivom *Die Schlacht von Aspern* (*Bitka kod Asperna*).

U Zagreb je stigla 1822. nastavivši se ondje baviti književnim stvaralaštvom po kojem je već 1789. godine u Njemačkoj postala poznatom autoricom. U djelu objavljenu 1830. godine pod naslovom *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler* (*Pisma Carolini Pichler o dijelu Hrvatske i Italije*), prilikom svog putovanja iz Zagreba prema Italiji, na

¹ *Njemački kulturni krug* uključuje kulturu zemalja njemačkoga govornog područja, znači Njemačke, Austrije i Švicarske. U daljnjem će se tekstu često koristiti navedeni naziv, podrazumijevajući pritom kulturu navedenih zemalja.

dvadesetak je stranica pored Lujzinske ceste opisala i tadašnju Rijeku. U duhu njemačke romantike vrlo je akribično iznijela dojmove s toga putovanja. Vrijedi istaknuti da je Therese von Artner jedna od prvih autorica putopisa koja svojim književnim radom upozorava na vrijednost i potrebu zaštite arheoloških nalazišta.² Tako je opisivala arheološka nalazišta u okolici Siska i Topuskog, značenja folklor, ljepotu Plitvičkih jezera, ali i put prema Rijeci i ljepotu *Lujzinske ceste* kojom je putovala do grada na Rječini – Rijeke.

Njezini zapisi podsjećaju na ideale romantičarskog vremena prikazane u djelima Ludwiga Tiecka te Josepha von Eichendorfa koji, poput nje, opisuju mnogobrojne ruševine i ljepotu prirode. Prisjetimo se samo Eichendorfova djela *Das Marmorbild* (*Mramorna slika*) s kojim je moguće povući paralelu prema stvaralaštvu Therese von Artner čiji je rad sve do danas ostao neistražen pa stoga njegova valorizacija tek predstoji. U ovom se radu osvrćemo u kontekstu grada Rijeke na pisma upućena prijateljici (Karolini) Pichler u kojima svoje putovanje ne opisuje iz perspektive prašnjave makadamske (bije) ceste, *Lujzijane*, već dolazak u Rijeku isprepliće s romantičarskom dvostruko kodiranom čežnjom kako za daljinom (*Fernweh*) tako i za domom (*Heimweh*), koja je uvelike obilježila djela gotovo svih književnika iz razdoblja romantike. Odlomak iz njezina putopisa posvećena Rijeci jasno dočarava njezinu želju za nepoznatim, dalekim i stranim krajevima, kao i za upoznavanjem ljudi tih krajeva. O načinu na koji proživljava svoj dolazak u Rijeku, svjedoče sljedeće riječi Therese von Arnter:³

Fiume (njem. St. Veit am Flaume), grad je koji ima sjajnu poziciju, a novi grad ima vedar izgled. Ulice su široke i ravne, a uz kuće lijepi nogostupi s pravilnim kvadratima i kamenim rubovima. Različite privatne i javne zgrade i uljepšavanja istih upućuju na sve veće blagostanje grada. Vjerujem da će se to bogatstvo napretka moći još bolje uočiti u budućnosti – kada još čvršće zaživi pomorska trgovina iz Mađarske koja postoji tek od 1822. godine.

Zgrade imaju tri do četiri kata; na tržnici se između stupova nalaze natkriveni prostori za prodaju mesa, ribe i kruha. Najznačajnija je ipak zgrada gospodina *von Adamicha* – najpatriotskijeg i najradišnijeg sugrađanina iz Fiume, kojemu grad neizmjereno mnogo

² Therese von Artner na svom je kratkom putovanju s prijateljima iz Zagreba prema Sisku opisala i uočila značajna arheološka nalazišta antičke Siscije. Njezini se opisi danas smatraju vrijednim povijesnim izvorima. Ona je već tada bila svjesna važnosti grada Siska u gospodarskom pogledu, ističući njegovu pozicioniranost u riječnom prometu te prijevozu dobara.

³ U svrhu ovog istraživanja, Petra Žagar-Šoštarić prevela je prve dvije stranice putopisa s njemačkog na hrvatski jezik (str. 110–111).

toga može zahvaliti.⁴ S mnogo je ukusa dao izgraditi i kasino, u čijem se prizemlju nalazi kavana, prostrana plesna dvorana s galerijama i sporednim prostorijama. Na prvom se katu nalazi predivno kazalište, izuzetno funkcionalno i ljupko; osim glavne lože još četrnaest njih sa svake strane i na četiri etaže. Lože su masivne, zidovi koji odjeljuju prostorije od mramora su i ukrašeni štukaturama, a lijepo su i oslikani. U svakoj je loži po jedno ogledalo i mala svjetiljka. Pozornica je jako prostrana s pogledom na more, ukratko, sasvim u talijanskom stilu. Iz tog razloga nijedno se mađarsko/ugarsko kazalište ne može mjeriti s ovim. Ni ono u Požunu, ni ono u Pešti.

Pored grada se kao neka dvorska rezidencija uzdiže još jedna građevina, poput one spomenutoga dobrotvora. U toj je građevini smjestio rafineriju šećera koja je u svojim cvjetajućim počecima zapošljavala četiristo obitelji. Nesklone su je okolnosti, nažalost, upropastile. Ta predivna građevina sada stoji neiskorišteno. Da što prije pronađe novi smisao!

Na brdu iza zaljeva uzdiže se kaštel, a na strmoglavim, neravnim kamenim obroncima zaljeva raspršen je stari grad sa svojim uskim, nepravilnim i loše popločenim ulicama. Tek je crkva sv. Vida izvrsno izgrađena te u potpunosti nalikuje, samo u umanjenu obliku, Mariji della Salute u Veneciji. Rotonda s kupolom. Ispod osam mramornih stupova s isto toliko niša i sedam oltara [...]. (Artner 1830: 110–111)

Therese von Artner u svojim je tekstovima ostavila niz vrijednih podataka za istraživanje povijesti gradova, ali i manjih mjesta kroz koje je prolazila na obalama rijeke Kupe. Njezina razmišljanja s napomenama koje se odnose na razvoj gradskih trgovina, pokazala su se kasnije ispravnima. Ona je povijesnu važnost gradova kroz koje je putovala uvijek povezivala s prirodno-geografskim položajem i s tadašnjim razvojnim mogućnostima. Tako je primjerice za Rijeku istaknula da će njezino „bogatstvo napretka” tek doći, usprkos činjenici koliko je Rijeka „već sada” razvijena. S kulturološkog aspekta, vidimo koliko se Artner divila graditeljima Rijeke te kako nastoji potaknuti očuvanje ljepote grada. Pritom spominje i crkvu sv. Vida kao mjesto koje se uzdiže iznad zaljeva, „[...]”, a na čijim je strmoglavim neravnim kamenim obroncima raspršen stari grad sa svojim uskim, nepravilnim i loše popločenim ulicama” (Artner 1830: 111). Crkva sv. Vida podsjeća je na crkvu Santa Maria della Salute u Veneciji. Time poglavito njemački govornoj čitateljskoj publici

⁴ Nažalost preminuo je u rujnu 1828.

nastoji na slikovit način u duhu romantike dočarati grad Rijeku poput nekoga talijanskog mediteranskog grada. Budući da su tek od druge polovice dvadesetog stoljeća počela sustavnija istraživanja i briga o arheološkim predmetima, posve se opravdanim čini zaključiti da je Arnter svojim promišljanjima već onda bila ispred svoga vremena. Njezini tekstovi sve do danas nisu prevedeni na hrvatski jezik, osim manjega dijela poezije, i stoga su nedovoljno istraženi.

Osim Therese von Arntner vrijedi istaknuti još jednu Njemicu koja se doselila u Rijeku i ostala ondje. Riječ je o Nataliji Ritter (kasnije) de Záhony/Scarpa i Ciotta.

3. Natalia Ritter-Záhony

Natalia de Ritter-Záhony rođena je na Božić 1831. godine pa se misli da je po tome dobila ime Natalia. Njezina je obitelj već prije njezina rođenja bila imućna i uzdignuta u niži plemićki stalež; potječe iz Frankfurta na Majni (današnja pokrajina Hessen), a u izvorima se obiteljsko prezime spominje već 1533. godine. Bili su sljedbenici njemačke Evangeličke, odnosno Luteranske Crkve. Članovi obitelji iz generaciju u generaciju bili su sposobni poduzetnici, trgovci, ali i duhovnici. Krajem osamnaestoga stoljeća ogranci se obitelji Ritter pojavljuju u Austriji i Češkoj. Ondje razvijaju snažnu trgovačku, novčarsku i industrijsku aktivnost. Natalijin otac, Johann Christian (Giovanni Cristoforo, Giancristoforo) Ritter (1782. – 1838.), rodom iz Frankfurta na Majni, mlađi sugrađanin i suvremenik Johanna Wolfganga Goethea, bio je isprva trgovac salitrom (*Salpeterhändler*), potom vlasnik rafinerije šećera (*Zuckerraffinerie*) i veleposjednik (*Grossgrundbesitzer*) u Gorici (*Görz*). Svoj je gospodarski utjecaj uspješno širio na Maltu, u Furlaniju, Sloveniju, Korušku i Istru te na širi srednjoeuropski prostor sve do Mađarske i Slovačke. Bio je dvaput oženjen. U prvom je braku s Marijom Bressiac, koja je prema nekim izvorima bila porijeklom iz Skadra, a prema drugim iz Bakra, imao osmero djece. Nakon njezine smrti 1820. godine oženio se u listopadu 1821. s petnaest godina mlađom djevojkom Amalijom Hoffmann (1797. – 1870.) iz Švicarske. Amalia je kćerka profesora i upravitelja kantonalne škole Georga Franza Hoffmanna iz Aaraua. Rodila je šestero djece, a među njima i Nataliju koja je bila trinaesto, pretposljednje dijete.⁵

O obitelji Ritter mogli bismo navesti još mnogobrojne činjenice iz njihova života na koje smo tijekom istraživanja nailazili i koje smo bilježili. Ovdje ćemo se ipak fokusirati na život, djelovanje i rad Natalije Ritter u Rijeci i okolici (Opatiji). Kao devetnaestogodišnja djevojka Natalia upoznaje 1850.

⁵ Njezina najstarija polusestra Wilhelmina bila je od nje starija dvadeset i jednu godinu. U obitelji je iz dvaju brakova bilo ukupno devetero braće i pet sestara.

riječkoga patricija i veleposjednika Pietra Scarpu (1823. – 1860.) koji je prosi i ubrzo postaje njegovom suprugom. Austrijski časnik Pietro Scarpa bio je sin bogatog veletrgovca i tvorničara Higinia (Iginija) Scarpe, tada najbogatijega riječkog trgovca, posjednika i brodovlasnika, principala trgovačke kuće *Paolo Scarpa*, i Tršćanke Angioline Sartorio.⁶ No Pietro Scarpa umire već u svojoj trideset i sedmoj godini uslijed upale pluća uzrokovane gljivičnim oboljenjem. Natalia postaje udovicom u dvadeset i devetoj godini, s petero djece: (H) Iginijom, Enricom, Carlom, Natalijom mlađom i Pietrom mlađim.

Godine 1863. preudaje se za umirovljenoga austrijskog časnika Giovannija de Ciottu, kasnije poznatog i vrlo zaslužnog riječkog gradonačelnika, središnju osobu čitavoga jednog razdoblja u razvoju grada Rijeke. No Natalia de Ciotta u svojoj je kući okupljala društvo bogatih riječkih gospođa i mnogo prije negoli je njezin suprug postao gradonačelnikom. Izuzetno vješta i elokventna, s dobrim organizacijskim sposobnostima, okupljala je najimućnije i najutjecajnije osobe tog vremena u Rijeci.

Već je 1867. godine utemeljila takozvani *Società Pic-nic* – društvu koje se bavilo organiziranjem priredbi i dobrotvornim radom, kao i organizacijom društveno-kulturnih večeri različitog sadržaja poput književnih večeri, diskusija, balova, domjenaka i slično. Dvorana spomenutoga udruženja svečano je otvorena 25. srpnja 1867. godine. Tom je prigodom tadašnji lučki kapetan Heinrich von Littrow, inače austrijsko-češkog porijekla, a rođen u Beču, napisao prolog u stihovima pod naslovom *Prolog zur Eröffnung des Pick-nick Saales am 25. Juli 1867 (Prolog otvaranju Pick-nick dvorane dana 25. srpnja 1867.)*. Taj je pomorski kapetan i znanstvenik, a osim toga i veliki ljubitelj druženja i umjetnosti (književnosti), u uvodnim riječima *Prologa* prikazao suvremeni društveni život Rijeke i najvažnije salone u kojima se sastajala tadašnja elita grada. Opisao je svečanosti u istočnjačkom stilu, plesove, loto i dr. Otvaranje dvorane za *Pick-nick*⁷ pozdravio je kao utemeljenje institucije koja će omogućiti da se gosti pozovu u tu dvoranu, a ne u vlastitu kuću, čime će se domaćicu poštediti od posla u kući.⁸ Društvo je nalikovalo već prije utemeljenu društvu tzv. *Schiller-Gesellschaft* u Trstu i bilo je organizirano u tom duhu. Zanimljiva je činjenica da je upravo kapetan von Littrow bio jedan od najaktivnijih članova društva, u kojem su se izvodile i

⁶ Oni su ujedno i začetnici turizma u Opatiji. *Vila Angiolina*, koja se danas nalazi u jednom od najljepših europskih parkova, izgrađena je kao privatni hotel za njihove obiteljske prijatelje. Danas je hotel pretvoren u muzej i služi isključivo u svrhu promidžbe opatijskog turizma.

⁷ Lexem *Pick-nick*, u mnogim se spisima spominje, piše i kao *Pic-nic*. U ovom tekstu navodit ćemo oba načina pisanja.

⁸ Usp. Žagar-Šošćarić/Lukežić 2019: 99–121.

njegove šaljive jednočinke. Društvo je nekoliko godina bilo središte kulture njemačkoga govornog područja ili austro-njemačke kulture u Rijeci. Pokroviteljica tog društva bila je Maria Scarpa Iginijeva, rođena Wurmb.⁹

Na poticaj Natalije (sada) de Ciotta društvo je svake godine za vrijeme adventa među bogatijim obiteljima prikupljalo sredstava za siromašne riječke obitelji, prije svega zimsku odjeću i obuću. Tako je u razdoblju od 1867. do 1870. godine pribavljena zimska odjeća za ukupno 247 siromašnih gradskih mališana.¹⁰ Tijekom korizme 1871. godine društvo *Pic-nic* organiziralo je različita prigodna predavanja o Heinrichu von Kleistu, poznatom njemačkom piscu iz razdoblja njemačke romantike, a kapetan Heinrich von Littrow držao je predavanja na temu katabiotike ili umjetnosti estetskoga življenja. Izvodile su se i dramske predstave s plesom, održavala predavanja poput primjerice onoga profesora baruna Lazzarinija o Hammerlingovu *Ahasveru u Rimu* te profesora Giuseppea Lukscha o povijesti *Culture*. Sredinom svibnja iste godine izvedene su i dvije njemačke komedije *Das erste Mittagessen* (*Prvi ručak*) i *Nach Mitternacht* (*Nakon ponoći*).¹¹

Natalia je bila svome mužu velika podrška u privatnim, ali i političkim odlukama. Često ga je pratila na putovanjima pa su tako na putu u Egipat nastali i putopisi: *Der Suez-Canal und seine Beziehungen zu den Handelsverhältnissen Ungarn* (*Sueski kanal i trgovački odnosi prema Mađarskoj*) (Pest/Pešta, 1870.).

Ono što je filolozima, a ponajprije germanistima izuzetno značajno, jesu upravo djela koja je Natalia pisala na njemačkom jeziku u Rijeci. Djela su objavljena u Budimpešti. U djelu *Frauen der deutschen Feder* (*Žene njemačkog pera*) iz 1899. godine Sophie Pataky navodi niz njemačkih spisateljica koje su u njemačkom govornom području bile čitane i popularne u ženskim intelektualnim krugovima. Među njima se našla i Natalia Ritter.¹²

⁹ Usp. Žagar-Šoštarić/Lukežić 2019.

¹⁰ La Bilancia, III, br. 1, 1. I. 1870. *Società Pic-nic*.

¹¹ Obje su komedije u duhu njemačke romantike s ponoći ili podnevom kao njezinim specifičnim motivima koji se odnose na doba dana u kojima se odvijaju fantastični, nestvarni i misteriozni događaji. Prisjetimo se tako djela Ludwiga Tiecka (*Die Elfen*) ili Josepha von Eichendorfa (*Das Marmorbild*) kojima je ponoć bila neizostavni motiv stvaralaštva. Točno se u ponoć ili podne obavezno dogodio za čitatelja neobjašnjiv misterij koji na kraju priče uvijek završi u nekom realnom događaju često izazvanu bolesnim psihofizičkim stanjem protagonista.

¹² S. Pataky, koja se inače nije zanimala za ženska pitanja i prava žena, sudjelovala je u ljeto 1896. godine na Međunarodnom kongresu žena u berlinskoj vijećnici. Kao rezultat toga, počela se sve više zanimati za problematiku žena kao književnica u društvu. Počela je sustavno istraživati literaturu iz pera žena za žene i društvo općenito. Kao jedina enciklopedija, u kojoj se sustavno započelo s istraživanjem ženske književnosti, spominje

Djelo koje je u tiskanu obliku pronađeno u Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci je roman naslova *Die Methamorphosen I und II*. Osim njega, napisala je i sljedeća djela za koja znamo da postoje, no još nisu pronađena: *Ausser dem Geleise*, *Vom Markte des Lebens* i *Geschichte eines Regenmantels*.¹³ Poznato nam je da su objavljeni kao novinski podlistci u Berlinu i Beču. Roman *Die Metamorphosen* objavljen je prvotno kao podlistak u *Pester Lloyd*u, a tiskan je u obliku zasebne knjige u Budimpešti 1878. godine. U svrhu znanstvenog istraživanja djelo se Natalije Ciotte *Die Metamorphosen I* transkribira se i prevodi na hrvatski jezik. Prijevod na hrvatski jezik po prvi će put dospjeti u ruke domaće čitateljske publike. U nastavku prijevod odlomka iz romana:

Zvonik župne crkve Umberga otkucavao je kroz hladnu zimsku noć dva sata ujutro. Njegov se odjekujući zvuk probijao pustim ulicama i odzvanjao od tornja do tornja sve do najudaljenijeg dijela grada sa sve slabijom jekom, sve do posljednjeg odjeka. Svečana je tišina prekrila uspavano mjesto. Sniježilo je cijeli dan i večer. Krovovi, balkoni i ulice bili su prekriveni svjetlucavim snijegom; sada su još padale samo lagane pahulje. Nebo se vedrilo i kao kroz lagani veo počele su navirati pojedine zvijezde. Sjeverac je iznenada rastjerao oblake i u trenu na prozorska stakla donio sjajne ledene cvjetove. Temperatura je brzo padala. Hladnoća se nezaustavljivo probijala u unutrašnjost građevina. U dobro čuvane domove siromašnih, hladnoća bi nezaustavljivo ulazila.

se djelo Augusta von Schindela *Njemački pisci devetnaestoga stoljeća (Deutsche Schriftstellerinnen des neunzehnten Jahrhunderts)* iz 1820. godine. Nakon te publikacije nije bilo istraživanja o ženskoj književnosti pa se Pataky odlučila upotpuniti Schindelovo istraživanje. Dvije je godine intenzivno radila na skupljanju građe. Kontaktirala je autorice kako bi prikupila što veći broj njihovih biografija te iste objavila u dvotomnom djelu *Lexikon deutscher Frauen der Feder*. Oba su sveska objavljena 1898. godine u izdavačkoj kući njezina supruga Carla Patakyja. Kako je suprug bio specijaliziran u području metalne tehnologije (strojarstva), izdavač Schuster & Loeffler zauzeo se 1899. godine za izdavanje i preradu njezina ponajprije planirana leksikona. Pataky je svoju ideju o objavi leksikona ipak morala zamijeniti drugim naslovom jer su joj mnogobrojne autorice uskratile suradnju, ne smatrajući se kvalitetnim autoricama. U djelu Pataky navodi više od 6.000 imena tada percipiranih i čitanih, u ženskom društvu popularnih književnica. Među njima je i velik broj novinarki, izdavačica te autorica (tada popularnih i prvih) kuharica. Velik je broj književnica Pataky mogla navesti samo kroz njihovu adresu, bez daljnjih detaljnijih biografskih podataka.

¹³ Upit o postojanju navedenih djela prosljeđen je Nacionalnoj knjižnici u Budimpešti, Književnome arhivu u Marburgu (Njemačka) i Sveučilišnoj knjižnici u Frankfurtu na Majni (Njemačka). Do sada nema povratne informacije o njihovu pronalasku. Upit je u nekoliko navrata prosljeđen 2018. i 2019. godine. Samo se Sveučilišna knjižnica u Frankfurtu/M. povratno javila s informacijom kako navedeni naslovi u knjižnici ne postoje.

Kroz široke pukotine trulih vrata, razbijena stakla, klimave cigle. Hladnoća se pobjedonosno širila prvim mahom vjetra te udvostručila postojeću bijedu!

Bila je to samo mala soba, tako mala i niska da odrastao muškarac s ispravljenom rukom može dohvatiti rub krova. Bilo je strašno hladno kada je sjeverac prodro unutar kroz jedini prozor. Vjetar bi se ulaskom u prostor spuštao niz stube te bi tako rasplesao komadiće papira koji su se nalazili u hodniku.

Prostorija nije bila redovito održavana, bila je to jedina sobica u potkrovlju. Tu su slijeva i zdesna stajale dvije uredno na zid prslonjene stolice. Mali stolić i nebesko plavi ormar na kojemu je između šarene čaše i papirnate tegle za cvijeće stajala porculanska Bogorodica, obrisana i pažljivo postavljena. Zid je bio crn, pun paučine. Prozorska bi stakla bila oslijepljena kišom i prašinom. Veliki krevet, jedini u sobi, izgledao je podjednako tako zanemaren, krevet od paperja s tamnim platnom bio je prepun mrlja. Većina je sadržaja jastuka nedostajala i od plahte nije puno toga preostalo što nije bilo probušeno. Bio je to jadan logor – prljav i prepun perja – a u njemu je spavalo predivno dijete staro otprilike 7 godina.

Bilo je posve samo. Odmaralo je glavicom plave kose naslonjenom na ruku, kao da ga je san savladao protiv njegove volje. Duge crne trepavice stajale su poput sjene na lagano rumeno obojenim obrazima. Slobodno čelo, osjetljiv nos, natečene crvene usne su u njenoj pravilnosti također bile upotpunjene, kao i rez ovalnog lica u čijem je izrazu nedostajao bilo kakav oblik bezbrižnosti, te povlastice djetinjstva.

Dijete nije spavalo dubokim besvjesnim snom, tipičnim za njegove godine. Bilo je svjesno svakog zvuka: fućkanja vjetra kroz rupice, škripanja trulog i starog drveta, opadanja suškajuće zidne žbuke ili zvona zvonika koja svojim udarcima naznačuju dva sata u noći. Dijete bi zadrhtalo, zatvorilo oči nalik dvjema tamnim zvjezdicama. [...] (*Die Metamorphosen* I: 1–2)

U navedenom se odlomku ocrtava tema romana koja se odnosi na život siromašne i potrebite djece. Očito je da autorica nastoji književno obraditi svoje svakodnevne doživljaje, osvrćući se u njima na životne situacije izazvane obiteljskom neimaštinom, alkoholizmom i nasiljem. U tematskom pogledu *Metamorfoze* podsjećaju na rad njemačkih romantičara i realista, poput primjerice Franza Grillparzera ili Georga Büchnera. No za razliku od njih Natalija Ritter ne ulazi u svijet fantastičnog, bajkovitog, nestvarnog, već vrlo realno opisuje društveni život ljudi socijalno slabijeg statusa tog vremena.

Način na koji piše podsjeća na riječi Georga Büchnera: „Pojedinač tek pjena na valu, veličina tek puki slučaj, vlast genija marionetska igra, smiješna borba s neslomivim zakonom; najviše što možemo postići jest to da ga spoznamo, njime zavladati ne možemo [...] doživljaj svemoći povijesti i povijesnoga zbivanja, a pred njim nemoći samosvjesne individualnosti, dotadašnjeg idealnog lika građanske književnosti“ (Škreb 1986: 117). Treba imati na umu da N. Ritter nije pisala dramska djela, barem nam to do sada nije poznato. Büchner i Grabbe poznati su dramatičari. Pisala je romane, pripovijetke, priopćenja odnosno putopise u vidu izvješća. Također vrijedi napomenuti da je njezin način pisanja za današnjeg čitatelja težak. Ponajprije zbog arhaičnih leksema i rečenično vrlo slikovitih odlomaka koje autorica započinje, no najčešće misao ili opis krajolika, prostora, ne završava već prelazi na drugu misao i u drugi, nama do tada nepoznat prostor. Čitatelju i prevoditelju štivo se doima kao fragment. Jedan odlomak završava, a da ne nastavlja priču, već započinje, kao u nekom osobnom dnevniku, neku drugu, stranu priču koja se tematski ne nadovezuje za prethodnu misao. Takav stil pisanja otežava toliko godina kasnije ne samo čitanje djela na gotici, zbog pisma kao takvog, već je teško pratiti i nit djela bez istaknute vodilje. Zbog toga je i sama transkripcija romana izazov, a prevođenje djela otežano zbog upitne fragmentarne čitateljske interpretacije u tekstu iznesenoga tako da se djelo doima izloženo neprestano novim interpretacijama. Osim romana, Natalia Ritter pisala je i pripovijetke. Njeni beletristički tekstovi otkrivaju da je autorica bila dobra poznavateljica ljudskoga srca i vješta pripovjedačica. Pritom se drži na distanci od tada popularnog i vrlo raširenoga književnog verizma odnosno tzv. njemačkoga poetičkog realizma (*bürgerlicher Realismus*), izbjegavajući neposredan opis grube nedaće socijalno slabijih obitelji.

Među svojim riječkim sugrađanima djela je objavljivala pod pseudonimom *R. Enze*.¹⁴ Od kolovoza 1872. do veljače 1873. njezin je roman *Lotta senza Gloria*, preveden na talijanski, objavljen kao podlistak u glavnom riječkom dnevniku *La Bilancia*.

Godine 1888. objavila je prigodan putopis *Im Land der Pharaonen (U zemlji faraona)* na njemačkom, mađarskom i talijanskom jeziku, u kojem opisuje svoje dojmove tijekom putovanja u Egipat. Riječke novine *La Voce del popolo* u članku *Litterati fiumani (Riječki literati)* iz 1910. godine navode kako je Natalia de Ciotta bila „scrittrice di buoni romanzi pubblicati in italiano e tedesco”.

Natalia Ritter umrla je u 63. godini nakon teške bolesti. Zbunjuje, međutim, da podatak o tome nije službeno zabilježen u riječkim matičnim

¹⁴ Za buduća istraživanja bilo bi zanimljivo saznati koju je ulogu njezin pseudonim imao kao paratekst u njezinu stvaralaštvu, jer je poznato da su mnogi pisci onda objavljivali pod pseudonimom (kao primjerice *Novalis*, odnosno Friedrich von Hartenberg).

knjigama umrlih, niti o tome postoje izravne potvrde u glavnom gradskom dnevniku *La Bilancia*. Budući da je bila osobito cijenjena i ugledna riječka građanka te gradonačelnikova supruga, vijest o njenoj smrti odjeknula je u Rijeci. Mnogi su se prisjećali njezinih plemenitih djela. Bila je omiljena u društvu, upravo zbog sposobnosti empatije s najpotrebitijima, što ju je između ostaloga i činilo jedinstvenom.

Gradonačelnik Giovanni Ciotta teško se oporavio nakon njezine smrti. Osobna ga je kriza odvela tako dana, 9. lipnja parobrodom *Villam* u Anconu, odakle je krenuo u obilazak Spoleta, Assisija i Perugia. U Rijeku se vratio vlakom preko Pivke (Šentpeter) 12. srpnja iste godine. Svoju neopozivu ostavku na dužnost gradonačelnika dao je godinu dana kasnije, navodeći kao razlog promjenu političke klime u kojoj sve više jačaju riječki autonomaši. Svoje posljednje godine Ciotta proživljava kao umirovljenik u Lovranu s kćerkama Alice i Edmee u *Vili Antoinette* (koja još i danas stoji u svojoj raskoši u blizini starog grada u Lovranu). Osam godina nakon Natalijine smrti, umire 6. studenog 1903. godine. Pokopan je u vlastitoj grobnici na mjesnom groblju Kozala.

4. Heinrich von Littrow

Premda smo kapetana Heinricha von Littrowa već spomenuli u ovom tekstu u kontekstu društvenog kruga okupljenog oko Natalije Ritter, bilo bi nepravедno da se s obzirom na zasluge tog kapetana i njegovu ljubav spram Rijeke posebno ne osvrnemo i na njegovo djelovanje.

Zahvaljujući istraživanjima Irvina Lukežića i Ervina Dubrovića danas već mnogo toga znamo o Littrowljevima. Ono što je znanstvenicima, pogotovo germanistima, izuzetno zanimljivo, jest da je von Littrow austrijsko-češkog, odnosno, izvorno vjerojatno njemačkoga porijekla. Školovao se u Rijeci. Kao kapetan utjecao je na razvoj pomorstva u Rijeci te je kao stručnjak i znanstvenik bio profesor na *Vojnopomorskoj akademiji* čijem je razvoju pridonio svojim stručnim i znanstvenim spoznajama. Uz to je bio ljubitelj umjetnosti pa se i sam okušao u književnom stvaralaštvu. Važno je podsjetiti da je osnovao *Schiller-Gesellschaft* u Trstu, po čijem je uzoru Natalia Ciotta osnovala *Pic-Nic* društvo u Rijeci. U okviru tzv. *Naturwissenschaftlicher Club* (*Prirodnoznanstvenog kluba ili klub za prirodne/naravnoslovne znanosti*) organizirao je i književne večeri poput primjerice one posvećene Heinrichu Kleistu.

Heinrich von Littrow sin je astronoma Josepha Johanna von Littrowa i majke Karoline von Ulrichsthal. Među dvanaestero braće na njemačkom je govornom području znanstveni ugled stekao Heinrichov brat, astronom Karl Ludwig von Littrow. Po završetku srednje škole Heinrich von Littrow pohađa

Mornaričku (vojnopomorsku) akademiju u Rijeci, gdje stječe neophodna znanja u vezi carske i kraljevske austrijske mornarice. Svoje obrazovanje završava 1840. godine kao najbolji student na godini, zbog čega ga se šalje na daljnji studij tzv. *više astronomije* na Opservatorij u Beču. Tamo je neko vrijeme student kod oca, a nakon neočekivane očeve smrti 1841. godine i učenik brata Karla Ludwiga.¹⁵

Godine 1845. von Littrow postaje profesor stilistike te učitelj matematike i nautičkih znanosti na Vojnopomorskoj akademiji u Rijeci. Prijatelja pronalazi u kolegi, piscu Heinrichu Wilhelmu Stieglitzu. Politički događaji doveli su do premještanja von Littrowa u Trst.¹⁶ Od 1850. obavljao je važne pripremne radove na usavršavanju austrijske mornarice. Od 1852. godine radio je na kvaliteti i kolorizaciji nautičkih karti, koja je ubrzo postala uobičajeni standard, a s admiralom barunom Bernhardom von Wüllersdorf-Urbairom radio je na reorganizaciji mornarice. S kolegom Gustavom Stelczykom stvorio je reljef Jadranskog mora na temelju kojeg su pomorci mogli izbjeći potencijalnu opasnost od nasukavanja broda, što omogućuje sve do danas planiranje sigurne plovidbe Jadranom.¹⁷ Pored službenih dužnosti u slobodno se vrijeme bavio i kulturom. Uz redovna predavanja drži i ona popularna o znanosti namijenjena prije svega javnosti, a razvoju kulturno-književnog kruga, zanimljiv prvenstveno germanistima, pridonosi osnutkom tzv. *Schiller-Gesellschaft* u Trstu. Njegovi najpoznatiji na njemačkom jeziku pisani stručno-znanstveni radovi su: *Aus dem Seeleben*, 1892. (*Iz života pomorca*); *Die Marine*, 1848. (*Pomorstvo*); *Die Semmeringfahrt*, 1883. (*Putovanje Semmeringom*); *Deutsches Marine-Wörterbuch* (*Rječnik pomorskog nazivlja*); *Handbuch der Seemannschaft*, 1859. (*Priručnik pomorcima*).¹⁸

Von Littrow je autor ne samo bogatog opusa stručno-znanstvenih radova već i mnogobrojnih književnih djela od kojih je vrijedno istaknuti sljedeća: *Seemöven. Gedichte*, 1857. (*Galebovi, pjesme*); *Von Wien nach Triest*, 1863. (*Od*

¹⁵ Usporedi dalje Stančić (2013: 301).

¹⁶ Heinrich von Littrow na Pomorskom kolegiju 1845. godine u Veneciji upoznaje Heinricha Stieglitza, njemačkog pisca rođena 22. veljače 1801. godine u Arolsensu. Te iste godine von Littrow je imenovan profesorom njemačkog jezika i stilistike te „supletom za matematiku i nautiku” na Pomorskom kolegiju. Važna je činjenica da njemački jezik u to vrijeme postaje jezikom komande u akademiji. Stieglitz umire u kolovozu 1849. godine, nedugo nakon pada Venecije, a briga oko njegove književne ostavštine povjerena je von Littrowu. Usporedi dalje Lukežić (1994: 5).

¹⁷ Reljef Jadranskog mora od velike je važnosti pomorcima i danas jer prikazuje dubinu i vrstu konfiguracije morskog dna. Na taj se način mogu spriječiti pomorske nesreće, oštećenja broda i potonuća izazvana nasukavanjem.

¹⁸ Ovi radovi još uvijek nisu prevedeni na hrvatski jezik, a građu bi vrijedilo istražiti i prevesti.

Beča do Trsta, putopis); *Der Kuss. Lustspiel* (Poljubac, komedija); *Eine gute Lehre. Lustspiel* (Dobra pouka, komedija); *Xanthippe. Lustspiel* (Ksanitpa, komedija).

Bio je i stalni dopisnik različitih tadašnjih novina: *Die neue freie Presse*, *Berliner Tagesblatt*, *Laibacher Zeitung* i riječke *La Bilanzie*. Godine 1870. objavljena je njegova stručna pomorska rasprava pod nazivom *Fiume in maritimer Beziehung* (Rijeka u pomorskom pogledu). Rasprava je izišla na njemačkom i talijanskom jeziku, bila je posvećena članovima riječkoga gradskog zastupništva, a rado je se čitalo i u javnosti jer se u njoj iznose temeljne činjenice u vezi „izučavanja riječke pomorske prošlosti” (Lukežić 1994: 6). Von Littrow kao stručnjak za pomorsko dobro i nautiku čitateljima u svom osvrtu na bogatu domaću tradiciju vjerno iznosi prošlost riječkog pomorstva i brodogradnje. Pomoću tablica s mnogobrojnim brojčanim podacima dočarava raznovrsne trgovačke i brodograđevne djelatnosti Rijeke, Bakra i Kraljevice i ukazuje na mogućnosti plovidbe, sidrišta, pomorske uređaje i signalizaciju. S tim u vezi:

A neka se ne misli kako smo možda opčarani ljupkim izgledom ovoga grada, krasnim južnim nebom, slikovitom zaljevskom panoramom, nikako: želimo se samo držati objektivnog gledišta i odbacujemo mišljenje kako su ovi reci sastavljeni radi ispunjavanja kakve obaveze važne za osobnu karijeru, stoga što smo ovdje pronašli drugu domovinu. Zbog ljubavi prema domovini, koja zanosi i zasljepljuje, ne smije nas se prekoravati, jer kao kozmopolit i pomorci želimo iznijeti svoj nepristrani sud. (citirano prema Lukežić 1996: 7)

Današnjim su filozofima, osobito germanistima, i široj hrvatskoj čitateljskoj publici književna djela Heinricha von Littrowa većinom nepoznata, čime su zakinati za privilegij upoznavanja značajnog književnika i znanstvenika.¹⁹ O tome, u koliko je mjeri von Littrow svojevremeno bio poznat riječkoj kako njemačkoj tako i hrvatskoj publici svjedoči oglas objavljen u broju novina *Sloboda* od 23. travnja 1880.:

¹⁹ Rad otvara niz mogućnosti za daljnja filološka i germanistička istraživanja. Djela kako navedenog autora tako i ostalih ovdje spomenutih osoba, niti su prevedena niti su istražena, a čine važan dio riječke, a time ujedno i europske povijesti. Djela Heinricha von Littrowa prevedena su na engleski i ruski. Na hrvatski jezik prevedeno je samo dramsko djelo *Xanthippe*, djelo duhovito-veselog karaktera. Dramu je preveo Ivan Fiamin, a izdana je u sušačkoj Primorskoj tiskari 1880., pri čemu je u ono doba bila i rado čitana pa se naposljetku našla na repertoaru bečkog kazališta.

[...] čist iznos namijenjen je ubogim djakom. Hrvatski prevod opskrbio je jedan od starijih i vrstnijih naših književnikah. Ime g. Littrowa poznato je dovoljno njemačkoj literaturi a najpače u onoj pomorskoj. Vesela ta igra vrlo je prikladna za dobrovoljačke predstave. Ima u nje ljepih dialogah, zdravih mislih i naravna zapleta. Preporučamo je dakle našim dobrovoljačim družinam. (Citirano prema Lukežić 1996: 8–9)

U pjesmi *Matuglie (Matulji)* von Littrow opisuje ljepotu prirode njemu dragog Kvarnera. Pjesmu je objavio u zbirci pjesama naslova *Von Fiume nach St. Peter (Iz Rijeke prema Sv. Petru)* iz 1877. godine. Pjesma u originalu i prijevodu glasi:

Die Inseln Veglia, Cherso und die Küste
Von Istrien, mit ihren dunkeln Grün,
Volosca, Abbazia, Ika und Lovrana,
Wo Myrthe, Lorbeer und Kastanie blüh'n.

Otoci Krk, Cres i obala Istre,
sa svojim tamnozelenim,
Volosko, Opatija, Ika i Lovran,
tamo gdje cvjeta mirta, lovor i kesten.

U pjesmi *Fiume*, koju odlikuje izuzetno dotjerana strofa u retoričnom, ritmičnom i slikovitom izrazu, von Littrow upućuje svoj pogled i u prošlost drevnih Liburna te piše:

Liburnien hiess das Land im Alterthume,
Im Bau der Schiffe war das Volk bewandt,
Die Flotte baute Ceasar sich zu Ruhme
Die gegen Markus-Antonius er gesandt,
Und dieses Gewerbe hat sich auch erhalten,
Die Jungen bauen rüstig, wie die Alten.²⁰

Liburnia, zvala se zemlja predaka ovih,
Poznat narod u gradnji brodova novih
pa je Cezar sebi, flotu u čast, izgraditi dao

²⁰ Pjesma citirana prema Lukežić 1996: 12.

te protiv Marka Antonija flotu je poslao
i tako brodove, grade poput starih,
snagom istom i danas mladi.²¹

Heinrich von Littrow, osoba kozmopolitskog duha, zaslužna je i za otvaranje riječkoga *Prirodo-znanstvenoga kluba* (*Naturwissenschaftlicher Club*), gdje se okupljala mnogobrojna riječka elita koja se sastojala od liječnika, profesora, znanstvenika, tvorničara, veleposjednika, veletrgovaca i poduzetnika. Među njima bio je i poznati tvorničar Robert Whitehead te Arthur Steinacker, bankar, tvorničar i ljubitelj umjetnosti.

5. Edmund Steinacker

Preostaje nam još da kažemo nekoliko riječi o Edmundu Steinackeru, bratu poznatoga riječkog tvorničara, bankara i veleposjednika Arthura Steinackera. O životu i radu Arthura Steinackera izvijestio nas je u svom dugogodišnjem istraživačkom radu Irvin Lukežić, koji u svojoj još neobjavljenoj monografiji *Od Weimara do Rijeke. Povijest obitelji i životopis riječkog bankara i tvorničara Arthura Steinackera* detaljno opisuje sva postignuća ovog za Rijeku izuzetno važnog tvorničara.

Istaknimo da se obitelj Steinacker profilirala unutar staleškog društva njemačkog tipa. U tom je društvu postojala jasna podjela između najnižih slojeva, u koje se ubrajalo seljaštvo i nadničari, i onih najviših, kamo je pripadalo plemstvo, visoko plemstvo i upravni kler. S vremenom se unutar te hijerarhije postupno počinje izdvajati više, srednje i niže građanstvo koje se razlikovalo s obzirom na stečenu razinu naobrazbe, imetka i društvenog ugleda. Vodeća među spomenutim klasama bila je ona višeg građanstva koje su činili utjecajni gradski ili dvorski činovnici, takozvana slobodna zanimanja proistekla iz akademske naobrazbe poput nastavnika, odvjetnika, liječnika, graditelja, kao i određeni dio svećenstva. Tom su kulturno važnom društvenom sloju pored članova njemačke intelektualne elite, odnosno članova tzv. *Bildungsbürgertuma* pripadali i oni posjedničkog građanstva, tzv. *Besitzbürgertuma*.

²¹ Pjesma *Fiume* objavljena je u zbirci pjesama *Von Fiume nach St. Peter* (Iz Rijeke prema Sv. Petru) iz 1877. godine. Zbirka obuhvaća još i sljedeće pjesme: *Matuglie*, *Quarnero*, *Jurdani*, *Sappiane* (*Abschied vom Meere*), *Feistritz-Dornegg*, *Küthenberg*, *St. Peter*. Treba napomenuti da je ovdje prezentirana treća strofa pjesme *Fiume*. Prijevod s njemačkog na hrvatski jezik učinjen je kako bi se zadržala liričnost u pjesmi, što nadalje znači da je Petra Žagar-Šoštarić kao prevoditeljica ovdje svjesno odstupila od doslovne leksičke i sintaktičke norme u prijevodu u svrhu poetičnosti. To je pridonijelo i očuvanju smisla pjesme u duhu pjesnika.

U pregledu razvoja njemačke književnosti pod naslovom *Geschichte der deutschen Literatur* Žmegač navodi kako su pokretači kulturnog života u njemačkim gradovima bili bogati poduzetnici, trgovci, vlasnici manufaktura i/ili tvornica, kao i nakladnici i suvlasnici izdavačkih pogona i tiskare. Upravo su oni najzaslužniji za razvoj gradova poput Hamburga, Berlina, Leipziga, Frankfurta na Majni i Münchena. Uz to kao specifičnost naspram kulturnog razvoja u Francuskoj i Engleskoj valja istaknuti policentričnost njemačkih zemalja tijekom povijesti, što znači da su se ondje istovremeno razvijali veći gradovi kao kulturno-društvena središta, a ne samo velegradovi poput Londona u Engleskoj i Pariza u Francuskoj, gdje se fokusirao sav društveno-kulturni život zemlje, zapostavljajući time razvoj manjih gradova.

Posebnu pozornost zaslužuje i činjenica da su mnogi istaknuti njemački autori poput Lessinga, Herdera, Wielanda, Lichtenberga, Hölderlina, Jean Paula, Fichtea, Schellinga, Nietzschea, Hessea i Benna podrijetlom iz protestantsko-evangeličkih obitelji ili obitelji sličnoga vjerskog profila. Francuski je germanist Robert Minder jednom prilikom njemačku književnost nazvao *književnošću rođenom u župnom dvoru*, a barunica Anne Louise Germaine de Staël-Holstein (1766. – 1817.) skovala je poznatu krilaticu da je Njemačka „zemlja pjesnika i mislioca” budući da je na svom proputovanju njemačkim zemljama zaticala mnoštvo ljudi u manjim mjestima koji se bave umjetnošću, znanosti i općenito kulturom.²²

Protestantske zemlje obilježava kultura književnog stvaralaštva. U počecima to su nabožni tekstovi namijenjeni široj čitateljskoj publici, dok su to kasnije svjetovni tekstovi temeljeni na subjektivnoj recepciji drugih pisanih tekstova.

Obitelj Steinacker kroz mnoge je svoje naraštaje njegovala tradiciju čitanja, pisanja i muziciranja. Cijenili su obrazovanje pa ih možemo smatrati klasičnim predstavnicima tzv. njemačkog *Bildungsbürgertuma*.²³ Tom su društvenom sloju pripadala oba brata, što je razvidno i iz životnih memoara Edmunda Steinackera *Lebenserinnerungen (Životna sjećanja)* (1937). Edmund je bio svjetski čovjek, veliki altruist, političar, publicist i društveni kritičar. Za Rijeku je on, u odnosu na njegova brata Arthura, manje značajan no upravo je u odnosu na brata njegovo viđenje Rijeke izuzetno važno jer u djelu

²² Madame de Staël svoje je djelo *Über Deutschland / O Njemačkoj (De l'Allemagne)* završila 1810. godine. Djelo je nakon objave cenzurirala napoleonska vlast, a rukopis je konfisciran jer u njemu autorica tadašnjoj Francuskoj na tobože vrlo idealizirajuć način suprotstavlja u vojnom i umjetničko-znanstvenom pogledu dobro organiziranu Njemačku. Usp. Žmegač (2006: 104–105) i Lukežić (*Od Weimara do Rijeke. Povijest obitelji i životopis riječkog bankara i tvorničara Arthura Steinackera* (u rukopisu)).

²³ Usp. dalje Lukežić (rukopis monografije: 11–14).

Lebenserinnerungen bilježi jedan dio povijesne kulture grada Rijeke. Arthur je zaslužan kao bankar, veleposjednik, tvorničar, ali i u ulozi veleposlanika u izgradnji Rijeke jer je osnovao mnogobrojne važne kulturno-društvene centre i tvornice.²⁴ Arthur je dugi niz godina živio na Belvederu u Rijeci, sve do umirovljenja. Tek se u svojim poodmaklim godinama odlučio vratiti i umrijeti u Stuttgartu, gradu u kojem je kao pripravnik započeo svoju bankarsku karijeru.²⁵

Edmund Steinacker nije živio u Rijeci, ali je u devetom poglavlju knjige *Lebenserinnerungen* (*Životna sjećanja*) na dvije stranice zapisao svoje dojmove prilikom posjeta Rijeci u siječnju 1882. godine.²⁶ Posjet je poduzeo s grupom svojih kolega, političara, parlamentarnim zastupnicima, kako bi izvidio poslovno-političku situaciju u ovom dijelu Europe, ali je poslovni put iskoristio prije svega kako bi posjetio brata Arthura Steinackera s kojim se zbog obaveza i udaljenosti rijetko viđao. Zanimljivo je da je Edmund Steinacker zapisivao svoja sjećanja na poslovna putovanja, obitelj, na društvene prilike i kulturu krajeva koje je tijekom života posjetio. Šteta što Arthur svoja sjećanja nije arhivirao poput brata Edmunda. Zahvaljujući tim zapisima mogli bismo danas rekonstruirati i pomno istražiti sve njegove doprinose u razvoju tadašnje Rijeke i okolice. E. Steinacker u djelu *Lebenserinnerungen* objavljenu 1937. godine u Münchenu, spominje i bilježi u tri navrata svoja sjećanja na Rijeku kako slijedi:²⁷

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Sestra, Irma Steinacker rođena je u Pešti 1847. godine. Odrasla je kod prijatelja i rodbine u Popradu i Pešti. Od početka 1860-ih godina do 1868. studirala je klavir na Konzervatoriju za glazbu u Stuttgartu i nastavila studij klavira kod Franza Liszta u Weimaru. Svoje je koncerte održavala do sredine 1870-ih godina u Leipzigu. Od 1876. godine radila je kao nastavnica glazbenog odgoja u Aurori (blizu New Yorka) u Americi. Datum njezina povratka u Europu nije poznat. U Europi je živjela s mužem, violončelistom Carlom v. Radetzkim u Davosu. Taj podatak bilježi njezin brat u prvom poglavlju *Lebenserinnerungen* (1937: 1–12). Nakon muževe smrti, Irma se vratila u Mađarsku, a privremeno je živjela u Rijeci i Budimpešti, no kasnije se ipak preselila u Njemačku u mjesto Greiz blizu Thüringena gdje je 1895. godine umrla. Usporedi dalje Wenzel (2009: 1–3) i Steinacker (1937: 1–12).

²⁷ Djelo se sastoji od četrnaest poglavlja: 1. Obitelj, porijeklo, djetinjstvo. 2. Weimar. 3. Stuttgart. 4. Tübingen. 5. Iz Njemačke preko Belgije i Engleske prema Francuskoj. 6. Mađarska. 7. Bečka svjetska izložba i s time povezane aktivnosti. 8. U parlamentu i u izbornim kampanjama. 9. Izvanparlamentarna djelatnost. Putovanja i ostali doživljaji u godinama 1873. – 1888. 10. Njemački pokret u predratnoj Mađarskoj. 11. Poništenje mandata. Politička aktivnost sve do umirovljenja. 12. Beč i Klosterneuburg. 13. Odnosi prema prijestolonasljedniku Franzu Ferdinandu. 14. Životni odlazak. U nastavku četrnaestoga poglavlja nalaze se dva priloga: 1. Obiteljsko istraživanje i obiteljsko stablo i 2. Povelja časti Njemačkog inozemnog instituta Stuttgart. Popis imena.

U travnju 1886. godine krenuo sam na izlet u Rijeku (Fiume), Opatiju (Abbaziu), Trst (Trieste) i Postojnsku jamu (Adelsbergergrotte) [...]. (Steinacker 1937: 134)

U siječnju 1882. godine poduzeo sam putovanje s grupom državnih izaslanika u Fiume s ciljem razgledavanja gradnje riječke luke. S time sam usput povezo i posjet bratu Arthuru. Brat je prije dvije godine došao u Fiume kako bi pored ostalog nadzirao dijelom i gradnju luke koja je financirana od strane Mađarske.

Sjajno smo dočekani. Guverner, grof od Száparyja, pozvao nas je na večeru, a drugi dan nas je pozvao na *soiree* s izuzetno zanimljivim društvom. Grofova je supruga očaravajući dražesna.

Luka je u usporedbi s austrijskom u Trstu relativno mala i još je u fazi izgradnje pa trenutna slika luke više nalikuje nekoj projekciji nego li završnoj fazi gradnje. No, grad se u mnogim perspektivama uvelike razvija. Osnivanjem Whiteheadove tvornice torpeda raste interes sa svih strana svijeta, svih ratnih mornarica. Imali smo čast prisustvovati probnom lansiranju torpeda čiji je cilj bio usidren u zaljevu. Svi smo se divili toj vrlo smisljenoj i smionoj, ali i vrlo razornoj konstrukciji ratnog naoružanja.

Sljedeće smo se poslijepodne na poziv generalnog direktora Schuellera vozili južnom željeznicom u lječilište Opatiju. Nakon zimske vožnje mađarskom ravnicom i neutješno pustim kršem stigli smo sada u proljetnu Opatiju.

Zanimljivu sam večer proveo u bratovoj kući u društvu predsjednika udruge mađarske poljoprivredne industrije, grofa Eugena Zichyja, i meštra slobodnih zidara, Stefana Rakovskoga. (Steinacker 1937: 127)

Za svoje i ženino zdravlje dobro su nam došle terapije u lječilištima Lahmannovih kod *Bijelog Jelena*. Nakon teške upale pluća i porebrice 1910. godine koja me zatočila na šest tjedana u Rijeci kod brata Arthura, odlazimo 1911. u lječilišta Bad Gastein, 1912. u Joachimsthal i 1913. u Königswarth. Ljeto smo po izbijanju rata 1914. godine proveli u Ehrwaldu. (Steinacker 1937: 224)

Djelo započinje uvodnim riječima izdavača *Instituta za istraživanje njemačke kulture na jugu i jugoistoku* sa sjedištem u Münchenu, a Rijeka se opisuje od 126. do 128. stranice u kontekstu devetog poglavlja 'Izvanparlamentarna djelotvornost. Putovanja i ostali doživljaji u godinama 1873. – 1888.'). Usp. Steinacker 1937.

Edmund Steinacker nakon tih zapisa završava svoju priču o Rijeci. Druge bilješke o Rijeci iz njegova pera nisu nam u ovom trenutku nisu poznate.²⁸

6. Zaključak

Zaključno možemo utvrditi da su u ovom radu spomenuti poznati Nijemci i Austrijanci pridonijeli društveno-kulturnom razvoju Rijeke. Oni su kroz svoje bilješke i djela dali uvid u način funkcioniranja grada u devetnaestom stoljeću. Zahvaljujući našem istraživačkom radu popis se poznatih Nijemaca i Austrijanaca iz dana u dan nadograđuje te se praznine postupno nadopunjuju. Time se osvješćuju tragovi njemačke kulture, njemačkoga jezika i književnosti, odnosno njemačke umjetnosti koji su u Rijeci nažalost pali u zaborav, kojih se više ne prisjećamo i čiji jezik u tom smislu više ne koristimo. Riječ o vrlo vrijednim kulturno-društvenim nalazima, dokumentima, koji omogućuju i otvaraju nove mogućnosti interdisciplinarnog istraživanja budućim naraštajima mladih istraživača. Područje je to znanstvenog istraživanja koje neće zaintrigirati samo germaniste, odnosno filologe, već i druge znanstvenike koji se bave kulturom, jezikom, književnošću i umjetnošću, ali i prirodnim i tehničkim znanostima u interdisciplinarnom pogledu.

Da bismo se osvrnuli i na trenutnu ulogu Rijeke kao *Europske prijestolnice kulture* 2020 zaključit ćemo ovaj rad aktualnim prikazom Rijeke novinara koji su krajem 2019. u organizaciji Njemačkoga kulturnog foruma pri Ministarstvu kulture Republike Njemačke boravili tjedan dana u Rijeci, kako bi njemačku čitateljsku publiku mogli izvijestiti o aktualnom stanju u Rijeci. U članku pod naslovom *Europska prijestolnica kulture 2020: Posjet hrvatskoj Pepeljugi*, Conrad Lay vidi i opisuje grad na sljedeći način:

²⁸ Na ovome mjestu svakako vrijedi istaknuti kako je na inicijativu *Muzeja grada Rijeke* objavljen zbornik o mornaričkom obrazovanju u Rijeci i Puli koji je posvećen svim časnicima i profesorima koji su zaslužni za osnutak, djelovanje i razvoj Mornaričke akademije u Rijeci. Zbornik pored ostalog pruža uvid i u tragove njemačke kulture imenima njemačkih znanstvenika, kapetana, književnika i profesora koji su zaslužni za rad Mornaričke akademije. Izdvojili bismo i prije svega bismo naglasili da je u istraživačkom radu i djelovanju Mornaričke akademije veliku ulogu odigralo i *Društvo prirodnih znanosti* u Rijeci (Naturwissenschaftlicher Club in Rijeka), čiji su članovi bili u ovome radu spomenute osobe s njemačkog govornog područja poput Natalie Ritter, Heinricha von Littrow, Arthura Steinackera, ali i druge osobe koje nisu spomenuti u radu poput Petera Salchera, Michaela Mayra, Franza Blechschmidta, Karla Kleklara, Josefa Koettstorfera, Franza Karla Laufera, Josefa Lukscha i mnogih drugih. Stoga bi se upravo tim osobama trebali posvetiti daljnji istraživački radovi na temu tragova njemačke kulture, književnosti i jezika na Kvarneru. Usp. Dubrović 2019.

Hrvatska Rijeka titulu Europske prijestolnice kulture 2020 dijeli s irskim Galweyem. Neki će se iznenaditi jer taj hrvatski lučki grad nema neko posebno ni rimsko ni srednjovjekovno nasljeđe, premda posjeduje vrlo živahnu prošlost od početka Prvoga svjetskog rata. Umjesto u spektakl, želi se dugoročno investirati u kulturna događanja Rijeke.

Kafić uz obalu ima zavidnu poziciju: ne čudi što su svi gosti vidno dobro raspoloženi. Ispijaju svoj Campari s narančom ili Aperol-spritz i promatraju luku kroz maslinu u velikom cvjetnom loncu s pogledom sve do *Molo longa* [...]. Ispred obalne ulice nalaze se veličanstvene zgrade iz austrijskog vremena, iz zlatnog doba Rijeke kada je grad još bio pod mađarskom upravom i cvjetao. [...] Gore na obroncima grada dominiraju visoki neboderi iz vremena komunizma koji se provlače kroz mnogobrojne gradske četvrti. [...]

Na prvom katu zgrade smještene u pješačkoj zoni, u srcu Rijeke, u vijećnici Grada Rijeke, Ivan Šarar – nekadašnji punk-glazbenik – održava konferenciju za tisak. Prolazeći pored velikih šarenih fotografija s riječkog karnevala, najvećeg istočno od Venecije, ulazim u prostoriju za konferenciju. [...] Ivan Šarar spominje, doduše, službeni slogan Europske prijestolnice koji glasi „Luka raznolikosti“, dok u biti misli da bi stvarni moto Rijeke trebao biti: „ružno, ali šarmantno“. (Lay 2020: 3)

Članak njemačkog novinara opskrbljen je podnaslovima poput *Nekadašnji punk-glazbenik menadžer u kulturi; Prefašist D'Annunzio i njegovo osnivanje Rijeke; Automatizirana luka treba manje lučkih radnika*, a završava riječima:

Direktan put iz deindustrijalizacije vodit će u digitalizaciju. Dalek je to put na koji je Rijeka krenula. Još će dugo vremena trebati sve dok se hrvatska pepeljuga lijepo ne uredi. Kako je jedan od suradnika tima *Rijeka 2020* lijepo rekao:

„Nikada nismo planirali veliki spektakl i sredstva od milijun eura potrošiti na dvije noći, već želimo dugoročno investirati u infrastrukturu kulture, znači investirati u stvari koje će i nakon 2020. funkcionirati. Stvarna se vrijednost Prijestolnice kulture može procijeniti tek za deset godina.“ [...] (Lay 2020: 3–4)

S obzirom na sav dosadašnji rad, angažman i trud svih u radu spomenutih poznatih ličnosti koje su na neki način djelovale u Rijeci, možemo (za sada) zaključiti kako se prošlost i budućnost Rijeke kroz prizmu prošlih i sadašnjih viđenja stranih *promatrača*, kreće u smjeru neumitnoga gospodarsko-kulturnog razvoja – i to ne samo danas već stoljećima pri čemu se raznolikost Rijeke uvijek iznova slaže i razotkriva.

Literatura

- Alebić-Juretić, Ana (2019) Klub prirodnih znanosti. U: Dubrović, Ervin: *Mornarička akademija. Mornaričko obrazovanje u Rijeci*. Muzej grada Rijeke. 42–48.
- Artner v., Therese (1830) *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline von Pichler*. Augsburg.
- Dubrović, Ervin (2019) *Mornarička akademija. Mornaričko obrazovanje u Rijeci*. Muzej grada Rijeke.
- Dubrović, Ervin (2019) Riječka kompanija i šećer. U: *Hrvatska revija*. Zagreb. 35–41.
- Lay, Conrad (2020) *Europäische Kulturhauptstadt 2020 Rijeka: Besuch beim kroatischen Aschenputtel*. Link: <https://www.deutschlandfunk.de/europaeische-kulturhauptstadt-2020-rijeka-zu-besuch-beim.1242.de> (1–10) (pregledano: 10. ožujka 2020.).
- Littrow v., Heinrich (1877) *Reise- Bilder in gemüthlichen Reimen* : (als Fortsetzung zu: Von Wien nach Triest). Wien.
- Lukežić, Irvin (1994) Heinrich von Littrow. U: *Fluminensia. Časopis za filološka istraživanja*. Rijeka. 1–15.
- Lukežić, Irvin (1994) Fijumanske priče (Ines Srdoč Konestra). U: *Fluminensia. Časopis za filološka istraživanja*. Rijeka. 178–179.
- Lukežić, Irvin (2019) Novi prilozi o staroj baštini. U: *Hrvatska revija*. Zagreb. 3–5.
- Lukežić, Irvin (rukopis monografije): *Od Weimara do Rijeke. Povijest obitelji i životopis riječkog bankara i tvorničara Arthura Steinackera*.
- Škreb, Zdenko (1986) Između romantizma i realizma. U: Žmegač, Viktor (ur.): *Njemačka književnost*. Zagreb. SNL. 107–126.
- Sloboda III*, br. 49. Sušak, 23. travnja 1880.
- Stančić, Mirjana (2013) *Verschüttete Literatur. Die deutschsprachige Literatur auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawien von 1800 bis 1945*. Berlin. Wien. Weimar.
- Steinacker, Edmund (1937) *Lebenserinnerungen*. München.
- Wenzel, Silke (2009) *Musik und Gender im Internet*. MUGI. Link: https://mugi.hfmt-hamburg.de/Artikel/Irma_Steinacker.pdf (1-3) (pregledano: 4. svibnja 2020.).
- Žagar-Šoštarić, Petra; Lukežić, Irvin (2019) Spuren deutscher Sprache, Literatur und Kultur in Rijeka (Fiume). Vorübergegangen zu einer Edition des Werkes von Natalia Ritter. U: Möbius, Thomas; Engler, Tihomir (ur.): *Zwischen Assimilation und Autonomie; neuere Forschungsaspekte zur*

Kulturgeschichte der deutschsprachigen Minderheit in Kroatien. Berlin.
Peter Lang.

Žmegač, Viktor; Škreb, Zdenko; Sekulić, Ljerka (ur.) (1986) *Njemačka književnost.*
Zagreb. SNL.

Žmegač, Viktor (2006) *Od Bacha do Bauhauasa. Povijest njemačke kulture.* Zagreb.

ZUSAMMENFASSUNG

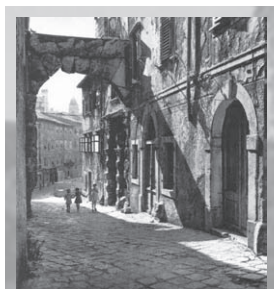
Petra Žagar-Šoštarić, Irvin Lukežić

SPUREN DER DEUTSCHSPRACHIGEN KULTUR IN RIJEKA

In diesem Artikel richten wir das Augenmerk auf einige, äußerst einflussreiche Personen aus dem deutschsprachigen Raum, welche in Fiume/Sankt Veit am Pflaum/Rijeka gewirkt und gewirkt haben. Es geht dabei um Therese von Artner, Natalia Ritter (Scarpa/Ciotta), Heinrich von Littrow und Edmund Steinacker. Alle hier angeführten Personen spielten eine große Rolle nicht nur im Leben der Stadt Rijeka/Sankt Veit am Pflaum/Fiume, sondern auch in der europaweiten Rezeption dieser vielfältigen Stadt.

Therese von Artner und Edmund Steinacker sind beispielsweise nur nach und durch Rijeka gereist und machten dazu Notizen. Natalia Ritter und Heinrich von Littrow wurden in dieser Stadt sesshaft und trugen zum Ausbau ihrer bei. Diese, hier bereits angeführten Personen machten durch ihr Schaffen und Wirken die Stadt in ganz Europa bekannt. Diese Arbeit bildet erst den Anfang zur systematischen Darstellung der Tätigkeit von einflussreichen deutschsprachigen Literaten, Wissenschaftlern und Reisenden in und um Rijeka herum.

Schlüsselwörter: *Spuren der deutschsprachigen Kultur, Literatur und Sprache in Rijeka/ Kroatien; Natalia Ritter; Therese von Artner; Heinrich von Littrow; Edmund Steinacker; Lebenserinnerungen*

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

RINA BRUMINI

Židovska općina Rijeka

ŽIDOVI U RIJECI

izlaganje na skupu

UDK: 323.15(497.5Rijeka=411.16)(091)

Uz fragmentarne naznake notarskih zapisa, u prilog najranijem postojanju nekog oblika židovskog naselja na riječkom području idu i tri takozvane „enigme” povijesti Židova u Rijeci, odnosno: gradski kvart Zudecca, molitvenik Adarbi i hipoteza postojanja židovske kuće (domus judeorum). Prvi Židovi koji su službeno zatražili dopuštenje da se nasele u Rijeku bili su braća Josef i Leon Ventura i Michael Penso sa svojim obiteljima 1779. godine. Bili su to trgovci iz Splita, sefardi. Godine 1781. zajednica u Rijeci dobiva službeno carsko priznanje u vidu statuta (Protocollum) na latinskom jeziku. Njime se uređuje unutarnje ustrojstvo dvadesetpetoročlane riječke zajednice, dinamika odnosa između zajednice i vlasti te se jamči zaštita vlasti nad članovima zajednice. Protocollum je dodijeljen samo godinu dana prije službene emancipacije Židova. Dva su problema tižtala zajednicu: nedostatak bogomolje i nedostatak groblja. Nakon prvog kompromisnog rješenja smještanjem sinagoge u stanu jednog od članova te kasnijeg najma zasebnog prostora u funkciji hrama, 1837. zajednica nasljeđuje trokatnicu u Starom gradu koja postaje i sjedište Židovske općine. Porastom stanovništva nameće se potreba za većim prostorom te se na prijelazu stoljeća otkupljuje teren i gradi Tempio grande, koji je uništen u ratu, a srušen u poraču. Nakon mukotrpne potrage, Židovska općina otkupljuje teren i uspostavlja groblje na Belvederu, koje koristi do 1874. godine. Od te godine pokapa svoje mrtve na posebnoj čestici na gradskom groblju Kozala, gdje se nalazi i židovska mrtvačnica izgrađena u secesijskom stilu. Prve sekcije u kojima Židovska općina organizira svoje aktivnosti su: Hevra kadiša osnovana 1885., potpornog karaktera, koja vodi računa o groblju, umrlima i članovima u koroti; ženska sekcija Società di beneficenza delle

Signore israelite osnovana 1903., filantropskog karaktera; kulturno-političku prirodu imala su druga dva društva Židovske općine: Società sionistica i Circolo sionistico fiumano „Cheruth” (1911.). Ortodoksna židovska općina uspostavlja se u Rijeci početkom XX. stoljeća i 1928. podiže svoj hram u ulici Galvani (danas Ivana Filipovića). Na Sušak se Židovi naseljavaju sporije i kasnije nego u Rijeku. Malobrojni Židovi Sušaka bili su uglavnom trgovci i poduzetnici. Hevra kadiša prva je službena organizacija Židova na Sušaku; utemeljuje se 1930. godine. Sinagoga, odnosno Židovska općina utemeljuje se tek 1935. u Strossmayerovoj 6/I. Na prijelazu stoljeća Opatija je pod Austrijom, a 1842. postaje austrijsko lječilište i pristižu prve židovske obitelji iz Austrije i Mađarske. Prvi opatijski Židovi bavili su se uglavnom slobodnim zanimanjima i bili su odvjetnici, liječnici, trgovci, poduzetnici, a vrlo često i hotelijeri pa nije neobično pročitati u novinama reklamu nekog ugostiteljskog objekta koji nudi košer hranu. Kao i Židovi Sušaka, i Židovi Opatije gravitiraju prema Rijeci, osobito za vrijeme kriznih godina I. svjetskog rata kada su oformili minjan u Rijeci i služili se riječkim rabinom. Također su se oslanjali na Hevru kadišu iz Rijeke.

Ključne riječi:

Protocollum; sinagoga; židovsko groblje; ortodoksna zajednica; Sušak; Opatija

1. Uvod

Nedostatak dokumentacije priječi precizno datiranje prve židovske naseobine na području grada Rijeke, međutim postoje neke zanimljive indicije prisutnosti Židova koje prethode službenom datumu uspostavljanja zajednice.

Židovi se prvi put spominju na tom području u XV. stoljeću: zapisi riječkog notara A. de Rena bilježe zajmove Židovima te najam radne snage koji uključuje Židove.¹ To nije pokazatelj nastambe, ali je važan podatak kojim se potvrđuje gust promet usluga, dobara i osoba kroz Rijeku te ide u prilog hipotezama da su Židovi tranzitirali kroz regiju i da su se zadržavali na riječkom području, bar nakratko.

Uz fragmentarne naznake notarskih zapisa, u prilog postojanju nekog oblika židovskog naselja na riječkom području idu i tri takozvane „enigme” povijesti Židova u Rijeci, odnosno: gradski kvart *Zudecca*, molitvenik *Adarbi* i *domus judeorum*.

¹ Lukežić, I., *Postanak židovske zajednice u Rijeci*, „Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci”, 40, Rijeka, 1998.; Morgani, T., *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Carucci Editor, Roma, 1979.; Kobler, G., „Memorie per la storia della liburnica città di Fiume”, vol. 3, Collana degli Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, Rovinj, 1978.

1.1. Zudecca, Zuecca, Zudeccha

Već se u prvoj polovici XV. stoljeća navodi naziv tog kvarta u knjigama riječkog kancelara Ravizze². Ime „Zudecca” srodno je nazivu venecijanskog kvarta u kojem su živjeli Židovi. Teoriju potkrjepljuje srodnost jezika Rijeke i Venecije te gotovo homofonija riječke inačice „Zudecca” i venecijanske imenice „Giudecca”. Živahna dinamika krasi taj dio grada koji se, prema Kobleru,³ nalazio u Starom gradu, sjeverno od stare crkve sv. Roka, a jugoistočno od crkve sv. Vida, gdje se sada nalazi Osnovna škola „Nikola Tesla”. U tom su dijelu grada postajali dućani koje je Grad davao u najam, a krajem stoljeća grade se nove „zudecche” za štavljenje kože. U XVII. stoljeću područje se pod tim nazivom čistilo i u njemu se pročišćavala voda dok se početkom XVIII. stoljeća popravljaju krov i sanira kanal koji vodi prema *Zuecchi*. Ovi podaci navode Morganija na zaključak da je i Rijeka, poput ostalih primorskih gradova, imala svoj kvart u kojem su se nastanili Židovi.⁴

Važna je također činjenica da se na području *Zudecche* 1627. godine gradi isusovačko učilište, no ime kvarta opstaje. Unatoč tomu Židovi se ne spominju, što, naravno, ne znači da ih nije bilo, odnosno da ih nije moglo biti. Sjetimo se da je u prvoj polovici XVI. stoljeća pokrenut val židovske migracije protjerivanjem iz Habsburške Monarhije (1519.) i da su se zasigurno neki od protjeranih Židova našli i na „pitomijem” riječkom području. Ondje ih je privukla kozmopolitska klima jamčena Statutom grada Rijeke iz 1530. godine⁵ u kojem je tekstu izostavljena formula tzv. *non tollerandis* koja jamči službeni izostanak diskriminacije spram drugih „nacija”, odnosno nacionalnosti. U Rijeci vlada ne propisuje sustavni antisemitizam, kakva je bila praksa u drugim gradovima, a proglašenjem slobodnom lukom (*porto franco*) 1719. Rijeka nadalje obogaćuje, suštinski i brojčano, lepezu zastupljenosti različitih narodnosti, pa tako i Židova.

1.2. Molitvenik *Adarbi*

Sveučilišna knjižnica u Rijeci ima u svom fondu knjigu na hebrejskom pod nazivom „Dibre shalom” (*Riječi mira*).⁶ Radi se o molitveniku koji je 1531. godine izdan u svega 200 primjeraka.

² Kobler, G., Op. cit.

³ Kobler, G., Op. cit.

⁴ Morgani, T., Op. cit.

⁵ Herkov, Z., „Statut Grada Rijeke iz 1530. godine”, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.

⁶ Koja je u starom katalogu zavedena kao XXV.C.9. Podatak preuzet od Lukežić, I., Op. cit.

Posveta kazuje: „Dibre Shalom. Propovjedi na hebrejskom jeziku Jizhaca Adarbija, rabina Soluna i Jeruzalema, godine 5390./1531.” Naznačena je hebrejska i gregorijanska godina što nam je korisno u postavljanju *terminusa post quem*, odnosno osnove od koje možemo datirati ovaj nalaz. Što to znači? Znači da, iako ne znamo kada je i na koji način „Dibre shalom” dospjela u fond Sveučilišne knjižnice, znamo da se sigurno nije našla u Rijeci prije 1531. godine. Buduća će istraživanja možda koristiti upravo tu knjigu kako bi dokazala prisutnost Židova u Rijeci tijekom XVI. stoljeća.

1.3. *Domus judeorum*

Legislacija nije bila jedina prepreka kretanju Židova između XVI. i XVIII. stoljeća. Sam život Židova, poteškoće u poštivanju vjerskih propisa u tuđini, održavanje košer prehrane i običaja često su predstavljali zapreku mobilnosti Židova. Kako bi se ipak objasnile židovske nastambe koje bi nicala na prostorima na kojima se prethodno nije bilježila zastupljenost toga naroda, formulirana je teorija „židovske kuće” ili *domus judeorum*.

Iako društveno efemerni fenomen, „židovska kuća” predstavlja uporišnu točku putnicima koji bi na proputovanju kroz neki kraj imali gdje odsjesti, okrijepiti se i nahraniti, poštujući vjerske propise. Tu bi kuću osnovali Židovi koji bi prvi (i/ili jedini) naselili jedan kraj, a koji bi jednu prostoriju ili dio kuće namijenili ugošćivanju braće iste vjere. Često je upravo postojanje „židovske kuće” temelj osnutku nove zajednice. U Rijeci nema podataka o postojanju takve „kuće”, no zbog sociološki zanemarive naravi pojave i ne čudi što nema riječi o tome. Istovremeno hipotezu ne treba odbaciti, s obzirom na to da od XVI. stoljeća raste opseg trgovine između primorskih krajeva, Balkana i talijanske pokrajine Marche,⁷ a baš su iz te pokrajine doputovali prvi Židovi koje je kancelar Ravizza upisao u svoj registar.

2. Postanak židovske zajednice u Rijeci

Prvi Židovi koji su službeno zatražili dopuštenje da se nasele u Rijeku bili su braća Josef (Giuseppe) i Leon (Leone) Ventura i Michael (Michele) Penso sa svojim obiteljima. Bili su to trgovci iz Splita, sefardi⁸. Te su dvije obitelji

⁷ Israel, Jonathan I., *Gli ebrei d'Europa nell'età moderna (1550-1750)*, Il Mulino, Bologna, 1991. i Stulli, B., *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb, 1989.

⁸ Židovi se dijele po porijeklu na sefarde i aškenaze. Sefardi potječu s Iberijskog poluotoka i govore ladino, što je romanski jezik s hebrejskim posuđenicama sličan španjolskom, a piše se latinicom. Sefardska prezimena su Papo, Colombo, Finci i slično. Aškenazi potječu iz kontinentalne Europe, govore jidiš, germanski jezik, koji se piše ivritom, odnosno hebrejskim. Aškenaska prezimena su Freud, Spielberg, Guggenheim i slično.

napustile Split krajem XVII. stoljeća kako bi izbjegle getoizaciju Židova. Geta je nametnula tamošnja vlast kao protekcionističku mjeru u širem okviru propadanja Venecije i njezine prevlasti na Sredozemlju te zbog političke i vjerske konformacije Dalmacije.

Kada su obitelji Ventura i Penso stigle u Rijeku, grad je već više od pola stoljeća bio slobodna luka. Krajem rujna 1779. Venture i Penso pišu guverneru Rijeke i zahvaljuju na dopuštenju da se nasele. U istom pismu traže da im se dodijeli teren za groblje izvan gradskih zidina i dopuštenje da uspostave vlastitu bogomolju⁹ sukladno vjerskom propisu koji nalaže da se sinagoga mora uspostaviti ako postoji *minjan*¹⁰. Zajednica iskazuje da je spremna platiti groblje i bogomolju, a pismo zaključuje zahtjev da se i na zajednicu primijeni zaštita koju je grad-slobodna luka jamčio svakom građaninu. U istom paragrafu potpisnici kazuju da će zaštita animirati i druge obitelji židovske vjere da se nasele, a posljedično jamči uzlet trgovine i ekonomskog blagostanja.

Dan nakon zasjedanja Kapetanskog vijeća daje se odgovor na molbu kojim se odobrava uspostavljanje groblja i bogomolje, dok se prva sinagoga privremeno uspostavlja u privatnoj kući obitelji Penso.

3. *Protocollum*

Dok je bliska židovska zajednica u Trstu već deset godina bila uređena statutom pod carskom zaštitom, riječka zajednica dobiva svoj statut (*Protocollum*) tek 1781. godine. Za razliku od tršćanskog dekaloga, riječki *Protocollum* reducirana je verzija (opstaju samo dvije točke) i nije pisan na talijanskom, nego na latinskom jeziku. Njime se uređuje unutarnje ustrojstvo zajednice, dinamika odnosa između zajednice i vlasti te se jamči zaštita vlasti nad članovima zajednice.

Protocollum je dodijeljen dvadesetpetoročlanoj riječkoj zajednici samo godinu dana prije službene emancipacije Židova. „Emancipacija” je naziv kojim se obilježava trend europskih prosvijetljenih vladara XIX. stoljeća kojim izjednačavaju Židove s ostalim podanicima. To ne znači kraj suštinske diskriminacije, ali omogućava Židovima da steknu državljanstvo zemlje u kojoj žive, bave se poslovima koji su im do tada bili zabranjeni (poput administrativnih, obrazovnih i vojnih zanimanja), omogućuje interne migracije itd. Habsburška Monarhija je kroz vrijeme pokazala dualizam u odnosu na Židove: izrazito su diskriminirani i protjerivani iz nasljednih teritorija, ali blagonaklono zadržavani

⁹ U dopisu „scola”. DAR, JU 2, Zapisnici Kapetanskog vijeća, br. V, 26. 9. 1779.

¹⁰ „Minjan” je grupa deseterice odraslih muškaraca i predstavlja nužni uvjet za kolektivnu molitvu. Prema vjerskim propisima, muškarac se smatra odraslim nakon što napuni 13 godina i jedan dan.

drugdje, s time da se dopuštalo lokalnim vlastima da same propisuju zakone na nižim razinama pa je život Židova uvijek bio izrazito kompleksan. Primjerice: u nekim mjestima nije bilo dopušteno ženiti se bez završene škole, nakon vjenčana Židov se trebao odseliti zbog demografskih propisa, bio je zabranjen ulaz u gradove osim za vrijeme trajanja sajмова, ali se na sajmovima nisu smjeli zadržavati više od nekoliko dana, morali su nositi obilježja na odjeći kako bi ih se odmah raspoznalo, kada bi se bavili npr. trgovinom, strogo se limitirao njezin oblik, način i sadržaj itd.

Jasno je kako je prosvijetljeni apsolutizam Josipa II. i *Zakon o emancipaciji* (1782.), u kombinaciji sa židovskim iluminizmom (*Haskalah*)¹¹ XVIII. stoljeća, uvelike doprinio asimilaciji i mobilnosti europskih Židova.

4. Sinagoga

Pozitivan odgovor vlasti nije dugo čekao potvrdu iskazanih namjera. Nakon što je skupina razuzdanih adolescenata omela sprovod Vite Venture 1780., židovska zajednica požalila se vlastima koje su odmah reagirale ukorom. To je jedini (zabilježeni) antisemitski ispad u prvom razdoblju postanka židovske zajednice u gradu.

Riječki su Židovi bili u bliskim kontaktima s tršćanskom zajednicom koja je tada već bila mnogo brojnija od riječke i zaštićena carskim statutom koji će 1781., deset godina nakon Trsta, dobiti i Rijeka. Upravo je od tršćanskog Židova s riječkom adresom Židovska općina dobila – nakon mučnih peripetija – svoju prvu službenu sinagogu. Naime, na početku nije bilo ni ljudstva ni sredstava za osnivanje sinagoge. Minjan se uspostavljao u privatnoj kući Pensovih do trenutka kada su izbile prve svađe koje su udaljile obitelji i prekinule minjan. Kako bi se nastavilo poštivati vjersko pravilo, prve obitelji odlučile su unajmiti kuću i namijeniti je bogomolji. To je funkcioniralo dosta dobro dokad je članova bilo relativno malo (1820. zajednica ima 64 vjernika). Međutim, dijelom zbog emancipacije, a dijelom zbog persekucije Židova u Europi, kroz XIX. stoljeće struja Židova koja imigrira u Rijeku jača, zastupljenost sefarda opada pred porastom aškenaza, unajmljena kuća postaje pretijesna i traži se novo rješenje. Spas stiže u vidu nasljedstva, odnosno donacije tršćansko-riječkog trgovca Mosesa Saula Halevija (1837.) koji daruje svoju malu i trošnu trokatnicu u Starom gradu (*Contrada dei Ss. Tre re*) pod

¹¹ „Haskalah” je tzv. „židovski iluminizam” koji prethodi emancipaciji XVIII. stoljeća. Posljedica je sociološka i vjerska: s jedne strane emancipirani i prosvijetljeni Židovi napuštaju „štetle” i geta i kreću prema gradovima u kojima se nastanjuju i progresivno asimiliraju (reformirani Židovi) dok se dio zatvara u strože vjerske propise i čvršće, zatvorene zajednice (ortodoksni Židovi). Riječki Židovi uglavnom su – i u raznim stupnjevima – reformirani Židovi.

uvjetom da je zajednica koristi kao sinagogu. Uređuje se u španjolskom stilu, prema sefardskim običajima, na prvom katu uređuju se ured i arhiva zajednice te stambeni dio za predsjednika; sinagoga sadrži i *heder* – židovsku osnovnu školu. Nakon što je trošna crkvice Sveta tri kralja (*Ss. Tre re*) srušena zbog dotrajalosti (1840.), ulica se preimenuje u *Calle del Tempio* (danas Janeza Trdine). U XX. ili XXI. stoljeću bilo bi teško zamisliti da se neka ulica nazove „Židovska ulica” jer se u njoj nalazi sinagoga. Takva je bila Rijeka emancipiranih nacija i asimiliranog židovstva XIX. stoljeća.

S vremenom i naslijeđena trokatnica postade premala, a trošnu je i tijesnu zgradu još k tome pogodio požar. Vatra se rasplamsala u stanu predsjednika Nathana Kohena i zauvijek izbrisala dotadašnju arhivu zajednice. Gotovo dvije tisuće članova tiskalo se u maloj sinagogi u Rijeci blagostanja za vrijeme tzv. mađarske idile. Bilo je vrijeme za promijene. Krajem 1890. godine pokrenut je desetogodišnji *fund raising* među Židovima Rijeke i drugih austro-ugarskih gradova. Otkupljen je teren u posjedu vlasnika Hotela Europa, Floriana Rossenbachera, i raspisan je natječaj za arhitektonski projekt.¹² Rabin zajednice blagoslovio je teren 24. rujna 1902. godine.

Nakon što je odbačeno prvo arhitektonsko rješenje (W. Stissny, Beč), iz razloga koji nam nisu poznati zbog nedostatka podataka, zajednica usvaja projekt slavnog Leopolda (Lipota) Baumhorna¹³ iz Budimpešte. Sasvim dovršena, riječka sinagoga (*Tempio grande*) otvorila je svoja vrata za preko 1500 vjernika povodom slavlja židovske Nove godine (Roš hašane, rujan) 1903. godine. Prvi put od uspostavljanja židovska zajednica u Rijeci koristi jezik sinagogalne arhitekture kako bi zadovoljila i vlastite vjerske potrebe i komunikaciju s većinom urbanističkim obogaćivanjem gradske vizure. Riječka sinagoga krasila je grad, o čemu svjedoče brojne razglednice Rijeke na kojima je prikazana iz različitih perspektiva. Ostala je netaknuta do 1944. godine kada je uništena u podmetnutom požaru te je nakon rata srušena. Tada, 1945., Rijeka više nije imala židovsku zajednicu.

5. Groblje

Prvi Židovi koji su se nastanili u Rijeci hitno su trebali negdje smjestiti groblje. To su istaknuli i kao drugi uvjet naseljavanja Rijeke u svojoj molbi Guberniju. Nije bilo moguće kompromisno rješenje poput onog usvojenog za

¹² AA.VV., Atti del convegno *Aspetti della storia culturale della comunità israelitica di Fiume e Abbazia*, Genova, 9 ottobre 1983. u „Fiume. Rivista di studi adriatici. Nuova serie” (8), 2, listopad 1984.

¹³ Baumhorn prije riječke sinagoge gradi sinagoge u mađarskom Esztergonu i rumunjskom Brasovu, a nakon riječke gradi segedinsku sinagogu u Mađarskoj.

sinagogu, a stvar nije olakšalo ni dopuštenje vlasti. Židovima je dopušteno da uspostave groblje, ali su morali sami pronaći i otkupiti teren. I u Rijeci, kao i u drugim gradovima, ukapalo se u crkvama i oko njih, a novo groblje kod Kalvarije (1773.) nije uključivalo ostale vjere, koje su pokapale svoje mrtve na drugim grobljima.¹⁴

U židovstvu je smrt vrlo delikatno pitanje; pokojnikom i ukopom bave se posebna udruženja unutar zajednica. Korota (*šiva*) ima složena pravila i gotovo ju je nemoguće poštivati izvan zajednice, a židovska groblja (*bet haim*) nalaze se izvan gradskih zidina. Zbog toga je bilo vrlo važno prvom židovskom nukleusu riješiti pitanje ukopa, odnosno groblja. Napori nisu odmah urodili plodom: 1779. Penso i Venture zatražili su dopuštenje da prenamjene u groblje dio vrta kod Kalvarije, u vlasništvu jednog Fijumana koji je bio voljan zemlju prodati Židovima, no to im nije odobreno.¹⁵ Pokušali su zatim, s istim ishodom, prenamjenu u groblje terena u blizini nekadašnje Barutane (*Polveriera*). Napokon, uspijevaju kupiti vinograd Riječanina Antonija V. Barcicha na Belvederu te ga prenamjenjuju u prvo židovsko groblje.¹⁶

U Rijeci se u međuvremenu po pitanju groblja događaju velike promjene: nakon zabrane ukopa unutar crkava (carski dekret iz 1772.), krajem XVIII. stoljeća Grad otkupljuje u svrhu prenamjene u gradsko groblje teren na Kozali, koji naknadno uveća za nekoliko polja. Francusko zakonodavstvo primjenjuje i na administrirane teritorije¹⁷ edikt iz 1804. kojim se zabranjuju ukopi unutar crkava i gradskih zidina.¹⁸ Grad je međutim već pripremao gradsko groblje na kojem je predviđeno polje i za Židove te za pripadnike pravoslavne vjere. Iako je krajem 1839. godine na snagu stupio zakon koji je nalagao da se koristi isključivo gradsko groblje, nakon niza odgoda i suspenzija zakona zbog posebnih okolnosti (1839., 1840., 1843.), Židovi su počeli koristiti groblje na Kozali tek kad ih se na to prisililo, odnosno 1874. godine.

Na groblju Kozala za židovsko groblje namijenjena je površina od 6033 m² na kojoj su trebali izgraditi pristupni put i mrtvačnicu.¹⁹ Mrtvačnica je izgrađena

¹⁴ Za vjernike pravoslavne ispovijesti i protestante v. Kobler, G., Op. cit.

¹⁵ Munić, D., *Riječki vinogradi 1775. godine*, „Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu”, 29, 1987. i Morgani, T., Op. cit.

¹⁶ Kobler, G., Op. cit.

¹⁷ Godine 1811. Rijeka je civilni okrug civilne provincije ili *District*.

¹⁸ Kontroverzni *Décret Impérial sur les Sépultures* (Edikt Saint Cloud) propisao je da se grobovi moraju nalaziti izvan zidina, na prozračenom i osunčanom mjestu. Higijensko-zdravstvenim argumentima francuskog zakonodavstva dodaje se i ideološka revolucionarna komponenta u nastavku teksta zakona kojim se propisuju isti nadgrobni spomenici pokojnika, u duhu civilne jednakosti.

¹⁹ Musafija, J., *Židovsko groblje na gradskom groblju Kozala u Rijeci*, „Novi Omanut”, 16, Zagreb, srpanj – kolovoz 1996./5756.

u secesijskom stilu prema projektu inženjera Francesca Plačeka kao prizemnica segmentirana dvjema arkadama, s obostranim prozorima i trijemom. Obnovljena je 1993. i 2019. godine.

Staro se groblje prestalo koristiti, iako je ostalo netaknuto, prema nekim izvorima, do 1940. godine. Na novo groblje preneseni su posmrtni ostaci i nadgrobni spomenici s groblja na Belvederu 1905. godine, a o tome su izvijestili i lokalni mediji.²⁰ Ti se nadgrobni spomenici karakterističnog piramidalnog oblika (poput pokrova sarkofaga) mogu vidjeti i danas uključeni u južni zid nižeg polja židovskoga groblja. Posmrtni ostaci, koje je potporno društvo Hevra kadiša prenijelo sa staroga groblja, pokopani su zajedno, u jedinstvenu grobnicu i održan im je sprovod. Groblje na Kozali danas je zaštićeni spomenik kulture, a židovsko groblje ima spomenik žrtvama Šoe koji je 1981. izradio Zdenko Sila i stelu s popisom žrtava.

6. Aktivnosti zajednice

Riječka židovska općina postajala je sve brojnija na pragu XX. stoljeća. Mnogi Židovi postali su važne ličnosti u gradu: poduzetnici, trgovci, liječnici, nastavnici, političari. Unutar zajednice aktivnosti nisu bile samo vjerske nego i društvenog, obrazovnog, sportskog, filantropskog i potpornog karaktera. Odvijale su se djelovanjem pojedinih ustrojenih sekcija, a do II. svjetskog rata bile su uglavnom javne i medijski pokrivena.²¹ Slijedi pregled glavnih sekcija.

Kada je bilo riječi o groblju, pisano je kako je smrt predstavljala osobitu problematiku u zajednici, pa ne čudi da se kao prvo udruženje unutar općine osnovala baš Hevra kadiša (*Santa fratellanza*) 1885. godine. Od XIV. stoljeća, sve zajednice u svijetu imaju svoju Hevru kadišu koja brine o umrlima i priprema ih za ukop. Brine o groblju, ali vodi računa i o živima, o kojima se za vrijeme trajanja korote netko treba brinuti. Članovi Hevre kadiše uglavnom su članovi zajednice koji su uplaćivali članarinu proporcionalno svojim primanjima, što je i vjerski propis, a taj se novac poslije koristio u dobrotvorne svrhe: kao pomoć potrebitima i bolesnima, za vjersku naobrazbu i općenito za poboljšanje vjerskih aktivnosti te za pokop siromaha prema vjerskim pravilima. Iako je najvjerojatnije postajalo od samog početka, riječko društvo službeno je uspostavio i njime predsjedao Nathan Kohen, predsjednik zajednice u čijoj je kući buknuo požar koji je uništio prvu arhivu. Hevra kadiša koristila je mrtvačnicu i organizirala prijenos posmrtnih ostataka sa starog na novo židovsko groblje.

²⁰ „Novi list”, VII, br. 141, 23. 3. 1905., *Novo židovsko groblje*.

²¹ Lukežić, I., *Židovska dobrotvorna i kulturno-prosvjetna društva u Rijeci*, „Zbornik Sveti Vid”, VI, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2001.

Veće zajednice imaju i danas žensku sekciju koja je u Rijeci uspostavljena 1903. godine pod nazivom *Società di beneficenza delle Signore israelite*. Kao i ostala potporna društva, i to je nastalo potaknuto rabinskom inicijativom. Društvo je bilo eminentno potpornog i filantropskog karaktera. Osnivačice su se obvezale na uplatu konzistentnog iznosa, članice su plaćale svoju trogodišnju kvotu, a predviđeni su bili i članovi *ad honorem*. Društvo je imalo predsjednicu, dvije dopredsjednice, tajnicu i blagajnicu. Danas je sjedište ženske sekcije u Židovskoj općini, ali je u početku ono bilo u kući osnivačice Sári Neueberger de Hlinik r. Kohn. Žene su se bavile dobrotvornim radom i sakupljanjem sredstava i odjeće za potrebite, pomoći siročadi, studentima i starijim osobama.

Kulturno-političku prirodu imala su druga dva društva ili sekcije Židovske općine: *Società sionistica* i *Circolo sionistico fiumano „Cheruth”* (1911.). Kada su se cionističke ideje proširile Europom na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, sve je više Židova bilo pristaša tzv. „trećeg puta” Teodora Herzla po kojem se biblijska obećana zemlja konkretizirala u političku stvarnost. Sve su se češće organizirala putovanja u Palestinu, brodovima koji su prolazili i kroz riječku luku, i rađala se ideja o samostalnoj državi za narod koji osim dijaspore ne poznaje drugo. Oba udruženja djeluju izvan sinagoge te često organiziraju predavanja i skupove na temu Palestine, cionizma i književnosti u velikim dvoranama poput one u Hotelu Deak; politički su obojena i u kontaktu su sa srodnim hrvatskim organizacijama židovskih zajednica.²² U vrijeme osnutka, udruge objavljuju svoje aktivnosti koje su otvorenog tipa i česti su osvrti tiska na njihove kulturne aktivnosti. Kada je Rijeka bila pod Italijom, neki od istaknutih članova imali su svoj policijski dosje puno prije rasnih zakona. Posljednja poratna sekcija je *Circolo giovanile ebraico* (osnovana 1920-ih godina) koja je svoje aktivnosti posvetila uglavnom rekreaciji omladine i odraslih. U svom sjedištu imali su čitaonicu i knjižnicu. Bili su bliski cionizmu i nerijetko su organizirali tribine o izazovima modernog židovstva te razna predavanja. I njihove aktivnosti imaju zavidnu medijsku pokrivenost do stupanja na snagu rasnih zakona.

7. Ortodoksna zajednica

Krajem XIX. stoljeća Židovska općina u Rijeci bila je dobrostojeća i velika. Već je neko vrijeme trajao proces u kojem je aškenaski doprinos zasjenio prvobitnu sefardsku jezgru zajednice. Zajednica govori talijanski, ali i mađarski i njemački. U kozmopolitskoj Rijeci na prijelazu stoljeća Židovi su reformirani i asimilirani: smatraju se „Fijumanima židovske vjere”.

²² Kattunarich, J., *I rapporti degli ebrei di Fiume con il resto della popolazione*, „Fiume. Rivista di studi adriatici” (Nuova serie) 8, 4, 2, listopad 1984.

Pod pritiskom rastuće diskriminacije i kao posljedica židovskog prosvjetiteljstva (*Hashalah*), mnogi ortodoksni Židovi dolaze u Rijeku iz istočne i kontinentalne Europe. Iako su obje struje, ortodoksni i reformirani Židovi, suštinski dio židovstva, nemoguće ih je bilo svrstati u isti kontekst. Iz tog razloga, kada su ortodoksni Židovi brojčano stasali, emancipirali su se: najprije su zatražili da ih Grad prizna kao zasebnu cjelinu (1911.), a zatim i Savez židovskih općina u Rimu (*Unione delle comunità israelitiche italiane – UCII*, 1921.),²³ koji je bio krovna institucija židovskih općina.

Zajednica otkupljuje od Grada teren u ulici Galvani (danas Ivana Filipovića) i 1928. gradi skroman ortodoksni hram i ritualno kupalište (*mikve*)²⁴. Za šezdesetak članova inženjeri Giuseppe Farkas i Vittorio Angyal grade mali hram u stilu šarmantne moderne. Nažalost, već 1930. godine talijansko zakonodavstvo nameće Zakon o arondaciji (*Legge Falco*) sukladno kojem male zajednice potpadaju pod velike koje ih resorbiraju i u članstvu i u dobrima. Tako su ortodoksni i reformirani Židovi opet pod istim krovom uoči dramatičnih zbivanja skoroga rata. Za Rijeku je ta mala zgrada od osobite važnosti, i to ne samo zato što je sjedište Židovske općine već i zato što je to jedna od samo tri sinagoge koje su preživjele II. svjetski rat i zadržale prvobitnu vjersko-liturgijsku namjenu te je jedina zgrada mikvi u Republici Hrvatskoj.

8. Sušak i Opatija

Na Sušak se Židovi naseljavaju sporije i kasnije nego u Rijeku; u popisu stanovništva iz 1880. godine nema Židova. Deset godina poslije upisano ih je 69. Kako na početku nisu imali vlastitu sinagogu i groblje, koristili su riječki *Tempio grande* i židovsko groblje u Rijeci. Židovi Sušaka bili su uglavnom trgovci i poduzetnici. Važne obitelji su Wortmann, Weiss i Pfau, koji su regiju proslavili svojim pićem (*Quarnero Brandy*). Hevra kadiša prva je službena organizacija Židova na Sušaku; utemeljena je 1930. godine, a primaran joj je cilj bio smjestiti groblje na Sušaku i uspostaviti sinagogu. Sinagoga, odnosno Židovska općina utemeljuje se tek 1935. u Strossmayerovoj 6/I. U Općini su smješteni i uredi Hevre kadiše. Prvi predsjednik Hevre kadiše bio je poznati

²³ Kada se ova zajednica uspostavila i UCII je bio u nedoumici što činiti pa je na kraju zajednicu priznao iako je to bila jedina ortodoksna zajednica u čitavoj Kraljevini Italiji.

²⁴ Svaki ortodoksni hram ima ritualno kupalište u kojemu je u bazene svedena kišnica ili tekućica. U modernim mikvama voda je grijana. Ortodoksno židovstvo nalaže ablucije tekućom vodom koja može biti i stajaćica ako potječe iz velikog vodenog tijela kao što je npr. jezero. Zbog dramatičnih događaja u II. svjetskom ratu te posljedičnog uspostavljanja i administracije Židovske općine u Rijeci, mikve su danas ne samo izvan funkcije nego sasvim nedostupne, ali je pokrenut angažman Općine i Konzervatorskog odjela u Rijeci da ih se povrati.

industrijalac Žiga Wortmann. I među Židovima s druge strane Rječine prepoznaje se jaka asimilacija kao posljedica emancipacije.

Za razliku od Rijeke, Opatija je na prijelazu stoljeća pod Austrijom. Uz nju, pod istu administraciju potpadaju Kvarnersko primorje i Volosko, Ika i Lovran. Godine 1842. Opatija postaje austrijsko lječilište i pristižu prve židovske obitelji (iz Austrije i Mađarske). To su obitelji Gelles, Tipograf, Szigeti i Nathan. Krajem stoljeća u Opatiji i oko nje bilo je sedamdesetak Židova. Prvi opatijski Židovi bavili su se uglavnom slobodnim zanimanjima i bili su odvjetnici, liječnici, trgovci, poduzetnici, a vrlo često bavili su se i hotelijerstvom pa nije neobično pročitati u novinama reklamu nekog ugostiteljskog objekta koji nudi košer hranu. Čak se i kasnija fašistička policijska uprava rezignirala i priznala da židovsko ugostiteljstvo ima pozitivan učinak na turizam.

Kada se 1898. godine izgrađuje novo groblje u Opatiji, opatijska zajednica utemeljuje prvo udruženje u svrhu zaštite svojih interesa, a zatim, uz pomoć Židovske općine Rijeka, sastavlja sve potrebne akte kako bi kao zajednica stekla priznanje i omogućila sebi dio zemljišta na novom groblju. To se i ostvaruje i zajednica kupuje parcelu groblja. Odanost carstvu bila je takva da su za vrijeme I. svjetskog rata gotovo svi muškarci otišli u vojsku, a u Opatiji su ostala samo dvojica, pa su Opatijci oformili minjan u Rijeci i služili se riječkim rabinom. Također su se oslanjali na Hevru kadišu iz Rijeke.

9. Zaključak

Prvi povjesničar židovske zajednice u Rijeci, Teodoro Morgani, u glavnim crtama potvrđuje podatke enciklopedije *Jewish encyclopedia* (1901. – 1906.) koja procjenjuje da je u Rijeci na početku stoljeća bilo 2000 Židova na 45 – 50.000 stanovnika (*Sermons are delivered in Hungarian, German and Italian*).²⁵ Zahvaljujući židovskom iluminizmu (*Haskalah*) i Zakonu o emancipaciji, Židovi u Rijeci osjećali su se kao građani Rijeke židovske vjere, stoga ne čudi što su se uključili, poput bilo kojih drugih stanovnika, u politički vrlo dinamičan period u gradu. Tako nalazimo Fijumane Židove u *Corpusu separatumu*, na fronti I. svjetskog rata, za vrijeme D'Annunzijeve okupacije i u Slobodnoj državi. Taj trend neprekinut je do stupanja na snagu antisemitskih zakona fašističke Italije 1930-ih godina.

²⁵ Morgani, T., Op. cit.

Literatura

- Atti del convegno *Aspetti della storia culturale della comunità israelitica di Fiume e Abbazia*, Genova, 9 ottobre 1983. u „Fiume. Rivista di studi adriatici. Nuova serie” (8), 2, listopad 1984.
- Herkov, Z., „Statut Grada Rijeke iz 1530. godine”, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
- Israel, Jonathan I., *Gli ebrei d'Europa nell'età moderna (1550-1750)*, Il Mulino, Bologna, 1991.
- Lukežić, I., *Postanak židovske zajednice u Rijeci*, „Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci”, 40, Rijeka, 1998.
- Lukežić, I., *Židovska dobrotvorna i kulturno-prosvjetna društva u Rijeci*, „Zbornik Sveti Vid”, VI, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2001.
- Morgani, T., *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Carucci Editore, Roma, 1979.
- Munić, D., *Riječki vinogradi 1775. godine*, „Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu”, 29, Pazin – Rijeka, 1987.
- Musafija, J., *Židovsko groblje na gradskom groblju Kozala u Rijeci*, „Novi Omanut”, 16, Zagreb, srpanj – kolovoz 1996./5756.
- Kattunarich, J., *I rapporti degli ebrei di Fiume con il resto della popolazione*, „Fiume. Rivista di studi adriatici” (Nuova serie) 8, 4, 2, listopad 1984.
- Kobler, G., „Memorie per la storia della liburnica città di Fiume”, vol. 3, Collana degli Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, Rovinj, 1978.
- Stulli, B., *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb, 1989.

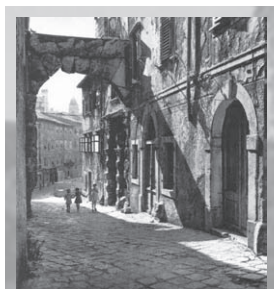
SINTESI

Rina Brumini

LA COMUNITÀ EBRAICA DI FIUME

Oltre alle frammentarie nozioni tratte dai registri notarili, supporta l'ipotesi del precoce insediamento ebraico a Fiume una triade di enigmi e precisamente: il rione cittadino Zudecca, il breviario Adarbi e l'ipotesi della domus judeorum. I primi ebrei ad aver ufficialmente richiesto il permesso d'insediamento nel 1779 furono i fratelli Giuseppe e Leone Ventura e Michele Penso. Erano commercianti spalatini ebrei sefarditi. Nel 1781 la comunità ottiene il riconoscimento imperiale sotto forma di Statuto o Protocollum redatto in lingua latina. Esso regolava l'organizzazione interna della piccola comunità di 25 membri, le dinamiche tra il governo e la comunità e garantiva la protezione governativa estesa ai membri della comunità. L'attribuzione del Protocollum anticipava di un anno la Legge sull'emancipazione degli ebrei. Due problemi tormentavano la comunità: la mancanza di una sinagoga e del cimitero. Dopo la prima soluzione di compromesso, in cui la casa di preghiera era allestita nella casa privata di uno dei membri e la conseguente presa in affitto di un appartamento all'uopo, nel 1837 la comunità eredita una palazzina a tre piani nella Cittavecchia che diventa anche sede della comunità. Con l'aumento della popolazione s'impone il bisogno di spazi meno angusti. A cavallo dei due secoli la comunità acquista un fondo ed erige il Tempio grande, distrutto durante la II Guerra e smantellato nel dopoguerra. Dopo numerosi sforzi, la comunità riscatta un terreno del rione Belvedere e lo adibisce a cimitero che rimane in uso fino al 1874. Da quell'anno la comunità usa il cimitero comunale di Cosala dov'è situato anche l'obitorio in stile liberty. Le prime sezioni in cui la comunità organizza le proprie attività sono la Chevra kadisha, fondata nel 1885. Si occupava del cimitero, dei defunti e dei membri in lutto. La Società di beneficenza delle Signore israelite fondata nel 1903 aveva carattere filantropico ed assistenziale mentre avevano carattere politico e culturale la Società sionistica ed il Circolo sionistico fiumano „Cheruth" (fondato nel 1911). La comunità ebraica ortodossa è fondata a Fiume all'inizio del Novecento, e situa il proprio tempio in Via Galvani (oggi Ivan Filipović) nel 1928. A Sussak l'immigrazione ebraica è minore e più lenta che a Fiume. I pochi ebrei di Sussak erano per lo più commercianti ed imprenditori. La loro prima istituzione è la Chevra kadisha, fondata nel 1930. La comunità (e sinagoga) è fondata nel 1935 in via Strossmayer 6/I. A cavallo del secolo Abbazia sottostà all'Austria e nel 1842 è promossa a località di cura. I primi ebrei provengono dall'Austria e dall'Ungheria. Tra avvocati, medici, commercianti, imprenditori numerosi sono gli albergatori, per cui non sorprende la frequenza di pubblicità di cucina kasher nella stampa locale. Come gli ebrei di Sussak, anche quelli di Abbazia si appoggiavano alla comunità di Fiume, specialmente negli anni della Grande guerra quando gli abbaziani conseguivano il minjan con i fiumani, si avvalevano del rabbino di Fiume e della Chevra kadisha fiumana.

Parole chiave: Protocollum; sinagoga; cimitero ebraico; comunità ortodossa; Sussak; Abbazia

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

BARBARA RIMAN

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

SLOVENCİ U RIJECI
U 19. STOLJEĆU¹

pregledni članak

UDK: 323.15-05(497.5Rijeka=163.6)''18''

Riječka je povijest specifična po tome što su je obilježile vladavine različitih država, pri čemu su njezin identitet oblikovali pripadnici različitih naroda. U takvome multinacionalnom okruženju žive i pripadnici slovenske zajednice koji su participirali u javnome životu grada. S obzirom na to da je velik broj osoba slovenskoga podrijetla živio i radio u Rijeci, izdvojeni su Slovenci koji su participirali u javnome životu grada. To su u prvome redu profesori i svećenici koji su, živeći u Rijeci, u određenoj mjeri utjecali na život grada u 19. stoljeću. Iako se u riječkoj prošlosti može evidentirati velik broj pojedinaca slovenskoga podrijetla, podaci o njima su skromni i upućuju na potrebu daljnjega istraživanja ove teme.

Ključne riječi:

Slovinci; slovenska zajednica; profesori; svećenici

¹ Članak je nastao u okviru projekta „Slovenstvo skozi zgodovino in sedanost v obmejnih krajih Istre in Kvarnerja” (2019-2020) kojeg financira Urad Vlade republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu i Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1. Uvod

Grad Rijeka ima bogatu i specifičnu prošlost i stoga zauzima posebno mjesto u hrvatskoj povijesti. Međutim, Rijeka je grad koji je značajan i za slovensku povijest, u prvome redu stoga što je od najranijih dana bio mjesto u kojemu je slovenska zajednica imala važan utjecaj. Od trenutka kada su u Rijeci evidentirani prvi doseljenici iz slovenskih krajeva, pa do danas, slovensko stanovništvo se brzo integrirao u riječku gradsku sredinu. Velik je broj Slovenaca naseljavao i riječko zaleđe, prostore koji su danas, promjenom društvenih i političkih prilika, pogranični krajevi, te je bio dijelom seoskoga stanovništva koje je gravitiralo riječkom području. Slovenci se na hrvatskim prostorima nerijetko već u prvoj generaciji, jezično, kulturno i etnički asimiliraju, čuvajući samo uspomenu na podrijetlo i njegujući rodbinske odnose s rođacima (Belaj 1995: 289).

Budući da je u povijesnim izvorima vidljiva kontinuirana prisutnost slovenskoga stanovništva na riječkom području, možemo govoriti o Rijeci kao o prostoru tradicionalnoga doseljavanja Slovenaca. Iako je sa slovenskih prostora na riječko područje dolazilo raznoliko stanovništvo, jasno se vidi da se radi o kontinuiranome doseljavanju i stoga se vrlo rano može govoriti o stvaranju slovenske zajednice u Rijeci. Selidbama je pogodovala i činjenica da je za stanovnike južnoga dijela Notranjske Rijeka bila prirodno gravitacijsko središte (Zupančič 2008: 575). Možemo zaključiti da su Slovenci u Rijeci prisutni od 15. stoljeća. Radi se o velikome broju ljudi koji su pripadali različitim slojevima društva, kao što je to bio slučaj i u drugim hrvatskim krajevima (Belaj 1995: 290). Da je slovenska zajednica bila doista šarolika, govore i podaci iz slovenskih povijesnih novina. Tako je ostalo zabilježeno da se „...v Reki naseljenim Slovencem predbacuje, da dajemo najveć materijah za poitalijančevauje, češ, da smo sami kočijaži, sluge itd., ter da enkrat porojeni, odgajamo svoje otroke v tujem laškem duhu...” (Krajišnik 1896: 1). Vjerojatno bi i pogled u industrijske knjige, kao i u matične knjige riječkih župa, pokazao vrlo kompleksnu strukturu stanovništva.

Identificirati pripadnike slovenske zajednice na hrvatskim prostorima, pa tako i u Rijeci, nije uvijek jednostavno. Kulturna i jezična sličnost te etnološke značajke ne olakšavaju identifikaciju pojedinaca koji su pripadali slovenskoj zajednici pa je često teško sa sigurnošću utvrditi, naročito s povijesnim odmakom, osobe koje su podrijetlom Slovenci. Zato se pri utvrđivanju pripadnika slovenske zajednice u Hrvatskoj koristi metodologija koja podrazumijeva identifikaciju osoba koje su rođene u slovenskome kraju te identifikaciju njezine pripadnosti slovenskoj zajednici. Slovencima se smatraju i pripadnici druge generacije tih doseljenika.

Rijeka je Slovencima bila zanimljiva destinacija za doseljavanje, u prvome redu stoga što se, zahvaljujući specifičnome položaju koji je imala u brojnim

državnim uređenjima, oduvijek smatrala multietničkim i multinacionalnim gradom u kojemu supostojе pripadnici brojnih naroda. Slična povijesno-politička sudbina i stoljetni suživot u istim državnim tvorbama utjecali su na sličnost slovenskoga i hrvatskoga naroda u mnogim aspektima formiranja identiteta. Tome je pridonio i sličan odnos prema talijanizaciji i germanizaciji jer što su se i Slovenci i Hrvati susretali s istim teškoćama i ograničenjima (Rožac Darovec 2010: 225).

Zbog bliskosti slovenskoga i hrvatskoga naroda kroz povijest i zajedničkoga suživota u istoj državi, Slovenci u Hrvatskoj tijekom povijesti nisu bili eksponirani ni u medijskoj ni u znanstvenoj sferi (Zupančič 2008: 572). Interes se za njihov život počeo pokazivati nakon 1991. godine, kada je došlo do osamostaljenja Republike Hrvatske i Republike Slovenije. Interes za djelovanje pojedinaca iz slovenskih krajeva često nisu iskazivali ni slovenski ni hrvatski povjesničari. I oni koji su istraživali to su činili parcijalno, stoga se ovdje čini važnim istaknuti knjigu o slovenskoj zajednici u Rijeci „Fluminensia Slovenica” (Lukežić 2007) koja daje presjek djelovanja članova slovenske zajednice u Rijeci.

2. Rijeka u 19. stoljeću i slovenska zajednica

Rijeka je, kao izrazito industrijski grad, zbog gospodarskoga uspona u 19. stoljeću osjetno porasla te postaje drugi grad po veličini u hrvatskim zemljama. Godine 1810. grad je imao 8.000 stanovnika, u vrijeme francuske vladavine taj se broj smanjio, da bi 1848. godine imao 10.105 osoba. Godine 1910. Rijeka je imala 49.806 stanovnika. U to se vrijeme uočava značajna i rapidna promjena nacionalne strukture stanovništva. Naime, prema popisu iz 1851. godine zabilježen je sljedeći omjer prema nacionalnostima: 87,8% Hrvata, 13,3% Slovenaca, 5,5% Talijana i 2,5% Mađara, Nijemaca, Čeha i dr. Godine 1910. zabilježeni su bitno drugačiji podaci pa je broj Hrvata sa Slovencima bio 41,7% dok je broj Talijana porastao na 44,9% (Novosel 2016: 465). Tako je prema podacima iz 1910. godine u Rijeci živjelo 3.937 Slovenaca što je u ukupnome zbroju predstavljalo 7,94% stanovništva Rijeke (Patafta 2004: 685).

Kada se govori o kompleksnoj slici slovenske zajednice u Rijeci u 19. stoljeću, valja spomenuti brojne pojedince koji su bili sastavni dio te zajednice. Naime, jedno od ključnih pitanja je i kako pristupiti istraživanju takvih zajednica kada se zna da je nepolitička povijest (govorimo o socijalnoj, društvenoj, ženskoj, itd.) bila vrlo često marginalizirana. Kako rekonstruirati povijest svakodnevice u Rijeci u slovenskoj zajednici u 19. stoljeću? Vrlo teško, i upravo stoga će ovdje biti prikazani samo određeni pojedinci, koji su bili manje zastupljeni u literaturi, a poneki i zaboravljeni. O njima se ne mogu uvijek pronaći svi podaci.

Iako su Slovenci bili prisutni u Rijeci, oni se u znanstvenim radovima hrvatskih povjesničara, relativno rijetko ističu. Jedan od najčešće spominjanih Slovenaca u Rijeci je **Janez Trdina**² (Novosel, 2016: 468; Lukežić 2007: 223–227; 255–269), međutim najčešće se i ne spominje da je bio slovenskoga roda. Postoji mogućnost da je to u vrijeme nastanka tih radova bilo nevažno, ali postoji i mogućnost da se prisutnost Slovenaca u Rijeci nije doživljavala kao prisutnost stranaca.

S obzirom na to da je upravo u 19. stoljeću u Rijeci evidentiran veći broj Slovenaca, u radu su izdvojeni pojedinci koji su dali svoj doprinos riječkoj kulturi, umjetnosti, školstvu, znanosti i vjerskome životu, a koji nisu možda toliko zastupljeni u hrvatskoj znanstvenoj literaturi. O nekima se zna mnogo, dok se drugi u riječkoj povijesti spominju rečenicom ili dvjema, iako čini se potrebnim naglasiti da su i oni, pa makar u svojoj prolaznosti, ostavili pečat upravo u riječkoj multikulturalnosti. Nažalost, nije moguće sve navesti tako da je ovdje napravljen izbor onih koji su pridonijeli stvaranju slike javnoga života Rijeke i Sušaka. Ovdje izdvojeni pojedinci slabije su navođeni u hrvatskoj, ali i slovenskoj historiografiji, a neki su i u potpunosti zaboravljeni te bi njihov rad i djelovanje, kako u Rijeci tako i u drugim sredinama u kojima su bili, trebalo ponovno istražiti te valorizirati.

Među pojedincima koji su sudjelovali u riječkome životu, velik je broj gimnazijskih nastavnika i profesora. Upravo su oni imali zamjetan utjecaj na oblikovanje riječkoga obrazovnog života jer su predavanjima u gimnaziji odgajali i obrazovali mlade ljude kojima je školovanje predstavljalo važnu stepenicu u odrastanju i oblikovanju svojega identiteta.

Janez Trdina bio je tek jedan od velikoga broja slovenskih profesora koji su dio svojega života proveli u Rijeci, a o njima se pisalo upravo zato što su bili javne ličnosti. Tome je pridonijela i knjiga Janeza Trdine „Bachovi Husari i Ilirci” u kojoj opisuje svoja sjećanja na rad i život u Rijeci, a spominje i svoje sumještane i suradnike. O mnogima od njih nema mnogo podataka u suvremenoj literaturi. Jedan od takvih bio je i **Anton Postružnik** (Sv. Jurij pri Pesnici, 1825. – Zagreb, 1909.) o kojemu su, nakon pregleda literature, pronađeni

² **Janez Trdina**, književnik i povjesničar (Mengeš, 1830. – Novo Mesto, 1905.). Studij povijesti i zemljopisa završio je u Beču 1853., a potom je bio suplent u Varaždinskoj gimnaziji. Od 1855. godine bio je profesor u Rijeci 12 godina. Nakon umirovljenja zbog političkih razloga 1867., preselio se u Novo Mesto. U periodici je objavljivao pripovijesti, basne, pjesme, putopise i memoare (*Bajke i pripovijesti o Gorjancima – Bajke in povesti o Gorjancih*, 1882–1888.; *Dolenjci*, 1884.; *Hrvatske uspomene – Hrvaški spomini*, 1885.; *Bachovi husari i ilirci – Bahovi huzarji in Iliri*, 1903.; *Moj život – Moje življenje*, 1905.). Zanimljivo se čini spomenuti i da je pisao o određenim procesima koji se danas povezuju s migracijama Slovenaca u Hrvatskoj i koje su značajne upravo za slovenske sezonske radnike, Hrvatarje. Napisao je prvu povijest Slovenaca na slovenskom jeziku (*Zgodovina slovenskega naroda*, 1866.) (Riman i Riman 2016: 319).

samo podaci o rođenju i smrti te podaci o tome da je radio u Sušačkoj, Varaždinskoj i Karlovačkoj gimnaziji (Lilek 1933).

Janez Božič (Ivan Božič, Ivan Božić) (Nova vas pri Lescach, 1829. – Korte/Trögern, Austrija, 1884.) bio je svećenik i pisac. Polazio je gimnaziju u Ljubljani, s Janezom Trdinom i Matijom Valjavcem, te je bio jedan od najuspješnijih učenika. Studirao je teologiju, a za svećenika je bio zaređen 1854. godine. Bio je kapelan u Krašnji gdje je s Matejem Frelihom (Frölichom) uredio dva godišta Koledarja za Slovence s podobami (1855. i 1856.). Zbog bolesti i poteškoća sa sluhom, zalaganjem Janeza Trdine dobio je posao u gimnaziji u Rijeci gdje je školske godine 1856./57. poučavao latinski i njemački jezik. Nakon što mu se sluh popravio, otišao je na studij klasičnih i slavenskih jezika u Beču, ali studij nije dovršio. Ostatak života proveo je u Austriji gdje je obavljao svećenički poziv. Bavio se književnim i izdavačkim radom. Između ostalog, uređivao je časopis „Slovenec” i poslije „Besednik”. Preveo je i obradio roman Harriet Beecher Stowe „Čiča Tomina koliba” u obliku nabožne pripovijesti („Stric Tomaževa koča ali življenje zamorcov v Zjedinjenih državah severne Amerike” Henriete Stowe, Celovec, 1853) (Zajc 2013).

Navodeći imena profesora koji su radili u riječkim i sušačkim školama, neizostavno je ime **Matije Čopa** (Žirovnica, 1797. – Ljubljana, 1835.), poznatoga slovenskog filologa i književnoga povjesničara, zato što on predstavlja važnu osobu u slovenskoj književnosti. Bio je rođak i blizak prijatelj Franca Prešerna i zagovarao je suvremeni kulturno-književni program u Sloveniji. U Rijeci je proveo dvije godine (od 1820. do 1822.), radeći kao profesor u gimnaziji. Predavao je sve predmete (osim vjeronauka) u šestome razredu, na latinskome jeziku i bio je knjižničar učeničke knjižnice. Nakon boravka u Rijeci, otišao je u Lavov gdje je također radio u gimnaziji, a zatim je prešao na sveučilište gdje je bio suplent. Posljednje godine života proveo je u Ljubljani (Lukežić 2007: 215–217).

Štefan Vidic (Bled, 1797. – Gorica, 1861.) bio je profesor. Gimnaziju i studij filozofije završio je u Ljubljani. Nakon završenoga studija, radio je kao suplent u ljubljanskoj gimnaziji, zatim kao profesor u Karlovcu te kao namjesnik perfekta u Rzeszowu u Poljskoj. Nakon toga radio je kao prefekt u gimnaziji u Kopru. U Rijeci je boravio u razdoblju od 1849. do 1860. i u tome je periodu modernizirao nastavu u gimnaziji u Rijeci te je za taj rad dobio strukovna priznanja i pohvale. Zbog bolesti je umirovljen 1860. godine, preselio se u Goricu i tamo je živio do smrti. O njemu je pisao Janez Trdina koji mu je posvetio opširno poglavlje u knjizi „Bachovi Husari i Ilirci” u kojoj ga je opisao kao prikrivenoga frankofila (Logar 2013).

Kratko vrijeme u Rijeci djelovao je i **Jernej (Bartol) Francelj**, novinar, izdavač i profesor (Čadrska Vas blizu Poljčana, 1821. – Varaždin, 1889.) Osnovno je obrazovanje stekao u Poljčanima, u Celju i Mariboru. Šesti razred gimnazije dovršio je u Karlovcu i nakon toga upisuje licej u Grazu gdje boravi

od 1842. do 1845. godine. Uz obavezne kolegije slušao je i gospodarstvo, estetiku, slovenski i talijanski jezik (Križan 1885; Šlabinger 2013). Teološki je studij započeo u Klagenfurtu, a 1845. nastavlja u Pragu. Od 1850. do 1852. profesor je u gimnaziji u Celju, zatim studira u Beču povijest, zemljopis i staroslavenski jezik do 1856. godine, kada u Varaždinu postaje učiteljem u Realnoj i glavnoj učionici, a 1873. profesorom u gimnaziji. Slovensku i hrvatsku narodnu ideju upoznao je tijekom školovanja (Pleše i Ljubljanić 1998.) te počinje pisati za praški list „Union i Slavenki jug”.

Hinko Scheidela (Vitanje, Štajerska, 1874. – Zagreb, 1912.), bio je profesor i pisac. Pučku školu i gimnaziju polazio je u Varaždinu i u Rijeci, a u Grazu je studirao latinski i njemački te grčki jezik. Od 1898. radio je kao suplent u gimnaziji u Varaždinu (1898. – 1901.), a kao profesor u gimnaziji na Sušaku (1901. – 1903.). Od 1903. do smrti radio je u Zagrebu. Pisao je o didaktičkoj metodi u obuci njemačkoga jezika i književnosti u „Nastavničkom vjesniku”, tumačio je Goetheova i Scillerova mladenačka djela, pisao je o praktičnome vježbanju njemačkoga govora. Pisao je i za omladinski Pobratim (Smolej 2013).

Martin Valenčak (Lastniču pri Polju, 1834. – Varaždin, 1864.) bio je povjesničar književnosti. Gimnaziju je završio u Mariboru, nakon čega odlazi u Beč studirati klasičnu filozofiju (od 1856. do 1860.). Diplomirao je 1860. godine, a radio je kao gimnazijski profesor u Rijeci (od 1860. do 1861.) i u Varaždinu (od 1861. do 1864.), Grazu (od 1864. do 1870.) te potom u Mariboru. Umrovljen je 1878. godine zbog tuberkuloze. Članke je objavljivao u slovenskim časopisima, a kao veliki narodnjak bio je jedan od suosnivača Matice slovenske (1864.) i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1867.) (Orožen 2013).

Miroslav (Friderik) Žakelj (Krašnji, 1835. – Ljubljana, 1916.) bio je klasični filolog. Klasičnu gimnaziju završio je u Ljubljani, a studij klasičnih jezika završio je u Beču 1858. godine. Iste je godine postao suplent u klasičnoj gimnaziji u Ljubljani. U razdoblju od 1860. do 1862. godine bio je suplent u gimnaziji u Rijeci gdje je polagao stručni ispit. Nakon toga se vratio u Ljubljanu gdje je radio do umirovljenja (Gantar 2013).

Mazek Anton (Radovljica, 1836. – Zagreb, 1920.) bio je klasični filolog. Školovao se u Radovljici i Ljubljani, a studirao je u Grazu i Beču, gdje je 1862. godine položio stručni ispit. Od 1860. godine bio je suplent u gimnaziji u Ljubljani, ali već je iste školske godine bio premješten u Brno. Godine 1864. imenovan je za učitelja u gimnaziji u Požegi. U Rijeci je djelovao od 1867. do 1873. godine kada se vraća na ravnateljsko mjesto u Požegu (Potrebica 2005: 116). Umrovljen je 1905. godine, kada se seli u Zagreb. Tijekom djelovanja u Rijeci napisao je knjigu „Sastavljenici u hrvatskom, grčkom, latinskom, njemačkom i talijanskom jeziku”. Matica hrvatska ga je imenovala za svojega počasnoga člana, a Pio X. odlikovao ga je križem *Pro ecclesia et pontifice* (Glonar 2013).

Osim gimnazijskih profesora, u Rijeci su djelovali i znanstvenici i fakultetski nastavnici. **Albin Belar** (Ljubljana, 1864. – Polom, 1939.) nije proveo dugo vremena u Rijeci. Školovao se u Ljubljani gdje i maturirao 1883. godine, a potom je dvije godine studirao kemiju na Visokoj školi u Grazu. Nakon dobrovoljnoga vojnog roka od 1886. do 1890., studirao je prirodoslovlje na Filozofskome fakultetu u Beču. U tome ga razdoblju zanima seizmologija, što je bilo važno za njegov daljnji rad. Prvi posao dobio je u Rijeci gdje je boravio šest godina. Bio je asistent za kemiju i prirodne predmete na Mornaričkoj akademiji u Rijeci (K. u. k. Marine-Akademie, Carska i kraljevska mornarička akademija) od 1890. do 1896. godine. Osim pedagoškoga rada, bavio se i kemijskom tehnologijom. U tome je razdoblju bio ocijenjen kao odličan pedagog i svestrani samostalni znanstvenik. O njegovu interesu za odnos čovjeka i prirode govori njegov rad u reviji *Argo* iz 1895. godine u kojemu je popisao pretpovijesnu naseobinu Gradišće kod Rijeke. Godine 1896. odlazi u Ljubljanu gdje nastavlja sa svojim znanstvenim radom, a prije svega pokazuje interes za seizmologiju. Svojim je radom znatno doprinio slovenskoj znanosti, a njegova se svestranost vidi iz njegove bogate bibliografije. U uglednim je svjetskim časopisima, osim članaka o seizmologiji, objavljivao i rasprave s područja organske i opće kemije, mineralogije, kristalografije, geomorfologije i elektrotehnike (Mihelič 2013).

U Rijeci je dio redovničkoga života proveo i velik broj svećenika. **P. Ludvik Josip Bile** (Ilirska Bistrica, 1824. – Rijeka, 1892.) za svećenika je zaređen 21. veljače 1847. Kao svećenik, spominje se 1851. godine u Rijeci. Zabilježeno je da djeluje u Rijeci kao propovjednik i kateheta u župnoj školi „in Plasse”, a isti su podaci navedeni i za 1867. godinu. Dužnost gvardijana i kapelana za zatvorenike obnaša 1875. godine (vjerojatno 1873. – 1876.). Od 1877. do 1879. vikar je gvardijanu p. Augustinu Velecu i kapelan za zatvorenike. Od 1879. kada je p. Augustin ponovno postao provincijal, Bile postaje gvardijan u Rijeci, magistar klerika i kapelan „ergastuli inquisitorum”. Kao redovnik živio je 42 godine, a umro je u 68. godini (Škafar 2001: 150).

Zamjetan utjecaj na život Rijeke i Sušaka imali su i slovenski franjevci, a Trsat je sve do 1900. godine bio u sklopu Kranjske provincije sv. Križa. Na Trsatu su u 19. stoljeću živjeli i djelovali **Aleksa Didak Kranjec (Kranjc)** (Kolovrat pri Izlaki, 1834. – Samobor, 1900.), sakristan i orguljaš koji je bio „Obljubljen od pučanstva na Trsatu gdje je dugo bio” (Kinderić 2006: 114), te **Rajko Podlipec** (Ljubljana, 1853. – Trsat, 1909.), vikar, definator, propovjednik, voditelj duhovnih vježbi te samostanski penitencijar. Pokopan je u franjevačkoj grobnici na trsatskome groblju (Riman 2014: 137).

Jedan od značajnih slovenskih svećenika koji je djelovao na Trsatu bio je **Romuald Jereb** (Preska kraj Medvoda, 1848. – Trsat, 1918.). Za svećenika je bio zaređen 1871. godine. Bogosloviju je završio 1874. godine u Ljubljani. Djelovao je u Kamniku i Samoboru, a na Trsat dolazi 1894. godine. Od 1894.

do 1909. te od 1912. do 1918. bio je gvardijan, od 1909. do 1912. godine imao je funkciju provincijala Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. Tijekom svojega djelovanja na Trsat uredio je ljetnu samostansku blagovao-nicu, iznova je dao popločiti hodnike samostana u prizemlju s kamenim pločama te podići stepenice koje vode u vrt. Obnovio je četiri kapele na Trsatskim stubama te samostanske cisterne. Crkvu je obogatio novim misnim ruhom i svijećnjacima. Godine 1897. povećao je liturgijsko ruho u sakristiji, a godinu dana poslije preuredio je vrt između samostana i šumice na Fortici te na tome prostoru zasadio vinograd. Godine 1904. dogradio je još jedan kat na južnome dijelu samostana. Želio je također izgraditi novu crkvu i zato je osnovao Odbor za izgradnju nove crkve. Za taj projekt uspio je zainteresirati Hansa Paschra iz Graza, Anzelma Wernera iz opatije Seckau, Jožu Plečnika iz Ljubljane i Hermanna Bollea. Iz administrativnih razloga i načelnih polemika oko predloženih nacrti, početni su se radovi rastegnuli, a poslije je radove onemogućio Prvi svjetski rat. Njegov najveći doseg djelovanja na Trsatu bila je potpuna obnova samostana i njegovoga dvorišta. Isto je želio učiniti i s crkvom, ali mu taj naum nije uspio (Riman 2014: 139–140).

Oton Skolla (Skol(l)a, Schkola, Skala, Škola) (Novo Mesto, 1805. – Trsat, 1874.) bio je slovenski franjevac. Školovao se u Novom mestu, a kao gimnazijalac stupio je u franjevački red te je studirao u Ljubljani. Idućih je deset godina djelovao izvan ljubljanske biskupije, a na poziv slovenskih misionara čini se da je već od 1836. godine otišao u Ameriku. Nakon što je obolio vraća se u Europu 1857. godine, a potom 1868. godine dolazi na Trsat gdje je bio do svoje smrti (Golija 2013).

Na Trsatu je djelovao i svećenik **Marijan Širca** (Pliskovica na Krasu, 1854. – Brezje 1932.). U novicijat je stupio još kao osnovnoškolac u Nazarju. Studirao je u Kostanjevici, a 1878. godine je i zaređen. Na Trsatu je djelovao od 1833. do 1903. godine i jedan je od franjevaca koji su ostali u novoosnovanoj Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda. Na Trsatu je bio odgojitelj mladih članova Provincije od 1883. do 1903. godine, a od 1889. do 1895. godine bio je gvardijan na Trsatu. Nadgledao je obnovu svetišta 1890. godine. Trsatski samostan čuva trajni spomen na njegov doprinos razvoju Svetišta, a posebno zbog načina na koji je organizirao proslavu 600. obljetnice Svetišta, kao i hodočašće u Loreto zbog čega ga smatraju promicateljem hodočasničkoga pastoralala. Za sobom je ostavio djela o povijesti Trsata i Loreta na slovenskome, hrvatskome i talijanskome jeziku. Od 1903. do 1906. godine bio je gvardijan u Zagrebu, a nakon toga odlazi u slovensku Provinciju sv. Križa te je djelovao i u Pazinu, Nazarju, Novoj Štifti, Brežicama i Brezju (Riman 2014: 141–142).

Jovita Zettin (Cetin) (Brežice (Sv. Lenart), 1814. – Trsat, 1882.), nabožni pisac. Gimnaziju je završio u Varaždinu, a studij filozofije polazio je u Zagrebu i Grazu. Franjevačkome je redu pristupio 1833. godine, a nakon novicijata upisuje studij teologije u Ljubljani. U razdoblju od 1841. do 1863. bio je

kateheta u školama u Pazinu, a od 1864. do 1882. živio je i djelovao na Trsatu, gdje je obavljao dužnost gvardijana. Napisao je nekoliko knjižica o Trsatu na njemačkome jeziku koje su objavljene u Beču (Lisac 2013).

Uz sakralne građevine često su bila povezivana i imena likovnih umjetnika, među kojima je, također, bilo pojedinaca slovenskoga podrijetla. **Francesco Capovilla** (Kopar, druga polovica 18. st. – ?) bio je likovni umjetnik. O njegovu se životu ne zna ništa osim da je radio u Rijeci i na Kvarneru krajem 18. i početkom 19. stoljeća. U crkvi Marije Božje Velike – Gospe Snježne u Cresu izradio je krajem 18. stoljeća oltare Majke Božje Pomoćnice i sv. Grgura. Sudjelovao je u izradi bivšega glavnog oltara u katedrali na Krku od 1785. do 1787. godine (Matejčić 1984: 20). Izradio je dva bočna mramorna oltara u crkvi sv. Jeronima u Rijeci s kvalitetnom plastikom i oltar u crkvi u Praputnjaku kraj Rijeke. Početkom 19. stoljeća imao je radionicu u Rijeci. Njegovim je imenom označeno zvono u crkvi u Gorenjoj Vasi kod Lupoglava u Istri iz 1784. godine (Jurinić 2012: 5).

Svoj trag u riječkoj likovnoj umjetnosti ostavio je i **Julij Lehmann** (Venecija, 1860. – Rijeka, 1927.). Sve do velikoga potresa 1895. godine živio je u Ljubljani, a potom se seli u Rijeku. Iako se želio vratiti u Ljubljanu, to mu nije uspjelo. Slikao je pejzaže i portrete (Steska 2013).

3. Zaključak

Hrvatska i riječka povijest pune su važnih i zanimljivih osoba slovenskoga podrijetla koje su svojim djelovanjem, dužim ili kraćim, pridonijele razvoju kulture kraja u kojemu su djelovale. Velik je broj takvih pojedinaca sudjelovao u riječkome životu, ali se o njima, nažalost, ne zna mnogo. U ovome su radu prikazani samo neki od njih, a uglavnom se radi o profesorima i svećenicima, ljudima koji su odabirom svojega zanimanja ili poziva pristajali na život izložen javnosti. Zbog toga o njima i postoje barem skromni podaci na temelju kojih se može zaključiti nešto o utjecaju na svoju sredinu. S obzirom na to da je Rijeka grad specifične prošlosti koju obilježavaju česte migracije stanovnika, nije uvijek lako ući u trag osobama koje su bile dio javnoga života Rijeke, a još ih je teže klasificirati s obzirom na njihovo (slovensko) podrijetlo. Stoga ovaj rad predstavlja tek maleni prilog prepoznavanju i rasvjetljavanju života pripadnika slovenske manjine u Rijeci te upozorava na potrebu temeljitijega proučavanja cjelokupnoga života na riječkome području u 19. stoljeću.

Literatura

Belaj, Vitomir (1995) „Etnološka istraživanja Slovenaca u Hrvatskoj”, *Slovinci u Hrvatski*, ur. Vera Kržišnik – Bukić, Ljubljana, 287–295.

- Gantar, Kajetan (2013) „Žakelj, Miroslav (1835–1916)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi892468/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 21. travnja 2020.
- Glonar, Joža (2013) „Mazek, Anton (1836–1920)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi355351/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 22. travnja 2020.
- Golia, Modest (2013) „Skolla, Oton (1805–1874)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi575994/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 24. travnja 2020.
- Jurinić, Polona (2012) *Slovenske boje u hrvatskoj likovnoj umjetnosti = Slovenske barve v hrvaški likovni umetnosti*, Slovenski dom; Vijeće slovenske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb.
- Kinderić, Petar Antun (2006) *Franjevci uz orgulje*, Hrvatsko društvo crkvenih glazbenika, Krapina.
- Krajišnik (1896) „Z Reke”, *Soča*, 5. 6., 1.
- Križan, Ivan (1885) „Jarnej Francelj”, *Kres*, 9, 419–420.
- Lilek, Emilijan (1933) *Slovenski v tujini službojoči šolniki*, Samozaložba, Celje.
- Lisac, Ljubomir Andrej (2013) „Zettin, Jovita (1814–1882)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi865132/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 21. travnja 2020.
- Logar, Janez (2013) „Vidic, Štefan (1797–1861)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi782876/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 20. travnja 2020.
- Lukežić, Irvin (2007) *Fluminensia Slovenica*, Izdavački centar Rijeka: Kulturno-prosvjetno društvo Bazovica, Rijeka.
- Matejčić, Radmila (1984) „Djela primorskih baroknih oltarista Gaspara Albertinija iz Pirana i Franje Capovilla iz Kopra na Kvarneru i u Rijeci”, *Zbornik za umjetnosno zgodovino*, 20, 65–70.
- Mihelič, Jože (2013) „Belar, Albin (1864–1939)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi137164/#novi-slovenski-biografski-leksikon>, posjet 20. travnja 2020.
- Novosel, Filip (2016) „Rijeka u 19. stoljeću”, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom” 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, Zagreb, 455–470.
- Orožen, Janko (2013) „Valenčak, Martin (1834–1887)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi754627/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 15. ožujka 2020.
- Patafta, Daniel (2004) „Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 683–700.

- Branko Pleše, Srećko Ljubljanović (1998) „Francelj, Bartol Jernej”, *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6225>, posjet 20. veljače 2020.
- Rožac Darovec, Vida (2010) „Narod, država in identitete v obmejnih prostorih”, *Acta Histriae* 18, ½, 217–228.
- Riman, Barbara (2014) „Slovenski franjevci u Hrvatskoj provinciji sv. Ćirila i Metoda s posebnim naglaskom na samostan i svetište na Trsatu”, *Zgodovinski časopis*, 68, ½, 126–149.
- Barbara Riman, Kristina Riman (2016) „Hrvatari v slovenski književnosti”, *Slavistično društvo Slovenije, Slavistična revija*, br. 3, 315–324.
- Smolej, Viktor (2013) „Scheidela, Hinko (1874–1912.)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi540647/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 5. ožujka 2020.
- Steska, Viktor (2013) „Lehmann, Julij (okoli 1860–1927)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi322732/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 24. travnja 2020.
- Škafar, Vinko (2001) „Kapucini Slovenci u Hrvatskoj kapucinskoj kustodiji i provinciji”, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12-13, 147–163.
- Šlabinger, Janko (2013) „Francelj, Jernej (1821–1889)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi191156/#slovenski-biografski-leksikon>, posjet 16. ožujka 2020.
- Zajc, Neža (2013) „Božič, Janez (1829–1884)”, *Slovenska biografija*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi147488/#novi-slovenski-biografski-leksikon>, posjet 24. travnja 2020.
- Zupančič, Jernej (2008) „K vprašanju avtohtonosti Slovencev na Hrvaškem”. *Rast: revija za literaturo, kulturo in društvena vprašanja*, 19, 568–578.

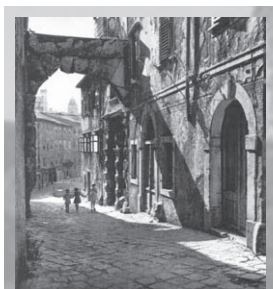
SUMMARY

Barbara Riman

SLOVENES IN RIJEKA IN THE 19TH CENTURY

The history of Rijeka is specific in that it has been marked by the rule of different states, with its identity shaped by members of different nations. Members of the Slovene community, who participated in the city's public life, also live in such a multinational environment. Considering that many persons of Slovene origin lived and worked in Rijeka, the focus is placed on Slovenes, who participated in the city's public life. These were primarily professors and priests who, during their life in Rijeka, to some extent, influenced the life of the city in the 19th century. Although many individuals of Slovene origin can be recorded in Rijeka's past, the data on them are scarce and indicate the need for further research on this topic.

Key words: Slovenes; Slovene community; professors; priests

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

ANA ALEBIĆ-JURETIĆ

Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet

**KLUB ZA PRIRODNE ZNANOSTI
(I NE SAMO NJIH) U RIJECI**

prethodno priopćenje

UDK: 061:5](497.5Rijeka)(091)

Jedno od prvih i najutjecajnijih društava osnovanih u Rijeci u drugoj polovici 19. stoljeća bio je Klub za prirodne znanosti u Rijeci. Osnovan je 28. studenoga 1883. u tadašnjem hotelu Deak (danas zgrada Doma sindikata Franjo Belulović) s ciljem promoviranja prirodnih znanosti, a ubrzo je proširio svoje djelatnosti i na druga područja, poput medicine i književnosti. Godine 1896. započinje se s izdavanjem Priopćenja na njemačkom i talijanskom jeziku koja nam danas predstavljaju svjedočanstvo tog vremena. U njima su tiskani i znanstveni radovi, uključujući i rezultate prirodoslovnih istraživanja riječkog područja. Iste godine pokreće se inicijativa za formiranje Komiteta za rendgen, s ciljem nabavke rendgenskog aparata i njegove uporabe u medicinske svrhe, što je i ostvareno već sljedeće, 1897. godine. Osim Komiteta, osnovane su fotografska sekcija te sekcija za prethistorijska istraživanja. Tijekom dvadesetogodišnjeg rada Kluba održano je 221 predavanje, ne samo iz prirodnih već i iz društvenih znanosti, umjetnosti, medicine i tehnike. Najaktivniji su predavači bili profesori Vojno-pomorske akademije dr. P. Salcher, koji je održao 31 predavanje, uglavnom iz fizike i tehnike, ali i iz umjetnosti, pedagogije i zdravstvenog odgoja, te J. Luksch, koji je održao 14 predavanja iz geografije. Vrlo važna izlaganja o sanitarnim prilikama u Rijeci iznijeli su u klubu dr. Giovanni Benzan i veterinar Francesco Munich.

Ključne riječi:

Rijeka; Klub za prirodne znanosti u Rijeci; P. Salcher; G. Benzan; F. Munich

1. Društveno-političke prilike u Rijeci u drugoj polovici XIX. stoljeća

Organizacija upravno-političkog sustava na odvojenom teritoriju Rijeke tijekom pedeset godina dualističke vladavine zasniva se na tzv. *Provizoriju* reguliranu vladarevom odlukom od 28./29. srpnja 1870. godine. Prema odredbama tog dokumenta, gradom i njegovim kotarom upravlja guverner „Rijeke i hrvatsko-ugarskog primorja” kojega na prijedlog predsjednika ugarske vlade imenuje kralj. Nadležnost mu obuhvaća nadzor javne uprave u gradu te pomorstva u primorju Translajtanije (tj. dijelu Hrvatskog primorja između Rijeke i Karlobaga). Drugim riječima, pomorskim poslovima upravlja posebna pomorska vlast pod guvernerovim predsjedništvom sa sjedištem u Rijeci, a na riječkom gradskom području nastavlja se tradicionalna javna uprava sa zastupničkom skupštinom i biranim gradonačelnikom. Unutrašnja uprava u gradu regulirana je pravilnikom iz 1870. koji se odnosi na uže gradsko područje Rijeke i tri prigradske podopćine (Plase, Kozala i Drenova). Na čelu gradske uprave nalazi se izabrani predsjednik s titulom gradonačelnika (*podesta*) kojega mora potvrditi i kralj. Izvršnu vlast ima i gradsko vijeće (*magistrato civico*) koje djeluje kroz svoje urede, ali pod kontrolom guvernera. Prosvjeta, sudstvo i javne službe podvrgnute su središnjoj vlasti u Budimpešti (Klen 1988).

Krajem XIX. stoljeća Rijeka doživljava veliki uspon. U posljednjim dvama desetljećima grad postaje otvoreno kozmopolitsko lučko središte. U to vrijeme dolazi do osamostaljenja bolnice Sv. Duha u suvremenu zdravstvenu ustanovu, izgrađena je kanalizacija, uspostavljen vodovod, uvodi se električna struja, izgrađena je nova zgrada općinskog kazališta, grade se mnoge škole, vrtići, osnivaju se gradske knjižnice i nova društva (Matejić 1982). Među novooosnovanim društvima isticao se *Klub za prirodne znanosti u Rijeci* (*Naturwissentschaftliches Club in Fiume/Club di scienze naturali in Fiume*).

2. Osnivanje i rad Kluba za prirodne znanosti u Rijeci

Nakon inicijalnog sastanka održana 13. listopada 1883. godine, izrada statuta povjerena je za to izabranom odboru koji su činili: Karl Ritt. von Bermann, poručnik linijske plovidbe; dr. Bela Erody, direktor gimnazije; Anton von Hajnal, građevinski inspektor; Guido Edl. von Poosch, kapetan fregate te dr. Petar Salcher, profesor Vojno-pomorske akademije. Odbor je već 27. listopada 1883. iznio prijedlog Statuta i po njegovu odobrenju, povjeren mu je zadatak da u slučaju pristupanja barem osamdeset članova zatraži od vlasti odobrenje Statuta te pravo sazivanja konstituirajuće sjednice. Za pristupanje Klubu prijavilo se čak 107 osoba, uglavnom srednjoškolskih nastavnika te profesora s Vojno-pomorske akademije. Kako je statut društva ubrzo odobren, 28. studenoga 1883. sazvana je konstituirajuća sjednica Kluba

u prostorijama hotela *Deak* (danas zgrada Doma sindikata Franjo Belulović). Prema Statutu izabrani su upravni i nadzorni organi, a prvi predsjednik Kluba postao je Josef Luksch, profesor Vojno-pomorske akademije, dok su za zamjenika i tajnika imenovani barun Giorgio Vranyczany i dr. Peter Salcher, također profesor Akademije, dvije osobe koje će na raznim funkcijama obilježiti rad Kluba tijekom čitavog dvadesetogodišnjeg razdoblja aktivnosti. Osim profesora, članovi Kluba bili su i svi gradski liječnici, mnogobrojna riječka inteligencija te industrijalci, posjednici, veletrgovci i strani diplomati. Klubu je, kao osnivač, 1893. pristupio i sam guverner Rijeke, grof Ludwig Batthyany. Iz prvog popisa vidljivo je da su među aktivnim članovima bile i žene: Gisella von Ghyczy, Sabine von Horhy, Christine von Troyer, učiteljica Josefina Brum te direktorica gradske škole Rosa Fatour, jedina žena koja je 8. veljače 1889. u Klubu održala predavanje pod naslovom „Osvrt na razvoj antropologije” (*Mittheilungen* 1896, 1896). Žene su inače bile dosta aktivne i uspješne u radu kasnije osnovane Fotografske sekcije Kluba.

Gradanska škola za dječake (danas Srednja talijanska škola Rijeka) gdje su se održavala predavanja *Kluba za prirodne znanosti u Rijeci*

Od 1884. godine predavanja su održavana u crtaonici Kraljevske mađarske gimnazije (tada u sklopu isusovačkog kolegija), nakon toga u iznajmljenoj dvorani u Via Governo (današnja Ciottina ulica) koja je istovremeno bila i cjelodnevno otvorena čitaonica s velikim brojem časopisa i knjiga iz svih područja znanosti. Prvo je predavanje 17. siječnja 1884. održao predsjednik društva prof. Josef Luksch pod naslovom „Poznavanje prirode u antičko doba i u srednjem vijeku“, dok je dva tjedna kasnije, 31. siječnja 1884., dr. Peter Salcher održao svoje prvo od niza predavanja pod nazivom „Elementi elektrotehnike“. Godine 1892. čitaonica je preseljena u Ulicu S. Andrea (današnja Barčićeva ulica), a odlučeno je da se predavanja ubuduće održavaju u svečanoj dvorani Državne građanske škole u Ulici Dolac (današnja Srednja talijanska škola Rijeka), koju je Gradski odbor za školstvo prepustio Klubu.

Prema statutu Kluba (*Statuten* 1896) koji se čuva u Državnom arhivu u Rijeci, cilj Kluba je „... širenje znanstvenih, a naročito prirodno-znanstvenih saznanja“ (čl. 1) kroz predavanja i slobodnu raspravu te nabavkom časopisa (čl. 2). Kao zanimljivost može se navesti da su se predavanja mogla održavati na bilo kojem jeziku (čl. 23). Pristup novih članova bio je moguć na prijedlog barem jednog postojećeg člana (čl. 5) te uz podršku barem 5 (od 9) članova Odbora Kluba (čl. 18). Članovi Odbora birani su na redovnoj godišnjoj skupštini, a oni su među sobom birali predsjednika, potpredsjednika, tajnika i blagajnika (čl. 19). Članovi Kluba mogli su prisustvovati sastancima, davati prijedloge rada, predlagati nove članove, koristiti čitaonicu, dovoditi goste u klupske prostorije, a imali su aktivno i pasivno pravo glasa (čl. 28). Za promjenu Statuta ili raspuštanje Kluba bila je potrebna prisutnost 2/3 članova, te suglasnost 2/3 prisutnih (čl. 28). U slučaju raspuštanja Kluba, bilo je predviđeno da materijalna dobra prijeđu u vlasništvo po djelokrugu rada sličnog udruženja, ili se dadu u dobrotvorne svrhe (čl. 29).

Od same ideje o osnivanju Kluba pa sljedećih dvadeset godina, dr. Peter Salcher, osim sudjelovanja u upravnim funkcijama Kluba, održao je niz predavanja te započeo s tiskanjem dvojezičnog (talijansko-njemačkog) godišnjaka *Priopćenja* Kluba za prirodne znanosti u Rijeci (*Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume*).

3. Peter Salcher

O Peteru Salcheru, osobi koja je svojim radom definitivno obilježila rad Kluba za prirodne znanosti u Rijeci, te njegovih dviju sekcija, fotografske i sekcije za rendgen, zna se da je rođen 10. kolovoza 1848. u Kreuzen-Ebene u Koruškoj. Filozofski fakultet završio je u Grazu s odličnim uspjehom gdje je i doktorirao iz filozofije. Pripravnički staž završio je u gimnaziji u Grazu, a nakon toga bio je

Prof. dr. sc. Peter Salcher (1848. – 1928.)

profesorom matematike i fizike na Državnoj visokoj realci u Trstu (Matejčić 1982). Profesorom fizike i matematike na Vojno-pomorskoj akademiji imenovan je 18. kolovoza 1875. godine, i ondje je radio punih 35 godina, do umirovljenja 1. rujna 1909. (Dubrović 1995). Osim što je predavao fiziku i matematiku, rukovodio je fizikalnim kabinetom te obavljao meteorološka promatranja u stanici. Sam ili u koautorstvu izdao je tri udžbenika iz fizike, a osobito su mu bili značajni radovi iz znanstvene fotografije (Matejčić 1982). Od 1910. do 1914. živio je u Trstu, a zatim se vratio na Sušak gdje je živio do smrti, 4. listopada 1928. godine. Pokopan je u obiteljskoj grobnici na groblju Kozala u Rijeci.

Za bogat i plodan rad stekao je zvanje *c. i kr. dvorskog savjetnika*, a dobio je nekoliko odlikovanja. Bio je dopisni član *c. i kr. Akademije* u Beču, te član australske akademije i francuskog Društva fizičara u Parizu. Na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine dobio je medalje za zasluge u fizici (Dubrović 1995).

4. *Priopćenja Kluba za prirodne znanosti u Rijeci*

Godine 1896. započelo je izdavanje *Priopćenja Kluba za prirodne znanosti u Rijeci*. Svrha im je bila doći u kontakt s drugim prirodoslovnim društvima kojima je uz primjerak *Priopćenja* poslan i poziv na suradnju. Tako je u prvoj godini Klub uspostavio suradnju sa srodnim institucijama i društvima u Brnu, Linzu, Pragu, Liberecu (Reichenbergu), Sarajevu, Trstu i Beču (*Mittheilungen* 1897, 1897), da bi se prema zadnjem popisu iz 1904. taj broj popeo na 28

(*Mittheilungen* 1904, 1905). Osim izvještaja s predavanja, u *Priopćenjima* su tiskani i znanstveni radovi od kojih su neki i dan danas zanimljivi. Valja istaknuti radove iz biologije prof. J. Matisza *Vegetacija u Kvarneru* (*Mittheilungen* 1899, 1900) te *Kralješnjaci i drugi morski organizmi u Kvarneru*, M. Padewietha *Pregled insekata u okolini Rijeke* (*Mittheilungen* 1897, 1897) i dr. J. Schulera *O lišajevima u Rijeci* (*Mittheilungen* 1901, 1902), kao i radove prof. dr. J. Koettstorfera, koji je dao prvu analizu vode Zvira prije njegove eksploatacije, *Izvještaj o kemijskom i bakteriološkom ispitivanju vode iz Zvira te javnih bunara u Rijeci* (*Mittheilungen* 1896, 1896) te M. Barača *Priopćenje o prašini koja se s kišom istaložila 10-11. 3. 1901.* (*Mittheilungen* 1901, 1902). U *Priopćenjima* su izloženi i zbirni meteorološki podatci za Rijeku u razdoblju od 1862. do 1892. (*Mittheilungen* 1896, 1896) te godišnji podatci u razdoblju od 1899. do 1904. (*Mittheilungen* 1900. – 1905.).

Zadnje izdanje *Priopćenja* tiskano je 1905. godine, iako je Klub nastavio svoj rad do početka Prvog svjetskog rata. Iz otisnutih svezaka *Priopćenja* vidljivo je da je tijekom dvadesetogodišnjeg rada Kluba održano 221 preda-

Naslovnica prvog izdanja *Priopćenja Kluba za prirodne znanosti u Rijeci*
(fond Sveučilišne knjižnice Rijeke)

vanje. Sam dr. Salcher održao je 31 predavanje, uglavnom iz fizike i tehnike, ali i iz umjetnosti, etike i pedagogije te zdravstvenog odgoja. Među njegovim predavanjima treba istaknuti tri, po kojima je zbog teoretskih razmatranja i eksperimentalnoga rada dospio u sam vrh tadašnje svjetske znanosti:

- *O fotografiranju brzih kretanja* iz 1886. (*Mittheilungen* 1896, 1896). U predavanju je prikazao na vrlo originalan način snimljene fotografije puščanog zrna u letu, koje je uz pomoć gimnazijskog profesora S. Rieglera snimio na traženje Ernsta Macha s kojim je objavio zajednički rad na tu temu u Analima bečke akademije znanosti 1887. godine (Mach i Salcher 1887);
- *O vezi između svjetla i elektriciteta* iz 1894. (*Mittheilungen* 1896, 1896). Iznio je, s današnjeg stajališta znanosti ne baš potpuno točnu, ali vrlo smjelu tezu o jednakosti svjetla i elektriciteta, koju će tek 1924. godine teoretski razraditi L. de Broglie;
- *Rendgenske zrake* iz 1896. i 1897. (*Mittheilungen* 1897, 1897; 1898, 1899). O tom će predavanju još biti riječi u opisu rada Komiteta za rendgen.

Predavanja su održavali članovi Kluba, ali i gosti iz Ljubljane (A. Mueller, kustos Zemaljskog muzeja, i A. Belar), Beča (dr. J. baron Mundy, tajnik bečkog spasilačkog društva; H. Hinterstoisser, voditelj vojne aeronautike; R. Falb, meteorolog) i Budimpešte (L. von Loczy). Tijekom svojega proputovanja kroz Italiju, Klub je 1898. godine posjetio polarni istraživač Fridtjof Nansen, dok je istraživač Afrike, dr. Emil Holub, iste godine na poziv Kluba održao predavanje, a godinu dana kasnije darovao Klubu 96 eksponata minerala, fosila, zooloških preparata, biljaka i fotografija, što je prepušteno Gradskom muzeju (*Mittheilungen* 1899, 1900).

5. *Komitet za rendgen*

Početak rada Kluba za prirodne znanosti 1896. godine bio je doista sjajan. Nepunih mjesec dana nakon znamenitog predavanja W. C. Röntgena u Fizikalno-medicinskom društvu u Würzburgu, 20. veljače 1896. prof. P. Salcher održao je prvo predavanje o tom otkriću, na kraju kojeg su napravljene i prve rendgenske fotografije (ruke barunice Vranyczany te metalni predmeti u zatvorenoj kutiji) pomoću aparatura koje je složio sam prof. Salcher. Slike je razvio prof. S. Brattanich (*La bilancia* 1896). Zbog velikog interesa, predavanje je nekoliko dana kasnije na talijanskom jeziku ponovio prof. Giovanni Slocovich (*Mittheilungen* 1897, 1897).

Na prijedlog i uz golemo zalaganje tadašnjeg predsjednika Kluba, dr. P. Salchera (*La Bilancia* 1897), uprava Kluba formirala je *Komitet* za nabavku rendgenskog aparata koji je zahvaljujući priložima članova Kluba, prilogu

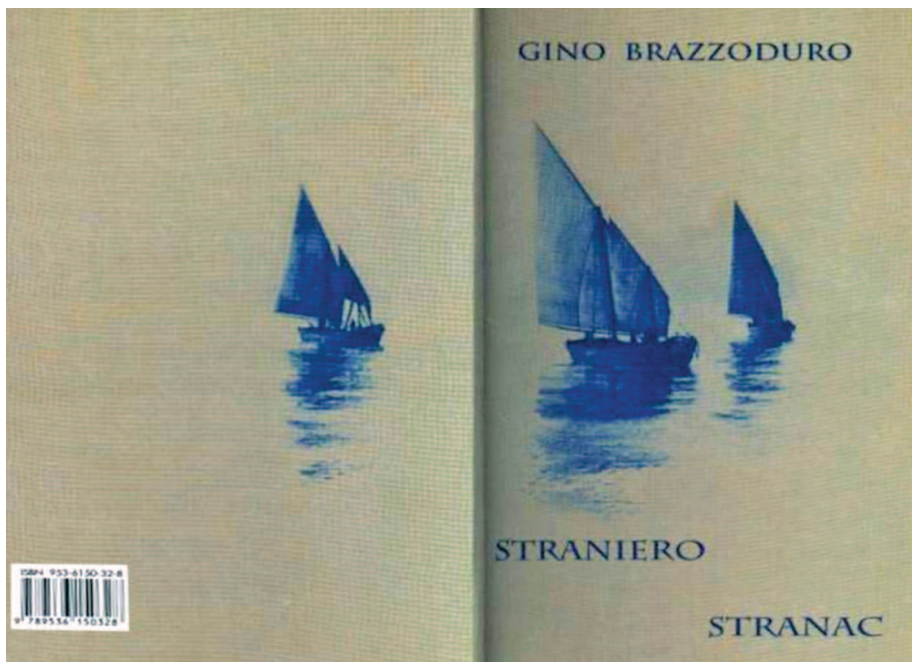
riječkog općinskog vijeća i uprave bolnice nabavljen u travnju 1897. godine. Aparat je smješten u prostorijama Kluba gdje je služio u medicinske svrhe, a usluga je bila besplatna za siromašne pacijente (Matejčić 1982; *Mittheilungen* 1897, 1897). Drugo predavanje o rendgenskim zrakama prof. dr. P. Salcher održao je 23. lipnja 1897.¹ uz pomoć Milana Gorupa koji je pomagao pri demonstraciji rada novonabavljenog aparata. U doba kad je priroda x-zraka još uvijek bila nepoznata u izvještaju s predavanja sam P. Salcher je istaknuo: „*Ne može se potvrditi da su (x-zrake) električni valovi, jer bi se trebali reflektirati i refraktirati. Možda su x-zrake neka vrsta svjetla s mnogo većim brojem oscilacija u usporedbi s običnim svjetlom*” (*Mittheilungen* 1898, 1899). Ispravnost takvih stajališta svojim je eksperimentima 1914. godine potvrdio M. von Laue. Prva primjena novonabavljenog rendgenskog aparata u medicinskoj dijagnostici kod dvoje pacijenata najavljena je nekoliko dana nakon spomenutog predavanja (*La bilancia*, 1897). Godine 1899., na zahtjev bolnice, Odbor Kluba donio je odluku da se rendgenski aparat ustupi bolnici uz godišnju naknadu i osiguranje potrebne stručne pomoći. Za izvršenje donesene odluke formiran je Komitet, čiji su članovi bili prof. dr. P. Salcher, Milan Gorup te barun Vranyczany. Komitet je odlučio preurediti aparat za korištenje električne struje iz gradske mreže, umjesto iz akumulatora. Prof. P. Salcher pobrinuo se za slanje aparata u tvornicu u Chemnitzu, gdje su i izvedeni potrebni radovi. Aparat je ustupljen bolnici 1898. godine uz obvezu Kluba da pomogne pri održavanju. Rukovanje aparatom povjereno je primarijusu dr. Isidoru Garofolu. Time je završen rad *Komiteta za rendgen*.

Vjerojatno zbog nestručnog rukovanja aparat se često kvario, te je uprava bolnice s vremenom došla do uvjerenja da je beskoristan. Stoga je ugovor s Klubom prekinut krajem ožujka 1903. godine (Matejčić 1982).

6. *Fotografska sekcija*

Krajem 1886. dužnost osnivanja fotografske sekcije povjerena je Sandoru (Alessandru) Riegleru, direktoru mađarske gimnazije, i Milanu Gorupu. Oni su okupili dvadesetak amaterskih fotografa te su priredili izložbu s oko četristo radova koja je otvorena na Novu godinu 1897. i trajala je do 6. siječnja iste godine. Fotografska sekcija Kluba osnovana je već 7. siječnja 1897., a za predsjednika je izabran S. Riegler. Unutar Sekcije održavana su predavanja uz dijazitive, izlagane su obojene fotografije i fotografije tonirane raznim bojama. Izložbe su se zatim priređivale za Uskrs 1899., 1900., 1902., 1904. i 1907. Na izložbama su prikazane fotografije uličnih prizora, marina, zalazaka sunca,

¹ Ovaj je nadnevak naveden prema *Mittheilungen* (1898, 1899), dok u *La Bilanci* (1897) stoji da je predavanje održano 19. lipnja 1897.

Fotografija P. Salchera *Tri brodice*, oko 1900., iskorištena za naslovnicu knjige poezije

snježnih planina, portreta i obiteljskih scena. Na posljednjoj izložbi u organizaciji Kluba, održanoj 1907., izlagane su i fotografije u boji (Dubrović 1995).

Među izlagačima druge izložbe 1899. godine bila su i dva kraljevska visočanstva, nadvojvoda Josef i Ferdinand IV. od Toskane, koji je sa svojom suprugom nadvojvotkinjom Marie-Luise bio prisutan i na izložbi 1900. godine (*Mittheilungen* 1900, 1901; 1901, 1902), grofica Szapary (majka guvernera), barun Vranyczany, prof. Salcher, Brattanich, Riegler, A. de Meichsner i drugi. Općenito, žene su bile dosta aktivne i uspješne u ovoj sekciji i dobile su nekoliko priznanja. Prof. P. Salcher nije se samo isticao kao amaterski fotograf sa slikama marina, već i svojim priručnikom za crtače, slikare i fotografe *Die Wasser-spiegelbilder (Slike odraza u vodi)* (Salcher 1903) u kojem je istaknuo shvaćanja riječkih slikara-amatera (Dubrović 1995).

7. Sekcija za prethistorijska istraživanja

Kako je A. Belar, asistent Vojno-pomorske akademije našao ostatke prethistorijske utvrde na Velom Vrhu, iznad Drenove (ostatke bronzne, željezne fragmente i sl.) uprava Gradskog muzeja uz njegovu je pomoć nastavila iskapanja koja su dala slične rezultate. Na sugestiju A. Belara pozvan je prof. A. Mueller,

kustos Zemaljskog muzeja u Ljubljani, koji se bavio istraživanjima utvrda u Kranjskoj, da u časopisu „Argo” objavi izvještaj o tom otkriću na području Rijeke. Prof. Mueller obišao je lokaciju utvrde te pregledao nalaze, a 7. studenoga 1895. održao je predavanje o važnosti Rijeke kao trgovačkog i vojnog uporišta u antičkom i srednjem vijeku (*Mittheilungen* 1896, 1896). Drugo predavanje na temu *Najstariji kulturni i trgovački odnosi ovog kraja i metode istraživanja prethistorije* održao je 3. siječnja 1896. Zbog velikog interesa za spomenutu temu te razgovora o budućem radu, Odbor je smatrao da je prethistorijska istraživanja u okolini Rijeke potrebno uključiti u područje djelovanja Kluba, uz pomoć Gradskog muzeja kojem se trebaju prepustiti pronađeni nalazi (*Mittheilungen* 1897, 1897).

Iz izvještaja o radu za 1898. (*Mittheilungen* 1898, 1899) vidljivo je da je sekcija, uz pomoć gradske muzejske komisije, odlučila nastaviti s istraživanjem šireg gradskog područja gdje se mogu očekivati prethistorijski nalazi. Ova su istraživanja dala dobre rezultate. Upravitelj tršćanskog muzeja dr. Marchesetti pregledao je Pečnikove nalaze te ih klasificirao. Zbirka je zatim prepuštena općini s obavezom da se dostavi Gradskom muzeju (*Mittheilungen* 1899, 1900). Klub je 1900. godine financirao neke radove na novootkrivenim ostacima prethistorijske građevine na Kozali (*Mittheilungen* 1900, 1901).

8. Javno zdravstvo u Klubu za prirodne znanosti

U Klubu za prirodne znanosti u Rijeci, gotovo od samog početka, održavana su predavanja iz drugih tema (književnosti, zdravstva i higijene). Zdravstva i higijene dotaknuo se i prof. Salcher u okviru triju predavanja održanih u Klubu: *O moralnom odgoju muške mladeži* i dva predavanja *O prevenciji zdravlja i prirodnim procesima ozdravljenja*. Zanimljivo je svakako izlaganje dr. Giovannija Benzana, gradskog fizika i pionira javnog zdravstva u Rijeci, te veterinara Francesca Municha, koji su dali prikaz stanja higijene i javnog zdravstva u Rijeci (*Mittheilungen* 1901, 1902). Javno zdravstvo kao grana medicine javlja se drugoj polovici 19. stoljeća, u vrijeme kad je nagli rast stanovništva u gradovima predstavljao opasnost za širenje zaraznih bolesti zbog loših higijenskih uvjeta. U Rijeci je tako na prijelazu stoljeća osnovana *Gradska sanitarna komisija* (*Commisione sanitaria municipale*) na čelu s proslavljenim dr. Antoniom de Grossichem koji je prvi put procijenio smrtnost u gradu na 28 ‰, što je bilo više nego u višestruko većim gradovima Londonu (20 – 21 ‰) ili Beču (25 ‰).

Na temelju liječničkih prijava i popisa stanovništva (38139 stanovnika), dr. Benzan je smrtnost u 1900. godini procijenio na 25,9 ‰. Gotovo polovica te smrtnosti otpadala je na djecu do 5 godina starosti (11,7 ‰), što je pripisano neishranjenosti zbog siromaštva majke ili dojilje. Naime, kako su majke morale raditi, djecu su ostavljale na čuvanje dojiljama koje često ni same nisu imale dovoljno mlijeka za svoju djecu. Nadohrana kupljenim mlijekom često je

rezultirala proljevom zbog čega su djeca često umirala. Stoga je Benzan predlagao proširiti kontrolu kvalitete kravljeg mlijeka na tržištu. Drugi uzrok smrti u Rijeci bila je tuberkuloza (5,8 %), zbog loših higijenskih uvjeta u Starom gradu, te je predlagao njegovo rušenje i raseljavanje stanovnika. Tuberkuloza je dugo bila problem u Rijeci i riješena je u potpunosti tek nakon Drugog svjetskog rata.

Rijeka je jedan od rijetkih gradova koji ima zdravstvenu statistiku s prijelaza 19. u 20. stoljeće te se sadašnji rezultati mogu s njima uspoređivati. U 2018. godini ukupna smrtnost u Rijeci (128.624 stanovnika) iznosi upola manje (13,12 %), smrtnost djece do 5 godina je četiri puta manja (2,96 %), dok je tuberkuloza iskorijenjena. Glavni uzroci smrti sada su bolesti cirkularnog sustava (4,16 %) te novotvorine (2,96 %) (www.zzzjzpgz.hr 2020). Dr. Benzan je u predavanju održanu u Klubu istaknuo probleme u gradu i predložio način njihova rješavanja čime je podizao svijest građana o javnom zdravlju. Istaknuo je važnost vodovoda, zbog čega se smanjila smrtnost od tifusa u gradu, ali su ostali problemi infrastrukture: prašnjave ulice koje su pogodovala širenju zaraznih bolesti pa je predlagao češće pometanje i ispiranje ulica, neadekvatan odvod kanalizacije u Starom gradu i loše stanje javnih bunara zagađena voda kojih se koristila za uzgoj povrća. Predlagao je, po uzoru na Zürich, raseljavanje stanovnika u prikladnije stanove izvan Starog grada, a prve takve nastambe izgradio je gradski mecena Anton Simonić, tadašnji predsjednik radničkih sindikata.

Dr. Benzan imao je zamjerke i na školske zgrade s drvenim i prašnjavim podovima i fiksnim drvenim klupama (koje su se koristile i šezdesetak godina kasnije), nedostatak centralnog grijanja, kupaonice i struje. Predlagao je, opet po uzoru na Zürich, uvođenje sistematskih pregleda za đake. Dr. Benzan se nadalje zalagao za zdravstveno prosvjećivanje, kako bi se stanovništvo lakše borilo s tuberkulozom, koristeći dezinfekciju prostora i odjeće oboljelog. Zalagao se za higijenu javnih prostora, sanitarni pregled sumnjivih stanova i dezinfekciju kanalizacije, za kontrolu osoblja u hitnim službama, kao i za kontrolu namirnica. Sustavno ispitivanje namirnica započelo je upravo 1900. osnivanjem *Kraljevske državne mađarske eksperimentalne stanice*, preteče današnjeg *Nastavnog zavoda za javno zdravlje u Rijeci*, dok se prije toga kemijska analiza namirnica obavljala u kemijskom laboratoriju Mornaričke akademije.

On se, u planovima početkom 20. stoljeća, zalagao za izgradnju nove bolnice, krematorija na groblju, incineratora smeća, javnog kupatila s toplom vodom, izgradnju morskih kupališta, izgradnju domova za radnike te osnivanje škole za bolničare. Nakon 120 godina, nova bolnica i krematorij još su uvijek neostvarena želja, dok je incinerator izgrađen 1907. godine, ali je prestao s radom dvadesetih godina 20. stoljeća.

Još jedan objekt sanitarne važnosti izgrađen je 1899. godine (*Mittheilungen* 1901, 1902). Riječ je o modernoj klaonici u kojoj su se obavljale mikrobiološka i parazitološka analiza životinja i njihova mesa u cilju sprječavanja raznih

Zgrada mikrobiološkog laboratorija klaonice u Rijeci

zoonoza u gradu. Stoga je bilo zabranjeno klanje stoke u vlastitom domu, što se još uvijek radi u nekim dijelovima Hrvatske. Voditelj klaonice bio je veterinar Francesco Munich. Iz njegova predavanja u Klubu vidi se da su osnovne bolesti životinja bile tuberkuloza i trakavica, koje su nađene u 13 % analiziranih uzoraka životinja, što govori u prilog dobroj higijeni uzgoja životinja. Zanimljivo je spomenuti da je klaonica dobivala paru iz obližnje spalionice smeća (kao i vodovod). Da je riječ o dobro organiziranu laboratoriju govori i činjenica da je Edoardo Springhet, kraljevski savjetnik za namirnice, a poslije tržišni inspektor, napisao knjigu o analizi namirnica koju je posvetio mikrobiološkom laboratoriju klaonice i gradu Rijeci. Ta se knjiga sve donedavno, do devedesetih godina 20. stoljeća koristila u analizi namirnica (Springhet 1913).

9. Zaključak

U ovom je radu prikazana dvadesetogodišnja aktivnost *Kluba za prirodne znanosti u Rijeci* na osnovu sačuvanih primjeraka *Priopćenja*. U Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci postoji izvješće tiskano povodom tridesete godišnjice aktivnosti Kluba, s popisom svih održanih predavanja.² Nadalje, u Državnom

² Prema usmenom priopćenju Jurja Lokmera.

arhivu u Rijeci postoji dokument (DAR 1892) iz kojeg se vidi da je Klub bio aktivan još 1914. godine, no nakon toga više nema podataka o njemu. *Klub za prirodne znanosti u Rijeci* sasvim sigurno je ostvario svoj cilj promocije prirodnih, ali i drugih područja znanosti, medicine i umjetnosti te nam je ostavio pisani trag tog vremena. To je tim značajnije jer su druga strukovna udruženja sa sličnim programima osnivana tek nakon 1900. godine. Tako je primjerice *Udruženje riječkih liječnika* (*Associazione medica fiumana*), prvo samostalno društvo medicinara, osnovano 1901., dok su inženjeri i arhitekti osnovali u Rijeci podružnicu *Mađarskog udruženja inženjera i arhitekata* (*Società ungarese degli ingegneri ed architetti*) tek 1911. godine (DAR 1901, 1911). Moguće je da je odvajanje članova u pojedinačna strukovna udruženja, odnosno stvaranje svojevrstnih cehova, rezultiralo smanjenjem aktivnosti u Klubu za prirodne znanosti i prestankom objavljivanja publikacije *Priopćenja*.

Literatura i izvori

DAR, JU-2, F13/1892, *Gradsko poglavarstvo*.

DAR, J-U2, 688: *Evidenze associazioni*, E19/1901 i I163/1911.

Dubrović, E., ur. *Arte Miracolosa. Stoljeće fotografije u Rijeci*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1995., str. 36–37; *ibid.* str. 93–94.

Klen, D., ur. *Povijest Rijeke*, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988., str. 231–232.

La Bilancia, Anno XXIX, Fiume, 24. veljače 1896., N. 45, str. 2.

La Bilancia, Anno XXX, Fiume, 21. lipnja 1897., N. 138, str. 2.

Mach, E.; Salcher, P., *Photographisher Fixirung der durch Projectile in der Luft eingeleitenten Vorgaenge*, Sitzungs B, d. k. Akad. d. W. Math. naturw., XCV, bd, Abd II, 1887., str. 764–781.

Matejčić, R. i M., *Ars Aesculapi. Prilozi za povijest zdravstvene kulture Rijeke i Hrvatskog primorja*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1982., str. 117–133; *ibid.*, str. 155.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1896., Stabilimento Tipo-Litografico di Emidio Mohovich, Fiume (Rijeka), 1896.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1897., Erlauer Buchdruckerei-Actiengesellschaft, Erlau, 1897.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1898., Erlauer Buchdruckerei-Actiengesellschaft, Erlau, 1899.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1899., Erlauer Buchdruckerei-Aktiengesellschaft, Erlau, 1900.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1900., Buchdruckerei P. Battara, Fiume, 1901.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1901., Buchdruckerei P. Battara, Fiume, 1902.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1902., Buchdruckerei P. Battara, Fiume, 1903.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1903., Buchdruckerei P. Battara, Fiume, 1904.

Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume/ Bolletino del Club di scienze naturali in Fiume 1904., Druck der Egri Nyomda-Részvénytársaság, Eger, 1905.

Salcher, P., *Die Wasser-spiegelbilder (Slike odraza u vodi)*, Halle a. S., 1903.

Springhet, E., *Alterazioni e falsificazioni delle sostanze alimentari e metodi facili per scoprirle*, Casa editrice M. Quidde già F. M. Schimpf, Trieste, 1913.

Statuten des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume, Buchdruckerei P. Battara, Fiume, 1896. (Povijesni arhiv Rijeka, Gradsko poglavništvo JU-2 S39/1884).

<http://www.zjzpgz.hr/statistika/statistika2018/pdf/2.8.34.pdf>

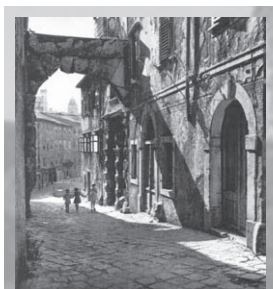
SUMMARY

Ana Alebić-Juretić

CLUB FOR NATURAL SCIENCES (NOT EXCLUSIVELY) IN RIJEKA

One of the first, and most successful associations founded in Rijeka in the second half of 19 century was certainly Club for Natural Sciences in Rijeka. The club was founded on November, 28th 1883 in Hotel Deak, with the scope to promote natural sciences, but shortly afterwards extending its activity to the field of medicine and literature. In 1896 the first volume of the bilingual (German and Italian) Bulletin of the Club for Natural Sciences in Rijeka was published containing reports from the Club's activity, but also some interesting scientific papers. In the same year three new sections were founded: Committee for Roentgen, Photographic Section and Section for Prehistoric Investigations. The scope of the Roentgen committee was purchasing the roentgen apparatus for medical uses that was realized already next year. During two decades of the Club's activity, 221 lectures were held concerning not only natural sciences but also social sciences, medicine, arts and technology. The two most active speakers were: Dr. P. Salcher, who gave 31 lectures, mostly in physics and technology, but also in pedagogy, arts and hygiene and J. Luksch, who held 14 lectures in geography. Dr. Giovanni Benzan, physician, and veterinarian F. Munich gave speech on sanitary conditions at the turn of the century in Rijeka.

Key words: Rijeka; Club for Natural Sciences; P. Salcher; G. Benzan; F. Munich

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

DAINA GLAVOČIĆ

umirovljena muzejska savjetnica

GRAĐANSKA LIKOVNA
KULTURA RIJEKE
U 19. STOLJEĆU

pregledni članak

UDK: 930.85(497.5Rijeka):7.01]“18“

Članak donosi pregled prilika i autora lokalne građanske likovne povijesti umjetnosti kroz rad stvaratelja koji su djelovali u Rijeci tijekom 19. stoljeća, ocrtavajući građanski ukus i gradsku atmosferu, život naručitelja i autora koji su se nastojali uključiti u stilski izraz vremena i sredine u kojima su stasali i živjeli.

Ključne riječi:

likovnost građanske kulture; graditeljstvo; slikarstvo; kiparstvo

1. Uvod

O riječkoj likovnoj umjetničkoj sceni ranijih stoljeća nije se do sredine 20. stoljeća mnogo istraživalo ni tiskalo pa je stoga vrlo koristan izvor podataka knjiga dr. Borisa Vižintina *Umjetnička Rijeka XIX. stoljeća* pisana temeljem starije talijanske i hrvatske literature uz arhivska i istraživanja lokalno sačuvanih umjetničkih crkvenih djela u javnim i privatnim zbirkama u Rijeci i nešto manje u Hrvatskoj.

Za razumijevanje umjetničkog života i dosega 19. stoljeća treba spomenuti promjene povijesno-političkih i životnih prilika u gradu 1848. godine zbog imenovanja bana Josipa Jelačića za guvernera Rijeke. Dotadašnja austro-ugarska Rijeka izravno je pripojena Banskoj Hrvatskoj. Nešto ranije riječku su gimnaziju pohađali Antun i Ivan Mažuranić te Fran Kurelac, kao privremeni učitelj hrvatskog jezika u toj školi, koju su sredinom 19. stoljeća završili tzv. *Croati*: Ivan pl. Zajc, Adolfo Veber Tkalčević, Ivan Fiamin, Franjo Rački, Eugen Kvaternik, Erazmo Barčić i Josip Pančić, postavši kasnije ključne ličnosti hrvatske kulture. Spomenutu carsku odluku o pripojenju Rijeke Hrvatskoj tadašnja gradska elita nije prihvatila pozitivno, a hrvatsko-mađarska je borba za Rijeku unutar Monarhije završena 1868. tzv. *riječkom krpicom*, pa je grad kao *corpus separatum* došao pod izravnu upravu mađarske vlade. Rijeka je 1870. godine u potpunosti pripojena Mađarskoj koja je ubrzano razvija u svoj najveći pomorsko-lučki centar. Time se rađa suparništvo između dvije najveće luke u Monarhiji – Rijeke pod mađarskom i Trsta pod austrijskom upravom.

Rastući pomorski i trgovački grad u 19. stoljeću nastavali su dobrostojeći pa i vrlo bogati stanovnici koji su radom u industriji, trgovini, bankarstvu i brodarstvu te mnogobrojnim vezama s prekomorskim i susjednim zemljama pridonosili prosperitetu grada i obogaćenju svakolikog življenja pa i kulture. Osobito je to došlo do izražaja krajem 19. stoljeća, kada gospodarske i političke prilike stvaraju uvjete za sveopću modernizaciju i monumentalizaciju grada na vidljivom, oblikovnom području, arhitektonskom, a posljedično i duhovnom. U tom razdoblju Rijekom upravlja promađarski orijentirano liberalno građanstvo, predvođeno od 1872. do 1897. gradonačelnikom Giovannijem Ciottom (1824. – 1903.) čijom su inicijativom stvoreni ključni obrisi urbane morfologije Rijeke. Ulažući velika sredstva u lučke i industrijske pogone, komunalnu infrastrukturu, podizanje hotela, kuća za stanovanje i najam, banaka, općinskih škola i kazališta, elitni, obogaćen sloj riječke buržoazije tada vrlo aktivno sudjeluje u preobrazbi grada, uređujući ga prema najvišim kulturnim standardima ondašnjega razvijenog društva.

2. Graditeljstvo

U razvoju i rastu Rijeke graditeljstvo je najvidljiviji segment umjetničke produkcije, ali i političke volje i potrebe. Ono je ovisilo o potrebama aktualne vlasti tog vremena u gradu, o administraciji državnih institucija ili investijama industrije. Veliki objekti izgrađeni u Rijeci u tri desetljeća Drugog gubernija od 1870-ih sve do danas čine najmarkantniju „srednjoeuropsku” gradsku arhitekturu. Ostvarivanje mahom državnih projekata vodili su državni mađarski ili austro-ugarski arhitekti uz asistenciju lokalnih. Od posebnog su interesa za Mađarsku bile vojska, financije, porezi i lučko-željeznički promet te su svaku graditeljsku aktivnost za ta područja vodili i tehnički uredi iz prijestolnice. Najčešće su u Rijeku stizali već gotovi mađarski projekti, najznačajnijih peštanskih arhitekata, često specijaliziranih za određen tip ili vrstu građevina: Alajos Hauszmann (reprezentativne palače), Ferenc Pfaff (željeznica), Lipot Baumhorn (sinagoge), Ignaz Alpar, Sandor Baumgarten, Gyula Svab (škole), Joseph Hubert (banke), Sandor Mezey, Samuel Pecz, Győző Czigler. Svi su ti objekti monumentalni i za gabarite grada Rijeke još i danas zapravo predimenzionirani. Građeni su u duhu tipično srednjoeuropske historicističke, zatim i secesijske arhitekture, s posebnim „štihom” zbog tipično mađarskih dekorativnih dodataka, novih za liburnijsko podneblje i Mediteran, gdje Rijeka svojom impostacijom pripada, bez osjećaja za specifikum liburnijskog podneblja i riječkog „*genius loci*”. Prionuvši izgradnji mnogobrojnih lučko-željezničkih obalnih velikih skladišnih objekata i silosa na samim lučkim gatovima, Mađari su riječkoj vizuri definitivno oduzeli primorski izgled podizanjem fizičke barijere između mora i grada, definirajući ga kontinentalnim umjesto mediteranskim. Kako se u zadnjem kvartalu 19. stoljeća u Rijeci izuzetno mnogo, pa i simultano gradilo mnogi su se arhitekti kao poduzetnici udruživali u poduzeća, nadgledajući i izvodeći gradnje stranih projekatata, zapošljavajući velik broj domaćih majstora, što je pogodovalo osnivanju *Delavske škole* u Kastvu za izobrazbu specifičnoga građevnog kadra (klesara, taracera, ličilaca, kovača, ...).

Uz mađarsku izgradnju državne razine, u Rijeci se na prijelomu 19. i 20. stoljeća izuzetno mnogo gradi za lokalnu, gradsku privrednu i stambenu izgradnju te za kulturu koja se, uz pozvane talijanske, austrijske i domaće arhitekte, odvija preko odlično ustrojenoga Tehničkog (građevinskog) ureda riječkoga gradskog municipija. Po narudžbi Giovannija de Ciotte pozvani Bečani Fellner i Helmer podižu gradsko kazalište, a za kiparski je ukras pročelja pozvan venecijanski kipar Sebastiano Bonomi. Fellner i Helmer projektirali su u blizini kazališta i bankovnu palaču Modello, s dekoracijom pročelja Vatroslava (Ignazija) Doneganija, Riječanina koji je tada vodio izgradnju Strossmayerove katedrale u Đakovu. Sebastiano Bonomi izradio je ujedno i plastičnu dekoraciju novog sjedišta pomorskog poduzeća Ungaro-Croate,

Fellner i Helmer, Palača Modello, Rijeka, 1889.

Mattiassi i Zammattio, Palača Jadran, Rijeka

graditelja Francesca Mattiassija i Giacoma Zammattija. Glavni portal te impozantne palače *Adria* krasi dvije velike polufigure Titana /Atlanta. Za oba je pročelja zgrade Bonomi izradio osam stojećih personifikacija. Na glavnom su pročelju okrenutu prema moru četiri muške figure pomoračkih zanimanja (kapetan, peljar, kormilar, strojar), a prema gradu žene, personifikacije kontinenata s kojima je Ungaro-Croata održavala pomorske linije (Indija, Amerika, Sjeverna Europa i Japan).

Sebastiano Bonomi, *Titan*, Palača Jadran, Rijeka, 1890.

Otvorivši studio krajem 19. stoljeća u Rijeci je vrlo plodan i kvalitetan opus ostvario bečki đak Tršćanin Giacomo Zammattio. Nije bio samo arhitekt već i urbanist rješavajući izvrsno u stilu bečkog historicizma nekoliko novih gradskih mikrozona (Dolac, Brajda). Po narudžbi gradonačelnika Ciotte gradi dvije školske zgrade za mušku i žensku populaciju 1885. – 1887., zgradu društva *Filodrammatica* 1889. – 1890., stambene zone Dolac 1884. – 1886. i Brajda 1888. – 1889., uglovnice *Palazzo Plöch* 1888. i riječke banke 1895. primjenjujući na njima neobarokne kupole, zapamćene slične primjerke iz bečkih studentskih dana. Pred odlazak iz Rijeke, Zammattio 1900. projektira i jedini secesijski objekt, impozantni mauzolej za tvorničara torpeda R. Whiteheada, a u nj ugrađuje veliku lučnu konstrukciju, reminiscenciju olbrichovske arhitekture.

Lokalni i udomaćeni arhitekti djelatni u 19. stoljeću u Rijeci bili su: Emilio Ambrosini, Venceslao Celligoi, Giovanni-Maria Curet, Giovanni Rubinich, Giovanni Randich, Matteo Glavan i Franjo Matić. Oni po narudžbi grade razne namjenske i funkcionalne lučke, industrijske i gradske komunalne objekte, ali i velike stambene najamne kuće te elegantne vile s parkovima, skromnije radničke kuće i naselja uz druge potrebne objekte. Tehnički ured Rijeke zapošljavao je

sposobne arhitekta i graditelje, izvrsnu inženjersku ekipu na čelu s ing. Giuseppeom Leardom i uglavnom pozvanih stručnjaka iz Trsta (Baldini, Bianchini, Costantini, Bazarig, Bruni, Zammattio) ili Beča i Graza. Oni uspješno rješavaju mnoge komunalne probleme Rijeke (tržnice i ribarnicu, klaonicu, groblje, vodovod, kanalizaciju, plinovod, električnu rasvjetu, gradske ulice i parkove...) u vrijeme njezine najveće urbanističke fizičke ekspanzije, a sve pod izvrsnim vodstvom gradonačelnika Giovannija de Ciotte, koji je i sam bio građevinski inženjer. Ovaj ekonomsko-privredni uzlet i prostorno širenje grada trajalo je najintenzivnije krajem 19. i početkom 20. stoljeća što je uvjetovalo i rast građanske kulture sve dok nije zaustavljeno izbijanjem Prvoga svjetskog rata.

3. Slikarstvo

Druge vidove likovnog života Rijeke 19. stoljeća podupirali su javni i privatni financijeri, svećenstvo i obogaćena građanska klasa, klijentela mnogih zahvalnih akademskih i amaterskih stvaratelja slikarstva i kiparstva. Od kraja 18. stoljeća do Prvoga svjetskog rata i još godinama poslije, umjetnička se produkcija odvijala bez sustavnog provođenja edukacije, bez trajno organizirane likovne poduke. Činjenica da je u Rijeci već 1787. kratko postojala *Scuola di Disegno* s profesorom Johannom Berntom, jednim od prvih riječkih profesionalnih slikara, nažalost nije bila presudna za daljnji razvoj nastave na višoj razini. Ova je škola, kao tek poneki privatni tečaj slobodnog crtanja, predstavljala likovnu nastavu i bila zamjenom za odgovarajuću obrazovno-pedagošku umjetničku instituciju. Ipak ta je vrsta edukacije bila vrlo potrebna kao dvogodišnja priprema obrtnicima i industrijskim radnicima za podizanje esetske razine proizvoda, kao i kandidatima za studij na akademiji u Veneciji. Svi su programi nastave, udžbenici i inspekcije u Rijeku dolazili iz Budimpešte (1806.) i Beča (1826.) s kojima su bili izjednačeni. Iz Venecije doseljeni akademski slikar Giovanni Fumi vodi u Rijeci od 1866. u Društvu obrtnika besplatan tečaj crtanja i slikanja, a 1899. otvara svoju privatnu slikarsku školu. Iz Trsta dolazi slikar Emanuele Gallico i započinje 1878. tečajeve crtanja. Sredinom 19. stoljeća u Rijeci je zanimanje za akademsko i amatersko slikarstvo bilo vrlo veliko te se čak javila zamisao o osnivanju akademije likovnih umjetnosti, koja je ostvarena tek sto godina kasnije.

Kako u Rijeci nije bilo muzeja ni likovnih galerija, slikari su svoja nova djela povremeno izlagali u dvjema osnovnim školama, u izložima nekih trgovina namještaja na Korzu, ljekarnama, cvjećarnicama, knjižarama. Slikarstvo je odisalo romantičnim realizmom, odjecima impresionizma i pasatizmom, što je odgovaralo građanskom ukusu, uz rijetke iznimke društvene elite koja je zahvaljujući ekonomskom statusu i međunarodnom poslovanju mogla upoznati djela znamenitih autora i nabavljati ih u inozemstvu. Počelo se stvarati obiteljske

kolekcije umjetnina, pretežno slikarstva. Uz ostvareno bogatstvo trgovinom, u promicanju kulture prednjačio je Andrea Lodovico Adamich (1766. – 1828.) riječki poduzetnik ranoga industrijskog i tehničkog doba, trgovac, bankar, građevinski tehničar, projektirao je i izgradio vlastito kazalište, dovodio kazališne družine, bio osnivač modernog orkestra, trgovačkog kluba te izgradnje velikog hotela za poslovne ljude i trgovce zbog međudržavnih ekonomskih projekata. Uz njega je u gradu značajan bio, tek kratkotrajno sugrađanin, najutjecajniji Irac u Hrvatskoj, plemić Laval Nugent. Bio je jedna od ključnih osoba hrvatske povijesti 19. stoljeća, jedan od osnivača ilirskog pokreta, ugledni austrijski feldmaršal koji se istaknuo u borbama protiv Napoleona. Bio je i kulturni diplomat te strastveni ljubitelj arheoloških istraživanja i iskopavanja. Prikupio je razna umjetnička djela od antike do suvremenog doba, a kao riječki patricij od 1822. obnavljao je trsatski kaštel i u njemu 1843. godine otvorio prvi javni muzej u Hrvatskoj – *Museum Nugent*.

Razvojem industrije i bogaćenjem viših građanskih trgovačkih i intelektualnih slojeva u Rijeci se iznjedrila grupa kolekcionara i donatora umjetnosti koji su stvarali kućne zbirke bilo zbog ugleda, prestiža, snobizma ili ljubavi, ali su time obogatili kulturni život u gradu i ujedno podržali domaće i strane, poznate i gostujuće umjetnike. Najvrjednije su zbirke bile u vlasništvu obitelji gradonačelnika Giovannija Ciotte, ljekarnika Giorgija Cattija, župana Bartola Zmajića, pomorskog kapetana Gelleticha, tiskara Mohovicha, obitelji Leard, Hoyos, Whitehead... U drugoj polovici 19. stoljeća istaknula se dubrovačka patricijska brodovlasnička obitelj Luppis, posebno sin Antonio Francesco Luppis

Antonio Francesco Luppis, *Martinšćica*, 1885., PPMHP, Rijeka

(1829. – 1910.) ljubitelj kulture, slikar amater, predsjednik uprave kazališta i Filodramatike, općinski odbornik, predsjednik grada, konzul Švedske i Norveške. Kao imućni pomorac putovao je svijetom, posjećivao muzeje te sustavno skupljao slike 17. i 18. stoljeća donoseći ih kući podižući time umjetnički ukus svojih gostiju. Najvažniji događaj za likovne umjetnosti u gradu bile su dvije velike izložbe krajem stoljeća (1891. i 1893.) na kojima su bila izložena djela riječkih autora Simonettija, Colomba, Angelovicha, Rose Leard... Dok su na prvoj izložbi prevladavala djela mađarskih umjetnika, na drugoj, 1893. najvrjednijoj za *Esposizione del millenio*, izložena su djela živućih autora Riječana, neka poznatih stranih autora iz privatnih zbirki (Schiavone, Credi, Boucher, Rembrandt, Lippi, Palma Ml., Caracci i dr.) i nekoliko djela iz tadašnje kolekcije Nugent. Tek su potkraj stoljeća osposobljeni neki dvoranski prostori za izložbe u palačama Società Filarmonico-Dramatica, Villa Arciduciale, Circolo Patriottico.

Rijeka je od druge polovice 19. st. i gotovo do sredine 20. stoljeća bila teritorijalno odvojena od svoga prirodnog zaleđa, a time politički, kulturološki, ali i komunikacijski, pa čak i ekonomski izdvojena iz šireg okruženja. Utjecalo je to na svekoliki život stanovnika grada, njihov kulturni, scenski, glazbeni i umjetnički život, pa i na školovanje likovnjaka koji su odlazili u veće centre: Veneciju, Beč, Budimpeštu ili Trst, prihvaćajući utjecaje iz tih sredina. U prošlosti je Rijeka gravitirala prema Veneciji u trgovini i kulturi pa je vidljiv utjecaj mletačke umjetnosti na riječke umjetnike. Početkom 19. stoljeća slikari stvaraju u stilu neoklasicizma, romantizma ili bečkog bidermajera, a neke su zaklade i gradska uprava talentiranijim umjetnicima omogućavali stipendiju za studij na venecijanskoj akademiji. Presudno vrijeme za razvoj riječke likovne umjetnosti 19. stoljeća bile su 1830-e godine kada se u grad sa školovanja u Veneciji vraćaju najistaknutiji riječki slikari svoga vremena: Giovanni Simonetti, Pietro Stefanutti, Albert Angelovich i Francesco Colombo, od kojih neki nastavljaju svoje djelovanje i u drugoj polovici stoljeća. No zbog boravka u Italiji ili prerane smrti nisu dugo bili djelatni pa su ih zamijenili pridošli slikari Giovanni Fumi, Francesco Pauer, Giulio Lehmann i Franjo Pavačić zadovoljavajući potrebe riječkih naručitelja za portretima i pejzažima.

Općim razvojem industrije, trgovine i ekonomskog stanja, a posebno zbog iznimnoga geografskog položaja i međunarodne luke, grad je izložen mnogostrukom kretanju stanovništva, radništva pa i putujućih umjetnika čiji kratkotrajni ili permanentni boravak nije mogao stvoriti trajni trag u razvoju lokalne umjetnosti, ali su ipak ostavili pokoje zanimljivo djelo. Detaljni su podaci o životima i radu mnogih od tih autora ostali nepoznati zbog nedostatka dokumentacije. Za svojeg su boravka u Rijeci slikali naručene im portrete građana, vedute, neke istaknute spomenike, luku, brodove. Poneko njihovo kupljeno djelo ostalo je u Rijeci te se nakon niza poklona ili prodaja u prošlom stoljeću danas čuva u muzejima. Takvi su radovi autora Thomasa

Thomas Ender, *Trsatski samostan*, MMSU, Rijeka

Christian von Maÿr, *Tiskar Karletzky sa suprugom*, PPMHP, 1832., Rijeka

Endera, Vaclava Anderlea, Franza Jaschkea, Marca Moroa, C. von Maÿra, Alberta Riegera, Emanuela Gallica, Gottfrieda Seelosa. Neki su se umjetnici-putnici zadržali i dulje kao Louis Meynier i Lorenzo Butti ili čak do kraja života kao Giulio Lehmann, Joseph Horaczek, Giovanni Fumi te su umrli u Rijeci. Razjedinjenost hrvatskog teritorija u 19. stoljeću očituje se na širem riječkom području kroz tri izrazitije produkcijske grupacije umjetnika s obzirom na lokaciju djelovanja: riječku, istarsku i otočku. Razumljivo je da je riječko područje dalo najveći broj stvaralaca kako skromnih tako i značajnijih postignuća, čak i prema ostatku onodobne Hrvatske.

Giovanni Simonetti, *Autoportret*,
MMSU, Rijeka

Najcjenjeniji riječki umjetnik 19. stoljeća bio je slikar **Giovanni Simonetti** (1817. – 1880.) koji je ostvario djela profane i sakralne tematike, a duže boraveći u Italiji (Venecija, Rim) upoznao je tamošnju kvalitetnu umjetničku produkciju i postao Strossmayerovim savjetnikom za nabavu umjetnina. Simonetti je potekao iz brojne siromašne obitelji, ali je tijekom cijelog školovanja bio odličan učenik, u gimnaziji se uspješno bavio crtanjem minijatura pa je zahvaljujući stipendiji gradskog magistrata 1833. godine upisao studij na Accademia di Belle Arti u Veneciji. Istaknuo se izvrsnošću i 1841. godine postao akademski slikar. Po završetku studija radio je u Trstu kao član Istituzione

della Società triestina di Belle Arti na čijim godišnjim izložbama sudjeluje uz tada najznačajnije slikare. U Rijeci je živio od narudžbi portreta akvarelom malih formata imućnih građana i članova njihovih obitelji. Isprva slika u duhu klasicizma, potom bidermajera i romantizma razne žanr-prizore, povijesne i biblijske kompozicije za sakralne objekte (crkva sv. Vida, crkva Uznesenja Marijina, crkva sv. Jeronima). Odlično je svirao flautu. Cijeli je život ostao neženja, a potkraj je života imao problema s vidom. Umire u Veneciji 1880. godine.

Francesco Colombo (1819. – 1842.) bio je iz siromašne obitelji te ga kao odlična učenika u školovanju i talentiranog crtača podupiru imućni prijatelji, zaklade pokrovitelja i gradski magistrat stipendijom za venecijansku akademiju gdje je bio Simonettijev vršnjak i kolega. Mješavina romantizma i neoklasicizma usađena za studija vidljiva je i u Colombovim djelima. Po povratku u Rijeku uzdržavao se slikanjem konvencionalnih portreta riječkih

naručitelja, guvernera i građana bez emocionalnog naboja (guvernera Józsefa Maylatha i guvernera Pala Almasya, članova bakarske patricijske obitelji Medanić, Franje Josipa I. i bankara Franje Korošca). Autor je mnogih minijatura, pejzaža i sakralnih slika jasnog kolorita i čvrste modulacije. Bio je omiljen u riječkom društvu no umire vrlo mlad od tuberkuloze, ne ispunivši sjajna očekivanja okoline. Neke su njegove slike izložene postumno na grupnim izložbama u Trstu 1843. i Rijeci 1893.

Treći, generacijski vršnjak prethodnim slikarima je od kolere prerano preminuli **Albert Angelovich** (1822. – 1849.) koji je kao i ostali vrijedni đaci i nadareni crtači dobio kao srednjoškolac od riječkog magistrata stipendiju za studij u Veneciji. Zbog odličnih je crteža bio nagrađivan i nakon studija se vratio u Rijeku. Ostalo je sačuvano malo djela u olovci i ulju, uglavnom portreta, među kojima je portret bana J. Jelačića, prisutnog u Rijeci 1848. i Erazma Barčića, te naročito dobar mladenački Autoportret iz 1844. Izvodio je i druge sadržaje (povijesne, žanr-scene) od kojih su neki dospjeli u privatnu zbirku obitelji Leard.

Djeca britanskog konzula Johna Learda rođena su u Rijeci, a naslijedila su talent za crtanje i slikanje. Starija kćerka **Rosa Leard** (1823. – 1860.), jedina ženska slikarica riječkog kruga 19. stoljeća, zarana je pokazala smisao za crtanje pa je nakon srednjoškolskog obrazovanja u Rijeci studirala u Firenci i Rimu. Baveći se grafikom, uljem, akvarelom i freskom oslikala je Božansku komediju u evangeličkoj kapeli obitelji Meynier. Nadaren je bio i njezin mlađi brat **Joseph Leard** (1824. – 1897.) koji je stekao tehničko obrazovanje u Beču, diplomirao na Vojnoj akademiji, mnogo putovao i po ondašnjem običaju crtao i slikao akvarelom luke koje je posjećivao, vedute i žanr-scene. Riječkoj građanskoj publici drage slike pejzaža, marina i veduta u akvarelu ili grafici, ali za riječku povijest umjetnosti tek dokumentarističkog značenja, kakve su izvodili i ostali samouki likovni akteri poput vrlo obrazovanog amatera Antonija Francesca Luppisa koji je pomalo naivno slikao brodove i vedute. Amater je bio i Lorenzo Karletzky iz poznate tipografske obitelji češkog podrijetla slikajući portrete, mrtve prirode, marine, povijesne i žanr-scene. Uglednoj, iz Francuske preseljenoj obitelji Meynier, koja je bila suvlasnik Tvornice papira, pripada Louis Meynier, jedna od najzanimljivijih osoba kulturnih krugova, duhovit kozer boemskog života. Vješt crtač mnogobrojnih scena riječke građanske svakodnevice i karikatura njezinih aktera približio je svakodnevicu grada.

Riječkom krugu slikara portretista pripadao je i **Francesco Pauer** (1828. – 1889.?) jedan je od stipendista venecijanske akademije. On isprva slika naglašena chiaro-scuro koloristička djela za profane teme uz oltarne pale, kao i tonski romantično ugođene dokumentarne, racionalne vedute tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Giovanni Fumi, *Krajoblik Lopače*, 1891., PPMHP, Rijeka

Pred kraj 19. stoljeća, 1883. godine, doselio je u Rijeku slikar **Giovanni Fumi** (1849. – 1900.), nakon završene akademije u Veneciji, u kojoj je i rođen. Otvorio je 1886. svoju botegu, tj. besplatnu školu crtanja za obrtnike i djelovao kao vrlo plodan slikar u javnim i privatnim prostorima. Bio je autor portreta javnih osoba (Szapary, Kiseljak, Verdi, Akačić) i građanstva, mnogobrojnih marina, veduta (Rijeke, Venecije), pejzaža (Lopača, 1891.), oltarnih slika (župna crkva u Fužinama 1896., u Rijeci kapucinska 1896., dominikanska 1892., župna crkva 1883.). Jedini od riječkih umjetnika sudjeluje na Nacionalnoj izložbi u Rijeci 1886. uz najbolje mađarske i inozemne slikare. Bavio se i restauratorstvom, slikao na platnu, svili, mramoru, staklu. Naročito je bio angažiran kao dekorater zidnih mozaičnih i slikanih prizora za mnoge privatne i javne prostore (Uprava Šećerane, Hotel Europa, Filodrammatica, bolnica). Za mnoge je vodeće riječke obitelji oslikavao njihove stambene prostore što ga je i stajalo života. Njegova supruga Amalia Fumi bila je uspješna amaterska slikarica marina, mrtvih priroda i veduta. Ona je nakon smrti supruga 1900. kiparu Ivanu Rendiću naručila nadgrobni spomenik s dvostrukim portretima: klonulog slikara s paletom pred štafelajem s Amalijinom portretom u mozaiku (1902.).

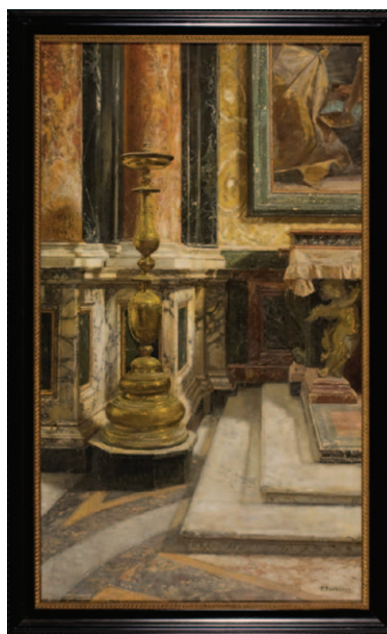
Najosebujnija je boemska umjetnička osobnost Rijeke na prijelazu 19. u 20. stoljeće, bio slikar **Giulio Lehmann** (1860.? – 1929.). Neobičan samozatajan samotnjak, širokog obrazovanja, neutvrđenog porijekla (talijanskog, njemačkog, francuskog) i razine školovanja. Živeći od 1886. u Rijeci poput beskućnika u

Giulio Lehmann, *Marina s jedrenjakom*, MMSU, Rijeka

Franjo Pavačić, *Giovanni Kobler*, MMSU

Unutrašnjost crkve, kraj 19. st.,
PPMHP, Rijeka

krajinjoj neimaštini odbijao je milostinju i novac, a kao darove prihvaćao je tek topli obrok ili slikarski pribor za svoje radove malih formata, poput mnogo-brojnih romantičnih pejzaža, marina i veduta srebrnastosivih tonova. Zbog skromnosti nije izlagao, ali se proćula kvaliteti njegovih radova pa su mu kolege 1920. u Rijeci priredili veliku samostalnu izložbu.

Pri kraju 19. stoljeća rođen je u Omišlju slikar **Franjo Pavačić** (1860. – 1931.) koji je u Rijeci polazio gimnaziju, a školovanje nastavio u Beću, zatim na akademiji u Veneciji i u Rimu, odlazeći povremeno u Capri, Napulj, Rijeku, Zagreb i dr. Izradio je niz portreta riječkih javnih ličnosti (Koblera, Ciotte, Mayländera) i zagrebačkih (Haulika, Kiseljaka), mnogo svježih pejzaža, veduta, kompozicija povijesne i biblijske tematike te oltarne pale u Rijeci, Lubenicama i Omišlju. Izlagao je u mnogim gradovima Italije, a 1898. u Mađarskoj (Budimpešta, Milenijska izložba) i Hrvatskoj (Zagreb, Hrvatski salon).

Do samog kraja 19. stoljeća, pa i nakon toga, na proputovanju su u Rijeci djelovali pridošli autori iz obližnjih zemalja: Carlo Rossi, Antonio Ewinger te Gilberto Brunoro student akademije u Firenci. On je autor platna većih dimenzija te je molio magistrat stipendiju za dvogodišnji studij u Düsseldorfu. Zadnji slikar 19. stoljeća je amater Arrigo Ricotti (1871. – 1955.) s poukama iz Kopra, bio je pučkoškolski učitelj crtanja i bavio se kartografijom. Njegov slikarski rad već zalazi u prvu polovicu 20. stoljeća.

4. Kiparstvo

Za razliku od mnoštva slikara, tijekom 19. stoljeća u Rijeci nije bilo mnogo školovanih kipara ni domaćih ni putujućih. Skulpture i reljefe radilo je tek dvanaestak domaćih, posebno kastavskih klesara neujednačene kvalitete (poput fra Josipa i fra Stanislava Sinčića) zadovoljavajući jednostavne narudžbe. Tek krajem 19. stoljeća u Rijeci se ističe nekoliko vrsnih klesara koji rade dekoracije nadgrobnih spomenika na groblju Kozala kao Giovanni Dorigo ili Giovanni Borri (1859. – 1919.) čije je najbolji rad oltar sv. Lucije u crkvi sv. Jeronima u Rijeci.

Kiparstvo je preživljavalo zahvaljujući crkvenim narudžbama za oltare, propovjedaonice, raspela, reljefe i svetačke figure, ali javne skulpture i spomenici rijetko su bili narućivani i izvođeni. Privatnici, tj. građani najčešće su narućivali izradu nadgrobne plastike za novo gradsko groblje na Kozali, pretežno u vidu manjih figura ili dekorativne plastike. Poslovnim bogaćenjem i rastom građanske samosvijesti, narućuju se portretne biste za domove i obiteljske mauzoleje. Povremeni boravci u Rijeci živućeg i djelatnog u Trstu hrvatskog kipara Ivana Rendića, na samom su kraju 19. stoljeća rezultirali vrijednim nadgrobnim spomenicima na grobljima Rijeke i okolice. Obogaćeni su građani narućivali Rendiću arhitektonska i skulpturalna rješenja obiteljskih

grobница od kojih se posebno ističu historicističke s kraja stoljeća: Josipa Gorupa s velikim mramornim reljefom *Rastanak*, obitelji Ploech i kip *Spava*, obitelji dal'Asta-Mohovich s grupom *Majka i dijete* te obitelji Gelletich-Nikolaides sa skulpturom lava i žene, kao i grob s portretom Josipa Bakarčića. Rendićevi kasnije izvedeni nadgrobni spomenici pred Prvi svjetski rat s figuralnom plastikom poput *Zaspale Vestalke* (grob Smokvina) ili *Kredo* (mauzolej Ružić) obilježeni su posebnom inačicom Rendićeve secesije.

Za izvedbu potrebne dekoracije eksterijera i interijera značajnijih gradskih javnih građevina, u 18., ali i početkom 19. stoljeća pozivani su kipari i klesari iz sjeverne Italije, a jedan je od prvih klesara

bio **Marco Chierighini** (1777. – 1831.), možda doseljenik iz Italije. Izrađivao je mnoge kamene oltare i manje elemente crkvene opreme ne samo u Rijeci već i u crkvama Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, te je u nauk uzeo nećaka **Mikulu Paškvantina** (1810. – 1867.) da bi se osamostalio u klesarstvu.

Kipar **Vatroslav Donegani** (1836. – 1899.), kao i ostali daroviti riječki mladići, dobio je stipendiju gradske uprave za studij na akademiji u Veneciji, gdje je bio vrijedan student te je 1865. osvojio zlatnu medalju na natjecanju za najbolji portret. Nakon završenog studija otišao je u Rim pa u Beč odakle preporukom mentora odlazi u Đakovo za nadglednika gradnje i dekoratera Strossmayerove katedrale. Svojim je umijećem izradio i nekoliko oltarnih skulptura, portretne mramorne biste J. J. Strossmayera i pape Siksta V. Riječki magistrat ga je pozvao za izradu neke skulpture u novom komunalnom kazalištu, ali je posao dobio venecijanski kipar Benvenuti, a Donegani je 1884. godine dobio narudžbu za fasadnu plastiku Palače Modello istih bečkih autora Helmera i Fellmera. Donegani više u Rijeci nije radio već se vratio u Đakovo gdje je djelovao do smrti.

Jedini, po podrijetlu riječki kipar 19. stoljeća je **Pietro Stefanutti** (1819. – 1858.) koji potječe iz riječke klesarske obitelji s četvero djece. U osnovnoj i srednjoj školi Pietro se istaknuo u učenju i crtanju te od magistrata dobiva stipendiju za akademiju u Veneciji. Tamo vrijedno studira i za zadana kiparska djela tripudij biva nagrađivan, a s F. Colombom dobiva brončanu medalju. U Veneciji ostaje deset godina, 1840. godine radi mramornu bistu riječkog protomedika G. B. Cambierija, 1842. godine izlaže *Usnulo dijete* na izložbi u Trstu, te je po povratku u Rijeku 1843. postavljen za honorarnog profesora

Ivan Rendić, *Portret Josipa Gorupa*,
MMSU, Rijeka

Pietro Stefanutti, *Usnulo dijete*, MMSU, Rijeka

Škole crtanja radeći za mnoge crkvene i grobne narudžbe. Najvažnije mu je njegovo djelo bilo velika *fontana s portretom Franje Josipa I.* (carara 195 cm), podignuta u čast njegove posjete Rijeci 1851. godine. Nacrt ove monumentalne fontane od 660 cm visine projektirao je umirovljeni major Prvislav Adamič, na osmerokutnoj osnovi od istarskog kamena s bazenom (180 cm × 8) s četiri atlanta (210 cm). Fontana je svečano otvorena 1857. godine ali je, zbog ometanja prometa, početkom 1974. godine razgrađena. Do danas je sačuvan samo kip Franje Josipa. Stefanutti je ostvario ornamente i skulpture za Tergesteum u Trstu, mnoga djela u crkvama Hrvatskog primorja (sarkofag N. Mrzljaka za katedralu u Novom Vinodolskom, oltar sv. Josipa za crkvu sv. Vida u Rijeci, figure sv. Emidija i sv. Fortunata za crkvu sv. Jelene i oltar za crkvu sv. Lovrenca u Crikvenici), nadgrobne spomenike i portretne biste Riječana (Lorenzo Ciotta, Paolo Scarpa) te drveno raspelo za crkvu sv. Jeronima u Rijeci. Stefanutti je bio veliki kipar odgojen u tradiciji akademskih klasicističkih postupaka, plemenit i blag obiteljski čovjek, prerano preminuo u Veneciji u četvrtom naletu kolere 1858. godine.

5. Zaključak

Rezultati višegodišnjeg istraživanja građanske kulture koja obuhvaća i likovnu društvenu situaciju, umjetnike, građanski ukus, donacije i kolekcionarstvo djela likovne umjetnosti 19. stoljeća do danas su naj iscrpnije prezentirali Boris Vižintin i Radmila Matejčić. To se razdoblje nastoji rasvijetliti na riječkom Filozofskom fakultetu poticanjem ciljanih istraživanja i publiciranjem rezultata sa znanstvenog i stručnog kolokvija o riječkoj građanskoj kulturi 19. stoljeća. Cilj je utvrditi kronologiju događanja nizom istraživanja slabo poznatih aktera kako bi se njihova djela detaljno obradila,

analizirala i prikazala. U likovnoj umjetnosti fragmentarni su slikarski opusi riječkih autora 19. stoljeća dostupni u zbirkama riječkih muzeja, crkvama i privatnom vlasništvu, ali i izvan Rijeke. Tadašnji su umjetnici svojim školovanjem, podrijetlom i radom utjecali na publiku i opći ukus narudžbama bogatije klijentele, a ona je otkupom i sakupljanjem umjetnina, stvarala specifičnu građansku likovnu kulturu Rijeke 19. stoljeća s utjecajima Italije (Venecija), Austrije (Beč) i Mađarske (Budimpešta) čime se Rijeka razlikuje od ostalih hrvatskih središta toga vremena. Među svim akterima riječke likovne scene – graditeljstva, slikarstva, kiparstva – najznačajnije su tragove ostavili Giacomo Zammattio u graditeljstvu, Giovanni Simonetti u slikarstvu, a Pietro Stefanutti u kiparstvu jer su se svojim djelima izdigli na razinu onodobnih vršnjaka susjednih zemalja gdje su se obrazovali.

Literatura

Matejčić, Radmila, *Kako čitati grad*, II. izd, ICR, Rijeka, 1989.

Matejčić, Radmila, *Izleti u prošlost*, Adamić, Rijeka, 2000.

Vižintin, Boris, *Umjetnička Rijeka XIX. stoljeća*, ICR, Rijeka, 1993.

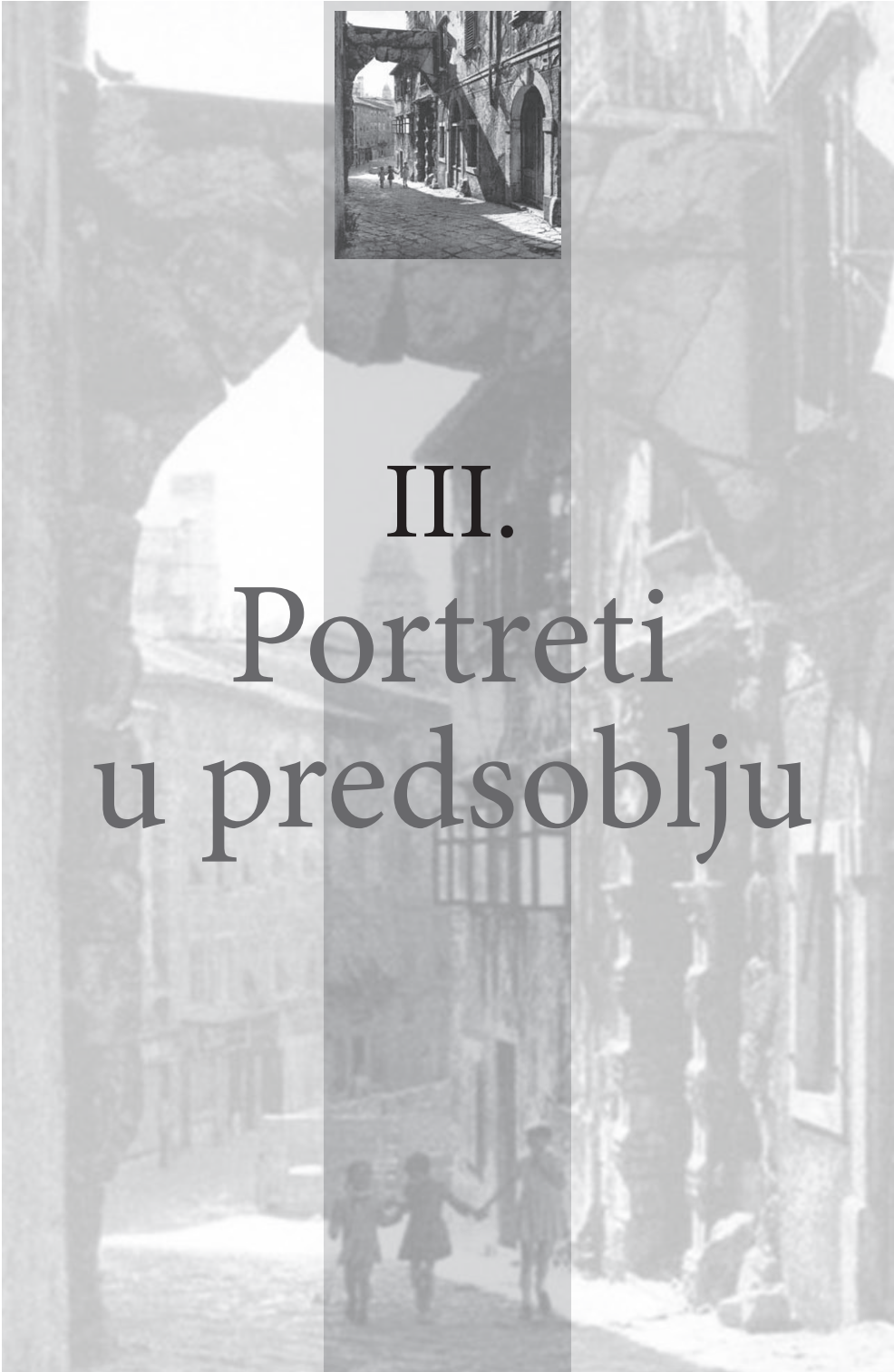
RIASSUNTO

Daina Glavočić

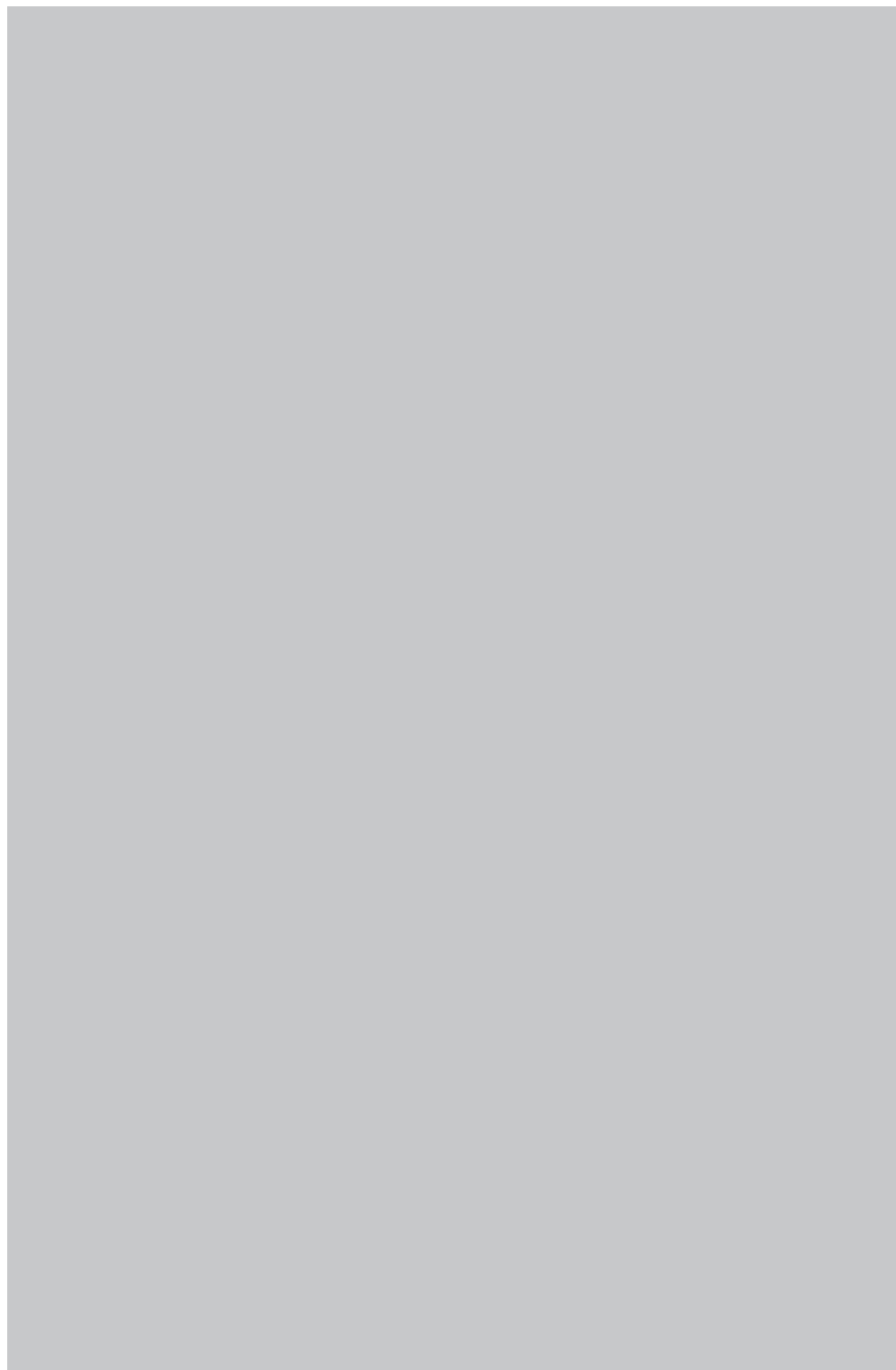
LE ARTI VISIVE CIVICHE DI FIUME NEL XIX SECOLO

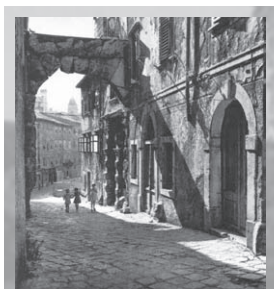
L'articolo offre una resoconto delle opportunità e degli autori della storia dell'arte civica locale attraverso il lavoro degli autori che hanno operato a Fiume durante il XIX secolo, delineando il gusto e il clima, la vita dei patrocinatori e degli artisti che hanno cercato di inserirsi nell'espressione stilistica del tempo e dell'ambiente in cui sono maturati e vissuti.

Parole chiave: arte visiva; edilizia; pittura; scultura

The background of the page is a collage of three historical black and white photographs of streets. The leftmost photo shows a street viewed through a large stone archway. The middle photo shows a narrow street with a stone archway in the distance and three children walking in the foreground. The rightmost photo shows a narrow street with tall, old buildings on either side.

III. Portreti u predsoblju

TRAGOVI
GRAĐANSKE
TRADICIJE

ZBORNIK
RADOVA
s kolokvija

*Riječka
građanska
kultura
19. stoljeća*

ANTE SIMONIĆ, prof. emeritus

Sveučilište u Rijeci

OBITELJSKE TRADICIJE
I SJEĆANJA

izlaganje na skupu

UDK: 930.85(497.5Rijeka):929.52]”18”

Sjećanja na najistaknutije članove obitelji Feretić, Lauffer, Ossoinack, Ožbolt, Premrou, Rudan, Simonić, Trinajstić, Vitezić i Vončina u Rijeci i okolici, tijekom 19. stoljeća.

Ključne riječi:

Rijeka; 19. stoljeće; obiteljska sjećanja

Vremenski okvir eseja je 19. stoljeće, a posvetit ću se samo nekolicini članova moje obitelji koji reprezentativno svjedoče ostvarenjima našega zavičaja u različitim područjima djelovanja i svezuju razne familijarne grane te Rijeku s okolnim mjestima.

Moji roditelji, mama Ivana (Iva, rođ. Feretić) i tata Antun (Nino) Simonić, rođeni su u Rijeci 1900. odnosno 1910. gdje su i umrli (Slika 1).

Slika 1: Ivana i Antun Simonić

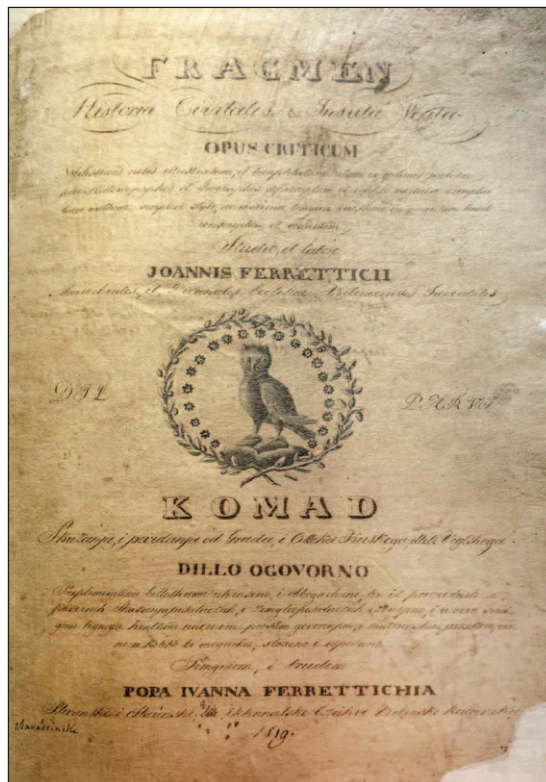
Pažnju usmjeravam k starijoj generaciji predaka i izlaganje organiziram kronološki. Temeljem Ivaninoga podrijetla, dotičem se obitelji Feretić, Vitezić, Trinajstić, Ožbolt i Premrou, te preko Antuna obitelji Simonić, Rudan, Vončina, Lauffer i Ossoinack.

Pop Ivan Feretić Lete bio je svećenik-glagoljaš, hrvatski narodni pretpreporoditelj i polihistor. Zalagao se za ujedinjenje hrvatskih zemalja te jačanje hrvatske nacionalne svijesti i rodoljublja. Zato bitno utječe na seriju hrvatskih preporoditelja i političara danasve iz otoka Krka, pa piše: „Danaska ovo ime Iliričko, Slavinsko, Krvatsko iliti Hrvatsko, zlamenuje jedan narod”, te pjeva:

„No, poslušaj sada dragi pobratime,
Koji nosiš slavno od Hrvata ime...”

Taj radišan erudit, vrsni govornik, vlasnik velike biblioteke, prosvjetitelj, borac protiv gladi (donosi na Krk krumpir i repu), rođen je u Vrbniku 1769. gdje i umire 1839. Govorio je francuski, njemački, grčki i hebrejski te pisao latinicom na hrvatskome (vrbnička čakavština s elementima štokavštine), talijanskome i latinskome jeziku, ali ništa nije objavio jer mu je život bio previše dinamičan i bremenit.

Sačuvano je oko 1000 stranica rukopisa popa Feretića iz povijesne proze i poezije fizike, metafizike, medicine, botanike... Primjerice, 68 duhovnih i svjetovnih pjesama koje su uglavnom skupljene u zbirci „Pisma i popivanja Ivana Ferretticia“, a od povijesnih djela ističem povijest otoka Krka „Fragmen Historia Civitatis & Insula Veglia. Opus criticum.“ (Slika 2). Pisan je hrvatskim jezikom koji naziva „materinskim“, a započinje porukom: „Stvar je posve sramotna i špota mnogo dostojna! Imati oca a ne poznivati ga... Stati takoyer i u otačbini, da ne poznavati što je otačbina. Gibnut za svitom, a ne za otačbinom.“

Slika 2: Naslovnica Feretićeve *Povijesti otoka Krka*

Slika 3: Biskup Franjo Anijan Feretić

Slika 4: Biskup Ivan Josip Vitezić

Pranećak popa Feretića Lete, Vrbenčan, **krčki biskup Franjo Anijan Feretić** (1816. – 1893.) politički se vrlo aktivno suprotstavlja iredentizmu pa još kao kanonik godinama zauzeto djeluje u Istarskome saboru (Slika 3).

Biskup Feretić ostavio je ušteđevinu od 50 000 forinti i 1889. pokrenuo zakladu za otvaranje hrvatske gimnazije u Krku. No austrijske vlasti sprječavaju otvaranje škole s hrvatskim nastavnim jezikom pa će se tek nakon Feretićeve smrti tim novcem izgraditi monumentalna zgrada đlačkoga konvikta u Pazinu.

Vrbenčan, **krčki biskup Ivan Josip Vitezić** (1806. – 1877.) obnovitelj je crkvi sv. Kvirina i sv. Lucije u Baškoj, a Baščansku ploču podigao je s tla i postavio je na uvid javnosti. Nakon puknuća ploče, biskup Vitezić stavio ju je u zaštitni metalni okvir (Slika 4).

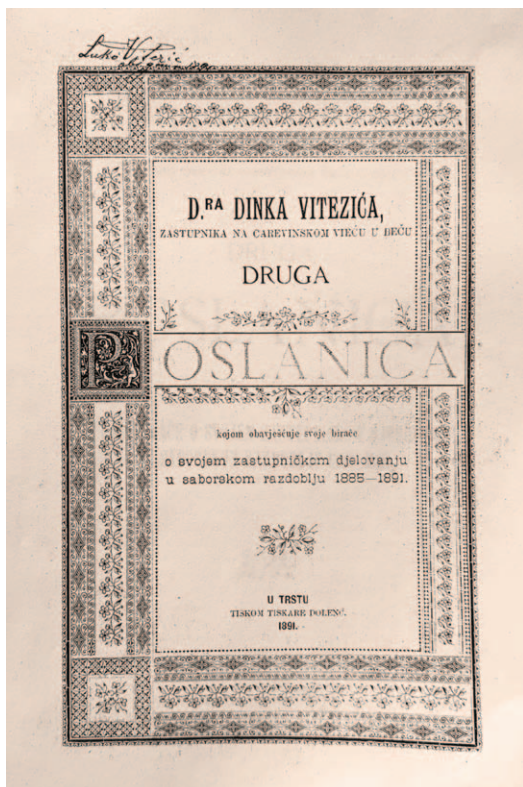
Biskup Vitezić u Beču je bio dvorski kapelan i perovođa dvorske kancelarije te podpravitelj „Augustineuma”. Braneći interese Hrvata na Krku i u Istri, prvenstveno se zalagao za njihovo obrazovanje te zaštitu hrvatskoga jezika, tradicije, kulture i vjere. Bio je zaštitnik siromašnih i podupiratelj fratarata na Košljunu. S bratom **Dinkom** utemeljio je Knjižnicu braće Vitezić u Vrbniku (Slika 5).

Slika 5: Knjižnica braće Vitezić u Vrbniku

Slika 6: Dinko Vitezić

Slika 7: Druga Poslanica Dinka Vitezića

Vrbenčan **Dinko Vitezić** (1822. – 1904.) bio je doktor prava i financijski stručnjak (Slika 6). Bio je zastupnik Istre i kvarnerskih otoka u „Carevinskom vijeću” od 1873. u trima mandatima, punih 18 godina, pri čemu je tijekom dvaju mandata jedini hrvatski parlamentarni zastupnik Istre u Beču.

U središtu je Dinkova djelovanja skrb za zavičaj pa se posvećuje otklanjanju posljedica ekonomske krize i to nadasve zbog propadanja jedrenjaka, trgovačkoga pomorstva i brodogradnje te potiče izgradnju luka, ribarstvo i poljoprivredu. Inicijator je primjene suvremenih vinogradarskih principa i osiguranja Vrbničkoga polja od poplave te utemeljitelj i podupiratelj mnogih udruga: *Družbe Sv. Ćirila i Metoda*, *Bratovštine hrvatskih ljudi u Istri*, triju stipendijskih zaklada i *Kotarske gospodarske zadruge* u Krku. Potiče utemeljenje osnovnih škola i hrvatske gimnazije u Pazinu, prvih novina Hrvata Istre i kvarnerskih otoka „Naša sloga” te hrvatskih čitaonica.

Vitezić svoj politički put javno obrazlaže u dvjema knjigama poslanica (Slika 7) i nizu članaka u „Našoj slogi”. Počasni je građanin Žminja i Kastva, a Vrbenčani su svoj „Hrvatski dom” preimenovali u „Vitezićev dom” čiju izgradnju je Vitezić potaknuo i vodio te mu donirao 22 000 kruna.

Braća **Dinko** (1858. – 1939.) i **Matko** (1856. – 1925.) **Trinajstić** nećaci su Dinka i biskupa Vitezića pa advokatsko i političko iskustvo stječu u Dinkovoj odvjetničkoj kancelariji. Nastavljaju čuvene Vitezićeve parnice s ciljem omogućavanja službene uporabe hrvatskoga jezika, besplatnim advokatskim uslugama hrvatskome puku.

Dinko i Matko Trinajstić bili su poslanici Istarskoga sabora i načelnici Pazina, odnosno Buzeta. Matko je bio tihi privrednik, a Dinko strastan političar koji na sjednici Istarskog sabora, potaknut talijanskim grubostima, 18. listopada 1910. demonstrativno prevrće predsjednički stol i stolnjak baca nasred dvorane. Zasjedanje Sabora prekinuto je i više nikada nije nastavljeno.

Posljednji je predsjednik *Jugoslavenškoga odbora* (Slika 8) i sudionik stvaranja *Krfske deklaracije* te član *Narodnoga predstavništva* u Beogradu i senator Kraljevine Jugoslavije. Potom, razočaran situacijom u Kraljevini Jugoslaviji postaje predsjednikom *Političkoga društva za Hrvate u Istri i godinama* živi u Voloskom gdje je tajnik *Kotarske gospodarske zadruge* i uporno svakodnevno pješači do odvjetničke kancelarije u Kastvu jer mu fašističke vlasti sprječavaju rad u Voloskom.

Slika 8: *Jugoslavenški odbor*

Otac moje majke **Ivo Feretić** (Vrbnik, 1879. – Sušak, 1948.) nećak je biskupa i Dinka Vitezića te biskupa Feretića, oženio se **Minkom** (Tršće, 1880. – Rijeka, 1956.) rođenom **Ožbolt** (Slika 9).

Slika 9: Minka i Ivo Feretić

Feretić je bio doktor medicine i prvi fakultetski obrazovan stomatolog na Sušaku te jedan od utemeljitelja prvog sanatorija u tadašnjoj Hrvatskoj. Na Sušaku u Park hotelu 1910., s domaćim liječnicima N. Bonetićem, M. Jurkovićem i B. Medanićem te bogatim sugrađanima H. Bačićem, A. Cosulichem, T. Ossoinackom, G. Ružićem i I. Turkovićem. Dogradnjom i adaptacijom Ville Riboli u parku uz more podižu lijepo historicističko zdanje s 22 bolesničke sobe, operacijskom salom, laboratorijem, kupeljima s morskom vodom, itd.

Feretić je bio veliki prijatelj i podupiratelj vrtlara-pejzažista Josipa Kulfaneka koji je došao u Sušak 1929. na poziv gradskoga poglavarstva pa na trsatskome kamenjaru podigao bogati kompaktni Trsatski park na 45 000 m². Također je skrbio za sve sušačke pa kasnije i riječke parkove, ulične drvorede te podigao druge visokokvalitetne hortikulturne skladbe iznimnih estetskih vrijednosti uravnotežene s podnebljem.

Jedan je od braće Minke Feretić **Josip Ožbolt** (Tršće, 1870. – Rijeka, ?) bio doktor medicine i prvi okulist na Sušaku (Slika 10).

Slika 10: Josip Ožbolt

Ujak Minke i Josipa Ožbolta bio je industrijalac i veletrgovac drvom **Josip Premrou** (Martinjak, 1863. – Graz, 1937.), (Slika 11). Bio je vlasnik pilana u Gorskom kotaru i Slavoniji te je drvne proizvode izvezio u Alžir, Englesku, Nizozemsku, Francusku, Njemačku, Italiju, Španjolsku, Tunis te diljem Južne Amerike i Male Azije. U Gradu na Rječini bio je predsjednik *Trgovačko-industrijske komore* i društva *Fondaria*, utemeljitelj i predsjednik Saveza industrijalaca i trgovaca drvom, Privrednog vijeća za Hrvatsko Primorje, *Riječke pučke banke*, *Riječke burze* i *Narodne čitaonice*. Počasni je konzul Njemačke na Sušaku, cenzor Austro-ugarske banke u Rijeci, jedan je

od utemeljitelja kreditnog zavoda *Consorzio di anticipazioni prestite*, *Riječke dioničke tiskare* i *Novoga lista*, voditelj sušačke *Elektre*... Podigao je Dom za siromašnu i napuštenu djecu na Sušaku i bio je predsjednik Fonda za narodno prosvjećivanje Sušaka te odbora za izgradnju *Hrvatskoga doma kulture*, vitkoga sušačkog nebodera podignutoga na mjestu oronulog Kortila. Projektant je Josip Pičman, koji nudi nove ideje: 14-katno zdanje u staklu i prvo takve vrste u Europi. Sadrži kazalište, knjižnicu, restoran i kavanu, zatvoreni plivački bazen koji se puni morskom vodom. Prvi u Jugoslaviji, ali posao uz preinake dovršava Alfred Albini 1947. pa usred Sušaka niče najviša zgrada Jugoslavije.

Slika 11: Josip Premrou s obitelji

Među Simonićima (Slika 12) ističem *Antona (Nanija)*, (Rijeka, 1835. – Rijeka, 1926.), (Slika 13).

Slika 12: Grb obitelji Simonić

Slika 13: Anton Simonić

Slika 14: Tvornica kože Bakarčić-Simonić

Bio je suvlasnik uspješne tvornice kože na Sušaku (Slika 14) te utemeljitelj i dugogodišnji predsjednik *Radničkoga udruženja Rijeke* („Società operaia Fiumana”), (Slika 15 i Slika 16).

Slika 15: Predsjedništvo Radničkoga udruženja Rijeke (Simonić sjedi prvi zdesna)

Slika 16: Diploma predsjedniku Radničkoga udruženja Rijeke

Naime u okolnostima silovita industrijskoga rasta u Rijeci i brementitih društvenih okolnosti, broj radnika kao i njihovi problemi dramatično rastu pa je radničko udruživanje nužnost. Stoga je misija Radničkoga udruženja pomaganje radnicima i njihovim obiteljima, prvenstveno u zdravstvenim i socijalnim aspektima.

Nani je u krugu obitelji aktualizirao važnost kemijske industrije i naftnih derivata pa poticao nećaka Antonija Ossoinacka da krene na studij kemije i da se profesionalno posveti rafinerijskome biznisu te Luigija Ossoinacka da pokrene izgradnju rafinerije nafte u Rijeci.

Nani nema djece pa posinjuje nećaka Henrika (Hinka), sina Ignaca

(Vatroslava) Simonića koji je tvorničar kože u Zagrebu gdje se Hinko i rodio. Ignac i supruga (Alojzija rođ. Venutti) rođeni su Riječani koji odlaze raditi i živjeti u Zagreb, a Ignac i Nani Simonić imaju sestru Franku (Francescu) koja će se udati za Gennara Ossoinacka.

Hinko Simonić (?, 1867. – Rijeka, 1919.) bio je suvlasnik tvornice kože na Sušaku, predsjednik nadzornoga odbora *Narodne banke* i *Prve parne destilerije*, ali po vokaciji je bio glazbenik. Virtuozni violinist, violončelist i flautist. Nastupao je u Rijeci, Trstu, Gorici, Zagrebu, Beču, Budimpešti... Kreator je riječkoga glazbenog života i godinama je rukovodio *Filharmonijsko-dramaturškim udruženjem* („Società filarmonico-drammatica” pokrenutim 1872. na temeljima *Società filarmonica* pokrenutim 1846. te nekoliko godina mlađim „Società dei dilettanti”) i *Riječkom udrugom za koncerte* („Società di concerti Fiume” utemeljenome 1905., koje do 1915. organizira 79 koncerata na kojima nastupaju i svjetski poznati glazbenici) (Slika 17).

Slika 17: Predsjedništvo *Riječke udruge za koncerte*
U sredini stoje Hinko Simonić i lijevo do njega Aldo Rudan st.

Hinkov autorski opus sadržava četiri priredbe djela poznatih skladatelja za violinu u pratnji glasovira i pet skladbi: „Koncertna mazurka”, „Fantazija vrhu slavenskih motiva”, „Tarantella del diavolo”, „Slavujev pjev” i „Suza na grobu naših junaka”. Osim toga imao je violine Amatija, Rugerija, Guarnerija, vrijedan glasovir, violončelo i flautu, što ukazuje na obiteljsko posvećivanje glazbi. Stoga ne čudi što će Hinkovim putem krenuti sin Leo i nećak prof. dr. Bruno Rudan (Rijeka, 1898. – 1978.) vrhunske glazbene karijere pijanista i

kompozitora te rođakinje iz Rijeke: sopranistica Concite de Riveira i klaviristica prof. Marie-Cristine Mohovich Bianconi.

Hinko se ženi **Nellom** rođ. **Rudan** (Rijeka, 1878. – Rijeka, 1948.) (Slika 18). Kćer je **Carla Rudana st.** Obitelj Simonić živjela je u vlastitoj kući na Fiumeri (siva zgrada u središtu Slike 19), a nakon što 1911. Nani i Hinko Simonić prodaju svoj dio tvornice kože, podižu obiteljsku vilu na Bulevardu (Slika 20).

Slika 18: Nella i Enriko Simonić

Slika 19: Kuća Simonić (siva u sredini)

Slika 20: Vila Simonić na Sušaku

Vila Simonić na zemljištu je koje je Nella dobila od roditelja u miraz. Tu se preselila cijela obitelj, a ja i danas u njoj živim s obitelji.

Opis ključnih Rudana (Slika 21) započinem s riječkim kapetanom **Carlom Rudanom st.** (1840. – 1907.) čiji su preci tijekom XVII. stoljeća došli iz Plomina (Slika 22). Očeva braća **Francesco Rudan** (1827. – 1894.) bio je doktor medicine i ravnatelj Gradske bolnice sv. Duha u Rijeci (Slika 23) te **Nicolo Rudan** (1828. – 1883.), lučki kapetan u Trstu.

Slika 21: Grb obitelji Rudan

Slika 22: Kuća obitelji Rudan u Plominu

Slika 23: Gradska bolnica sv. Duha

Carlo je bio oženjen za **Fanny (Francesca) Ossoinack** (Rijeka, 1843. – Rijeka, 1932.). Nakon što je prodao posljednji jedrenjak „Uno” (Slika 24), **Carlo Rudan** st. 1880. od obitelji Kozulić kupuje imanje s kućom na obali mora na Sušaku (Slika 25) pa se tu seli s obitelji.

Slika 24: Jedrenjak *Uno*

Slika 25: Kuća Rudan na Sušaku

Carlo i Fanny rođeni su u Rijeci gdje im se rađa pet sinova i dvije kćeri. Sinovi su: **Amedeo do Szent Lorincz** (Budimpešta, 1868. – Budimpešta, 1966.) doktor prava i državni podtajnik u budimpeštanskom Ministarstvu prometa i

gospodarstva (Slika 26) te **Celso** (Rijeka, 1869. – Rijeka, 1920.). Potom **Ruffo** (Rijeka, 1874. – Rijeka, 1903.) doktor medicine, te **Aldo st.** (Bologna, 1885. – Bologna, 1968.) doktor prava i odvjetnik (Slika 27). Zatim **Carlo ml. (Carletto)** (Zoagli, 1882. – Zoagli, 1960.) inženjer mehanike i elektrotehnike koji postaje tehnički upravitelj *Odjela za konstrukciju torpeda i podmornica u istoimenoj tvornici* (Slika 28 i Slika 29), koji će kao i Aldo st. nakon Drugoga svjetskog rata odseliti u Italiju.

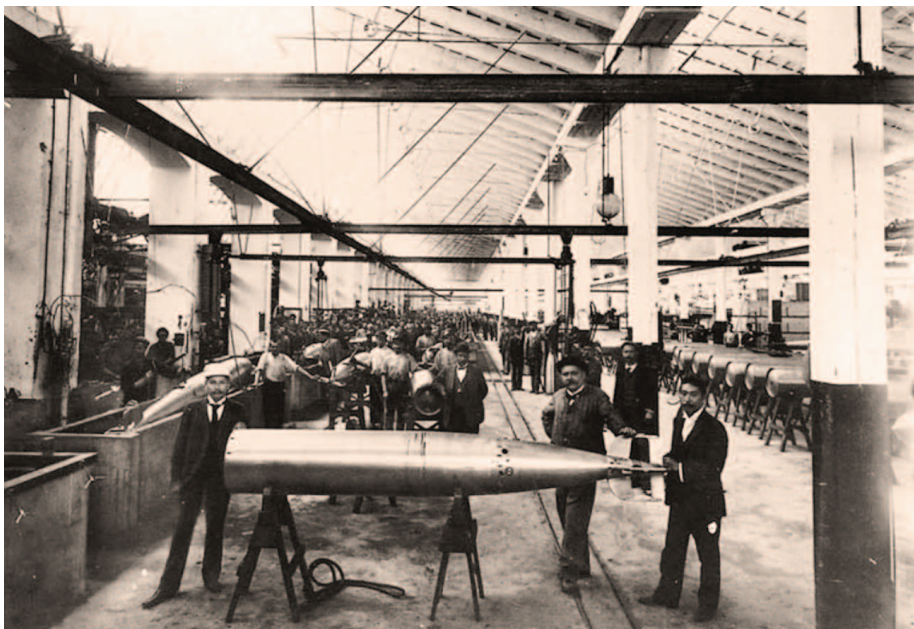
Slika 26: Amedeo Rudan sa suprugom Margit (rođ. Havas)

Slika 27: Aldo Rudan st.

Slika 28: Carlo Rudan ml.

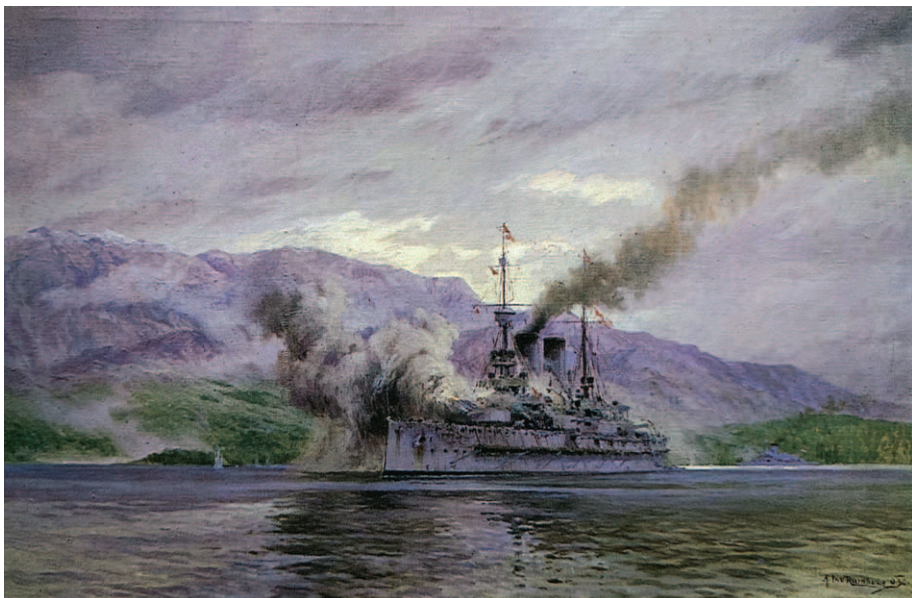

Slika 29: Tvornica torpeda

Kćeri su Nella udata Simonić i Egle (Graz, 1877. – Graz, 1963.) koja se udaje za viceadmirala Vita von Vončinu (Vitus von Vončina, Volosko, 1867. – Graz, 1935.) (Slika 30).

Slika 30: Nella i Vito von Vončina

Slika 31: Bojni brod *Radetzky* puca po Lovćenu (iz Die Vellen, D. Lauffer)

Vito je diplomirao na riječkoj C. i K. mornaričkoj akademiji. Sudjeluje na putovanju oko svijeta fregatom „Donau” te u ekspedicijama u Tursku, Palestinu, Kretu, Rusiju, Skandinaviju, itd. Bio je zapovjednik bojnoga broda „Radetzky” i slavu je stekao akcijom 22. – 27. listopada 1914. protiv crnogorsko-francuske artiljerije na Lovćenu. Ostvario je to u nepovoljnim okolnostima jer C. i K. mornarica mjesecima ne uspijeva suzbiti bombardiranje crnogorske artiljerije sa spomenutih brda po carskim ratnim brodovima u Bokokotorskom zaljevu. Štoviše, budući da topovske cijevi *Radetzky* nije moguće dovoljno uzdići kako bi dohvatile vrhunce okolnih brda u uskome zaljevu, Vito rizično puni tankove na jednoj strani broda morem te ga naginje. Uspravlja topove *Radetzky* pa preciznom paljbom uništava utvrđenja na Lovćenu (Slika 31).

Vito je bio nastavnik na Akademiji u Rijeci te zapovjednik Mornaričke škole u Puli. Govorio je hrvatski, talijanski, njemački, engleski, francuski, mađarski i španjolski, a strast mu je istraživanje priobalne i morske flore. Plemićku titulu i status lučkoga admirala Boke kotorske stječe 1918., a po završetku Prvoga svjetskog rata odlazi u Graz gdje je diplomirao na medicinske fakultetu pa ostatak života posvećuje pacijentima i istraživanju biologije mora.

Na Slici 32 može se vidjeti vrt obitelji Rudan na Sušaku. U sredini sjede kapetan **Karlo Rudan st.** i supruga **Fanny** (rođ. **Ossoinack**) s djecom i njihovim obiteljima.

Slika 32: Obitelj Rudan (oko 1910.)

Opis **Ossoinacka** započinem s **Josipom** (Volosko, 1774. – Rijeka, 1846.) koji je poput oca Vološčana **Andrije** (1736. – 1796.) brodovlasnik i pomorski kapetan pa širi očeve poslove trgujući Jadranom. Seli se u Rijeku, ali mu nažalost jedan brod potapaju Francuzi kod Visa, pa nekoliko njih pale Englezi na Fiumeri 1813. Slijedi bankrot pa Josipovih dvanaestoro djece kreće gotovo iz početka, a najmlađi sin **Gennaro Natalin (Januarijus) Ossoinack** (1816. – 1897.) ostvarit će silan uspjeh kao trgovac i brodovlasnik (Slika 33).

Slika 33: Gennaro Ossoinack

Sam ili s partnerima posjeduje brigatine „Fiumano” i „Franziska O”, brikove „Pasqualina”, „Recina”, „Andera O.” te barkove „Ossoinack A” i „Nereo O.”. U Rijeci ima dvije velike zgrade, u Lopači kupuje isusovački kompleks u kome uređuje villu.

Ženi se za **Mariju Repak** daljnu rođakinju skladatelja **Giacchina Rossinija**, a nakon njene smrti s **Francescom** (Frankom) **Simonić**. **Gennaro** iz obaju brakova ima dvije kćeri i šest sinova. Najstarije dijete, kći **Fanny** udaje se za **Carla Rudana**, tri sina postaju kapetani koji plove dalekim morima i zapovjednici su očevih brodova, jedan je kemičar, dva se posvećuju trgovini.

Od kapetana ističem dvojicu: **Giovannija Antonija Martina** (1851. – 1915.) koji je stradao tijekom putovanja na Daleki istok (Slika 34). Prilažem presliku pisma koje piše svom stricu Naniju Simoniću iz Hong Konga 1874. (Slika 35).

Slika 34:
Martin Ossoinack

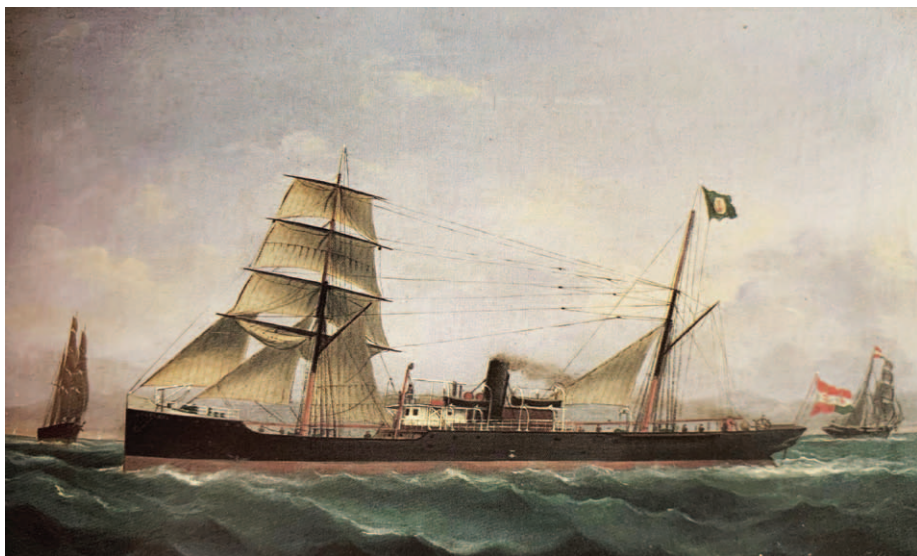
Hongkong 5/12/74
Carissimo Nio!
Deum laudamus Te Deum laudamus!!! ecco da finalmente
28 passato Deum fondo lancia in questa parte europea - Persia
tutta del campo celeste fra i figli del Cielo con un poco e
codo. Dopo un viaggio di 188 mi e ora 14° 7' S. E. N.
lungo lungissime sponde per felicemente ed in buona
sua salute grazie al cielo il che spero voglia aguire di
di una numerosa famiglia e della mia.
passa a Desiderio un po' in dettaglio il nostro viaggio:
uscimmo da Cardiff, il 21/7 tutti ancora sperchi di carbone, ed
ingombra la capota di periste, spingate tutte le vele al vento
il quale che soffriva moderato da 12° fomme per den poste
d'acqua nella nostra speranza da veder del canale di Bristol e il
suo letto. perche fomme costutto prendere il vapore che in postope
al largo venuti in alto mare, prendemmo 10 giorni avendo di con-
tinuo a lottare con venti contrari (che guile) insieme a forza
di tiramoli facemmo tutto il via deciso della costa maritima
e l'Inghilterra. Dopo di ciò il tempo si rimise al bene e quieto
circa a 34° Latit. Nord. e 19° long. P. prendemmo il vento
Aliseo Gucale, che ci portò fino a 9° Nord e la ci ebbe
l'addio, il bagitto che fomme era uno dei più belli e stupendi
calmo il mare vento fesse tutte le vele a riva (anche la mia
schiarina rossa). 12 giorni senza toccar un brago ne mover un
fenne ne insieme 12 giorni di vita da P.P. ma siccome
sempre dopo il bello viene il brutto così entrammo nella zona
della calma equatoriale e per meglio classificarla nella zona
della cal. straragante atmosferiche perche in un ora.

Slika 35: Pismo Martina iz Hong Konga

Drugi je **Giuseppe Nereo** (Bakar, 1848. – 1888.) (Slika 36) koji je stradao u dubinama Atlantika (Slika 37).

Slika 36: Anna i Nereo Ossoinack

Slika 37: Brod „Stefani” Nerea Ossoinacka

Oženjen je za Anu Giacich, a kći **Maria** (Rijeka, 1882. – Graz, 1957.) udaje se za kontraadmirala Franza Karla Lauffera (Slika 38).

Franz Karl Lauffer (Rijeka, 1869. – 1951.) sin je topničkoga generalmajora **Emila Lauffera** iz Šlezije (1833. – 1917.) i **Anne Marije Minach** (1846. – 1927.) iz Voloskog. Diplomirao je u riječkoj C. i K. mornaričkoj akademiji, oplovljavao kao kadet ili zapovjednik Sjevernu i Južnu Ameriku, obilazio Japan, Kinu, itd. Službuje u Puli pa potom u riječkoj Akademiji predaje nautičku astronomiju i nautiku.

Slika 38: Maria i Franz Karl Lauffer

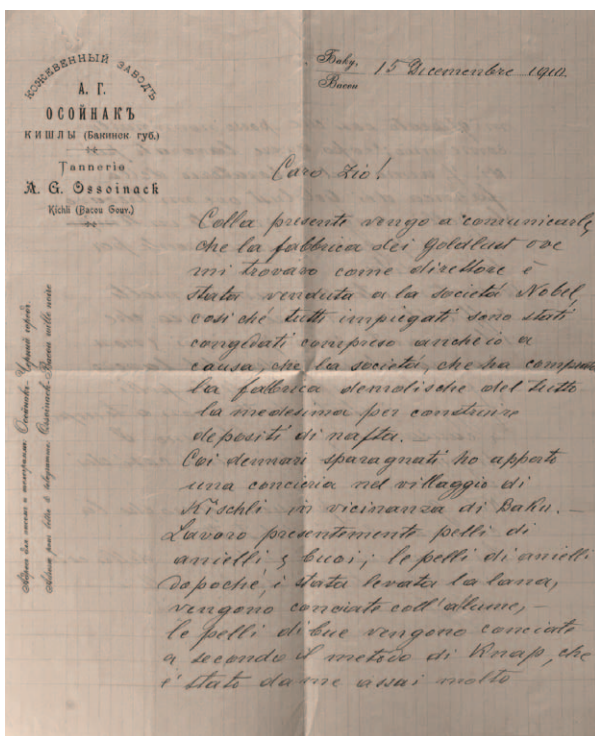
Na koncu Prvoga svjetskog rata sudjeluje u središnjoj primopredaji ratnih brodova i nekretnina austro-ugarske mornarice (izaslanstvo predvodi admiral M. Horthy, dotadašnji zapovjednik austrougarske ratne mornarice, a sekundiraju još A. Schmidt, E. Konek i F. Morin) izaslanicima Narodnoga vijeća (A. Tresiću Pavičiću, I. M. Čoku i V. Bukšegu) u Puli 31. listopada 1918. na admiralskome brodu „Viribus Unitis”. Maria i Franz Karl Lauffer imaju sina Haralda Lauffera (uspješnoga sveučilišnog profesora i graditelja hidroelektrana u Austriji) te dvije kćeri od kojih je jedna sveučilišna profesorica matematike **Dora Lauffer**, koje žive u Grazu.

Najmlađi sin Gennara je inženjer kemije **Antonio Ossoinack** (Slika 39). Rođen je u Voloskom 1861. pa gonjen poduzetničkim duhom odlazi u Baku, u raj na zemlji za naftaše pa utemeljuje rafineriju nafte kojoj je suvlasnik, ali situacija se dramatično komplicira tijekom Građanskoga rata od 1918. do 1920. Tvornica mu je konfiscirana, a potpuno odmaknut od politike pokušava

unaprijediti posao (o čemu postoje dirljiva pisma stricu Naniju Simoniću). Stoga pokreće tvornicu kemijskih proizvoda, ali stradava kao slučajna žrtva u razračunavanjima 1921. (Slika 40).

Slika 39: Antonio Ossoinack

Slika 40: Antonijevo pismo iz Bakua

No, najuspješniju karijeru s najvišim društvenim ugledom ostvaruje Gennarov najstariji sin **Luigi Ossoinack st.** (Slika 41).

Slika 41: Luigi Ossoinack st.

Nadaren, radišan, hrabar i poduzetan biznismen (Rijeka, 1849. – Lopača, 1904.) vrhunsko opće i poslovno obrazovanje stječe diljem Europe i u New Yorku. Govori hrvatski, talijanski, njemački, mađarski, engleski, francuski i ruski.

Idejni i operativni je pokretač novih gospodarskih i političkih gibanja u Rijeci. Utemeljitelj i direktor pomorsko-trgovačke karatne zajednice brodara „Oriente” („Orijent”) 1891. godine koja dvije godine potom prerasta u istoimeno dioničko društvo („Orient Magyar hajozast reszvenytarsasag”). Ossoinack je pokretač izgradnje prvih modernih lučkih skladišta te pomorskih linija između Rijeke i velikih luka diljem svijeta: od Liverpoola do Londona, Hamburga, Rotterdama, Amsterdama, Brazila, itd. Zastupa moćne engleske pomorske kompanije i ima odlične osobne odnose s mnogim engleskim brodovlasnicima i pomorskim kompanijama. Zalaže se za transformaciju austrijskoga „Lloyda” u dvjema odvojenim jedinicama i inicijator je i glavni realizator pokretanja najvećega pomorsko-parobrodarskog društva u cijeloj Monarhiji. Uz državne subvencije koje su iznimno značajne za razvoj lučkoga prometa, Ossoinack pridobiva bečki i engleski kapital, što je strateški važno jer je razvitak parobrodarstva cijeloga svijeta usko povezan s engleskim kapitalom i robom. Godine 1881. utemeljuje se „Adria magyar kir. tengerhajozasi reszvenytarsag” („Parobrodsko društva Adria”) sa sjedištem u Budimpešti i operativnom centralom u Rijeci. Starta sa sedam brodova (7 707 BRT) i zapošljava 150 pomoraca te 1914. ima 34 parobroda (75 442 BRT). Plove svim morima, a „Adrija” ima predstavništva diljem svijeta koja čine učinkovitu

poslovnu mrežu. Luigi Ossoinack iznimno uspješno razvija moćnu kompaniju pri čemu koristi i razne poslovne inovacije: svi zaposlenici dobivaju postotak od dobiti što je u to doba veličanstvena novost, gradi palaču „Adria” u kojoj stoluje a među zaposlenicima su i lideri riječkoga autonomaštva Michele Maylender i Riccardo Zanella te Antun Mihanović autor „Lijepe Naše”.

Luigi je utemeljitelj, vlasnik i direktor nekoliko tvornica u Rijeci. Između ostalih goleme ljuštionice riže („Pilatura di Riso”) koju pokreće na Ponsalu 1881. i najveći je prehrambeni pogon u gradu i jedan od najsuvremenijih u Monarhiji. Pridodaje mu tvornicu za proizvodnju rižina škrobnog brašna pa se tvornički kompleks širi na površinu od 32 000 m², ima golemu središnju zgradu na pet katova (postat će upravna zgrada rafinerije nafte), suvremene strojeve od 1 200 KS i zapošljavaju oko 400 osoba. Ljuštionica za najboljih godina prerađuje 70 000 t riže i škrobno bračno uspješno prodaje diljem Monarhije. Luigi utemeljuje i veliku tvornicu sanduka i bačava („Fabbrica meccanica di botti, barili a cassette in legno”) na Mlaci.

U mladosti zastupa liberalni politički nazor zagovarajući principe slobodnoga poduzetništva, nadasve riječke industrijalizacije i pomorskoga razvoja u suglasju s najboljim svjetskim trendovima. Uzlet Rijeke i cijeloga kraja, ovaj kozmopolit vidi u povezivanju uz Mađarsku pa se priklanja riječkim ungare-zima. Kasnije postaje istaknuti lider i glavni financijer autonomaša i na kraju konzervativni političar. U političkome djelovanju nikada nije fanatičan niti se priklanja radikalnim rješenjima pa uspješno 25 godina djeluje kao općinski zastupnik. Predsjednik je *Općinske financijske komisije*, član „Casino Patriottico” te uprave *Banca austro-ungarica* i *Trgovačke burze*, predsjednik „Società dei molini riuniti Hungarica”, konzorcija „Società dei mutui prestiti”, direkcije *Udruženja trgovaca i industrijalaca Rijeke* i *Trgovačke komore*, a po obiteljskim kazivanjima pokreće izgradnju velike i suvremene rafinerije u čijem će biti rukovodstvu. Naime, to je doba kada se *Austrijskim općim rudarskim zakonom* snažno potiče istraživanje i prerada nafte te *Carinskim zakonom* nameće visoka carina na uvoz petroleja dok za uvoz nafte nije promijenjena. Taj najutjecajniji riječki gospodarstvenik, vizionarski uspijeva nakon višegodišnjega lobiranja uvjeriti političare i financijere u Beču, Budimpešti i diljem našega kraja u golemu važnost podizanja takvog kompleksa. I konačno 7. listopada 1882. u Budimpešti se utemeljuje *Dioničko društvo za preradu kamenog ulja u Rijeci*, a car Franjo Josip odlikuje Luigija ordenom reda Franje Josipa i počasnom titulom „cavaliere d'industria”.

Ossoinack je vlasnik mnogih zgrada, ali iza iznimno uspješne karijere i visokoga javnog statusa skriva se profinjeni esteta i poštovatelj umjetnosti. Supruga mu je Ana Bucić. Nakon Luigijeve smrti riječko Udruženje trgovaca i obrtnika utemeljuje „Fondazione Luigi Ossoinack” („Zakladu Luigi Ossoinack”) za školovanje poduzetnika u inozemstvu, a narod o njemu prepričava legende.

Luigi i Marija Ossoinack imaju kćer i šest sinova, među kojima izdvajam:

- Genarra mlađeg (1875. – 1938.) enologa koji pokreće i vodi „Prima fabbrica fiumana di champagne” („Prva tvornicu šampanjca u Rijeci”).
- Tassila, strojarskoga inženjera (Venecija, 1884. – ?). U Rijeci utemeljuje uspješnu kompaniju „Dott. ing. Tassilo Ossoinack-industria elettromeccanica commercio di materiale tecnico-elettromeccanico, forniture navali rappresentanze Fiume”. Bavi se popravkom trgovačkih brodova, a zaslužna je i za elektrificiranje Rijeke.

Tassilo je potpredsjednik Zajednice industrijalaca Kvarnera, predsjednik Sindikata elektro-strojarstva i generalni zastupnik talijanske tvornice motora „Muzzi” iz Firence. Nakon Drugoga svjetskog rata optira za Italiju.

- Nicoloa (1884. – 1935.) nastavlja karijeru pomorskoga kapetana i brodovlasnika.
- Renza (1891. – ?) arhitekta koji u Rijeci projektira niz objekata, npr. zgradu „Ferruma”.
- **Andreju** (Rijeka, 1876. – Venecija, 1965.) (Slika 42) koji je najistaknutiji Luigijev sin. Iznimnih je sposobnosti, o čijemu ukusu i mogućnostima svjedoči prekrasna vila (danas „Villa Zagreb”) koju je podigao u Mošćeničkoj Dragi. Školuje se diljem Europe, stvarajući međunarodnu mrežu poslovnih, kulturnih i političkih kontakata.

Slika 42: Andrea Ossoinack

Slika 43: Riječka masonska loža „Sirius”

Preuzima očev gospodarski imperij i razvija vlastitu viziju razvoja Rijeke. Uspješan je veletrgovac, poduzetnik, posjednik i tvorničar. Vlasnik je i član uprave *Ljuštionice riže*, suvlasnik i ravnatelj *Društva za pomorsku trgovinu Adria*, član uprave „Consorzio per la costruzione di case” („Konzorcij za gradnju

kuća”), potpredsjednik „Società degli Amici dell’infanzia” („Društvo prijatelja mladeži”), član uprave „Grande cinematografo Parigi’S. L.”, veliki majstor masonske riječke lože „Sirius” (Slika 43), konzul Republike Meksika, itd.

Respektabilan je real-političar konzervativnih nazora i gorljiv autonomist. Dogradonačelnik je Rijeke i zastupnik u budimpeštanskome parlamentu. Zalaže se za pravo na samoodređenje svih naroda pa i Riječana da sami odluče o vlastitoj sudbini. Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije aktivno sudjeluje u radu Mirovne konferencije u Parizu. Javno se ograđuje od D’Annunzijeve pothvata u Rijeci i fašističkoga nazora pa 1930-ih seli u Luxembourg. Vraća se u rodni grad tijekom Drugoga svjetskog rata, ali 1945. odlazi u Italiju.

Literatura

- Bolonić, M.: O životu i radu Ivana Feretića (1769-1839), Krčki zbornik, svezak 1, (285–349), (glavni urednik P. Strčić), Krk, 1970.
- Bolonić, M.: Vrbnik nad morem, od početka do propasti Austro-Ugarske, Krčki zbornik, 9/3, (glavni urednik P. Strčić), Krk, 1981.
- Bratulić, V.: Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Ferrettich, I.: *Fragmen Historia Civitatis & Insula Veglia. Opus criticum. Nobilissimis notis illustratum...* Komad Skazanja i povidanja od Grada i Ottoka Kerskoga illiti Veglskoga, Dillo ogovorno, Vrbnik, 1819.
- Grgurić, D.: Riječki glazbenici Hinko Simonić i Bruno Rudan, Adamić, Rijeka, 2003.
- Jeretov, R. K.: O stoljetnici rođenja dr. Dinka Vitezića (24. srpnja 1822. – 24. srpnja 1922), Dom i svijet, tečaj XXXV, broj 18, (341), 1922.
- Jeretov, R. K.: Dr. Dinko Vitezić (24. srpnja 1822. – 24. srpnja 1922), Dom i svijet, tečaj XXXV, broj 18, (341–342), 1922.
- Lauffer, D.: *Die Wellen, Altösterreichische Familiensaga zwischen Adria und Schlesien*, Edition Sterz in der ADEVA, Graz, 1989.
- Lozzi-Barković, J.: Sanatorij Pećine – Hotel Park, Sušačka revija, 13, (73–77), Rijeka, 1996.
- Lukežić, Ir.: Povijest riječkih konzulata. Konzulati u Rijeci kroz povijest, Adamić, Rijeka, 2004.
- Lukežić, Ir.: Iz salona obitelji Ossoinack, Sušačka revija, 38/39, (101–116), Rijeka, 2002.
- Matejčić, R. i Matejčić, M.: *Ars Aesculapii*, prilozi za povijest zdravstvene kulture Rijeke i Hrvatskog primorja, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1982.

- Milanović, B.: Istra u XX. stoljeću. Zabilješke i razmišljanja o proživljenom vremenu. 1. Knjiga. Pod Austrijom i Italijom, Istarsko književno-društvo „Juraj Dobrila” Pazin, Pazin, 1992.
- Ruck, L.: Glazbeni život u Rijeci u 19. stoljeću, *Arti musicales*,: hrvatski muzikološki zbornik, *Croatian musicological review*, (glavni i odgovorni urednik Katalinić, V.), 2, god. 35, (179–205), 2004.
- Simonić, A.: Rijeka velikog uzleta - zavodljivost starog i izazov novog, Izdavači: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilište u Rijeci, Sveučilite u Zadru, Primorsko-goranska županija, Grad Dubrovnik, Grad Rijeka i Naklada Kvarner, Knjiga druga, Zagreb-Rijeka-Zadar-Dubrovnik, Drugo nadopunjeno izdanje, 2019.
- Simonić, A.: Rijeka novih nadanja – stvaranje poželjne sadašnjosti i okrenutost budućnosti, Izdavači: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilište u Rijeci, Sveučilite u Zadru, Primorsko-goranska županija, Grad Dubrovnik, Grad Rijeka i Naklada Kvarner, Knjiga treća, Zagreb-Rijeka-Zadar-Dubrovnik, Drugo nadopunjeno izdanje, 2019.
- Simonić, A.: Osobni arhiv, Rijeka, 2020.
- Simonić, I.: Osobni arhiv, Rijeka, 2020.
- Toševa-Karpowicz, Lj.: D’Annunzio u Rijeci: mitovi, politika i uloga masonerije, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2007.
- Žgaljić, J.: Pet stoljeća hrvatske nafte, Glosa, Rijeka, 2003.
- Žic, I.: Neki zanimljivi podaci iz riječke povijesti, *Sušačka revija*, 52, (9–13), 2005.

SUMMARY

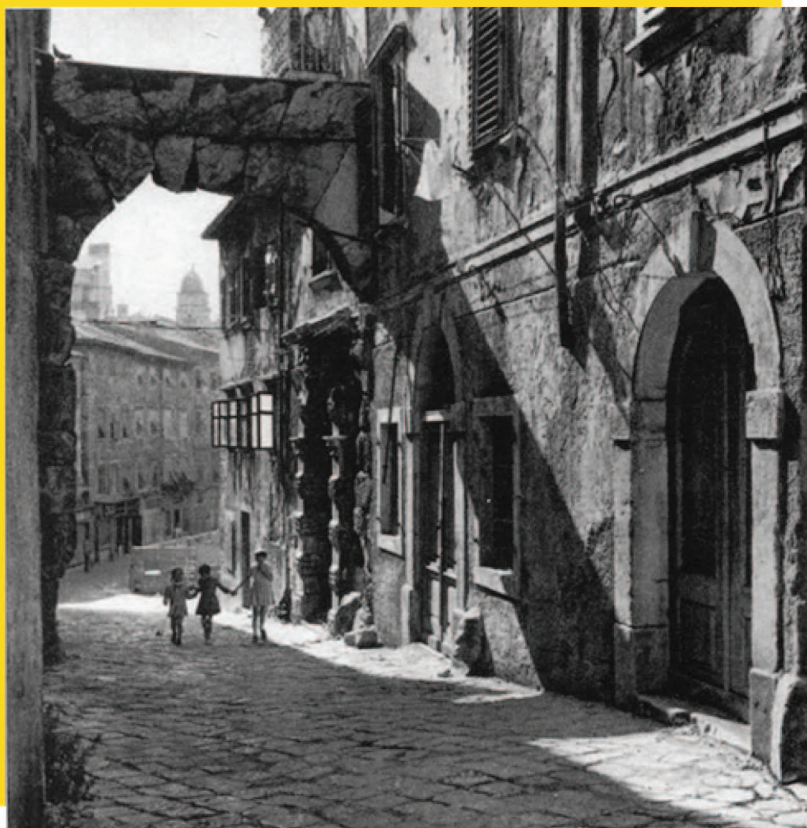
Ante Simonić

FAMILY TRADITIONS AND MEMORIES

Memories about the most prominent members of the families Feretić, Lauffer, Ossoinack, Ožbolt, Premrou, Rudan, Simonić, Trinajstić, Vitezić and Vončina in Rijeka and surrounding area during 19th century.

Key words: *Rijeka; 19th century; family memories*

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE: RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA 19. STOLJEĆA

GRADSKA VIJEĆNICA, RIJEKA, KORZO 16
6. OŽUJKA 2020.

9.00

Otvorenje, pozdravi, uvodna riječ

GLASOVI PROŠLOSTI I.

Putopisci o Rijeci (ulomci): Therese von Artner, Miklós Wessélenyi – govore članovi Udruge studenata kroatistike „Idiom“

Irvin Lukežić: ŠTO JE TO RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA?

Željko Bartulović: IZ DRŽAVNOPRAVNE POVIJESTI RIJEKE U 19. STOLJEĆU

Ervin Dubrović: ADAMIĆ – KULTURNI POSLENIK

Sanja Holjevac: TISKARSKA DJELATNOST OBITELJI KARLETZKY

Srećko Jelušić: GRAĐANSKA KULTURA I TISKARSTVO RIJEKE 19. STOLJEĆA

Ivona Smolčić: JURAJ MATIJA ŠPORER – ISTAKNUTI PREDSTAVNIK

HRVATSKOGA GRAĐANSKOG DRUŠTVA

Tea Perinčić: REVOLUCIONARNA 1848. GODINA U RIJECI

Milorad Stojević: RIJEKA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

11.00 Pauza

11.30 GLASOVI PROŠLOSTI II.

Šipak i diraka, Razgovor med Bonticom i Čavicom (ulomci) – govore članovi Udruge studenata kroatistike „Idiom“

Diana Stolic: RIJEČKI FILOLOZI U 19. STOLJEĆU

Tea Dimnjašević: RIJEČKA NARODNA ČITAONICA

Boris Petković: IZ POVIJESTI RIJEČKE HRVATSKE GIMNAZIJE

Maja Polić: RIJEKA U 19. STOLJEĆU NA STRANICAMA NAŠE SLOGE

Iva Lukežić, Sanja Zubčić: ČAKAVSKI TEKSTOVI RIJEČKE

PROVENIJENCIJE

Silvana Vranić: RIJEČKI GOVOR U STROHALOVIM ZAPISIMA HRVATSKE RIJEČKE USMENE KNJIŽEVNOSTI 19. STOLJEĆA

Kristina Blecich: FIJUMANSKI DIJALEKT – JUČER, DANAS I SUTRA

Corinna Gerbaz-Giuliano: POGLEDI NA RIJEKU U TALIJANSKOJ KNJIŽEVNOSTI S KRAJA 19. STOLJEĆA

13.30 Pauza (domjenak)

14.30 GLASOVI PROŠLOSTI III.

Putopisci o Rijeci (ulomci): Ivana Brlić Mažuranić, knez Dimitrij Golicin (Muravlin) – govore članovi Udruge studenata kroatistike „Idiom“

Nina Spicijarić-Paškvan: MAĐARSKI KULTURNI KRUG U RIJECI 19. STOLJEĆA

Petra Žagar-Šoštarić, Irvin Lukežić: NJEMAČKI KULTURNI KRUG U RIJECI 19. STOLJEĆA

Barbara Riman: SLOVENC I RIJECI U 19. STOLJEĆU

Rina Brumini: ŽIDOV I RIJECI

Ana Alebić-Juretić: KLUB ZA PRIRODNE ZNANOSTI (I NE SAMO NJIH) U RIJECI

Diana Grgurić: POGLED NA GLAZBENI PEJZAŽ RIJEKE U 19. STOLJEĆU

Amir Muzur: MEDICINA RIJEKE 19. STOLJEĆA KAO LEGITIMACIJA KULTURE GRADA U EKSPANZIJI

16.30

Ante Simonić: OBITELJSKE TRADICIJE I SJEĆANJA (30 min)

Rasprava i zaključak

Znanstveno-stručni kolokvij posvećen građanskoj kulturi Rijeke u 19. stoljeću koncipiran je u sklopu projekata *Hrvatski kulturni krug Rijeke 19. st.* voditelja prof. dr. sc. Irvina Lukežića i projekta *"Liber Fluminensis" – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća* voditeljice prof. dr. sc. Sanje Zubčić. Oba su projekta podržana sredstvima Sveučilišta u Rijeci.

Rijeka je kroz povijest bila lučki i industrijski emporij te se razvijala kao mjesto dodira različitih jezika, tradicija i kultura. Ispreplitanjem mediteranske i srednjoeuropske tradicije, u Rijeci je došlo do zanimljivoga civilizacijskog međudjelovanja hrvatskoga, talijanskoga, mađarskoga i njemačkoga kulturnog kruga, što će ostaviti značajnoga traga i u europskim razmjerima. Tradicija višejezičnosti ogleda se ne samo u uporabi spomenutih jezika nego i u periodici, tiskarstvu, prevodilaštvu i književnosti općenito. Stoga je nužno pokrenuti sustavno proučavanje i širu popularizaciju te osebujne riječke intelektualne baštine što će pridonijeti razvijanju senzibilnosti za vrijednosti, povećanju znanja i opće kulture, jačanju svijesti o kulturnom identitetu i njegovu značaju u promicanju zajedničkih nacionalnih i europskih vrijednosti. Tradicija je poluga koja može pokrenuti razvoj u pozitivnom smislu te omogućiti da se riječki povijesni identitet spoznaje u međunarodnom kontekstu.

Irvin Lukežić

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku

Znanstveno-stručni kolokvij posvećen građanskoj kulturi Rijeke u 19. stoljeću koncipiran je u sklopu projekata *Hrvatski kulturni krug Rijeke 19. st.* voditelja prof. dr. sc. Irvina Lukežića i projekta *"Liber Fluminensis" – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća* voditeljice prof. dr. sc. Sanje Zubčić. Oba su projekta podržana sredstvima Sveučilišta u Rijeci.

Rijeka je kroz povijest bila lučki i industrijski emporij te se razvijala kao mjesto dodira različitih jezika, tradicija i kultura. Ispreplitanjem mediteranske i srednjoeuropske tradicije, u Rijeci je došlo do zanimljivoga civilizacijskog međudjelovanja hrvatskoga, talijanskoga, mađarskoga i njemačkoga kulturnog kruga, što će ostaviti značajnoga traga i u europskim razmjerima. Tradicija višejezičnosti ogleda se ne samo u uporabi spomenutih jezika nego i u periodici, tiskarstvu, prevodilaštvu i književnosti općenito. Stoga je nužno pokrenuti sustavno proučavanje i širu popularizaciju te osebujne riječke intelektualne baštine što će pridonijeti razvijanju senzibilnosti za vrijednosti, povećanju znanja i opće kulture, jačanju svijesti o kulturnom identitetu i njegovu značaju u promicanju zajedničkih nacionalnih i europskih vrijednosti. Tradicija je poluga koja može pokrenuti razvoj u pozitivnom smislu te omogućiti da se riječki povijesni identitet spozna u međunarodnom kontekstu.

Irvin Lukežić

